

Н.М. Кушнарєнко

БІБЛІОТЕЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО

Підручник

Затверджено

Міністерством освіти і науки України

Київ

Знання

2007

УДК 021.4(075.8)

ББК 78.053я73

К96

Автор — Н.М. Кушнарєнко, доктор педагогічних наук, професор, прорєктор з наукової роботи, завідувач кафедри книгознавства та фондознавства Харківської державної академії культури, заслужений працівник культури України, дійсний член Міжнародної академії інформатизації при ООН

Затверджено Міністерством освіти і науки України (лист № 1.4/18-Г-786 від 21 травня 2007р.)

Р е ц е н з е н т и :

Ю.М. Столяров, доктор педагогічних наук, професор;

Т.О. Дмитренко, доктор педагогічних наук, професор;

Г.М. Швецова-Водка, доктор історичних наук, професор

Кушнарєнко Н.М.

К96 Бібліотечне краєзнавство: Підручник. — К.: Знання, 2007. — 502 с. — (Вища освіта ХХІ століття).

ІВК 966-346-242-6

Це єдиний в Україні підручник, у якому весь комплекс історичних, теоретико-методологічних, методичних та організаційно-практичних проблем бібліотечного краєзнавства розглянуто як єдине ціле. Викладено особливості змісту і структури краєзнавчої діяльності бібліотек за умов інформатизації. Розглянуто специфіку формування краєзнавчого фонду, організації обслуговування користувачів з краєзнавства, краєзнавчої бібліографічної діяльності, поширення краєзнавчих знань, науково-методичної та науково-дослідницької діяльності бібліотек. Висвітлено проблеми кадрового та матеріально-технічного забезпечення бібліотечного краєзнавства. Місцеву публічну бібліотеку розглянуто як матеріальний об'єкт історії та культури краю. Структура і зміст підручника відповідають програмі курсу "Бібліотечне краєзнавство" для вищих навчальних закладів.

Для студентів, викладачів, працівників бібліотек, архівів, музеїв, інформаційних центрів, слухачів системи підвищення кваліфікації, працівників установ культури, широкого кола читачів.

УДК 021.4(075.8)

ББК 78.053я73

© Н.М. Кушнарєнко, 2007

© Видавництво "Знання", 2007

ІВК 966-346-242-6

ЗМІСТ

Список скорочень	11
Передмова	15
Розділ 1. КРАЄЗНАВСТВО ЯК ГАЛУЗЬ НАУКОВОЇ І ПРАКТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ.....	19
1.1. Краєзнавство як галузь діяльності: поняття, функції.....	19
1.2. Структура краєзнавства	27
1.3. Організаційні форми краєзнавства	30
1.4. Характеристика основних видів краєзнавства—	37
1.5. Становлення та розвиток краєзнавства в Україні...	43
Розділ 2. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ БІБЛІОТЕЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА.....	56
2.1. Сутність бібліотечного краєзнавства	56
2.2. Структура бібліотечного краєзнавства	60
2.3. Основні напрями бібліотечного краєзнавства	73
2.4. Терміносистема бібліотечного краєзнавства	82
2.4.1. Поняття "край" у бібліотечному краєзнавстві.....	83

2.4.2.	Зміст понять "краєзнавчий документ" і "місцевий документ".....	87
2.5.	Еволюція наукових уявлень про бібліотечне краєзнавство.....	92
2.6.	Методологічні засади бібліотечного краєзнавства	110
Розділ 3.	КРАЄЗНАВЧА ДІЯЛЬНІСТЬ БІБЛІОТЕКИ.....	119
3.1.	Краєзнавча функція бібліотеки.....	119
3.2.	Краєзнавча діяльність бібліотеки — базова підсистема бібліотечного краєзнавства.....	128
3.3.	Стратегічні напрями розвитку краєзнавчої діяльності бібліотек за умов електронного середовища.....	138
3.4.	Управління краєзнавчою діяльністю бібліотек...	147
Розділ 4.	КРАЄЗНАВЧИЙ ФОНД — ДОКУМЕНТНА БАЗА КРАЄЗНАВЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ БІБЛІОТЕКИ.....	161
4.1.	Визначення поняття "краєзнавчий фонд".....	161
4.2.	Фонд краєзнавчих документів.....	163
4.3.	Особливості формування краєзнавчого фонду—	166
4.3.1.	Моделювання краєзнавчого фонду.....	168
4.3.2.	Комплектування краєзнавчого фонду.....	170
4.3.3.	Визначення краєзнавчої цінності документа.....	176
4.3.4.	Облік і бібліотечна обробка краєзнавчих документів.....	186
4.3.5.	Розміщення краєзнавчого фонду.....	188
4.4.	Зберігання та захист краєзнавчого фонду.....	193
4.5.	Фонд місцевих документів.....	198
4.6.	Єдиний розподілений краєзнавчий фонд.....	199
Розділ 5.	ОБСЛУГОВУВАННЯ КОРИСТУВАЧІВ БІБЛІОТЕКИ З КРАЄЗНАВСТВА.....	204
5.1.	Користувач бібліотеки як об'єкт і суб'єкт краєзнавчої діяльності.....	204
5.2.	Особливості краєзнавчих інформаційних потреб користувачів.....	209
5.3.	Система бібліотечного обслуговування краєзнавства.....	223
5.4.	Інтеграція електронні ресурси на бібліотечних сайтах в Інтернеті.....	231

Зміст

5.5. Регіональний веб-портал як засіб доступу до краєзнавчої інформації	238
Розділ 6. КРАЄЗНАВЧА БІБЛІОГРАФІЯ ЯК СКЛАДОВА БІБЛІОТЕЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА	243
6.1. Поняття про краєзнавчу бібліографію та краєзнавчу бібліографічну діяльність бібліотеки	243
6.2. Специфіка бібліографування краєзнавчих документів	250
6.3. Формування краєзнавчого довідково-бібліографічного апарату бібліотеки	258
6.3.1. Краєзнавчий довідково-бібліографічний апарат бібліотеки: поняття, функції, структура	258
6.3.2. Зведений систематичний краєзнавчий каталог... ..	265
6.3.3. Зведений алфавітний краєзнавчий каталог	276
6.3.4. Зведений каталог (картотека) місцевих документів	277
6.3.5. Тематичні та інші краєзнавчі картотеки	279
6.3.6. Фонд довідкових і бібліографічних посібників	280
6.3.7. Фонд виконаних краєзнавчих довідок	280
6.4. Система краєзнавчих бібліографічних посібників бібліотеки	282
6.4.1. Характеристика системи краєзнавчих бібліографічних посібників бібліотеки	282
6.4.2. Особливості підготовки основних видів краєзнавчих посібників	284
6.5. Система краєзнавчих баз даних бібліотеки	299
6.6. Бібліографічне обслуговування з краєзнавства в бібліотеці	310
6.6.1. Довідково-бібліографічне обслуговування з краєзнавства	311
6.6.2. Краєзнавче бібліографічне інформування споживачів	319
Розділ 7. ПОШИРЕННЯ КРАЄЗНАВЧИХ ЗНАНЬ	324
7.1. Популяризація краєзнавчих документів (інформації, знань)	324
7.2. Комплексні заходи поширення краєзнавчих знань	329

7.3.	Просування краєзнавчих ресурсів, продуктів і послуг бібліотеки	341
7.4.	Престижна реклама в краєзнавчій діяльності бібліотеки	345
7.5.	Зв'язки з громадськістю в контексті бібліотечного краєзнавства	349
Розділ 8.	КАДРОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ БІБЛІОТЕЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА	352
8.1.	Бібліотекар-краєзнавець як тип бібліотечної професії	352
8.2.	Система підготовки та перепідготовки кадрів для бібліотечного краєзнавства	356
Розділ 9.	МАТЕРІАЛЬНО-ТЕХНІЧНА БАЗА КРАЄЗНАВЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ БІБЛІОТЕКИ	365
9.1.	Фінансове та матеріально-технічне забезпечення краєзнавчої діяльності бібліотеки	365
9.2.	Краєзнавчий імідж бібліотеки	369
9.3.	Місцева публічна бібліотека як матеріальний об'єкт історії та культури краю	374
Розділ 10.	ГЕНЕЗИС БІБЛІОТЕЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА В УКРАЇНІ	378
10.1.	Основні етапи історичного розвитку бібліотечного краєзнавства в Україні	378
10.2.	Зародження (IX—XIV ст.) і становлення краєзнавчої традиції в історії українських бібліотек (IX — перша половина XIX ст.)	380
10.3.	Формування родових елементів бібліотечного краєзнавства у другій половині XIX — на початку XX ст.	390
10.4.	Бібліотечне краєзнавство у роки золотого десятиліття краєзнавства (1917—1928 рр.)	402
10.5.	Бібліотечне краєзнавство в 30-ті роки XX ст.	416
10.6.	Комплексний розвиток бібліотечного краєзнавства (кінець 40-х — 70-ті роки XX ст.)	425

Зміст

10.7. Пріоритетний розвиток бібліографічної складової бібліотечного краєзнавства наприкінці 70-х — на початку 90-х років ХХ ст.	444
10.8. Системне оновлення бібліотечного краєзнавства в Україні на сучасному етапі (з 1991 р.)	463
Висновки	477
Список літератури	481
Іменний покажчик	489
Предметний покажчик	495

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АПП — алфавітно-предметний покажчик
ББК — бібліотечно-бібліографічна класифікація
БД — база даних
БЗ — бібліографічний запис
БІ — бібліографічна інформація
БК — бібліотечне краєзнавство
БнД — банк даних
БП — бібліографічний посібник
ВБУ — Всенародна бібліотека України
ВНЗ — вищий навчальний заклад
ВДС — віртуальна довідкова служба
ВУАН — Всеукраїнська академія наук
ДБА — довідково-бібліографічний апарат
ДБФ — довідково-бібліографічний фонд
ДЗвККД — друкований зведений каталог краєзнавчих документів
ДІБ України — Державна історична бібліотека України
ГДД — електронна доставка документів
КІСК — електронний краєзнавчий каталог
(ТКФ — єдиний розподілений краєзнавчий фонд

- ЗвАКК — зведений алфавітний краєзнавчий каталог
ЗвЕКК — зведений електронний краєзнавчий каталог
ЗвКК — зведений краєзнавчий каталог
ЗвКМД — зведений каталог місцевих документів
ЗвСКК — зведений систематичний краєзнавчий каталог
КБ — краєзнавча бібліографія
КББК — краєзнавча бібліотечно-бібліографічна класифікація
КБД • — краєзнавча бібліографічна діяльність
КБІ — краєзнавча бібліографічна інформація
КБІС — краєзнавче бібліографічне інформування споживачів
КБО — краєзнавче бібліографічне обслуговування
КБП — краєзнавчий бібліографічний посібник (покажчик)
КДБ — краєзнавча діяльність бібліотек
КДБА — краєзнавчий довідково-бібліографічний апарат
КДБО — краєзнавче довідково-бібліографічне обслуговування
КІП — краєзнавча інформаційна потреба
КРБП — краєзнавчий рекомендаційний бібліографічний посібник
КС — ключове слово
КФ — краєзнавчий фонд
МБА — міжбібліотечний абонемент
МОПД — місцевий обов'язковий примірник документів
МПБ — місцева публічна бібліотека
НБУВ — Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського
НДР — науково-дослідна робота
НПБУ — Національна парламентська бібліотека України
НТІ — науково-технічна інформація
ОМС — органи місцевого самоврядування
ОНТІ — органи науково-технічної інформації
ОУНБ — обласна універсальна наукова бібліотека
ПОД — пошуковий образ документа
ПОЗ — пошуковий образ запису
ПР — предметна рубрика
РЖ — реферативний журнал
РК — ретроспективна конверсія
СКБП — система краєзнавчих бібліографічних посібників
СТК — суспільно-територіальний комплекс
УДК — Універсальна десяткова класифікація
УКК — Український комітет краєзнавства
ФКД — фонд краєзнавчих документів

Список скорочень

ФМД — фонд місцевих документів

ЦБ — центральна бібліотека

ЦБК — Центральне бюро краєзнавства

ЦБС — централізована бібліотечна система

ПЕРЕДМОВА

За умов розвитку масового краєзнавчого руху в Україні, відродження краєзнавства як галузі наукової та практичної діяльності, розширення його видів і форм, зростання інтересу до цієї сфери, а також ускладнення краєзнавчих інформаційних потреб українського суспільства бібліотечне краєзнавство стає одним із пріоритетних напрямів бібліотечної науки, практики, управління й освіти. Для України ця сфера бібліотечної діяльності характеризується національними особливостями процесу розбудови держави, є основою *краєзнавчої україніки*.

Бібліотечне краєзнавство потребує високої професійної підготовки бібліотечно-інформаційних кадрів, здатних ефективно діяти в якісно нових політичних, економічних, соціокультурних умовах розвитку регіонів України з огляду на реалії інформаційного суспільства. З цією метою у вищих навчальних закладах України I—II і III—IV рівнів акредитації викладається професійно орієнтована навчальна дисципліна "Бібліотечне краєзнавство". Проте цей процес значною мірою гальмується внаслідок браку сучасних підручників і навчальних посібників, які б дали змогу по-новому осмислити і використати в науково-освітній сфері систематизовані знання з бібліотечного краєзнавства.

11,0 навчальне видання — перший в Україні і країнах СНД підручник, де визначається система бібліотечного краєзнавства в єдності його головних компонентів: теорії, методології, історії, методики, функціонального призначення, організаційної структури і практичної діяльності. Підручник містить інформацію про традиційні та інноваційні напрями краєзнавчої діяльності бібліотек за умов активного впровадження комп'ютерних і телекомунікаційних технологій, відображає наукові напрацювання вітчизняних та зарубіжних учених і фахівців у галузі бібліотечного краєзнавства. В основі підручника лежать результати багаторічного дослідження автором проблем бібліотечного краєзнавства в Україні та за кордоном, які узагальнені в докторській дисертації, трьох навчальних посібниках, понад 100 наукових і навчально-методичних публікаціях.

Структура і зміст підручника відповідають програмі курсу "Бібліотечне краєзнавство" та базуються на власному багаторічному досвіді викладання цієї навчальної дисципліни в Харківській державній академії культури.

Мета підручника — сформувати у студентів фахове розуміння вузлових проблем бібліотечного краєзнавства, сприяти ефективному засвоєнню теоретичних засад бібліотечного краєзнавства, питань його організації й управління, історичного розвитку, технології формування краєзнавчих ресурсів, продуктів і послуг, а також обслуговування користувачів бібліотек з краєзнавства.

Завдання підручника:

- розкрити особливості краєзнавства як галузі наукової і практичної діяльності: його функції, структуру, види;
- визначити об'єкт, предмет, структуру, напрями, методи та міждисциплінарні зв'язки бібліотечного краєзнавства як наукової та навчальної дисципліни;
- ознайомити студентів з базовими поняттями бібліотечного краєзнавства;
- надати студентам відомості про систему знань із теорії, методики, організації та технології краєзнавчої діяльності бібліотек;
- висвітлити головні етапи розвитку бібліотечного краєзнавства в Україні;

Передмова

- допомогти студентам засвоїти технологію формування краєзнавчого фонду в бібліотеках різних типів і видів, його еволюціонування за умов електронного середовища;
- підготувати студентів до професійного здійснювання процесів пошуку, аналітико-синтетичної обробки краєзнавчих і місцевих документів;
- навчити студентів технології створення краєзнавчого довідково-бібліографічного апарату (краєзнавчого каталогу, системи краєзнавчих бібліографічних посібників, краєзнавчих БД, веб-сайтів і веб-порталів);
- ознайомити студентів зі специфікою системи краєзнавчого бібліотечно-бібліографічного обслуговування та бібліографічного інформування в бібліотеці, поширення краєзнавчих знань і просування краєзнавчих інформаційних ресурсів, продуктів та послуг;
- розкрити перспективи розвитку бібліотечного краєзнавства в Україні за умов розвитку комп'ютерних та Інтернет-технологій.

Структурно підручник складається з передмови, десяти розділів, висновків, списку літератури, іменного і предметного покажчиків. Кожний розділ завершується переліком запитань для самоперевірки і контролю знань. Список літератури містить головні публікації з проблем бібліотечного краєзнавства переважно останніх років видання.

(Жанр підручника для вищої школи як науково-навчального видання передбачає синтез сучасного наукового знання і стабілізацію вже відомих наукових істин, які набувають значення історико-методологічного фундаменту. У підручнику відображені як інноваційні, найактуальніші, дискусійні проблеми бібліотечного краєзнавства, так і вже апробовані часом та практикою види і напрями краєзнавчої діяльності бібліотек, перспективи їх трансформації за умов активного впровадження комп'ютерних і телекомунікаційних технологій у бібліотечне краєзнавство.

Автор висловлює щире подяку фахівцям, ідеї яких використані в підручнику (прізвища наводяться в тексті або списку літератури), працівникам краєзнавчих підрозділів Державної історичної бібліотеки України, Харківської державної наукової бібліотеки ім. В.Г. Короленка, а також Російської національної бібліотеки (м. Санкт-Петербург) за допомогу в підготовці підручника.

Передмова

Запропонований підручник призначений насамперед для студентів, викладачів, аспірантів і докторантів бібліотечно-інформаційних факультетів вищих навчальних закладів України. Він може бути корисним для працівників бібліотек, архівів, музеїв, інформаційних центрів, слухачів системи підвищення професійної кваліфікації, для всіх, хто займається краєзнавчою діяльністю або цікавиться краєзнавством.

Автор з вдячністю сприйме відгуки, зауваження і пропозиції колег щодо вдосконалення змісту і структури підручника. Відгуки і пропозиції просимо надсилати електронною поштою за адресою: kpp@ic.ac.kpugko.ua.

Розділ 1

КРАЄЗНАВСТВО ЯК ГАЛУЗЬ НАУКОВОЇ І ПРАКТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

1.1. КРАЄЗНАВСТВО ЯК ГАЛУЗЬ ДІЯЛЬНОСТІ: ПОНЯТТЯ, ФУНКЦІЇ

Краєзнавство як соціально значуща діяльність потребує бібліотечно-інформаційного забезпечення й обслуговування. У системному аспекті *краєзнавство є сферою, що обслуговується, а бібліотечна діяльність — сферою, яка обслуговує*. Краєзнавство є предметною галуззю бібліотечно-інформаційного забезпечення та обслуговування, тому важливо володіти знаннями про його сутність, структуру, функції, історію виникнення й розвитку.

Етимологічно сам термін "краєзнавство" походить від двох слів — "край" (місцевість, територія) та "знавство" (знання), які в сукупності означають "знання про край". Поняття "краєзнавство" — багатоаспектне, структурно різноманітне, стосується різних напрямів життєдіяльності краю і не завжди піддається однозначному трактуванню. Як, власне кажучи, і базове поняття "край", яке можна розглядати в широкому та вузькому значеннях. У багатьох мовах світу воно пов'язується з вивченням невеликої території всередині країни. В англійській мові прийнято вживати словосполучення "Юсаї півногу" — міцне історія, хоча насправді мається на увазі вивчення не тільки історії, а й сучасних проблем краю.

У звичайному розумінні краєзнавство розглядають як *вивчення рідного краю*, своєї "малої" Батьківщини. Тому часто як синонімічні використовують терміни "батьківщинознавство", "мале країнознавство" тощо. Це пов'язано зі специфікою краєзнавства, що полягає в його енциклопедичному характері, значному духовному потенціалі, патріотичному сенсі, провідній ролі у зміцненні національної самосвідомості народу.

Практичне краєзнавство сягає давнини, проте його теоретичні засади почали формуватися лише наприкінці ХІХ — у 20-ті роки ХХ ст. Саме тоді виявилися два основні підходи до визначення поняття "краєзнавство":

1) розуміння його як суто аматорського заняття, вивчення певної частини країни переважно зусиллями місцевого населення;

2) ширше його розуміння як діяльності з вивчення певної території всередині країни для вирішення наукових, виробничих, самоосвітніх завдань, що здійснюється як місцевими, так і центральними державними, господарськими та громадськими організаціями, науковими установами і окремими особами.

У бібліотечному сенсі другий підхід вважається більш перспективним, оскільки передбачає систему бібліотечно-бібліографічної підтримки всіх видів краєзнавчої діяльності, широко використовується в подальшій роботі бібліотек.

Однак і до цього часу немає одностайної думки з цього питання і загальноприйнятого трактування базового терміна "краєзнавство". З відомою сталістю, починаючи з 20—30-х рр. ХХ ст. й до наших днів, тривають дискусії: краєзнавство є самостійною науковою дисципліною, комплексом наук, напрямом практичної діяльності чи "наскрізним" явищем, що пронизує всі сфери діяльності людини. Краєзнавство визначається як специфічний метод, форма, напрям діяльності, галузь знання, комплекс наук, громадський рух тощо. Єдиним терміноутворювальним елементом для краєзнавства став принцип *комплексності*, за допомогою якого "наука про край" визначається як "особлива" галузь знання.

Уперше серед українських учених тезу про можливість трактування краєзнавства у вузькому та широкому розуміннях обгрунтував С.Л. Рудницький (1905). У першому випадку — це

так зване етнографічне, історичне, літературне і т. ін. краєзнавство, а в другому — комплексне (синтетичне) або географічне краєзнавство, яке включає всі інші його види. П. А. Тутковський (1914) уперше розробив теорію наукового монізму природничих і суспільних наук, основою якого є наукове краєзнавство.

Видатний український педагог К.Д. Ушинський розглядав краєзнавство як педагогічне явище, могутній засіб вивчення Вітчизни. Він першим запропонував включити до навчальних планів початкових шкіл України предмет *вітчизнянознавство* й постулював тезу про те, що як немає людини без самолюбства, так немає людини без любові до батьківщини. Вчений вважав, що успішним є навчання, яке базується на краєзнавстві. Це дало поштовх до зародження батьківщинознавчого напрямку в географії, який став основою сучасного краєзнавства.

М.В. Муратов (1925) вбачав у краєзнавстві масовий громадський рух, який дає можливість використовувати сили місцевих жителів, котрі не належать до числа вчених, але можуть зробити корисний внесок у дослідницьку роботу. Соціальна цінність краєзнавства є тим вищою, чим повніше воно охоплює край, вивчає його специфіку та зв'язки із зовнішнім середовищем. А.М. Большаков (1929) вважав, що об'єктом краєзнавства є місцевий край. Пізніше Ю.Г. Саушкін, І.С. Юн'єв, К.Ф. Строев дійшли аналогічних висновків, визначаючи завдання краєзнавства у "всєбічному вивченні рідного краю". Поступово на зміну термінів "вітчизнянознавство", "батьківщинознавство" з'явився сучасний термін "краєзнавство".

Ідею комплексного дослідження краю слід вважати особливо плідною, оскільки вона відкриває великі можливості для оптимального використання результатів пошуків у розвитку його економіки, соціального та культурного життя. Краєм вважалася відносно невелика територія, яка цілком доступна для безпосереднього вивчення місцевим населенням (А.П. Пінкевич).

Авторитетний теоретик краєзнавства О.С. Барков вважав краєзнавство комплексом наукових дисциплін, що є різними за змістом і окремими методами дослідження, але приводять у своїй сукупності до наукового та всєбічного пізнання краю (1949). Краєзнавство розглядалося як метод синтетичного вивчення будь-якої більш-менш самобутньої території, що виділяється за адміністративною, політичною, господарською чи іншою озна-

ками. К.Ф. Строев стверджував, що краєзнавство — це всебічне вивчення місцевими силами певної території краю, яке здійснюється на наукових засадах (1967). Академік П.Т. Тронько розглядав краєзнавство як науку, предметом якої є вивчення рідного краю: соціально-економічний, політичний, історичний та культурний розвиток мікрорайону, села, міста, району, області, природних умов тощо (1969). У наступні роки багатозначність поняття "краєзнавство" посилюється, що викликає необхідність кожного разу уточнювати його смисл. Наразі є близько 100 авторських визначень цього поняття, однак жодне з них не стало загальноприйнятим.

Загальноновживаними можна вважати дефініції терміна "краєзнавство", які містяться в довідковій літературі. Головні з них, що використовуються більшістю вчених і практиків у галузі краєзнавства, подані в табл. 1.1.

Таблиця 1.1. Дефініції терміна "краєзнавство" в довідкових виданнях

Визначення поняття "краєзнавство"	Джерело
1	2
Всебічне вивчення порівняно невеликої території (села, району, області, краю) переважно силами місцевих жителів. Основними завданнями краєзнавства є системне виявлення, дослідження й охорона місцевих природних ресурсів, вивчення господарства, історії, побуту і культури населення свого краю.	Українська радянська енциклопедія. — К., 1962. — Т. 1. — С. 322.
Всестороннее изучение определенной части стран, города или деревни, других поселений местным населением, для которого эта территория считается родным краем. Краеведение — комплекс естественных и общественных исследований. Краеведение изучает природу, население, хозяйство, историю и культуру родного края.	Большая советская энциклопедия. — 3-е изд. — М., 1973. — Т. 13. — С. 311.

1	2
Изучение природы, населения, хозяйства, истории и культуры какой-либо части страны, административного или природного района, населенных пунктов главным образом силами местного населения.	Большой анциклопедический словарь / Гл. ред. А.М. Прохоров. — М.; СПб., 1998. — С. 584.
Вивчення історії, географії, економіки, етнографії тощо певної території.	Великий тлумачний словник сучасної української мови / Укл. і гол. ред. В.Т. Бусел. — К., 2003. — С. 460.

Особливість цих дефініцій полягає в акцентуванні уваги на специфічних ознаках краєзнавства, до яких можна віднести: *всебічний, комплексний* характер краєзнавства, що вивчає природу та природні ресурси, історичне минуле, демографію, економіку, екологію, наукове, культурне та духовне життя краю. Саме краєзнавство, зважаючи на всебічне вивчення краю, може показати його специфічне "обличчя", виявити його особливості, своєрідність і разом з тим органічну єдність з іншими територіями та країною в цілому. Ця ознака залишається актуальною і за сучасних умов, оскільки підкреслює *системність, інтегрованість* краєзнавчого знання. Усебічне вивчення краю забезпечується сукупністю *аспектних* досліджень, предметом яких є окремі сторони "життя" краю.

У цьому контексті принципове значення має тлумачення національного краєзнавства сучасними українськими вченими Я.Л. Жупанським і В.П. Крулем (1994). Вони розглядають *національне краєзнавство як цілісну, нерозривну і відкриту систему, яка функціонує у світі тривимірних моделей: простір (географічне краєзнавство), час (історичне краєзнавство) та соціум (соціальне краєзнавство)*. Соціальне краєзнавство відіграє інтегруючу роль і включає літературне, мистецьке, архітектурне, етнографічне краєзнавство тощо. Системоутворюваль-

ним елементом є *територія*. Окреслення її меж є визначальним, і ним має займатися окремий розділ національного краєзнавства — *хорологічне краєзнавство*. Отже, об'єктом дослідження є національне краєзнавство загалом.

Недоліком більшості дефініцій базового терміна слід вважати те, що під краєзнавством звичайно розуміють громадський рух щодо всебічного вивчення певної частини країни місцевим населенням, для якого ця територія є рідною. Таке розуміння краєзнавства вже не відповідає його сучасному статусу, оскільки вивченням краю займаються не лише окремі особи та громадські об'єднання (спілка краєзнавців), а й практично всі місцеві соціальні інститути — органи місцевого самоврядування, місцеві організації, установи, підприємства, наукові центри, навчальні заклади, для яких краєзнавча діяльність є обов'язковою умовою ефективного виконання професійних завдань. Особливе місце серед них належить бібліотекам, архівам, музеям, інформаційним центрам. Отже, у структурі краєзнавства сформувалися дві головні підсистеми — *непрофесійна (аматорська)* та *професійна*. Зважаючи на зростання соціальної ролі краєзнавства, воно стає прерогативою не тільки краєзнавців-одинаків, членів різних громадських об'єднань, але й усіх місцевих соціальних інститутів та місцевих жителів. Вивчати свій край може також будь-яка людина (соціальний інститут), яка перебуває поза його територією. Особу, котра поглиблено вивчає край і займається краєзнавством, прийнято називати *краєзнавцем*.

Зважаючи на недоліки наявних дефініцій терміна "краєзнавство", відомий фахівець у галузі краєзнавчої бібліографії М.М. Шерба (1995) розглядав краєзнавство як галузь діяльності людини, спрямованої на всебічне вивчення будь-якої частини країни, що виділяється за одним зі способів районування (адміністративно-територіальне, фізико-географічне, економіко-географічне, сільськогосподарське, кліматичне, ґрунтове, рослинне, геологічне, топографічне, історико-культурне, історичне тощо), окремими особами незалежно від місця їхнього проживання, соціально-демографічної та інших ознак, а також добровільними об'єднаннями, дослідницькими, народногосподарськими, навчально-виховними, державними, кооперативними,

приватними, спільними підприємствами, установами й організаціями з науковими, виробничими, освітніми, пізнавальними та іншими цілями*. Більш лаконічне визначення базового поняття навів О.В. Мамонтов (1996): краєзнавство — це галузь діяльності людини щодо всебічного вивчення будь-якого краю. Однак у цьому визначенні прикметник "будь-який" є зайвим.

Як базове доцільно використовувати таке визначення: **краєзнавство — це галузь людської діяльності, яка спрямована на всебічне вивчення краю, та сукупність знань про край: його географію, історію, економіку та інші сфери життєдіяльності**. На території України формується загальнодержавний суспільно-територіальний комплекс (СТК), який включає природно-територіальні, історико-територіальні й соціально-територіальні комплекси регіонів: Волинь, Поділля, Слобожанщину, Гуцульщину та ін.

Краєзнавство — це комплексне наукове всебічне вивчення певної території (села, міста, області, краю), засіб навчання і виховання національно свідомих громадян. Сучасне краєзнавство перебуває на етапі свого системного формування як соціального інституту, в якому головні складові (наука, практика, освіта, управління і друк) мають різний рівень розвитку. Атрибутивною складовою краєзнавства, яка сформувалася найбільшою мірою, є практична краєзнавча діяльність.

Краєзнавство є поліфункціональною діяльністю. Історично склалися такі його *функції*: навчально-виховна, комунікаційна, соціокультурна, рекреаційна, просвітницька, а також сприяння науковій, виробничій, економічній, екологічній, освітній та дозвільній діяльності.

Краєзнавство сприяє:

- соціальному, економічному та культурному розвитку краю;
- охороні та раціональному використанню природних багатств і культурної спадщини краю;
- поширенню краєзнавчих знань для досягнення освітніх, самоосвітніх, пізнавальних і виховних цілей;

* Див. список літератури.

Зокрема, М.М. Щерба виділив такі ознаки класифікації краєзнавства: а) галузеві і тематичні потреби (змістовий аспект); б) організаційно-каналний аспект; в) форми реалізації краєзнавчої діяльності. Відповідно всередині кожного аспекту утворюються напрями (види) краєзнавства. Зокрема, за змістовою ознакою виділяють археологічне, географічне, історичне, літературне, економічне, екологічне краєзнавство та ін. Організаційно-канална побудова краєзнавства передбачає архівне, музейне, бібліотечне, церковне, шкільне та вузівське краєзнавство тощо. Форми реалізації краєзнавчих завдань представлені державним, кооперативно-комерційним, громадським та індивідуально-ініціативним краєзнавством.

Можна запропонувати уточнений варіант видової класифікації краєзнавства, наведений у табл. 1.2.

Таблиця 1.2. Класифікація головних видів краєзнавства

№ з/п	Ознака класифікації	Вид краєзнавства
1	2	3
1	Соціальна (соціальне призначення)	Наукове Виробниче Пізнавальне Освітнє (навчальне) Просвітницьке Виховне та ін.
2	Змістова	Географічне Історичне Літературне Мистецтвознавче Культурологічне Економічне Археологічне Етнографічне Генеалогічне Ботанічне Зоологічне та ін.
3	Організаційна (форма реалізації)	Державне Громадське Індивідуально-ініціативне та ін.

Закінчення табл. 1.2

1	2	3
4	Інституціональна (соціальні інститути)	Архівне Музейне Бібліотечне Шкільне Вузівське Туристичне Церковне та ін.

Основою структурної моделі краєзнавства є чотири головні ознаки, а перевага належить ознаці реалізації ним *суспільних* завдань (соціальна ознака). Всі інші ознаки розглядаються як додаткові, а їх кількість може уточнюватися з урахуванням процесів диференціації краєзнавства. **Види краєзнавства** виділяють за певними ознаками класифікації:

- *соціальна* — наукове, виробниче, пізнавальне, освітнє, просвітницьке, виховне краєзнавство тощо;
- *змістова* — географічне, історичне, літературне, мистецтвознавче, культурологічне, економічне, екологічне, археологічне, етнографічне, генеалогічне, ботанічне, зоологічне краєзнавство тощо;
- *організаційна* — державне, громадське, індивідуально-ініціативне краєзнавство тощо;
- *інституціональна* — архівне, музейне, бібліотечне, шкільне, туристичне, церковне та вузівське краєзнавство тощо.

Види та різновиди краєзнавства є складною ієрархічною взаємопов'язаною структурою, що об'єднується в цілісну систему.

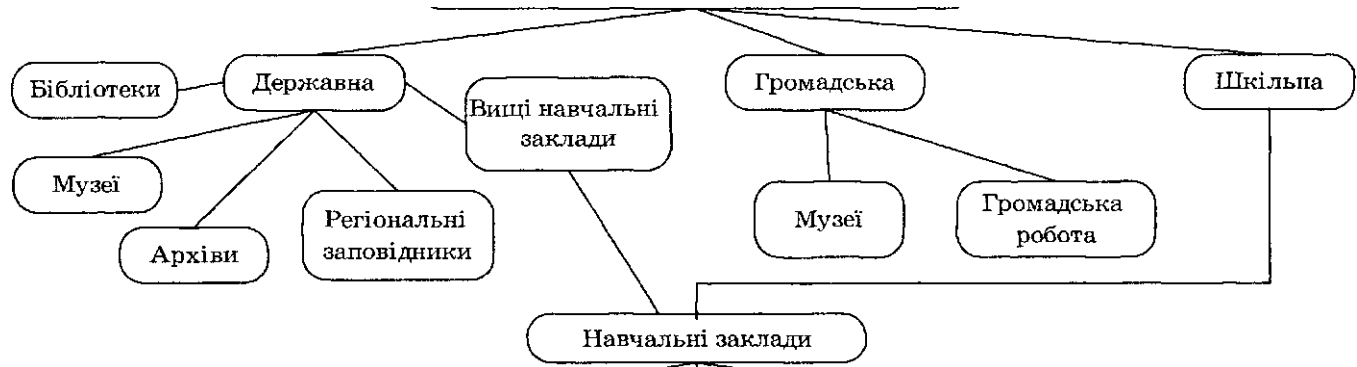
1.3. ОРГАНІЗАЦІЙНІ ФОРМИ КРАЄЗНАВСТВА

Вивченням краю тією чи іншою мірою займаються діти, юнацтво, дорослі, місцеві й іногородні жителі, старожили та мігранти, різні організації, установи, підприємства, для яких краєзнавча діяльність є або *головною*, або *допоміжною*, *професійною* чи *непрофесійною*. У вивченні свого краю беруть участь окремі дослідники і фахівці, а також краєзнавці-аматори. Перші здійснюють краєзнавчу роботу в межах виконання своїх службових обов'язків. Другі вивчають край добровільно, за своїм покликанням, поза виконанням своїх професійних обов'язків. Такий розподіл є досить умовним, оскільки професійна (аматорська) та непрофесійна краєзнавча діяльність тісно пов'язані одна з одною. У процесі розвитку склалися й набули поширення три організаційні форми краєзнавства: *державне*, *шкільне* і *громадське* (рис. 1.1).

Державне краєзнавство — це діяльність органів регіонального управління та місцевого самоврядування, наукових установ та організацій, вищих навчальних закладів, краєзнавчих (історичних, етнографічних та ін.) музеїв, архівів і бібліотек (обласних, районних, міських, сільських). У *шкільному краєзнавстві* провідна роль у вивченні краю належить учням, котрі здійснюють краєзнавчу діяльність у навчальному процесі й у позанавчальний час під керівництвом учителя. Особливістю *громадського краєзнавства* є участь у ньому первинних структур (гуртків, бюро, товариств, спілок), а також окремих краєзнавців-аматорів, що діють або самостійно, або об'єднані в різні громадські організації. Ядром таких громадських організацій є представники місцевої інтелігенції: вчителі, історики, вчені, співробітники музеїв, архівів, бібліотек, видавництв, редакцій місцевих періодичних видань, туристичних бюро, інших установ культури та місцевих громадських організацій. До складу товариств, окрім осіб, які професійно пов'язані з вивченням краю, належать також численні краєзнавці-аматори.

Центральне місце в структурі державного краєзнавства посідають місцеві *краєзнавчі музеї*, що були створені в Україні у

ОРГАНІЗАЦІЙНІ ФОРМИ КРАЄЗНАВСТВА

Навчальна робота за різними навчальними програмами

Виконання наукових завдань, екскурсії, гурткова робота тощо

Туристичні клуби, науково-дослідна робота

Урочна

Позаурочна

Краєзнавчі гуртки

Наукова робота, масові краєзнавчі заходи

Туристичні походи або експедиції

Екскурсії з вивчення рідного краю

Рис. 1.1. Організаційні форми краєзнавства

другій половині ХІХ — на початку ХХ ст., головним чином, на гроші громадських фондів і добровільних пожертвувань місцевого населення. За радянських часів музеї перетворилися на державні установи. Наприкінці 1990 років мережа краєзнавчих музеїв налічувала більше 100 установ. Музеї — це просвітницькі та наукові центри, завдання яких — виявлення, збирання й обробка *матеріальних речових документів* про історичне минуле, склад і побут населення, природу та природні ресурси, сучасний стан і перспективи розвитку економіки, науки, культури краю. Музеї створюють колекції пам'яток історії та культури певної місцевості.

Колекції музеїв складаються, зазвичай, з двох частин: експозиції та запасного фонду. У складі експозиційної частини виділяють кілька (найчастіше три) головних відділи: природи, історії та сучасного стану краю. Залежно від статусу музею в ньому демонструють від 1 до 60 тис. і більше експонатів. Найпоширенішою формою ознайомлення відвідувачів з експозицією є *екскурсія* по музею в цілому та по його окремих відділах. Крім того, організуються виставки, круглі столи, лекції, консультації з приводу місцевих знаменних і пам'ятних дат, свят міста, району, села. Наразі здійснюється робота щодо актуалізації документів, які зберігаються протягом тривалого часу в запасниках, залучення закритих матеріалів, об'єктивного висвітлення історичного минулого та сучасних проблем.

Музеї проводять значну науково-дослідну роботу, організують проведення наукових конференцій, нарад, симпозіумів, краєзнавчих читань, публікують результати наукових досліджень — наукових праць, учених записок, бюлетенів, путівників, веб-сайтів тощо; здійснюють роботу, спрямовану на широке інформування населення про склад своїх колекцій; часто стають центрами краєзнавчих досліджень на місцях, формують актив краєзнавців-аматорів. Водночас системний розвиток музейної краєзнавчої діяльності в Україні ускладнюється у зв'язку з відсутністю єдиного методичного й організаційного керівництва роботою краєзнавчих музеїв. Так, у Російській Федерації, наприклад, ці функції виконує Всеросійський науково-дослідний інститут музеєзнавства.

До структури державного краєзнавства входить також діяльність місцевих *архівів* — обласних, районних, міських і сільських, покликаних збирати і зберігати найцінніші *неопубліко-*

вани документи ретроспективного характеру: службові матеріали, рукописи наукових і літературних творів, мемуари, біографії й автобіографії, епістолярну спадщину діячів краю, комплекти старих і продовжуваних періодичних (зокрема газет) видань. Співробітники архівів здійснюють поповнення, облік та обробку неопублікованих документів, опановують найцінніші приватні архіви, створюють довідково-бібліографічний апарат, публікують каталоги колекцій, обслуговують відвідувачів та проводять значну науково-дослідну роботу. Наразі працівники місцевих архівосховищ здійснюють значну роботу щодо організації доступу користувачів до раніше закритих архівних фондів.

Однією з головних складових державного краєзнавства є бібліотечне краєзнавство — діяльність регіональних і місцевих універсальних та спеціальних бібліотек щодо збирання, обробки, зберігання документів, пов'язаних із краєм своїм змістом і походженням, а також організації доступу користувачів до них. Бібліотеки формують фонди краєзнавчих і місцевих документів; запроваджують довідково-пошуковий апарат; здійснюють бібліотечно-інформаційне обслуговування; друкують краєзнавчі бібліографічні посібники; створюють краєзнавчі БД, веб-сайти, веб-портали; проводять значну методичну і науково-дослідну роботу в галузі краєзнавства тощо*.

Ще однією найрозвинутішою організаційною формою є *шкільне* краєзнавство, що виникло в другій половині ХІХ ст. під назвою *батьківщинознавство*. Суть шкільного краєзнавства полягає у всебічному вивченні учнями свого краю в навчально-виховних цілях за різними джерелами та, головним чином, шляхом безпосереднього спостереження під керівництвом учителя. Ефективність шкільного краєзнавства залежить від того, наскільки вчитель сам є краєзнавцем, наскільки чітко він здатний визначити об'єкти дослідження, види і методи роботи, організувати вивчення краю учнями й управляти цією діяльністю, зважаючи на шкільну програму, склад учнів і місцеві можливості. Вчитель сам має добре знати край, систематично його іивчати, вміти професійно організувати краєзнавчу роботу учні п. Шкільне краєзнавство функціонує як *навчальне, позакласне* та *позашкільне*.

± **Детальніше зміст і організація краєзнавчої діяльності бібліотек розглядатиметься в наступних розділах підручника.**

Особливістю *навчального напрямку* шкільного краєзнавства є вивчення школярами рідного краю як обов'язкового компонента освіти. Воно проявляється як краєзнавчий принцип викладання та навчання згідно з дидактичним правилом: "від відомого до невідомого, від близького до далекого"; як організаційно оформлений компонент освіти. В освітній діяльності навчальне краєзнавство знаходить своє виявлення як:

- обов'язкове включення до змісту більшості шкільних предметів локального матеріалу, тобто відомостей про ту місцевість (територію), на якій проживають учні;
- впровадження з початку ХХ ст. до навчальних програм самостійного навчального курсу — спочатку батьківщинознавства, а потім краєзнавства;

Навчальна форма закладає базу для розвитку позаурочного та позашкільного краєзнавства, передбачає поглиблене вивчення учнями насамперед найближчих околиць школи, мікрорайону, які доступні для постійного та безпосереднього спостереження. Часто-густо територію розширюють до меж адміністративного району чи області. Виділяють два підходи до вивчення краю: загальний і за допомогою поділу території на ключові ділянки. За умов шкільного краєзнавства другий підхід має переваги, оскільки при цьому можна обрати невеликі території, що є найдоступнішими для вивчення їх учнями. Другим, не менш важливим напрямом шкільного краєзнавства, є позаурочне, або *позашкільне*, краєзнавство, яке здійснюється учнями на добровільних засадах або ж як обов'язковий компонент самостійної роботи школярів. Головні його форми — експедиції, екскурсії, походи школярів по рідному краю, організація краєзнавчих гуртків, туристичних клубів, краєзнавчих музеїв тощо. Серед поширених форм позаурочного шкільного краєзнавства можна назвати: краєзнавчі гуртки, екскурсії, туристичні походи, шкільні краєзнавчі музеї тощо.

Найскладнішою формою є *шкільний краєзнавчий музей*, який набув значного поширення в Україні. Його специфіка виявляється в тому, що збираються *експонати*, які всебічно відтворюють особливості краю, а також значення цієї школи в житті місцевої спільноти. Головними розділами шкільного краєзнавчого музею є: 1. Вивчаємо рідний край; 2. Наша школа; 3. Природа та природні ресурси краю; 4. Історичне минуле краю;

5. Населення краю; 6. Господарство та економіка краю; 7. Культура краю; 8. Професійно-довідковий розділ (професії краю, система підготовки та перепідготовки кадрів).

У шкільному музеї зосереджують експонати, які розкривають усі аспекти життя краю, в чому полягає його подібність до державних краєзнавчих музеїв. Разом з тим в організації та структурі шкільних краєзнавчих музеїв є певна специфіка: обов'язковою складовою є розділ "Наша школа", у якому висвітлюються: 1. Географічне положення школи; 2. Мікрорайон школи; 3. Топографічний план пришкільної ділянки; 4. Дані з історії школи; 5. Матеріали про діяльність школи (за роками); 6. Вчителі школи; 7. Кращі випускники школи; 8. Органи шкільного самоврядування; 9. Громадська, культурно-освітня та просвітницька роль школи в краї.

Шкільні музеї мають тісно взаємодіяти зі шкільними, дитячими та юнацькими бібліотеками, координуючи свою діяльність. Останні мають зосереджувати науково-популярні та художні твори за кожним розділом музею, замітки та статті з місцевих газет, тексти постанов уряду з краєзнавства тощо. У бібліотеці необхідно зберігати папки малюнків, фотографій, карт, кінофільми, відеофільми, СБ-К, фрагменти краєзнавчих онлайн-ресурсів Інтернету, а також створювати систему бібліотечних документно-інформаційних ресурсів, продуктів і послуг з краєзнавства. Адже вони мають досягти інтеграції не тільки з бібліотеками, але також і з архівами, краєзнавчими, історичними, етнографічними музеями, територіальними відділеннями спілок краєзнавців України, охорони природи, пам'яток культури та мистецтва, ветеранів війни тощо.

Рівень шкільного краєзнавства значною мірою залежить від краєзнавчої підготовки самих учителів. Саме це стало об'єктивним чинником для розвитку *вузівського краєзнавства*. Спочатку воно локалізувалося на географічних та історичних факультетах класичних університетів, педагогічних вищих навчальних закладів, де викладалися спеціальні курси з краєзнавства, організовувалися краєзнавчі практикуми, курси спеціалізації та за вибором. Поступово краєзнавчий принцип у вищій школі України набуває наскрізного характеру; реалізується в навчальних дисциплінах, курсових, дипломних і магістерських роботах, науково-дослідних

цьких кафедральних темах; узагальнюється на наукових і науково-практичних конференціях, симпозіумах, нарадах, семінарах тощо. Національна академія педагогічних наук України протягом багатьох років організовує щорічні краєзнавчі читання. Це свідчить про різноманітність форм і методів підготовки педагогічних кадрів у галузі краєзнавства, утвердження краєзнавчого принципу в підготовці кадрів для всіх сфер людської діяльності.

Третьою організаційною формою є *громадське* краєзнавство — найдавніша форма, що базується на добровільному вивченні краю окремими краєзнавцями-аматорами, котрі діють або самостійно, або об'єднуються в різні краєзнавчі громадські організації (гуртки, клуби, бюро, спілки тощо). У 1990 р. в Україні було створено Всеукраїнську спілку краєзнавців, до складу якої ввійшли не тільки центральні органи, але й обласні, районні чи міські товариства краєзнавців. Спілку краєзнавців України очолює П.Т. Тронько — академік Національної академії наук України, доктор історичних наук, який зробив істотний внесок у розвиток краєзнавства в нашій країні. Завданням регіональних і місцевих відділень Спілки краєзнавців є організація вивчення історії, економіки, природи, культури, мистецтва та інших аспектів життєдіяльності краю. Результатом їхньої діяльності стало виявлення та збирання джерел краєзнавчого вивчення, створення місцевих літописів, наукових публікацій, організація та проведення масових заходів: виставок, експозицій, краєзнавчих читань, наукових і науково-практичних конференцій тощо. Окремі регіональні об'єднання спілки створюють бібліотеку й архів, речові краєзнавчі колекції, формують бібліографічні та фактографічні БД, власні веб-сайти.

Спілка краєзнавців, консолідуючи громадський краєзнавчий рух в Україні, координує свою діяльність з місцевими органами влади, музеями, архівами, бібліотеками, іншими громадськими організаціями на місцях: товариствами охорони природи, охорони пам'яток історії та культури, ветеранів війни, праці тощо. Періодично Спілка краєзнавців України організовує з'їзди, конференції та наради державного, регіонального і місцевого рівнів, на яких обговорюються змістові й організаційні аспекти розвитку краєзнавства в Україні та у світі в цілому.

Останніми роками розвивається *комерційне* краєзнавство, що здійснюється бізнесовими службами, асоціаціями, туристичними бюро тощо. Володіючи тематичними, адресними, довідковими та фактографічними БД, вони на платній основі здійснюють довідкове обслуговування, друкують інформаційні бюлетені, складають родоводи на замовлення, створюють вебсайти, що містять оперативну інформацію про фестивалі, свята, гастролі, виставки тощо.

У розвитку краєзнавства в Україні суттєву роль відіграють такі організації загальнодержавного рівня: Всеукраїнська спілка краєзнавців, Товариство охорони пам'яток історії та культури, Українське товариство охорони природи, Географічне товариство України та ін. Регіональний і місцевий рівні представляють численні громадські організації, фонди, товариства тощо.

1.4. ХАРАКТЕРИСТИКА ОСНОВНИХ ВИДІВ КРАЄЗНАВСТВА

Краєзнавство, як відомо, — це галузь діяльності, спрямована на всебічне, комплексне вивчення певної території всередині країни. Проте це не означає, що дослідження краю не може здійснюватися в окремих напрямках. Об'єктами краєзнавства можуть бути природа, населення, економіка, екологія, історія, мистецтво, пам'ятки історії та культури краю тощо. У сукупності результати окремих досліджень сприяють глибокому та всебічному вивченню краю в цілому. Тому разом із *загальним* сформувалися й набули розвитку *окремі види* краєзнавства, що розрізняються за певною ознакою (табл. 1.2). Вони мають різний статус у структурі краєзнавства відповідно до значущості у справі пізнання краю. Зокрема, основними галузевими (тематичними) видами краєзнавства, які відіграють провідну роль у вивченні місцевості, є: географічне (природничо-географічне), економічне, історичне та літературне краєзнавство.

Географічне (природничо-географічне) краєзнавство. Об'єктом краєзнавчої діяльності є *природа краю* в цілому, окремі її складові (клімат, рельєф, водне середовище, ґрунти, флора і

фауна), що перебувають у взаємодії та створюють у сукупності єдиний природничо-територіальний комплекс (ландшафт). Природа краю розглядається як частина більших територій — природної зони області, країни. Виділення краю здійснюється за природничо-географічною ознакою. У процесі вивчення виявляється місцева специфіка природних компонентів, їх територіальних об'єднань: типові явища, які характеризують природу певного краю, а також унікальні об'єкти та пов'язані з ними процеси. Водночас у процесі її вивчення визначаються спільні риси з природою більших регіонів (Волинь, Поділля, Полісся, Галичина, Слобожанщина тощо).

Головний зміст і стратегію діяльності в галузі природничо-географічного краєзнавства визначають такі положення:

- вивчення природи, природних умов і ресурсів краю розглядається як єдина комплексна проблема;
- вивченню підлягають усі складові природничо-територіального комплексу: геологічна будова, рельєф, корисні копалини місцевості, кліматичні умови, гідрологічні умови, ґрунтовий покрив, рослинність, тваринний світ;
- головні зусилля мають спрямовуватися на всебічне збереження природного ландшафту, охорону природи та природного середовища, екологічне виховання й освіту населення.

Краєзнавці-аматори, члени місцевих краєзнавчих спілок, а також фахівці систематично проводять спостереження за погодними умовами та їх змінами, збирають та реєструють дані про водний режим і водні ресурси краю, його ґрунтовий покрив, поклади корисних копалин, рослинний і тваринний світ. Краєзнавці виступають активними захисниками природного ландшафту свого краю, здійснюючи цю роботу самостійно або разом з місцевими відділеннями Всеукраїнської спілки краєзнавців, Товариством охорони природи, Партією зелених, органами місцевого самоврядування. Вони проводять роз'яснювальну роботу серед населення; організують наукові та науково-практичні конференції з проблем екології; публікують статті, монографії; беруть участь як наукові консультанти в підготовці путівників, довідників, збірників.

Економічне краєзнавство вивчає проблеми сучасного соціально-економічного життя краю. Об'єктами вивчення можуть

бути всі галузі економіки: промисловість, сільське господарство, транспорт, зв'язок, житлове і комунальне господарство, торгівля і громадське харчування, охорона здоров'я, освіта, мистецтво і т. ін. У його межах може вивчатися населення краю, окремі підприємства, організації, навчальні заклади, установи культури і т. ін. Інтерес до цих проблем посилюється внаслідок розвитку ринкової економіки в Україні, активного формування бізнесових і комерційних структур, пошуку нових ринків збуту тощо. Економічна інформація нині становить значну частину документного потоку з краєзнавства, висвітлюється на радіо, телебаченні, в мережі Інтернет.

Економіка краю — це досить складний об'єкт краєзнавчої діяльності, що характеризується незвичайною ємністю змісту. До змісту характеристики економіки краю належать:

- *економіко-географічне положення* (стосовно регіону, до складу якого входить цей край, великих промислових центрів і сільськогосподарських зон, шляхів сполучення);
- *розвиток економіки*, провідні галузі, які визначають спеціалізацію, структурні зрушення в економіці;
- *промисловість*, її профіль, найважливіші промислові підприємства, їх сировинна та енергетична база, техніко-економічні показники, виробничі зв'язки, енергозабезпечення краю, розміщення промисловості;
- *сільське господарство*, його розвиток і спеціалізація, склад агропромислового комплексу, види господарства за характером власності, спеціалізація, урожайність та якісні показники тваринництва; технічне оснащення сільського господарства, меліорація, розмір і характер особистих та фермерських господарств;
- *головні види транспорту*, сучасна транспортна мережа та її конфігурація, основні напрями вантажних і пасажирських потоків;
- *розвиток зв'язку*, телефонізація, радіомовлення, телебачення, мережа Інтернету;
- *торгівля*, торгова мережа, роздрібний товарообіг, місцеві іімготівлі, ринки, громадське харчування;
- *житлове будівництво* і зростання житлового фонду, розвиток благоустрою і газопостачання, розвиток місцевого пасажирського транспорту, організація медичного обслуговування

населення і розташування медичних установ, розвиток установ відпочинку і туризму, їх розташування;

- *розвиток освіти*: кількість навчальних закладів (шкіл, коледжів, вищих навчальних закладів I—II і III—IV рівнів акредитації), їх профіль;
- *розвиток установ культури* — клубів, палаців культури, бібліотек, музеїв, театрів, кінотеатрів та інших закладів мистецтва, розвиток фізичної культури і спорту, спортивні споруди;
- *перспективи розвитку економіки краю*.

Економічні відносини пронизують усі сфери діяльності. Всі аспекти економічного життя краю тісно взаємопов'язані. Тому при вивченні економіки краю необхідний комплексний підхід, що забезпечує виявлення внутрішніх і зовнішніх зв'язків та залежностей. В економіці краю відбуваються динамічні зміни, сформувалися і виділилися нові тематичні напрями — маркетинг (з проблем збуту продукції), біржова торгівля, ринок цінних паперів, банкрутство фірм, інвестиції, конкуренція, реінжиніринг і т. ін., зростає кількість підприємств малого і середнього бізнесу, фахівців. Провідне значення економіки в життєдіяльності краю зумовлює пріоритетне місце економічного краєзнавства серед його основних видів.

Історичне краєзнавство як складова загального краєзнавства становить галузь прикладної історії та характеризується двома суттєвими ознаками: локальністю досліджуваних історичних подій, матеріалізованих у пам'ятках історії та культури, а також своїм активним характером.

Об'єктом історичного краєзнавства є *історія краю*. Об'єктом конкретного краєзнавчого дослідження може стати як історія краю в цілому, так і окремих населених пунктів, вулиць, фабрик, заводів, фірм, вищих навчальних закладів, інших організацій, а також різних споруд, будівель, пам'ятних місць. Краєзнавчі дослідження можуть охоплювати великі хронологічні й історичні періоди або ж, навпаки, обмежуватися вивченням подій одного конкретного етапу місцевої історії, життя і діяльності окремих людей, свідків або учасників історичних подій. Проте незалежно від масштабів і цілей історико-краєзнавчого дослідження його основу становлять *факти* місцевої історії, оскільки головними для будь-якого історичного знання є історичні факти.

Вивчення історичного минулого краю здійснюється на базі археологічних, друкованих та архівних джерел, а також досліджень пам'яток історії та культури. Археологічні пам'ятки — це стоянки (залишки поселень давньої людини), городища (залишки укріплених поселень), поховання, рудники та майстерні, наскельні зображення. В історичному краєзнавстві широко використовують рукописні та друковані документи, що зберігаються в бібліотеках, архівах і музеях. Пошук, опис, типізація, систематизація документальних джерел — такі основні завдання поставило історичне краєзнавство перед бібліотечною діяльністю. Результати бібліографічної діяльності — каталоги, описи, реєстри, покажчики, довідники — класифікуються як історичні праці внаслідок своєї функціональної ознаки підсумовування документованої інформації. Поодинокі документовані факти громадського життя окремих країв за наявності історичних документів і методики їх науково-аналітичної обробки становлять фактографічну базу *краєзнавчої україніки*. Створення бібліографічної інформації про документальні джерела як першооснови досліджень історії краєзнавчої україніки сприяє подальшому розвитку не лише історичної науки, а й закладає надійне підґрунтя для розвитку сучасної України, її економічного потенціалу, духовності і культури. Об'єктами краєзнавчої діяльності є пам'ятки історії та культури, що пов'язані з історичними подіями в житті краю, розвитком суспільства і держави, а також результати матеріальної та духовної діяльності, які мають особливу історичну, наукову, художню й іншу цінність. До них належать: будівлі різного призначення — церкви, собори, монастирі, каплиці, цвинтарі, вежі, стіни, палаци, парки, особняки, громадські споруди, садиби, дворянські та купецькі будинки, старі селянські хати. Більшість із них — це "речові" учасники історичних подій. Об'єктами історичного краєзнавства можуть бути: пам'ятки мистецтва, твори монументального, образотворчого, декоративно-прикладного та інших видів мистецтва; документальні пам'ятки — акти органів державної влади та органів державного управління, інші письмові та графічні документи, кінофотофонодокументи, а також старовинні та інші рукописи й архіви, записи фольклору, музики, рідкісні друковані видання. Результатами таких досліджень є літописи місцевих подій, історичні хроніки, статті, монографії, біографічні та біобібліографічні словники, доповіді та повідомлення на конференціях, краєзнавчих читаннях тощо.

Історико-краєзнавча робота проводиться об'єднаними зусиллями окремих краєзнавців-аматорів, краєзнавчих спілок, місцевих відділень Товариства охорони пам'яток історії та культури, спілки ветеранів, архівів, музеїв, бібліотек та інших установ. Серед форм популяризації знань про край слід назвати: історичні екскурсії, патріотичні клуби, гуртки, вікторини, конкурси на краще знання історії краю, тематичні вечори, зустрічі з краєзнавцями, виставки, експозиції історичних музеїв.

Літературне краєзнавство вивчає художню літературу краю. Головними напрямками літературного краєзнавства є:

- глибоке та всебічне вивчення життя і творчого шляху місцевих літераторів — прозаїків, поетів, драматургів, літературних критиків. Окрім традиційних джерел значно поширені безпосередні зустрічі з місцевими діячами літератури;
- виявлення та вивчення біографічних і творчих зв'язків з краєм відомих і видатних художників слова, пов'язаних із певною місцевістю народженням або перебуванням на її території. З цією метою використовуються колекції літературних меморіальних музеїв, садиби та заповідники на території краю, здійснюється листування з родичами, літературознавчими науковими установами та організаціями;
- збирання й організація матеріалів з тематичного напрямку "Край у художній літературі". Через ретельний аналіз літературних текстів виявляються ті, в яких висвітлюється минуле краю чи його сьогодення. Така робота є особливою частиною літературознавства та краєзнавчої літературної бібліографії;
- збирання та вивчення усної народної творчості, різноманітних форм фольклору: казок, дум, легенд, пісень. З цією метою організуються спеціальні експедиції, зустрічі з розповідачами, записи, здійснюється підготовка та друкуються жанрові і тематичні збірки.

1.5. СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК КРАЄЗНАВСТВА В УКРАЇНІ

Краєзнавство в Україні має глибоке історичне коріння та багаті традиції. Однак його історію вивчено недостатньо, немає загальноновизнаної періодизації становлення та розвитку українського краєзнавства, яке в минулому і нині є еталонним для країн Західної та Східної Європи.

Загальне уявлення про головні етапи розвитку українського краєзнавства дають праці відомого науковця-краєзнавця П.Т. Тронька — голови правління Всеукраїнської спілки краєзнавців, академіка НАН України*. М. Ю. Костриця та М. М. Піскун в історії національного краєзнавства виділяють чотири основні етапи: *витоки, зародження, становлення, організація*.

I *етап* — витоки краєзнавства (стихійно-описовий етап), який має три підперіоди: найдавніший, античний, середньовічний (до XVII ст.).

II *етап* — зародження наукового краєзнавства в Україні (цілеспрямовано-описовий етап), поділяється на три підперіоди: анкетно-описовий, експедиційний, статистичний (початок XVIII — середина XIX ст.).

III *етап* — становлення українського краєзнавства (остання третина XIX — початок XX ст.).

IV *етап* — організація краєзнавства в Україні (з 20—30-х років XX ст. до сьогодні).

Перші писемні відомості про становлення краєзнавства наисжать до часів Київської Русі (IX—XII ст.). Місцеве населення здійснювало спостереження за погодою, природними змінами, ііііпам'ятовувало прикмети, місцеві обряди, звичаї, усну народну творчість. Відомості про окремі місцевості наявні у фольклорних казках і притчах, сказаннях і бувальщинах, піснях і легендах, які "мандрували" від покоління до покоління. Завдяки ньому основні методи вивчення рідного краю перейшли від дописемного періоду до писемного. Місцеве населення, яке вивчав сій край, започаткувало *краєзнавчий рух* в Україні, голов-

^A Див. список літератури.

ними суб'єктами якого стали краєзнавці-аматори. Основи державного краєзнавства заклали *місцеві літописці*, котрі у своїх поточних хроніках відбивали події місцевого життя, описували окремі міста і поселення. Їх умовно можна вважати першими краєзнавцями-професіоналами. У цей час розпочинається формування переважної більшості видів краєзнавства.

Головними писемними джерелами краєзнавства в XI—XV ст. були *літописи, хронографи, патерики*, а пізніше — *описи місцевості*. Видатними пам'ятками літописання вважають Київський і Галицько-Волинський літописи. Останній, зокрема, присвячується подіям, що відбувалися в галицьких і волинських землях у період з 1201 до 1292 років. Розповідаючи про діяння галицько-волинських князів і бояр, про військові походи, боротьбу проти загарбників, автор закликав до об'єднання земель Південно-Західної Русі.

Багато ґрунтовних *описів* рідної землі виникло в період козаччини (друга половина XV — кінець XVII ст.). До обов'язків козацької старшини входило збирання відомостей про населені пункти, річки, транспортні шляхи тощо окремих територій України. Заможні козаки та поміщики за допомогою місцевого населення вивчали природні умови, культуру, звичаї тих земель, якими вони володіли. Найціннішими краєзнавчими документами того часу є описи місцевостей основної локалізації Запорізької Січі, міст і містечок, де відбувалися головні історичні події — Чигирин, Канева, Черкас, Києва, Хотина, Білої Церкви, Переяслава, Полтави, Голтви, Львова, Луцька, Дрогобича та ін.

У цей період велику роль у розвитку краєзнавства відігравали *братства* — громадські організації, у яких брали участь широкі верстви населення: ремісники, торговці, козаки, духовенство. Вони діяли у Львові, Києві, Луцьку, Дрогобичі та інших містах. Братства створювали типографії, школи, бібліотеки, забезпечували їх підручниками, утримували викладачів і незаможних учнів. Навколо братств об'єднувалися вчені, письменники, книговидавці, вчителі, політичні діячі, котрі проводили значну роботу з вивчення клімату, річок, озер, рослинного і тваринного світу краю, фіксували фактичні дані, пов'язані з історією окремих територій України.

З виникненням в Україні книгодрукування (XVI ст.) ідеї краєзнавства в XVII—XVIII ст. набувають значного поширення. Поруч із братствами, монастирями та школами краєзнавчу діяльність розпочинають викладачі та студенти. У 1578 р. в Острозі було створено першу вищу школу (академію), а у Львові — культурний осередок, який об'єднав патріотично налаштовану українську молодь. У 1632 р. на базі Київської братської школи було створено Києво-Могилянський колегіум (академію), яку прийнято вважати фундатором вузівського краєзнавства. Діяли також колегіуми в Чернігові, Переяславі, Харкові. При багатьох монастирях діяли школи, народні школи були майже в кожному селі. Це сприяло розвитку шкільного краєзнавства. У середині XVII ст. в Україні працювали 24 типографії (у Росії на той час їх було лише дві), які друкували літературу краєзнавчого змісту.

Своєрідним поштовхом для розвитку краєзнавства в Україні стала визвольна війна українського народу в середині XVII ст. під проводом Б. Хмельницького. Це був період значного піднесення національної самосвідомості і творчих сил українського народу. Новий імпульс розвитку отримали практично всі види краєзнавства. Звичайним став вислів: "побачити та пізнати свій край можна або власними очима, або за допомогою книг". Широкого розповсюдження набули *козацькі літописи*, які поряд з воєнними подіями описували специфіку життя окремих територій України. Літописання наблизилося до межуарного викладу подій. Вивчення рідного краю пов'язувалося з викладанням воєнних подій, національного визвольного руху. З початком XVIII ст. пов'язують завершення стихійно-описового етапу витоків краєзнавства в Україні. На зміну йому приходять другий етап — зародження наукового краєзнавства. Особливу роль у його розвитку відіграло Вільне економічне товариство, створене в 1765 р. Наприкінці XVIII — на початку XIX ст. розпочався занепад українського краєзнавства, який спричинили майже п'ятидесятирічний період воєнних дій в Україні та завершення територіально-державного розподілу країни царською владою Росії.

Кращі традиції українського краєзнавства були відновлені наприкінці XIX — на початку XX ст. як прояв національної самосвідомості української духовної та наукової еліти. Саме в цей період розпочалася розробка його теоретичних засад, викла-

дених у працях учених-істориків того часу. Це дає підстави стверджувати, що українське краєзнавство сформувалося як самостійна наукова дисципліна.

Розвиткові державного, громадського, шкільного і вузівського краєзнавства, незважаючи на перепони царського уряду, сприяли об'єктивні обставини. Серед них можна назвати: активну діяльність в Україні Південно-Західного відділення Російського географічного товариства (1873—1876 рр.), яке проводило історико-географічні дослідження; вивчення рідного краю школярами та вчителями початкових шкіл, яких у другій половині ХІХ ст. налічувалося 17 тис., а також 129 гімназій, 19 реальних і 17 комерційних училищ (останні започаткували приватний вид краєзнавства в Україні); дослідження певних територій країни студентами та викладачами трьох університетів (4 тис. студентів), а також створених у цей період спеціальних вищих навчальних закладів; сприйняття ідеї краєзнавства відомими українськими письменниками, поетами, творчою та науковою інтелігенцією, які підняли українське краєзнавство на значно вищий рівень розвитку й зумовили піднесення масового краєзнавчого руху в Україні завдяки підтримці опозиційно налаштованих щодо царату земств — виборних органів місцевого самоврядування. Соціальної значущості розвитку масового краєзнавчого руху в Україні, як і раніше, надавав тісний зв'язок із національно-визвольним рухом, який наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. значною мірою активізувався.

Саме цей період в Україні характеризується створенням численних спеціальних *громадських об'єднань і товариств з вивчення місцевого краю*. Спираючись на місцеву інтелігенцію, вони запроваджують наукові експедиції для всебічного вивчення свого рідного краю, організують громадські краєзнавчі музеї, регіональні архівні комісії, проводять наукові обговорення, збирають предмети старовини, пам'ятки археології, історії, етнографії та культури краю. Деякі з них навіть публікували власні літописи, інші періодичні та продовжувані видання, вели активну бібліографічну діяльність.

Суттєве значення для розвитку українського краєзнавства мала продуктивна діяльність історичного товариства Нестора Літописця, створеного в 1834 р. при Київському університеті св. Володимира, наукових товариств ім. Т.Г. Шевченка у Львові (1873), Одеського товариства історії та старожитностей (1839),

Подільського церковного історико-археологічного товариства, Товариства дослідників Волині (1900), Харківського історико-філологічного товариства (1887), Кримського, Бессарабського та інших регіональних об'єднань учених. У 1843 р. у Києві було створено Тимчасову комісію для вивчення давніх актів, що відома як *Археологічна комісія*. Вона займалася пошуком в архівах документів державних установ, магістратів, монастирів та їх виданням. Протягом 40—50-х років XIX ст. Комісія опублікувала 4 томи "Пам'яток" та декілька літописів. З 1859 р. видається "Архив Юго-Западной России" (до 1914 р. видано 35 томів). Серед членів Комісії були М. Ф. Комаров, О. М. Лазаревський, І. Є. Левицький, М. О. Максимович, В. С. Іконников та ін. У її роботі брали участь Т. Г. Шевченко, П. О. Куліш та інші знавці давнини.

Саме в цей період активно розвивається *бібліотечно-бібліографічне краєзнавство*: товариства створюють свої власні *бібліотеки*, складають бібліографічні списки краєзнавчої літератури і т. ін. Класичним прикладом є діяльність Одеського бібліографічного товариства, організованого при Новоросійському університеті, яке вперше створило краєзнавчу бібліотеку, видавало "Известия Одесского библиографического общества" (1911—1916), складало бібліографічні покажчики і списки краєзнавчого змісту. Розвиток краєзнавства цього періоду характеризувався гуманітарним спрямуванням: головна увага приділялася вивченню історії краю, його етнографії, побуту, мистецтва, культури. Краєзнавство ще не набуло всебічного характеру. Наприкінці XIX — на початку XX ст. спостерігається тенденція щодо створення громадських організацій — *осередків вивчення рідного краю* — історії, побуту, культури своєї місцевості. Проте краєзнавча діяльність на місцях часто здійснювалася стихійно внаслідок відсутності загальноукраїнського та регіональних центрів з краєзнавства. Набутий досвід не був належно узагальнений та висвітлений у пресі.

"Золотим періодом" краєзнавства є перше післяжовтнєве десятиліття — період українського "ренесансу". На хвилі національно-визвольного піднесення краєзнавство перетворюється на масовий краєзнавчий рух, стає державною справою, відпумується поєднання його наукових і громадських форм організації щодо дослідження рідного краю. В Україні утворюються мігми осередки, які очолюють краєзнавчий рух. У 1917 р. у Києві

розпочав свою діяльність *Центральний комітет охорони пам'яток старовини і мистецтва* під головуванням М.С. Грушевського. Комітет координував дослідження історико-культурної спадщини в республіці. На місцях діяли *повітові комітети охорони пам'яток*, які групували навколо себе ентузіастів. Наукова і творча інтелігенція за надзвичайно складних умов Української революції та громадянської війни створювала численні *краєзнавчі організації*, що мали реальну підтримку урядів Центральної Ради, Гетьмана, Директорії. 20-ті роки ХХ ст. у розвитку українського краєзнавства характеризуються: 1) створенням загальноукраїнського та регіональних центрів краєзнавства; 2) набуттям краєзнавством ознак не лише практичної, а й наукової діяльності.

Провідну роль у розвитку й організації краєзнавчої роботи взяла на себе *Всеукраїнська академія наук* (ВУАН). У її першому Статуті, затвердженому Гетьманом у 1918 р., наголошувалося, що Академія наук як найвища українська наукова установа ставить за мету вивчення сучасного та минулого України — української землі та народу. У структурі історико-філологічного відділу ВУАН уже на початку 20-х років працювали декілька комісій краєзнавчого профілю. У листопаді 1922 р. при ВУАН створюється *Київська комісія краєзнавства*, взимку 1923 р. — *Слобожанська комісія краєзнавства* (в Харкові) під керівництвом професора Д.К. Зеленіна. Значний внесок у розвиток краєзнавства на Слобожанщині зробили вчені-дослідники краю: Д.І. Багалій, О.А. Устинов, М.Ф. Сумцов, О.О. Борисяк, Д.К. Зеленін, Д.І. Яворницький, К.Д. Ушинський, О.С. Барков та ін. Наприкінці 1923 р. в Україні розпочала свою діяльність третя академічна комісія — *Одеська*, яку очолив С.С. Дложевський. Ця комісія налагодила видання "Вестника Одесской комиссии краеведения" і створила власну бібліотеку. У багатьох містах і селах України запроваджувалися дієві осередки дослідників історико-культурних і природних скарбів рідного краю.

За цих часів активно створюються "*місцеві відділи*" в публічних бібліотеках, виникають музейні установи (лист Наркомату освіти України від 1 жовтня 1923 р.), починають діяти волонтери, окружні та повітові *краєзнавчі музеї*, які збирали пам'ятки місцевої старовини, брали участь у пошукових роботах, вивчали побут, мову, творчість мешканців краю.

Значною подією в історії українського краєзнавства стала *Перша всеукраїнська краєзнавча конференція*, що відбулася 28—31 травня 1925 р. у Харкові. Її засідання зібрало 75 делегатів — представників 22 місцевих осередків з усіх регіонів України. Учасники конференції обрали склад *Українського комітету краєзнавства* при Головнауці, який очолив М. Яворський. Комітет плідно співпрацював з окружними бюро краєзнавства, Українським комітетом охорони пам'яток культури, який опікувався долею української національної культурної спадщини.

Український комітет краєзнавства (УКК) — це перший централізований державний орган в Україні, який ставив за мету надавати методичну і практичну допомогу в організації та розвитку масового руху дослідників рідного краю. Про його плідну працю свідчить реальне зростання краєзнавчих організацій та осередків. Якщо в 1925 р. у республіці діяло лише 5 товариств і 11 гуртків у п'яти округах України, то на 1 січня 1929 р. — уже 51 товариство і 658 гуртків у 32 округах*. Значною мірою цьому сприяв випуск щомісячного періодичного видання Комітету — журналу *"Краєзнавство"* (1927—1930), перший номер якого вийшов у Харкові. Про своєрідний злет краєзнавства у 20-ті роки ХХ ст. говорить той факт, що саме в цей час вийшла друком значна кількість краєзнавчої літератури. Крім того, про "зоряний час" українського краєзнавства свідчить цілеспрямоване формування теоретичних і методологічних засад краєзнавчої науки. Серед активних діячів краєзнавчого руху в Україні того періоду були такі відомі вчені, митці, як Д.І. Багалій, М.І. Яворський, С.Л. Рудницький, Д.І. Яворницький, М.С. Волобуєв, П.І. Тичина, С.В. Пилипенко, М.Г. Криворотченко, О. П. Довженко та ін.

Незважаючи на національні особливості в еволюціонуванні краєзнавства в Україні, воно розвивалося в загальносоюзному контексті. Становленню організаційних форм краєзнавства сприяла I Всеросійська конференція наукових товариств щодо вивчення місцевого краю (1921 р.), яка акцентувала увагу на необхідності підготовки кваліфікованих краєзнавчих кадрів; прийняла рішення щодо створення Центрального бюро краєзнавства

* *Третько П.* Краєзнавство на межі тисячоліть // *Краєзнавство*. 2000. — № 1—2. — С. 9.

(ЦБК). Протягом кількох років ЦБК (формально існувало до 1937 р.) здійснювало організаційне та методичне керівництво громадським краєзнавчим рухом у країні. Регулярно проводилися з'їзди, наукові конференції та сесії ЦБК. Його члени, серед яких було багато видатних учених — географів, істориків, економістів, постійно виїздили на місця з метою надання допомоги краєзнавчим осередкам, вивчення й узагальнення їхнього досвіду. У складі Бюро функціонували різноманітні секції та комісії: шкільна, музейна, бібліотечно-бібліографічна тощо. З 1923 р. ЦБК друкувало теоретичний і методичний журнал "Краеведение", де публікувалися цікаві теоретичні та практичні статті, матеріали історичного характеру, нариси про окремих краєзнавців, списки й огляди нової краєзнавчої літератури. У 1925 р. було засновано ще один орган — "Известия Центрального Бюро краеведения", в якому публікувалися, головним чином, інформаційні матеріали. У 1930 р. обидва видання об'єдналися в один журнал — "Советское краеведение", який виходив до 1937 р. Слід зазначити, що в той час було започатковано велику кількість місцевих краєзнавчих періодичних видань: журнали, вісники, альманахи, бюлетені, щорічники тощо. ЦБК готувало й видавало літературу наукового, методичного та навчального характеру з різних проблем краєзнавства. Зокрема, були опубліковані два видання практичного посібника М.В. Здобнова "Основи краевой библиографии (1925 і 1931 рр.). Неодноразово організовувалися різноманітні курси з підготовки й перепідготовки краєзнавців, у тому числі — спеціальні курси з крайової (краєзнавчої) бібліографії. У цілому (особливо у 20-ті роки) ЦБК відіграло значну роль у розвитку та консолідації масового краєзнавчого руху в країні.

Однак на рубежі 20—30-х років ХХ ст. у зв'язку з посиленням тоталітарного режиму, проголошенням краєзнавства "бурлесуазною псевдонаукою" та ототожненням його з "місцевим націоналізмом" краєзнавчий рух в Україні починає згортатися, "золоте десятиліття" в його розвитку завершилося. Самостійність, ініціативність краєзнавців, їхнє прагнення висловити свою думку, об'єктивно розібратися в минулому та сьогоденні свого краю — усе це спочатку визнавалося досить підозрілим, а згодом — і явно ворожим. Краєзнавство доби культу особи дістало назву "репресоване краєзнавство" (С.О. Шмідт). Демократичне за своїм змістом, формами і методами роботи воно не

вписувалося до структури тоталітарної системи. Тому розпустили краєзнавчі осередки в країні в цілому та в Україні, зокрема, закрили журнал "Краєзнавство", розгромили Центральне бюро краєзнавства. З фондів бібліотек вилучалася та знищувалася або передавалася до спеціальних сховищ "крамольна" краєзнавча література, підлягали консервації цінні музейні експозиції, закривалися архівні фонди.

В Україні найактивніші діячі, котрих звинуватили в українському буржуазному націоналізмі, були репресовані, а згодом і розстріляні. Так, на підставі сфабрикованих справ були репресовані голова Українського комітету краєзнавства М.І. Яворський, заступник голови М.Г. Криворотченко, члени комітету М.С. Волобуєв, В.О. Геринович, С.Л. Рудницький, О.А. Яната і багато інших. Масові незаконні репресії проводили на місцях, їхніми жертвами стали директори і працівники багатьох музеїв, бібліографи-краєзнавці, організатори та члени краєзнавчих товариств, багато хто з авторів і видавців краєзнавчої літератури. Краєзнавчий рух зазнав страшних і непоправних утрат.

Відродження місцевих краєзнавчих осередків у країні розпочалося наприкінці 40-х — на початку 50-х років ХХ ст. Так, запроваджувалися сотні громадських формувань (гуртків, клубів • тощо), а також комісій, що мали організувати їх діяльність. До підкриття в містах і селах громадських музеїв залучалися фахівці, зокрема історики, а також краєзнавці-аматори. Розпочалася робота щодо поповнення експозицій державних музеїв, увічнення багатьох пам'ятних місць, пов'язаних із Великою Вітчизняною війною, підготовка ґрунтовних краєзнавчих праць. Головна відзнака краєзнавчих досліджень повоєнних часів полягала в тому, що до них залучалися не тільки науковці-професіонали, але й величезна кількість краєзнавців-аматорів, серед яких були вчителі, бібліотечні працівники, а також ті, для кого иивчення рідного краю стало покликанням життя. За цих часів в Україні побачили світ цікаві праці з історії міст — Києва, Харкова, Одеси, Севастополя, Вінниці, Луганська, Луцька, Чернігова, окремих установ, промислових і сільськогосподарських підприємств, провідних вищих навчальних закладів тощо.

Розвиток краєзнавства в Україні, органічне поєднання його неповних організаційних форм — державного, шкільного та громадського — відбувається в період "хрущовської" та "шеле-

стівської відлиг" (1956—1972). У 60—70-х роках активізації відродження краєзнавства в Україні сприяло Всеукраїнське товариство охорони пам'яток історії та культури, яке своїм головним завданням вважало об'єднання українського краєзнавчого руху. Саме тоді в центральних і місцевих періодичних виданнях надруковані численні публікації краєзнавчої тематики; краєзнавчі громадські осередки виникали в багатьох містах і селах; зростав престиж музеїв і бібліотек, які разом зі збиранням краєзнавчих документів і популяризаторською роботою почали активно займатися науково-дослідною діяльністю, виданням різноманітних збірників, альманахів, матеріалів інформаційного та методичного характеру. Краєзнавство, нарешті, посіло своє місце також у викладанні навчальних дисциплін у системі середньої та вищої освіти. Як центри бібліотечного краєзнавства в Україні загальноновизнаними стали обласні універсальні наукові бібліотеки.

Цей період ознаменувався також виходом у світ багатотомної *"Історії міст і сіл України"* (1960—1970), яка й нині не має аналогів у світі. Вона налічує 26 томів (2600 друкованих аркушів) і є результатом майже десятилітньої наполегливої роботи науковців, працівників освіти, культури та мистецтва, краєзнавців-аматорів, у підготовці та виданні якої брали участь близько ста тисяч знавців нашого рідного краю — України. Ця фундаментальна праця відкрила новий напрям в українській історіографії: уперше всі населені пункти країни отримали свою "біографію", у якій наводилися основні етапи їхнього розвитку. Слід зазначити, що зразковий том "Харківська область" експонувався в Монреалі на виставці ЕКСПО-67.

У розвиткові наукових засад краєзнавства значну роль відіграв *відділ історичного краєзнавства*, створений у 1979 р. у структурі Інституту історії України НАНУ, головним завданням якого стало дослідження історії міст і сіл, заводів і фабрик, колгоспів і промислових підприємств, розробка проблем музезнавства та пам'ятокознавства, а також підготовка *"Зводу пам'яток історії та культури"*. Протягом 1980—1999 років відділ організував проведення 9 всеукраїнських конференцій (Вінниця, Дніпропетровськ, Кам'янець-Подільський, Луцьк, Миколаїв, Полтава, Харків, Черкаси, Чернігів) та першу Все-

союзну конференцію з питань краєзнавства (Полтава), круглі столи, семінари, значення яких для розвитку краєзнавства важко переоцінити. Кожна область також систематично проводила конференції, на яких обговорювалися питання щодо поліпшення краєзнавчої роботи на місцях. Наприкінці 1980-х — на початку 1990-х років відчувалася нагальна потреба в об'єднанні всіх краєзнавчих сил в Україні та налагодженні планомірних наукових досліджень у галузі краєзнавства.

27 березня 1990 р. відбулася значна подія, коли в Києві з ініціативи науковців Інституту історії АН України та Українського фонду культури розпочав свою роботу I Всеукраїнський з'їзд краєзнавців, який проголосив відродження Всеукраїнської спілки краєзнавців, яку було ліквідовано в 30-х роках ХХ ст., затвердив її статут, а також обрав керівні органи. За характером своєї діяльності Всеукраїнська спілка краєзнавців є благодійною творчою громадською організацією, яка покликана об'єднати активних учасників краєзнавчого руху України, що проводять цілеспрямовану дослідницьку, наукову та культурно-просвітницьку роботу з краєзнавства. Відповідно до Статуту на Спілку покладаються важливі завдання щодо організаційного поєднання різних форм (державна, громадська, шкільна) краєзнавства для успішного розвитку краєзнавчого руху, популяризації краєзнавчих знань і залучення до пізнання рідного краю широких верств населення. Умовою успішного вирішення цих завдань має стати діяльність різних ланок краєзнавства щодо виховання національної самосвідомості населення країни, глибокої поваги та любові до її історії, культури, традицій, тобто відродження духовності української нації.

Під керівництвом Всеукраїнської спілки краєзнавців розпочалося створення її дієвих осередків, як у центрах, так і на місцях, — *обласні, міські, районні організації*; відновлено видання журналу "Краєзнавство"; запроваджено краєзнавчі наукові конференції; *Всеукраїнську краєзнавчу премію ім. Дмитра Яворницького*; встановлені звання *"Почесний член Всеукраїнської спілки краєзнавців"*, *"Почесний краєзнавець України"*, вийшла друком ґрунтовна збірка *"Репресоване краєзнавство"*; започатковано науково-документальну серію книг *"Реабілітовані історію"*; розпочато роботу щодо підготовки та випуску багато-

томного енциклопедичного видання "Звід пам'яток історії та культури України" з метою зберігання, вивчення та популяризації історико-культурної спадщини. На часі перевидання "Історії міст і сіл України", підготовка літопису "малої історії" тощо. Про державну підтримку справи збереження, вивчення та популяризації історико-культурної спадщини свідчать Укази Президента України "Про заходи щодо підтримки краєзнавчого руху в Україні на період до 2010 р." і "Про забезпечення підготовки і випуску багатотомного енциклопедичного видання "Звід пам'яток історії і культури України" (2001 р.), а також інші державні документи.

Останніми роками відбувається органічне поєднання громадської та державної форм краєзнавства, активно розвиваються на основі тісної співпраці архівне, музейне, бібліотечне, шкільне, туристичне, церковне, вузівське краєзнавство та інші його види. Широко розгортається робота з усебічного вивчення різних куточків незалежної демократичної України силами краєзнавців-професіоналів і краєзнавців-аматорів. Здійснюється активне поширення краєзнавчих знань і відродження кращих традицій українського краєзнавства завдяки організації наукових конференцій, лекцій, дискусій, семінарів, виставок, туристично-екскурсійної роботи тощо. Робота щодо консолідації краєзнавчих сил України триває.

Вітчизняне краєзнавство будувалося, проходячи складний шлях пошуків *національно-особливого*, історично та етимологічно сформованого в царині науки про Україну — *українознавства*. Серед його фундаторів — М.І. Костомаров, М.О. Максимович, К.Д. Ушинський, М.С. Грушевський, І.Я. Франко, С.Л. Рудницький, І.П. Крип'якевич, А. Шептицький, Ф.К. Вовк, Д.І. Багалій, П.Т. Тронько та ін.

Універсалізм науки про край-країну, масштаби її дослідження вивели *краєзнавчу україніку* на рівень державної політики в усіх сферах суспільного життя.

Запитання для самоконтролю

1. *Які функції краєзнавства вам відомі?*
2. *Про що свідчить наявність декількох визначень терміна "краєзнавство"? Яку дефініцію ви вважаєте найточнішою і чому?*
3. *Яким чином пов'язані між собою краєзнавство, країнознавство та українознавство?*
4. *На чому базується поділ краєзнавства на види?*
5. *Перелічіть відомі вам види краєзнавства. Які ознаки покладено в основу кожного з них?*
6. *Які організаційні форми краєзнавства вам відомі?*
7. *Що ви знаєте про географічне (природничо-географічне) краєзнавство?*
8. *У чому полягає суть економічного краєзнавства?*
9. *У чому виявляється спадщина історичного краєзнавства?*
10. *Що вам відомо про літературне краєзнавство?*
11. *Назвіть основні етапи краєзнавства в Україні. Які є основні періоди в його розвитку?*
12. *У чому полягає специфіка розвитку краєзнавства в Україні? Як ви розумієте зміст поняття "краєзнавча україніка"?*

Розділ 2

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ БІБЛІОТЕЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА

2.1. СУТНІСТЬ БІБЛІОТЕЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА

Постійно зростаюче значення краєзнавства в розбудові української держави, національно-культурному відродженні, переосмисленні власної історії, вирішенні складних економічних проблем зумовлює посилення уваги бібліотек до проблеми документного й інформаційного забезпечення та обслуговування краєзнавчих інформаційних потреб населення. Бібліотечне краєзнавство (БК), що сформувалося як один із пріоритетних напрямів діяльності бібліотек регіонального та місцевого рівнів (обласних, районних, міських, сільських), поступово перетворилося на специфічну сферу бібліотечної діяльності, яка за сучасних умов розбудови самостійної держави України набуває *особливої соціальної значущості та потребує відповідного оновлення і системного розвитку.*

Бібліотечне краєзнавство — це відносно самостійна інтеграційно-цілісна сфера професійної бібліотечної діяльності, спрямована на задоволення краєзнавчих інформаційних потреб суспільства й особистості. Воно формується на стику краєзнавства і бібліотечної діяльності шляхом міждисциплінарного синтезу їх теоретико-методологічних і прикладних напрацювань.

Бібліотечне краєзнавство — це відносно молода сфера науково-практичної діяльності бібліотек, хоча окремі її складові існують уже протягом тисячоліть. Головною умовою виділення бібліотечного краєзнавства як відносно самостійної сфери соціально значущої бібліотечної діяльності є набуття ним високого рівня інституалізації. Хронологічно це сталося наприкінці ХІХ ст. Саме цей період можна вважати першою хвилею актуалізації національних і регіональних (місцевих) традицій щодо системного збирання, зберігання та надання в громадське користування первинних і вторинних документів, пов'язаних з краєм змістом і походженням. Значно пізніше, у середині ХХ ст., у цій царині чималий досвід бібліотечних установ забезпечив умови для реалізації ідеї створення *"Документальної пам'яті регіону (краю)"* як складової *"Документальної пам'яті України"* та *"Документальної пам'яті світу"*.

Системна сутність бібліотечного краєзнавства потребує розгляду його як підсистеми певної метасистеми та визначення його внутрішньої структури і взаємозв'язків між підсистемами, а також із зовнішнім середовищем.

Бібліотечне краєзнавство сформувалося на перехресті двох базових галузей — *бібліотечної справи* (галузь, яка обслуговує) і *краєзнавства* (галузь, яка обслуговується), тому воно використовує якісні характеристики обох метасистем і є їх підсистемою. Це зумовлює його тісні зв'язки як з бібліотечною справою, так і з краєзнавством (рис. 2.1). У цьому системному утворенні базовою є галузь краєзнавства, яка виконує роль замовника. Як допоміжна розглядається бібліотечно-інформаційна діяльність, що виступає як постачальник. Через бібліотечне краєзнавство здійснюється системний зв'язок між забезпечуваною та забезпечувальною галузями. У цьому контексті бібліотечні установи слід розглядати як невід'ємні інфраструктурні складові краєзнавства.

Розвиваючись як специфічна сфера бібліотечної діяльності, ІІК зазнає впливу рівня розвитку її теорії, історії, методики, технології й організації, успадковує її внутрішню структуру та використовує найоптимальніші засоби і форми діяльності. У межах бібліотечного соціального інституту формуються головний суб'єкт і об'єкт бібліотечного краєзнавства — бібліотечні кадри; користувачі; документні та інформаційні краєзнавчі ресурси, продукти і послуги; матеріально-технічна база. Професійною практичною краєзнавчою бібліотечною діяльністю займаються

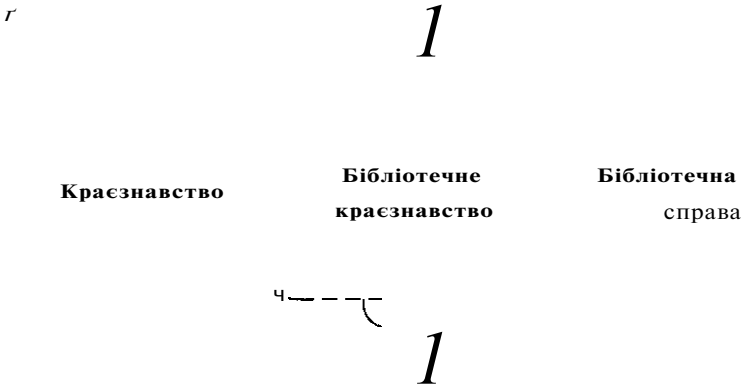

Рис. 2.1. Місце бібліотечного краєзнавства в базових галузях

працівники бібліотеки, у той час як теоретико-методичні засади БК розробляють бібліотекознавці та бібліографознавці, бібліотечні фахівці та викладачі вищих навчальних закладів культури. Наукові основи БК також базуються на теорії бібліотекознавства та бібліографознавства. Отже, якщо основою визначення місця БК у базових галузях вважати критерій *професіоналізму*, то можна дійти однозначного висновку: **бібліотечне краєзнавство — це сфера професійної бібліотечної діяльності.**

Входження бібліотечного краєзнавства до метасистеми "краєзнавство" як її важливої інфраструктурної частини спричиняє відбиття в ньому загальних закономірностей обслуговуваної галузі. Краєзнавство делегує бібліотечному краєзнавству зміст, структуру галузі; формує краєзнавчі потреби суспільства, які бібліотека покликана документально й інформаційно забезпечувати за допомогою створення краєзнавчих фондів, каталогів, бібліографічних, фактографічних і повнотекстових баз даних про край, а також надання бібліотечних і небібліотечних послуг з краєзнавства. Місце бібліотечного краєзнавства у системі краєзнавства зображено на рис. 2.2.

Краєзнавчі документи і краєзнавчі інформаційні потреби користувачів бібліотеки є своєрідними замінювачами забезпечуючої (бібліотечна справа) та забезпечуваної (краєзнавство) галузей і виступають *системоутворювальним* чинником бібліотечного краєзнавства. Якщо для інших сфер бібліотечної діяльності територіальна ознака є формальною, то для бібліотечного крає-

Рис. 2.2. Місце бібліотечного краєзнавства у системі краєзнавства

знавства *змістово-територіальна* ознака є сутнісною (основною, вихідною).

На бібліотечне краєзнавство істотно впливають такі особливості краєзнавства:

- інфраструктурний характер краєзнавчої діяльності, включення її до сфери багатьох галузей, професій, установ, організацій, фахівців різного профілю, що визначає наскрізний характер бібліотечного краєзнавства;
- таксономічна природа краєзнавства, що зумовлюється територіальною ознакою, тісно пов'язаною зі змістовою, котра потребує визначення змістово-територіальних меж "свого" краю и краєзнавчій сфері бібліотечної діяльності;
- недостатньо інституалізований, "урізаний" характер краєішавства як галузі з неповною соціально-функціональною структурою, де більш-менш сформувалися підсистеми науки і практики, а підструктури освіти й управління не мають чіткого визна-

чення, що, з одного боку, призводить до незатребуваності окремих напрямів і ділянок БК, а з іншого, — до розширення сфери краєзнавчого впливу бібліотеки в державному та громадському секторах краєзнавства, а також на території краю в цілому;

- формування потоку краєзнавчих документів не лише в краї, але й за його межами, що ускладнює діяльність місцевої публічної бібліотеки щодо виявлення, придбання документів та формування краєзнавчого фонду, знижує якість бібліотечного обслуговування і престиж місцевої публічної бібліотеки як центру БК у разі відсутності цих документів;
- концентрація основного масиву краєзнавчих інформаційних потреб користувачів саме в цьому краї, а не в інших регіонах країни, що потребує особливої відповідальності місцевих публічних бібліотек за повноту збирання та якість відбору, зберігання і надання в громадське користування краєзнавчих документів та інформації про них.

Отже, на специфіку бібліотечного краєзнавства суттєво впливають обидві метасистеми — і бібліотечна справа, і краєзнавство. Бібліотечне краєзнавство тяжіє до бібліотечної справи, оскільки є сферою професійної діяльності бібліотечних фахівців, його специфічною складовою.

Сутність бібліотечного краєзнавства полягає в допомозі краєзнавству через накопичення краєзнавчих документів, створення бібліографічної інформації про них, обслуговування краєзнавчих потреб користувачів. Це досягається за умов системного зв'язку між практичною, науковою, освітньою й управлінською підсистемами бібліотечного краєзнавства та за підтримки професійної преси.

2.2. СТРУКТУРА БІБЛІОТЕЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА

Зважаючи на те, що бібліотечне краєзнавство виникло на базі бібліотечної і краєзнавчої діяльності та локалізувалося в межах бібліотечного соціального інституту, за часи свого існування воно поступово виробило власні принципи, правила та засоби і перетворилося на пріоритетну сферу діяльності бібліотек регіонального і місцевого рівнів. Виникає необхідність в узагальнен-

ні практичного досвіду, обґрунтуванні його теоретичних засад, вивченні історії, розробці методики, технології й організації, у підготовці бібліотечно-бібліографічних кадрів, а також в організації управління та розвитку професійної преси. Об'єктивно формується структура бібліотечного краєзнавства, котра відбиває ідеальне уявлення про внутрішню структуру базових підсистем, включаючи сферу практики, науки, освіти, управління та професійної преси.

Бібліотечне краєзнавство як відносно самостійна сфера професійної бібліотечної діяльності *структурно* складається з п'яти головних підсистем: *краєзнавчої бібліотечної практики, науки про бібліотечне краєзнавство, підготовки кадрів для краєзнавчої бібліотечної сфери, організаційно-управлінської діяльності та професійної преси* (рис. 2.3).

БІБЛІОТЕЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО

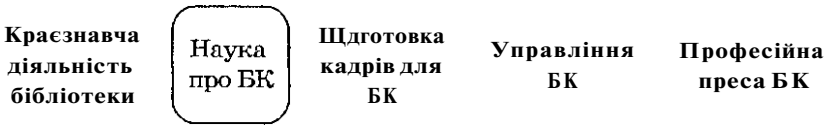

Рис. 2.3. Структура бібліотечного краєзнавства

Базовою підсистемою бібліотечного краєзнавства є практична **краєзнавча діяльність бібліотеки (КДБ)**¹. Похідні від КДБ інфраструктури! підсистеми БК — це науково-дослідна, освітня, організаційно-управлінська діяльність і професійна преса. Саме ці Інфраструктури підсистеми забезпечують ефективне функціо-

* Детальніше про краєзнавчу діяльність бібліотек див. у відповідному розділі.

нування практичної краєзнавчої діяльності бібліотек. Вони певним чином "виходять" за межі бібліотек — головної ланки і центру бібліотечного краєзнавства — та локалізуються, окрім бібліотек, у вищих навчальних закладах I—II і III—IV рівнів акредитації, міністерствах та управліннях культури і т. ін. Краєзнавча діяльність бібліотек є основною підсистемою БК, на яку "працюють" усі інші його підсистеми. Зважаючи на те, що краєзнавча бібліотечна практика має всі якості науково-дослідної роботи, ***краєзнавчу діяльність бібліотек можна кваліфікувати як сферу науково-практичної професійної діяльності бібліотеки, що пов'язана зі збиранням, опрацюванням, зберіганням і наданням у громадське користування краєзнавчих і місцевих документів, а також зі створенням краєзнавчої інформації (знань)***. Оскільки в бібліотечній сфері використовуються два синонімічні терміни "краєзнавча діяльність бібліотеки" і "краєзнавча робота бібліотеки", доцільно розглядати терміноелемент "діяльність" як більш ємний, аніж терміноелемент "робота". При такому підході краєзнавча робота бібліотеки трактується як сукупність суто технологічних бібліотечно-бібліографічних процесів, спрямованих на виявлення, відбирання, придбання, систематизацію, зберігання краєзнавчих і місцевих документів, а також створення інформації про них для громадського використання.

Другою важливою підсистемою БК є **наука про бібліотечне краєзнавство**. Вона дає цілісне уявлення про бібліотечне краєзнавство, дозволяє на науковому підґрунті здійснювати не лише бібліографічні, як це було раніше, але й власне бібліотечні види діяльності.

Бібліотечне краєзнавство — це інтегрована теоретико-прикладна бібліотекознавча дисципліна, яка поєднує бібліотеко-, бібліографі- і краєзнавчі знання, вивчає краєзнавчу сферу бібліотечної діяльності як цілісну систему. Об'єктом її дослідження є система "краєзнавчий документ — користувач" ("місцевий документ — користувач") у контексті бібліотечного соціального інституту. Прикладом такої інтеграції є бібліотечна педагогіка, бібліотечна психологія, бібліотечна статистика та інші інтегровані наукові бібліотекознавчі дисципліни.

Інтегральним ***предметом*** науки про бібліотечне краєзнавство є ***всебічне вивчення краєзнавчої сфери бібліотечної діяльності як специфічної системи***. У цілісності охоплення, інтегратив-

ності окремих сторін, повноті та глибині розкриття системних якостей краєзнавчої сфери бібліотечної діяльності полягає головна особливість науки про бібліотечне краєзнавство як інтегровану єдину теоретико-прикладну дисципліну, інтегральний предмет якої становить важливий і відносно самостійний напрям наукового пошуку, що зумовлюється практичною потребою і не досліджується жодною з існуючих нині наукових дисциплін. Наука про бібліотечне краєзнавство самоорганізовується. У її структурі визначилися такі складові як *теорія, історія, методика й організація*. Проте вони поки що не набули цілісної єдності. Особливо слабкою ланкою є теорія бібліотечного краєзнавства. Яскравим свідченням цього слід вважати те, що й дотепер немає однозначного визначення змісту базового поняття "бібліотечне краєзнавство". Цього терміна немає в жодному з існуючих наразі держаних стандартів і термінологічних словників з бібліотечної справи.

Оскільки впродовж тривалого часу тенденція диференціації значно перевищувала тенденцію інтеграції, як *теорія* бібліотечного краєзнавства розглядаються дві взаємопов'язані наукові підсистеми — краєзнавче бібліотекознавство та краєзнавче бібліографознавство. Якщо друге вже сформувалося як наукова дисципліна, то перше ще перебуває на етапі свого становлення.

Краєзнавче бібліотекознавство — наукова бібліотекознавча дисципліна, яка формується на базі інтеграції краєзнавства і бібліотекознавства. Вона розглядає краєзнавчі засади бібліотечної діяльності. Це система наукових знань про бібліотеку як суб'єкт та об'єкт краєзнавчої діяльності. Бібліотека є суб'єктом, оскільки здійснює краєзнавчу діяльність. Вона є об'єктом, якщо перебуває в колі бібліотекознавчих і краєзнавчих досліджень.

Основним *об'єктом* краєзнавчого бібліотекознавства є, у широкому розумінні, *краєзнавча діяльність бібліотек*, а у вузькому, дисциплінарному, вимірі — *бібліотечні установи рідного краю* через призму їх бібліотечної самобутності.

Предметом дослідження краєзнавчого бібліотекознавства виступають окремі складові краєзнавчої діяльності бібліотек, а також різноманітні аспекти розвитку бібліотечного будівництва в краї. Кожен із аспектів є вагомим предметом бібліотеко- і бібліографознавчих досліджень, що вимагає розробки специфічних

дослідницьких методик та залучення міждисциплінарних підходів і моделей аналізу й синтезу вихідної інформації.

Виходячи зі структурно-функціональної моделі бібліотеки, обґрунтованої Ю. М. Столяровим, базовими елементами предмета краєзнавчого бібліотекознавства є: краєзнавчий фонд; контингент користувачів краєзнавчого фонду і послуг бібліотеки з краєзнавства; бібліотечний персонал, який здійснює краєзнавчу діяльність; матеріально-технічна база краєзнавчої сфери бібліотечної діяльності. Ці елементи є "ядром" теорії та системоутворювальними компонентами краєзнавчого бібліотекознавства. Загальнотеоретичні положення краєзнавчого бібліотекознавства вперше обґрунтовані автором цього підручника в докторській дисертації "Бібліотечне краєзнавство: теоретико-методологічний аспект" (М., 1993).

Краєзнавче бібліографознавство — наукова бібліографознавча дисципліна, яка формується на базі інтеграції краєзнавства і бібліографознавства. Вона розглядає краєзнавчі засади бібліографічної діяльності. Це наука про краєзнавчу бібліографію; система краєзнавчих знань про методи, процеси, умови та результати краєзнавчої бібліографічної діяльності бібліотеки. Її розвиткові сприяли напрацювання І.І. Корнейчика, О.М. Бученкова, О.В. Мамонтова, М.М. Щерби, І.І. Міхліної та ін.

Системний розвиток бібліотечного краєзнавства і краєзнавчої діяльності бібліотек як її базової підсистеми, органічне поєднання в них суто бібліотечних і бібліографічних видів діяльності зумовили необхідність інтеграції бібліотекознавчої та бібліографознавчої теоретичних підсистем, формування інтегрованої наукової і навчальної дисципліни — **бібліотечного краєзнавства**. Закономірності формування інтегрованої науки про бібліотечне краєзнавство в усіх його проявах уперше у вітчизняному бібліотекознавстві обґрунтовуються автором цього підручника в докторській дисертації, у навчальному посібнику "Краеведческая деятельность библиотеки" (М., 1993) та інших публікаціях.

Розробкою теорії, історії, методики й організації бібліотечного краєзнавства паралельно займаються бібліотечні фахівці і викладачі вищих навчальних закладів бібліотечно-інформаційного профілю. Тому є підстави стверджувати, що мають міс

це два організаційно оформлених напрями бібліотечного краєзнавства — *бібліотечний* та *вузівський*. Наразі відбувається активний процес накопичення нових наукових знань про бібліотечне краєзнавство як інтегровану теоретико-прикладну бібліотекознавчу дисципліну, уточнюються її об'єкт, предмет, методи, міжпредметні зв'язки, що сприятиме чіткому визначенню її місця як у системі бібліотекознавчих, так і краєзнавчих наукових дисциплін.

Освітня підсистема бібліотечного краєзнавства передбачає визнання бібліотекаря-краєзнавця та бібліографа-краєзнавця як певного типу бібліотечної професії, а також створення системи підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації бібліотечно-інформаційних фахівців для краєзнавчої бібліотечної діяльності.

Краєзнавчий підхід за умов загальнодоступних бібліотек регіонального і місцевого рівнів є принципом і методом діяльності, а краєзнавча орієнтація в бібліотечній професії — об'єктивною закономірністю. Інфраструктурний характер краєзнавчої діяльності, переорієнтація регіональних і місцевих публічних бібліотек на свій власний край і задоволення краєзнавчих інформаційних потреб користувачів, а також завдання щодо формування бібліотечної політики на місцях вимагає того, щоб кожний співробітник бібліотеки незалежно від ділянки роботи і посади володів знаннями з теорії, методології, методики, історії й організації бібліотечного краєзнавства. Бібліотекар (оібліограф)-краєзнавець має володіти *краєзнавчим мисленням*, своєрідність якого полягає в його зв'язку з певною територією, і її не обмежується одним рівнем або конкретною галуззю, оскільки будь-яка територія має різні характеристики. Образ країнобагато в чому викристалізовується із суто суб'єктно-особистісного ставлення людини до нього і базується на емоційно-по-
• іуттєвому особистісному зв'язку з малою Батьківщиною. Разом її тим поняття краю як об'єкта бібліотечного забезпечення та послугоування й особистісно орієнтоване розуміння його бібліотечним працівником не завжди збігаються. У зв'язку з цим бібліотекарі та бібліографи зобов'язані психологічно та професійно налаштуватися на специфіку того краю, який є офіційною територією їхньої професійної діяльності. Це зумовлено **п і м**, що бібліотекар водночас виконує роль і суб'єкта, і об'єкта її рш'зігпвчої діяльності. З одного боку, він накопичує краєзнав-

чі ресурси, досягає відповідних результатів, а з іншого — є їх споживачем. Будучи ще й місцевим жителем, співробітником публічної бібліотеки, членом спілки краєзнавців, дослідником-краєзнавцем, краєлюбом, інтереси котрого виходять за межі професійної бібліотечної діяльності, бібліотекар стає *центральною фігурою бібліотечного краєзнавства*.

Система краєзнавчих знань потрібна кожному випускникові бібліотечно-інформаційного підрозділу ВНЗ культури. Є об'єктивна необхідність у спеціальній підготовці фахівців для краєзнавчої сфери бібліотечної діяльності, узаконенні фаху бібліотекаря-краєзнавця та бібліографа-краєзнавця як *типу бібліотечної професії*. Це потребує впровадження до навчального процесу інтегрованої дисципліни "Бібліотечне краєзнавство", завданням якої має стати системне висвітлення питань *методології, теорії, історії, методики, технології й організації бібліотечного краєзнавства*. Самобутність цієї навчальної дисципліни виявляється в тому, що на навчальному рівні предметом її викладання є вся краєзнавча сфера бібліотечної діяльності як цілісний об'єкт вивчення. Одна з головних ознак рівня інституалізації бібліотечного краєзнавства як навчальної дисципліни — наявність базового підручника, навчальних посібників, хрестоматій і т. ін.

Організаційно-управлінська підсистема. На загальнодержавному рівні науково-методичний центр з БК остаточно не визначено. Однак фактично його функції виконує *Державна історична бібліотека України (ДІБ)*, у структурі котрої створено відділ історичного краєзнавства. Керівники цього відділу — А. М. Комська, а пізніше В. П. Кисельова — зробили суттєвий внесок у розвиток бібліотечного краєзнавства в Україні. Найзначимішими результатами співробітників краєзнавчого відділу ДІБ України є:

- розробка й прийняття одного з перших нормативних документів у бібліотечній справі незалежної України — "Положення про краєзнавчу роботу бібліотек системи Міністерства культури і мистецтв України" (1996), де знайшла відображення сучасна концепція бібліотечного краєзнавства;
- довгострокове наукове дослідження "Краєзнавча робота бібліотек", започатковане ДІБ України ще в 1989 р., що дало змо-

гу поетапно вивчити сучасний стан краєзнавчих ресурсів обласних універсальних наукових бібліотек України — кадровий склад, краєзнавчі фонди, видавничу діяльність, краєзнавчий довідково-бібліографічний апарат, існуючі краєзнавчі БД тощо;

- публікація серії бібліографічних і методичних посібників з бібліотечного краєзнавства, випуск методичного посібника "Краєзнавча діяльність бібліотек" (2002), в якому розглянута специфіка таких напрямів роботи: організація краєзнавчої діяльності бібліотек, формування краєзнавчого фонду, створення краєзнавчого довідково-бібліографічного апарату, підготовка краєзнавчих бібліографічних покажчиків, застосування нових інформаційних технологій у краєзнавчій бібліотечній діяльності, популяризація краєзнавчих документів;

- систематичне видання з 1990 р. інформаційного бюлетеня "Краєзнавча робота в бібліотеках України";

- організація міжнародних і всеукраїнських науково-практичних конференцій (зокрема Інтернет-конференцій) з проблем бібліотечного краєзнавства;

- надання науково-методичної допомоги бібліотекам України щодо оптимальної організації краєзнавчої діяльності бібліотек (КДБ) і т. ін.

Важливу роль у стратегічному й оперативному управлінні КДБ, крім ДІБ України, відіграють також Національна парламентська бібліотека, Державна бібліотека України для юнацтва, І національна бібліотека України для дітей, Одеська державна наукова бібліотека ім. О.М. Горького, Харківська державна наукова бібліотека ім. В.Г. Короленка, універсальна наукова бібліотека ім. І. Франка Автономної Республіки Крим, обласні універсальні наукові бібліотеки для дорослих, дітей та юнацтва, центральні бібліотеки ЦБС та ін.

Особливість організаційно-управлінської підсистеми бібліотечного краєзнавства полягає в тому, що її головна ланка формується на регіональному (універсальна наукова бібліотека Автономної Республіки Крим, обласні універсальні наукові бібліотеки для дорослих, дітей та юнацтва) та місцевому (центральні бібліотеки районних і міських централізованих бібліотечних систем — ЦБС) рівнях, які здійснюють науково-методичне забезпечення краєзнавчої діяльності бібліотек.

Центральною ланкою організаційно-методичного та науково-методичного забезпечення бібліотечного краєзнавства в Україні є *обласні універсальні наукові бібліотеки (ОУНБ)*. Вони відповідають за стан краєзнавчої діяльності місцевих публічних та інших бібліотек регіону незалежно від їх відомчої підпорядкованості. Як науково-методичний центр ОУНБ вивчає стан КДБ у системі місцевих публічних бібліотек регіону з усіх напрямів; публікує науково-методичні матеріали на допомогу КДБ, огляди практичного досвіду, аналітичні звіти і довідки; надає консультаційну та методичну допомогу з конкретних питань КДБ; організовує підвищення кваліфікації співробітників ОУНБ і бібліотек регіону у сфері КДБ у межах системи безперервної освіти бібліотечно-інформаційних фахівців; запроваджує навчальні семінари, практикуми, творчі лабораторії, школи передового досвіду, групові та індивідуальні стажування, тренінги і т. ін. Ці бібліотеки як науково-методичні центри також сприяють налагодженню професійної комунікації в галузі бібліотечного краєзнавства, організовуючи науково-практичні конференції, семінари, форуми, зокрема й засобами Інтернету.

З часом значення організаційно-методичної функції ОУНБ у галузі бібліотечного краєзнавства зростатиме. Наразі відбувається відхід від командно-адміністративного стилю здійснення методичної роботи: вона має консультаційний і рекомендаційний характер у БК, широко використовується *маркетингова концепція управління*. Орієнтація на підвищення статусу публічних бібліотек регіонального та місцевого рівнів як суб'єктів краєзнавчої діяльності, необхідність оптимального вирішення проблем бібліотечного краєзнавства, впровадження в практику КДБ нових теоретичних і практичних досягнень, інноваційний розвиток БК, а також потреба в отриманні професійних консультацій з питань БК — усе це стимулює розвиток управлінського консультування в зазначеній сфері. У такій ситуації ОУНБ перетворюються на своєрідні *консалтингові служби* з питань бібліотечного краєзнавства.

Управлінський консалтинг у бібліотечному краєзнавстві — це професійна діяльність щодо надання незалежних, об'єктивних порад і техніко-технологічної допомоги бібліотекам і бібліотекарям з метою сприяння останнім у дослідженні й аналізі їх

КДБ, вирішенні складних питань бібліотечного краєзнавства, пошуку оптимальних рішень, а також методології впровадження рекомендацій та інновацій. Консалтинг у БК дає можливість засвоїти принципи аналізу та прийняття управлінських рішень, вирішити конкретні проблеми впровадження інновацій у цю сферу бібліотечної діяльності.

Управлінське консультування в БК базується на тих самих принципах, що й методична робота, і має вирішувати на нових засадах функції методичного керівництва — організаційну, інформаційну, науково-дослідну, педагогічну.

Організаційна функція допомагає правильно і професійно організувати КДБ як окремої бібліотеки, так і системи бібліотек регіону. Вона передбачає здійснення консалтинговою службою консультативно-інформаційної діяльності, надання практичної допомоги бібліотечним працівникам у реалізації запропонованих рекомендацій. Саме завдяки цій функції здійснюється активний вплив на краєзнавчу бібліотечну діяльність, на засвоєння бібліотеками *інновацій* у сфері КДБ.

Інформаційна функція спрямована на створення і використання оперативної та повної фактографічної і бібліографічної інформації на базі професійного *моніторингу* досягнень сучасної бібліотечної теорії та практики у сфері бібліотечного краєзнавства, змін та інноваційних підходів до її вдосконалення.

Науково-дослідна функція управлінського консалтингу має суттєве значення для пошуку нових науково обґрунтованих підходів до розвитку БК за умов демократизації й інформатизації суспільства, а також підвищення ролі наукових досліджень у вдосконаленні КДБ. Завдання полягає не лише в тому, щоб вивчити й узагальнити практичний досвід КДБ, але й на основі отриманої інформації розробити власні *нововведення*, провести експеримент щодо їх упровадження, проаналізувати й узагальнити його результати. Це дає змогу уникнути уніфікації в процесі прийняття рішень та розробки рекомендацій, сприяє розвиткові творчої ініціативи бібліотекарів у КДБ, формуванню *Інноваційної бібліотечної політики* у цій галузі.

Не менш важливе значення має *педагогічна функція* управлінського консалтингу, яка реалізується через навчання бібліотечних працівників використовувати рекомендації щодо впро-

вадження нововведень у процесі їхньої КДБ. В основі цієї функції — робота з підвищення кваліфікації та перепідготовки бібліотекарів, сприяння підвищенню рівня інформаційної культури користувачів.

Крім того, виділяють такі функції управлінського консалтингу, як *аналітична* (підготовка аналітичних звітів та оглядів з різних напрямів КДБ, що дає змогу не тільки охарактеризувати ситуацію, що склалася, але й визначити загальні тенденції розвитку БК, управляти змінами, які відбуваються в бібліотечному краєзнавстві); *прогностична* (покликана прогнозувати політичну, економічну, екологічну, соціально-культурну ситуацію та інші чинники, котрі впливають на розвиток бібліотечного краєзнавства); *впроваджу вальна* (запровадження до краєзнавчої діяльності бібліотек нововведень, надаючи право вибору певного нововведення бібліотекою чи системою бібліотек); *рекламна* (покликана рекламувати, поширювати, популяризувати, просувати краєзнавчі документи (інформацію, знання), викликати бажання у власних і віртуальних користувачів звернутися до бібліотеки для використання краєзнавчих ресурсів, продуктів і послуг); *соціологічна* (проведення соціологічних досліджень з питань бібліотечно-бібліографічного обслуговування користувачів, складу читацької аудиторії, складу і структури краєзнавчих інформаційних потреб, інтересів і запитів користувачів, пропозицій щодо вдосконалення бібліотечно-інформаційного сервісу з краєзнавства); *видавнича* (підготовка друкованих та електронних видань з проблем бібліотечного краєзнавства).

Подальший системний розвиток організаційно-методичної діяльності ОУНБ у сфері бібліотечного краєзнавства на базі впровадження управлінського консалтингу передбачає вирішення таких першочергових завдань:

- оновлення змісту і напрямів професійної діяльності методистів-консультантів з огляду на досягнення науки і практики в галузі БК;
- створення гнучкої системи методико-консультаційної діяльності, зорієнтованої на майбутнє, що має випереджувальний характер, передбачає можливість адаптації КДБ до змін у зов-

нішньому середовищі; організація управлінського консалтингу на основі методичної діяльності та забезпечення індивідуального підходу до вирішення проблем краєзнавчої діяльності в кожній бібліотеці, зважаючи на її тип, вид, особливості організації КДБ; удосконалення науково-методичного забезпечення методико-консультаційної діяльності бібліотек — центрів бібліотечного краєзнавства;

- підготовка нової генерації бібліотечно-інформаційних кадрів, котрі здатні ефективно здійснювати методико-консалтингову діяльність у галузі бібліотечного краєзнавства.

Специфіка організаційно-управлінської підсистеми бібліотечного краєзнавства також полягає в тому, що центром краєзнавчої діяльності в крайових (Автономна Республіка Крим) та обласних бібліотеках для дорослих є спеціалізований структурний науково-виробничий підрозділ — *краєзнавчий центр, відділ краєзнавства або сектор краєзнавчої бібліографії у складі інформаційно-бібліографічного відділу*. Найбільшого поширення в Україні набула така організаційна форма КДБ, як *краєзнавчий відділ ОУНБ*, який діє з усіх напрямів БК і координує КДБ у регіоні. Однак слід зважати на те, що специфіка *системної цілісності* бібліотечного краєзнавства в цілому та краєзнавчої діяльності бібліотек полягає не стільки в організаційно оформленій площині, скільки в *сутнісно-функціональній, змістово-цільовій самобутності*. Системний розвиток КДБ не слід пов'язувати лише з наявністю в бібліотеках спеціального структурного підрозділу — відділу краєзнавства. Разом з тим досвід України, Г'осії, Білорусі, Німеччини, Австрії, США та інших країн світу засвідчує, що за умов наявності краєзнавчого відділу КДБ здійснюється системніше. Побоювання деяких фахівців щодо можливої самоізоляції краєзнавчої діяльності за умов існування спеціалізованого підрозділу не підтверджуються ані історією, ані сучасною практикою краєзнавчої діяльності вітчизняних і зарубіжних бібліотек. *Включити цю діяльність до сфери відповідальності спеціального відділу означає сконцентрувати іще й забезпечити найсприятливіші умови для комплексного й якісного здійснювання краєзнавчої роботи за участі всіх структурних підрозділів бібліотеки, для налагодження тісних*

контактів з місцевими установами й організаціями, які займаються краєзнавчою діяльністю.

Бібліотечне краєзнавство — одна з унікальних сфер бібліотечної діяльності, яка здатна повернути публічним бібліотекам регіонального та місцевого рівнів майже втрачену ними самобутність, національну, регіональну специфіку та *місцевий колорит*. Системний характер КДБ передбачає багатоваріантність її змісту й організаційних форм з огляду на реальні умови конкретної бібліотеки. Змістово-функціональний характер БК передбачає безліч варіантів його організаційно-управлінських форм і засобів.

Ще однією складовою бібліотечного краєзнавства, без якої воно не може розвиватися, слід вважати професійну пресу. Вона покликана перетворитися на засіб *професійної комунікації* й обміну кращим досвідом, забезпечувати виробничо-практичні, наукові та навчальні цілі, виконувати організаційну функцію в БК, здійснювати соціально-правовий захист бібліотечних працівників тощо. Документний потік з бібліотечного краєзнавства характеризується розсіюванням галузевих публікацій у споріднених за тематикою виданнях. Однак значний відсоток публікацій з бібліотечного краєзнавства концентрується на сторінках періодичних видань базисних дисциплін. Поки що важко визначити український журнал або збірник, який можна було б вважати лідером щодо кількості публікацій, присвячених теорії, історії, методиці й організації бібліотечного краєзнавства.

Отже, бібліотечне краєзнавство поступово формується як *цілісна система*, однак остаточно ще не склалася його соціально-функціональна структура, в якій найрозвиненішою є практична підсистема — краєзнавча діяльність бібліотек, а підсистеми науки, освіти, управління і преси перебувають на стадії самовизначення. Засвоєння теоретико-методологічних засад бібліотечного краєзнавства сприяє підвищенню якості практичної краєзнавчої діяльності бібліотек України, що має велике соціально значення.

2.3. ОСНОВНІ НАПРЯМИ БІБЛІОТЕЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА

У бібліотечному краєзнавстві сформувалися *три* основні напрями, що розвиваються в тісній взаємодії (М. М. Щерба, Н. М. Кушнарченко, О. С. Алексеева).

Перший (головний) напрям бібліотечного краєзнавства — *сутнісний*, котрий передбачає формування й ефективне функціонування системи краєзнавчої діяльності бібліотек (КДБ), що складається з двох головних підсистем:

- 1) бібліотечно-інформаційного забезпечення краєзнавства;
- 2) бібліотечно-інформаційного обслуговування краєзнавства*.

Суть бібліотечно-інформаційного забезпечення краєзнавства полягає у виявленні, відборі, придбанні, аналітико-синтетичному опрацюванні, зберіганні та забезпеченні схоронності первинних і вторинних краєзнавчих і місцевих документів, а також створенні на їхній базі краєзнавчих ресурсів, продуктів і послуг.

Зміст бібліотечно-інформаційного обслуговування краєзнавства — це організація доступу користувачів до первинних і вторинних краєзнавчих і місцевих документів, а також використання краєзнавчих ресурсів, продуктів і послуг бібліотеки, тобто обслуговування. Без першої підсистеми КДБ не можливе існування другої; без другої підсистеми втрачає сенс перша. Це є додатковим свідченням *системної сутності* бібліотечного і краєзнавства.

Об'єктом першої підсистеми КДБ є краєзнавчий і місцевий документи, пов'язані з краєм своїм змістом і походженням, а другої — користувач бібліотеки (власний і віртуальний), зацікавлений у краєзнавчих і місцевих документах (інформації, знаннях). Наявність двох різних об'єктів КДБ передбачає зна-

¹ Детальніше про бібліотечно-інформаційне забезпечення та бібліотечно-інформаційне обслуговування краєзнавства див. у наступних розділах.

чушість і цінність кожного з них для бібліотечних працівників. Разом з тим це призводить до відмінностей у технології, методиці й організації першої та другої підсистем КДБ, певного протиріччя між ними. З одного боку, бібліотека як гарант документальної пам'яті краю разом з архівами, музеями, інформаційними центрами та іншими документними системами має забезпечити схоронність краєзнавчих документів, а з іншого, — зобов'язана надавати краєзнавчі й місцеві документи в громадське користування, внаслідок чого схоронність документів значно погіршується. Крім того, протиріччя між зростанням обсягу краєзнавчих і місцевих документів та реальними можливостями щодо вичерпного донесення краєзнавчої інформації до користувачів.

Названі об'єктивно властиві КДБ протиріччя вирішуються шляхом досягнення *оптимальної відповідності* між двома її головними підсистемами — бібліотечно-інформаційним забезпеченням краєзнавства та бібліотечно-інформаційним обслуговуванням. З цією метою бібліотека проводить різноманітну краєзнавчу діяльність, зокрема вивчає структуру і тенденції розвитку первинного і вторинного потоків краєзнавчих і місцевих документів, виявляє нові форми й технології донесення їх до користувачів. З використанням сучасних бібліотечних засобів і методів бібліотека здійснює пошук, придбання, аналітико-синтетичну обробку краєзнавчих і місцевих документів; формування, зберігання та використання фондів краєзнавчих і місцевих документів; створює та використовує краєзнавчий довідково-бібліографічний апарат — каталоги, картотеки, БД, бібліографічні посібники тощо; поширює краєзнавчі знання, популяризує краєзнавчі інформаційні ресурси, продукти та послуги; надає читачам не лише власні, але й запозичені краєзнавчі ресурси; забезпечує належний бібліотечно-бібліографічний сервіс (обслуговування); організовує науково-методичне забезпечення КДБ; створює умови для підвищення кваліфікації співробітників краєзнавчого відділу; здійснює науково-дослідну діяльність і т. ін. З огляду на об'єктивно існуюче протиріччя між схоронністю краєзнавчих і місцевих документів та їх доступністю для користувачів бібліотека сприяє його зменшенню як традиційними засобами (книжкова виставка, підсобний краєзнавчий фонд, сигналізація тощо), так і завдяки переведен-

ню найцінніших краєзнавчих і місцевих документів у цифрову форму, надання користувачам доступу до електронних (онлайн-ових та офлайн-ових) документів, широке використання можливостей Інтернету для надання світовому співтовариству власних і запозичення чужих краєзнавчих ресурсів, продуктів і послуг для повного й оперативного задоволення краєзнавчих інформаційних потреб власних і сторонніх користувачів. В умовах активного розвитку ринку інформаційних продуктів і послуг, посилення конкуренції, бібліотеки мають активніше створювати і просувати саме краєзнавчі ресурси, продукти і послуги, що є *унікальним товаром*, який забезпечує нині і в перспективі особливе місце загальнодоступних публічних бібліотек у задоволенні специфічних краєзнавчих інформаційних потреб користувачів. За умови високої якості КДБ публічні бібліотеки регіонального і місцевого рівнів (ОУНБ і ЦБС) поза конкуренції, оскільки вони є основними власниками документних краєзнавчих ресурсів — бази для створення інформаційних та когнітивних краєзнавчих продуктів і послуг. Тенденція ускладнення практичної КДБ зумовлює необхідність посилення її дослідницької складової: моніторингу й оцінки краєзнавчих інформаційних ресурсів; моніторингу читацького попиту й уподобань; формування й упровадження нових краєзнавчих інформаційних продуктів і послуг; проведення маркетингових досліджень і т. ін. Практична КДБ настійно вимагає переходу на *інноваційний* шлях розвитку, впровадження *платних послуг*, пов'язаних із задоволенням специфічних, особливо складних, краєзнавчих інформаційних потреб користувачів.

З цим головним напрямом бібліотечного краєзнавства тісно пов'язана участь бібліотечних установ як партнерів у *документно-інформаційному супроводі* загальнодержавних і загальномісцевих краєзнавчих заходів, програм, проектів, наукових досліджень і т. ін. У цьому разі бібліотечне краєзнавство часто виходить за межі бібліотечної установи, виступає як *допоміжна, забезпечувальна* сфера діяльності. Це об'єктивно зумовлено тим, що без активної участі бібліотек, ефективного використання їх краєзнавчих документно-інформаційних ресурсів, продуктів і послуг неможливо забезпечити належний рівень будь-якого краєзнавчого дослідження чи заходу.

Регіональні і місцеві бібліотеки як найдоступніші для всього населення універсальні соціальні інститути, маючи солідну документно-інформаційну базу з краєзнавства, кваліфікований кадровий склад бібліотекарів і бібліографів-краєзнавців, належну матеріально-технічну базу, знаючи зміст і динаміку змін у краєзнавчих інформаційних запитах, інтересах і потребах, здатні стати *центрами бібліотечного краєзнавства*, об'єднати зусилля та краєзнавчі ресурси всіх установ, організацій та об'єднань, які здійснюють краєзнавчу діяльність, через інтеграцію, координацію і кооперацію, створення корпорацій і консорціумів, очолити краєзнавчі дослідження, програми і проекти.

У межах цього напрямку бібліотечного краєзнавства нові первинні документи бібліотеки зазвичай не створюють, а всі зусилля зосереджують на пошукові й доведенні до користувачів наявних соціально значущих краєзнавчих і місцевих документів, створенні для читачів максимально зручних умов для ефективного використання краєзнавчих ресурсів, продуктів і послуг. Головне завдання цього напрямку — повне й оперативне задоволення краєзнавчих інформаційних потреб своїх і сторонніх користувачів. Якщо ж зважити на те, що будь-яке починання передбачає насамперед детальне ознайомлення з досвідом попередніх поколінь, який зафіксований на різноманітних носіях інформації, передачу документаризованого досвіду наступним поколінням, стає зрозумілим базове значення цього напрямку бібліотечного краєзнавства.

Другим напрямком бібліотечного краєзнавства є *здійснення пошуково-практичної та науково-дослідної діяльності в тих галузях краєзнавства, які відповідають або ж є близькими до бібліотечної спеціальності*, — книжкова, бібліотечна, архівна, музейна справа, бібліографія тощо.

Змістовим ядром цього напрямку БК є *вивчення бібліотек і бібліотечної справи в краї*, яке передбачає:

- системне відтворення *історії бібліотек і бібліотечного будівництва в краї* як складової історії бібліотек України; створення єдиної системи поодиноких місцевих фактів історичного, теоретичного, організаційного та практичного характеру, пов'язаних із розвитком бібліотечного краєзнавства в краї; аналіз внеску окремих *співробітників* місцевих бібліотек у розвиток краєзнавчої бібліотечної діяльності; вивчення внеску відомих

уродженців краю в розробку теорії, історії, методики й організації БК і бібліотекознавства в цілому; дослідження історичних зв'язків бібліотек з місцевою владою, інтелігенцією, краєзнавцями, меценатами і т. ін. завдяки копіткому аналізу архівних документів, опитуванню ветеранів бібліотечної справи тощо;

- всебічне дослідження та узагальнення *сучасного стану бібліотек, бібліотечної справи в краї*, у т. ч. краєзнавчої діяльності бібліотек різних типів і видів краю; висвітлення внеску окремих бібліотечних працівників і бібліотекознавців у вдосконалення теорії і практики бібліотечного краєзнавства в кожному краї і в Україні в цілому внаслідок ретельного вивчення опублікованих і неопублікованих документів, соціологічних досліджень тощо.

Ці матеріали дають змогу відтворити історію бібліотек і бібліотечного будівництва в краї, визначити сучасний стан і потенціал регіону в розвитку бібліотечного краєзнавства, скеровують на подальшу розробку змістових аспектів краєзнавчої діяльності бібліотек; можуть використовуватися для аналізу історичних і сучасних проблем бібліотечної справи в краї, сприяють прогнозуванню розвитку бібліотечного краєзнавства в Україні.

Історія бібліотечного будівництва в кожному краї — це частка історії області, району, міста, села. Відтворення її в повному обсязі є важливим завданням бібліотечного краєзнавства, краєзнавчої українки. Сприятливі умови сьогодення створюють можливості для відтворення історичної пам'яті; переосмислення значення певних бібліотечних подій і фактів, пов'язаних з історією становлення й розвитку місцевих бібліотек і КДБ на загальному, національному та регіональному тлі історичного розпитку; оцінювання внеску в розвиток бібліотечного краєзнавства багатьох фахівців, чиї імена протягом тривалого часу були за Путі. Ретельне вивчення історії місцевих бібліотек, їх краєзнавчої діяльності в контексті бібліотечного будівництва в краї — важливий напрям бібліотечного краєзнавства, який дає змогу вини йти *регіонально-особливе* в національній специфіці розвитку бібліотечної справи в Україні в цілому та бібліотечного краєпізнавства як її частини. Цей напрям краєзнавчої українки на Пунає першочергового значення для кожного регіону (місцеін>сті)"України.

Для реалізації цього завдання бібліотеки виявляють і вивчають опубліковані та неопубліковані документи, здійснюють пошук невідомих даних про бібліотеки краю, їхню краєзнавчу діяльність, співробітників; організують секції історії бібліотек при великих бібліотечних установах; проводять регіональні наукові конференції "Бібліотека в контексті історії", "Історія бібліотечної справи в краї" та ін.; публікують матеріали конференцій аналогічної тематики, історичні довідки, нариси, літописи бібліотек, бібліографічні покажчики, огляди публікацій з історії бібліотечної справи в окремих регіонах України; збирають відомості про людей, які заснували бібліотеку, сприяли її становленню як центру бібліотечного краєзнавства і т. ін.

Будучи центром бібліотечного краєзнавства, обласна, центральна міська і районна бібліотеки відповідальні за розвиток на своїй території бібліотечної справи в цілому та краєзнавчої діяльності зокрема. Тому в межах цього напрямку бібліотечного краєзнавства вони мають здійснювати і координувати науково-практичну, науково-дослідну, рекламну діяльність у контексті сучасного стану загальнодоступних регіональних і місцевих бібліотек, особливостей їх краєзнавчої діяльності та перспектив розвитку задля поширення краєзнавчих знань, популяризації краєзнавчих продуктів і послуг* серед широких верств населення. Цей матеріал бібліотеки відтворюють у картотеках, каталогах, папках, альбомах, буклетах, пам'ятках, бібліографічних, фактографічних і персональних посібниках, БД, аналітичних і статистичних оглядах КДБ, дайджестах, монографіях, довіднику "Хто є хто в бібліотечній галузі... краю", статтях, повідомленнях у ЗМІ. Розміщення цих матеріалів на веб-сайті бібліотеки або в регіональному веб-порталі робить їх доступними не лише для жителів краю, але й для широкої світової аудиторії.

Історико-краєзнавчі дослідження в контексті вивчення історії краєзнавчої діяльності, а також історії бібліотек у краї — важливий напрям бібліотечного краєзнавства, який сформувався в царині краєзнавчої україніки і має суттєве значення для збагачення регіональної, національної, світової історії бібліотечної справи та бібліографії.

*** Про популяризацію краєзнавчих ресурсів, продуктів і послуг бібліотеки див. у відповідному розділі підручника.**

Третім напрямом бібліотечного краєзнавства є *вивчення рідного краю*, пошуки нових відомостей, здобуття нових знань про нього, оформлення їх як первинних краєзнавчих документів — монографій, нарисів, літописів, статей, повідомлень тощо (Н.М. Кушнарєнко, М.М. Щєрба). Цей напрям БК реалізується бібліотеками внаслідок:

- створення в бібліотеці або при ній різноманітних об'єднань краєзнавців — *краєзнавчих гуртків, клубів, центрів*;
- здійснення *власне пошукової науково-практичної і науково-дослідної діяльності* з вивчення рідного краю;
- *участі бібліотек у краєзнавчих програмах, проектах, наукових і соціологічних дослідженнях* тощо;
- *координації* практично-пошукової та науково-дослідної діяльності в краї тих інституцій, що здійснюють краєзнавчу діяльність.

Цей напрям бібліотечного краєзнавства дещо виходить за межі суто бібліотечної діяльності і виконує *компенсаторну функцію*, заповнюючи певним чином нішу краєзнавчої діяльності, яка опинилася вільною від інших соціальних структур — музеїв, архівів, інформаційних центрів, громадських об'єднань, інших установ та організацій краю. Головною метою цього напрямку БК є *документування історії та сьогодення свого краю* на основі пошуку, збирання, аналізу й узагальнення нових фактів, відомостей про нього, подання їх у формі нонелектроніах (друкованих, аудіовізуальних) і електронних (онлайнних та офлайнних) краєзнавчих документів.

У контексті цього напрямку бібліотека може виступати в ролі *організатора* клубної та гурткової роботи з краєзнавства; *центру*, що об'єднує бібліотечних працівників, користувачів, ентузіастів-краєзнавців; *спонсора* котрий надає місце для проведення краєзнавчих заходів; *консалтингової служби*, яка проводить консультації, розробляє рекомендації, забезпечує документальний, інформаційний, бібліографічний і науково-методичний супровід краєзнавчих проблем, що розробляються індивідуально чи колективно.

Краєзнавчі об'єднання (гуртки, клуби, центри), які створюються в бібліотеці, мають на меті зібрати любителів рідного краю — професіоналів та аматорів, яких об'єднує постійний

інтерес до вивчення села, міста, району, області, окремих періодів його історії, сучасного соціального, економічного, господарського, культурного, літературного життя, мистецтва краю тощо, задоволення якого потребує спільних дій. Така діяльність об'єднує бібліотекарів і користувачів. Є два види краєзнавчих об'єднань. Об'єднання першого виду ("Люби і вивчай свій край", "Клуб знавців краю") збирають людей, яких цікавлять загальні проблеми краю. Їхнє завдання — загальне ознайомлення з краєм. З поглибленням інтересу виникає необхідність вивчення певної краєзнавчої теми. З цією метою створюються об'єднання другого виду, які диференціюються за конкретними інтересами: "Історія краю", "Екологія краю", "Музика рідного краю", "Література краю", "Народні промисли краю" і т. ін. Краєзнавчі об'єднання проводять регулярні засідання (краєзнавчі четверги, п'ятниці), на яких обговорюються важливі для їх членів питання. Ефективність їхнього функціонування значною мірою залежить від того, наскільки співробітники бібліотеки є професіоналами, відданими бібліотечному краєзнавству.

Здійснення суто краєзнавчої *пошуково-практичної* та *науково-дослідницької діяльності* не є прямим професійним обов'язком бібліотечних фахівців. Це допоміжна діяльність, яка суттєво розширює та підвищує надійність фактографічної краєзнавчої інформації, сприяє виробленню нових знань про край. Вона має особливий сенс за умов, коли на території краю не функціонують місцеві відділення Спілки краєзнавців України, Товариства охорони пам'яток історії та культури, краєзнавчих або історичних музеїв. Така діяльність є характерною насамперед для місцевих публічних бібліотек низової ланки — сільських, районних, міських, її елементи можуть мати місце також в ОУНБ, якщо є потреба в документуванні важливих місцевих подій та явищ.

Пошуково-практична діяльність бібліотек передбачає насамперед спілкування з людьми, зацікавленими у відтворенні та створенні комплексу історичних знань про край та його мешканців. Завдяки налагодженню тісних контактів здійснюється плідна співпраця бібліотек з місцевими краєзнавцями, іншими організаціями й установами краєзнавчого і некраєзнавчого профілів, громадськими об'єднаннями, радами ветеранів війни та праці, екологічними комітетами, місцевими ЗМІ, установами культури, краєзнавчими музеями, відділами й управліннями

освіти та культури. Об'єктами цієї діяльності можуть бути всі сфери життєдіяльності краю, регіональна біографіка, генеалогія, історія родин і т. ін.

Інформацію про видатних земляків бібліотекарі-краєзнавці отримують переважно завдяки опитуванням, листуванням з родичами і знайомими відомих людей, записам спогадів свідків історичних подій, зв'язкам з історико-етнографічними експедиціями, кіно-фотозйомці тощо. Результатами пошукової роботи є оригінальні матеріали, які потім підлягають обробці, систематизації, оформленню у вигляді *тематичних папок* з історії краю, його екології, творчості відомих письменників — земляків, уродженців краю, відомих людей, героїв війни та праці, про сімейні династії; *альбомів*, які містять різноманітні матеріали (сімейні архіви, фотографії, вирізки з місцевих періодичних видань, мемуари) й віддзеркалюють безліч місцевих проблем. Для організації краєзнавчого інформування бібліотеки створюють власні цифрові й аудіовізуальні продукти — *відео-меморати* (меморат — це письмовий запис усних спогадів), електронні *есе*, присвячені відомих людям, ювілейним датам у житті краю. Розміщення такого роду краєзнавчої інформації на веб-сайті бібліотеки робить її доступною не лише для мешканців краю, але й для світової спільноти.

Результати пошуково-практичної та науково-дослідницької діяльності бібліотекарів-краєзнавців є лабораторією створення *неопублікованих первинних краєзнавчих документів*, які згодом можуть стати базою для практичної апробації й теоретичного узагальнення в більш цілісних та об'ємних *опублікованих первинних краєзнавчих документах* — монографіях, статтях, довідниках, путівниках, повнотекстових БД, родоводах, літописах міст, сіл і т. ін. Опубліковані документи можуть стати об'єктами формування краєзнавчих фондів бібліотек, основою для створення *вторинних краєзнавчих документів* у вигляді бібліографічних покажчиків і БД. Результати цієї діяльності оприлюднюються також шляхом підготовки доповідей та усних повідомлень на науково-практичних конференціях, краєзнавчих читаннях, семінарах, круглих столах і т. ін.

Реалізуючи означений напрям бібліотечного краєзнавства, бібліотеки перетворюються на своєрідних *генераторів ідей краєзнавства* (М.М. Щерба). Це зумовлено, *по-перше*, тим, що бібліотеки внаслідок глибоких знань змісту документного по-

току з краєзнавства і своїх ресурсів здатні на високому професійному рівні здійснити моніторинг, виявити наявні "білі плями" у висвітленні важливих місцевих фактів, подій і явищ в історичному минулому чи сьогоденні краю та сформувати соціальне замовлення на підготовку і видання відповідних краєзнавчих документів. Бібліотеки можна вважати генераторами ідей краєзнавства, *по-друге*, тому, що вони створюють нові знання про край унаслідок пошукової роботи, ліквідують наявні прогалини в його вивченні, розширюють джерельну базу краєзнавства. Бібліотеки часто є не тільки ініціаторами, авторами, замовниками, але й *видавцями* краєзнавчих документів. Бібліотекарі-краєзнавці не лише збагачують документну базу КДБ, але й поглиблюють свої власні знання про рідний край і краєзнавство, що має вагоме значення для формування позитивного іміджу публічної бібліотеки в краї, підвищення соціальної значущості БК і КДБ. Це в кінцевому підсумку сприяє значному поширенню краєзнавчих знань через *систему* краєзнавчих ресурсів, продукції і послуг бібліотечних установ.

Таким чином, бібліотечне краєзнавство — *складна, відкрита, різнобічна, динамічна система*, яка включає і суто бібліотечно-інформаційні, і небібліотечні напрями краєзнавчої діяльності бібліотек, реалізація котрих сприятиме досягненню базової мети — повному й оперативному задоволенню краєзнавчих інформаційних потреб своїх і віртуальних користувачів. При цьому бібліотеки використовують і власні, і запозичені, традиційні і нові ресурси та форми роботи — краєзнавчі читання, усні і письмові огляди, бібліографічні, фактографічні, довідково-адресні, повнотекстові посібники і БД, презентації краєзнавчих видань, зустрічі, вечори, дні краєзнавства, веб-сайти бібліотек і т. ін.

2.4. ТЕРМІНОСИСТЕМА БІБЛІОТЕЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА

Кожна наука, зокрема й бібліотечне краєзнавство, формує свою власну термінологічну систему, яка розкриває взаємозв'язки та смислове значення *термінів*, що визначають *поняття*, котрі характеризують окремі елементи, підсистеми і компонен-

ти бібліотечного краєзнавства та розкривають їх зміст і специфіку. Рівень розробленості терміносистеми свідчить про рівень *інституалізації* будь-якої сфери наукової та практичної діяльності. Чим досконалішими є наукові поняття, чим повніше і глибше вони відтворюють дійсність, тим досконалішим у науковому сенсі є осмислення практичної діяльності.

У сучасному бібліотечному краєзнавстві в цілому, у краєзнавчому бібліотекознавстві та бібліографознавстві як його складових донині не створено науково обґрунтованого термінологічного ряду, що диференціює й інтегрує основні елементи, напрями і процеси бібліотечного краєзнавства.

Першою вдалою спробою впорядкування терміносистеми бібліотечного краєзнавства є підготовлений В.С. Крейденком і О.В. Мамонтовим (професорами Санкт-Петербурзького університету культури і мистецтв) і надрукований у 1998 р. термінологічний словник "Библиотечное краеведение". Він містить 200 термінів і виконує довідкову та підсумовуючу функції розвитку терміносистеми бібліотечного краєзнавства за останню чверть ХХ ст.

2.4.1. Поняття "край" у бібліотечному краєзнавстві

У вітчизняній традиції поняття "край" використовується в широкому та вузькому значеннях. Широке його розуміння пов'язується з великою адміністративно-територіальною одиницею, котра має у своєму складі автономну область або республіку. У вузькому значенні край — це невелика територія, яка є доступною для всебічного вивчення місцевим населенням. Найчастіше ця територія має емоційне забарвлення, що виявляється через поняття "наша" або "своя" територія, яка є рідним краєм для всієї територіальної спільноти, певної групи людей або окремої особистості.

Край виступає як об'єкт, на який спрямовується краєзнавча діяльність бібліотек. Необхідність з'ясування природи та сутності поняття "край" зумовлена тим, що воно є основоположним для бібліотечного краєзнавства і саме від нього залежить виітчення таких похідних термінів, як "краєзнавство", "краєзнав-

чий документ", "краєзнавче бібліотекознавство", "краєзнавча бібліографія" та ін., а також обсяг краєзнавчої роботи, яку здійснює бібліотека. Поняття "край" має міждисциплінарний характер, що призводить до ускладнень у розкритті його змісту. Відповідно до цього сформувалися різні уявлення про його сутність у різних наукових дисциплінах.

У 20-30-ті роки ХХ ст. проблемою визначення поняття "край" займалися М.С. Грушевський, С.О. Єфремов, М.В. Здобнов, П.К. Казаринов, Ф.П. Максименко, К.В. Сивков, М.І. Ясинський, а пізніше — О.М. Бученков, І.М. Войханська, Н.Ф. Горбачевська, І.І. Корнейчик, Н.М. Кушнарєнко, О.В. Мамонтов, І.І. Міхліна, М.М. Щерба та ін.

В українській науковій термінології 20-х років ХХ ст. термін "край" притаманний одночасно трьом наукам — українознавству, країнознавству, краєзнавству. Нечітке означення розмірів території краю відбиває національно-особливе у становленні та розвитку краєзнавства в Україні, розглядом України як "краю", частини більшого цілого — країни (В.Т. Петрикова). Суто українською особливістю є одвічний національно-патріотичний зміст краєзнавства, яке розвивалося в органічному зв'язку з українознавством, що сформувало специфічний напрям — *краєзнавчу україніку*. Це також можна пояснити етимологічною спорідненістю слів "край", "краєвид", "Україна" в українській мові. Первісне розуміння територіальних меж "краю" пов'язане з ім'ям М.І. Ясинського.

У сучасній теорії та практиці бібліотечного краєзнавства **термін "край" застосовують для умовного визначення інваріантної частини країни, яку бібліотека обирає головним об'єктом своєї краєзнавчої діяльності.**

Принципового значення для визначення меж краю набуває вибір його головної ознаки. Починаючи з 60-х років ХХ ст. і дотепер провідною ознакою поняття "край" є *адміністративно-територіальний поділ* країни (з урахуванням його історичних територіальних змін). Адміністративно-територіальна ознака наразі є головною в краєзнавчій роботі обласних, районних, міських і сільських бібліотек.

Згідно з чинним "Положенням про краєзнавчу роботу бібліотек системи Міністерства культури і мистецтва України" край

розглядається як конкретна частина країни, яка збігається з одиницею сучасного адміністративно-територіального поділу (область, район, місто, село тощо). Це рішення можна вважати правильним, оскільки така ознака забезпечує збіг меж краєзнавчої діяльності загальнодоступних публічних бібліотек різних рівнів з межами території, що обслуговується.

Але тільки цієї ознаки недостатньо, оскільки зміст краєзнавчих документів не завжди укладається в межі адміністративно-територіальних кордонів, а багато які явища і проблеми мають значення і для більших територіальних комплексів, аніж область або край за сучасним адміністративно-територіальним поділом. Це викликає необхідність поширення обсягу поняття "край". Його основою можуть бути не лише провідна адміністративно-територіальна, але й фізико-географічна, геоморфологічна, кліматична, ґрунтова-географічна, сільськогосподарська, природничо-господарська, історико-етнографічна та інші ознаки. Тому в окремих випадках поняття "край" може поширюватися за межі адміністративно-територіального поділу відносно територій, які мають специфічні історичні, природно-географічні, економічні ознаки (Волинь, Поділля, Полісся, Галичина, Слобожанщина тощо).

Край у бібліотечному краєзнавстві — це багатогранне поняття, яке забезпечує широку інформаційну сферу краєзнавчої діяльності бібліотеки. Уточнення територіальних і змістових кордонів краю здійснюється з урахуванням сучасного адміністративно-територіального поділу, особливостей історичного, природничо-кліматичного, економічного, культурного та соціального розвитку певного краю. У бібліотечній сфері розміри поняття "край" багато в чому залежать від типу, виду, завдань, профілю бібліотеки, особливостей краєзнавчих інформаційних потреб її користувачів, штату бібліотечних працівників, матеріально-технічної бази, можливостей координованого формування та віртуального використання краєзнавчих ресурсів і результатів краєзнавчої діяльності бібліотек краю за його межами. Кордони краю уточнюються для краєзнавчого фонду, каталогу, ІЩ, бібліографічного посібника, виставки тощо з урахуванням мети кожного виду та форми діяльності. Так, вирішувати питання про відтворення інформації в бібліографічному посібнику

(в межах області чи більшої території) необхідно з урахуванням галузі знань, тематики, цільового призначення, а також місцевих умов, зокрема наявності бібліографічних видань, що є на тій чи іншій території. Визначаючи в конкретному випадку розміри краю, бібліотекар має дотримуватися принципів науковості і спадкоємності.

Паралельно з поняттям "край" використовується поняття "регіон". З приводу співвідношення цих понять тривають дискусії, але поки що не вироблено однозначних рішень. У бібліотечному краєзнавстві можливе використання обох термінів, однак у різних значеннях. Базовим є поняття "край", в основі якого — територіально-змістова ознака. Воно відіграє системоутворювальну роль для утворення термінологічного ряду — "краєзнавство", "бібліотечне краєзнавство", "краєзнавча діяльність бібліотеки", "краєзнавча бібліографія", "краєзнавчий документ", "краєзнавча інформаційна потреба" тощо. Принципова різниця між термінами "край" і "регіон" у бібліотечній сфері полягає не стільки в територіальній розмірності, скільки в емоційному навантаженні — у тому особливому, пріоритетному значенні, яке надає бібліотека (бібліотекарі, користувачі) саме цьому інваріантному, своєму, місцевому краю. Поняття "край" указує на зв'язок особистості (користувача, бібліотекаря) з конкретною територією всередині країни, яка є рідним краєм. Для позначання будь-якої іншої території всередині країни, яка знаходиться за межами свого краю, доцільно використовувати термін "регіон" і похідні від нього. Поняття "регіон", "місцевість" указують на територіальну розмірність краю: перше застосовується для позначання досить великих територій усередині країни (область, республіка), а друге — для відносно невеликих територій (місто, район, село). Отже, вони використовуються для визначення територіальних масштабів (кордонів) краєзнавчої діяльності бібліотек, що розкриває загальне та специфічне в КДБ регіональних (загальнодоступних обласних універсальних наукових бібліотек — ОУНБ) і місцевих публічних бібліотек (централізованих бібліотечних систем — ЦБС) (міських, районних, сільських, селищних).

На відміну від поняття "краєзнавчий", яке зазвичай трактується як змістовий зв'язок із краєм, поняття "регіональний" має смисл: "той, що знаходиться на певній території", "той, що

належить території", "створений на території" тощо. Так, регіональний фонд містить документи, пов'язані з регіоном за походженням, змістом, місцезнаходженням та іншими ознаками. Регіональний фонд сприяє не стільки пізнанню краю, скільки розвиткові в регіоні науки, промисловості, сільського господарства, медицини тощо. У такому сенсі фонд краєзнавчих документів може розглядатися відповідною частиною регіонального. Певні нюанси має розуміння краєзнавчої та регіональної бібліографії, які співвідносяться як частина — ціле.

2.4.2. Зміст понять "краєзнавчий документ" і "місцевий документ"

З 20-х років ХХ ст. й до наших часів обсяг і зміст поняття "краєзнавча література", а потім і поняття "краєзнавчий документ" залишаються предметом живих дискусій.

Сформувалося два погляди на основний об'єкт краєзнавчої діяльності бібліотек:

- згідно з *першим*, об'єктом діяльності бібліотеки є лише документи (література), пов'язані з територією своїм змістом (*краєзнавчі документи*);
- згідно з *другим*, об'єктами діяльності бібліотеки можуть бути також і документи, видані на певній території, незалежно від їх змісту (*місцеві документи*).

Отже, сформувалося *вужке* й *широке* розуміння про об'єкти КДБ. Суперечки з цього питання продовжуються і нині.

В Україні поняття "краєзнавча література" у своєму змістовому наповненні в 1920-ті роки пройшло повільний еволюційний шлях, пов'язаний з іменем М.І. Ясинського. Перші визначення ним поняття "краєзнавча література" були лаконічні й стислі — це "матеріали місцевого походження й значення" (1925). У доповіді на Першій конференції наукових бібліотек України (1925) М.І. Ясинський конкретизує свої погляди, виділяючи такі групи документів: 1) все, що надруковано й написано про певний край, незалежно де і якою мовою; 2) вся, без винятку, друкована продукція краю. Тобто в основу поняття "крає-

знавча література" ним було покладено змістову й формальну ознаки. Ідеальним варіантом М.І. Ясинський вважав поєднання змістової і формальної ознак в одному документі — "краєзнавчі видання місцевого походження".

На процес формування остаточного погляду М.І. Ясинського на зміст поняття "краєзнавча література" вплинула праця "Основи краевой библиографии" М.В. Здобнова, яка вийшла друком у 1926 і 1931 рр., що свідчить про взаємозв'язок двох історично сформованих шкіл теоретиків і практиків бібліотечного краєзнавства.

М.В. Здобнов у виданні "Основи краевой библиографии", яке набуло значного поширення, визначив поняття "краєзнавча література" як сукупність друкованих творів про край незалежно від форми твору, місця і часу видання. Уточнення до цього визначення внесли О.М. Бученков і В.А. Ніколаєв, які підкреслювали, що краєзнавчу літературу із загальної маси видань виділяє така характерна ознака, як наявність у ній описів певних фактів, подій, явищ, пов'язаних з територією краю та зумовлених особливостями його природи, економіки, історії, культури.

О.М. Бученков розглядав поняття "краєзнавча література" стосовно окремих галузей знань, стверджуючи, що найбільшу краєзнавчу зацікавленість викликає саме та література галузевої тематики, яка характеризується регіональним аспектом дослідження: з економічної та фізичної географії, геодезії, геофізики, геохімії, ботаніки, зоології, медичної географії, історії, археології, етнографії, економіки, сільського господарства, культури. Крім того, О.М. Бученков і деякі інші вчені розширили поняття "краєзнавча література" і цілком справедливо віднесли до її розряду ті краєзнавчі матеріали, в яких розкриваються біографії і зв'язки громадських діячів, учених, фахівців з різних галузей науки, освіти, культури і мистецтва з певним краєм. Це можна пояснити тим, що видання такого змісту відтворюють галузеві матеріали в краєзнавчому аспекті і звичайно ця інформація безпосередньо пов'язана з краєм. Разом із тим у деяких галузях знань (наприклад, математика, фізика, хімія) у процесі наукових досліджень територіальний аспект "не працює", тому з цих галузей знань магоке немає краєзнавчих матеріалів, окрім біографічних відомостей про вчених, пов'язаних із краєм.

Протягом останніх десятиліть, у зв'язку з виникненням нових джерел інформації, найчастіше використовують ємніший

термін "документ". Виходячи зі змісту цього поняття, рівноправними об'єктами краєзнавчої діяльності бібліотек можуть бути рукописи, твори друку, кінофотофонодокументи або електронні документи, якщо вони пов'язані за своїм змістом із краєм. Зважаючи на особливості сприйняття інформації людиною, бібліотека здатна з більшою повнотою задовольнити краєзнавчі інформаційні потреби користувачів. Водночас емблематика, геральдика, сфрагістика, нумізматики, боністика, філателія й інші види документів, у яких у знаковій символіці застосовуються краєзнавчі мотиви, не входять до поняття "бібліотечний краєзнавчий документ".

Поняття "краєзнавчий документ" у бібліотечному краєзнавстві використовується як узагальнююче (родове) та розділове (видове). *Узагальнююче (родове) поняття "краєзнавчий документ" — це документ, який змістом і (або) формою пов'язаний із краєм* (С.М. Криворотенко). Під змістом краєзнавчого документа розуміють лише вміщену в ньому інформацію про край, а під формою — інформацію про місце видання (виготовлення), авторську належність і належність до краю інших осіб, котрі брали участь у створенні документа. *Розділове (видове) поняття "краєзнавчий документ" — документ, який пов'язаний із краєм своїм змістом і є головним об'єктом краєзнавчої діяльності бібліотеки.*

У першому — широкому розумінні — краєзнавчий документ визначається як діалектична єдність краєзнавчої інформації, що зафіксована в його змісті, та потенціальної інформації, яка міститься в його формі. У такому разі компонентна структура поняття "краєзнавчий документ" включає такі види документів:

- **краєзнавчий документ** — пов'язаний із краєм змістом, незалежно від тиражу, мови, місця видання чи виготовлення (змістова ознака);
- **місцевий документ** — пов'язаний із краєм походженням, опублікований на території краю, незалежно від його змісту, виду, способу видання, мови (формальна ознака);
- **документи уродженців і діячів краю**, а не лише видання про них (авторська ознака).

Співвідношення між узагальнюючим поняттям і його складовими є родовидовими. Виявляючи потенційну краєзнавчу

інформацію, тобто вивчаючи форму документа, спосіб фіксації інформації, історію створення документа та його функціонування, отримують соціальну інформацію, що доповнює ту, яка зафіксована в його змісті. Отримують також відомості про стан поліграфії, видавничої справи в регіоні, рівень розвитку книжкової графіки тощо. Таку *латентну* краєзнавчу інформацію містять видавничо-поліграфічні дані, які дають змогу вивчати особливості соціокультурного розвитку регіону. Таке тлумачення поняття дає можливість з вичерпною повнотою об'єднати всі документи, котрі будь-яким чином пов'язані з краєм, усі джерела краєзнавства, всю різноманітність документів • — об'єктів краєзнавчої діяльності бібліотеки.

У другому — вузькому розумінні — краєзнавчий документ є документом, пов'язаним із краєм своїм змістом. Територіальний аспект змісту інформації виступає як *системоутворювальна* ознака, і на його підставі краєзнавча бібліотечна та бібліографічна діяльність бібліотеки виокремлюється в самостійний вид. Краєзнавча література є складовою поняття "краєзнавчий документ", який містить краєзнавчу інформацію. Поняття "місцевий документ" (що не пов'язаний із краєм змістом) у своїй формі містить потенціальну інформацію, вивчаючи котру суб'єкт отримує краєзнавчу інформацію.

Закономірність бібліотечного краєзнавства полягає в тому, що *робота бібліотеки з документами, які пов'язані формальними ознаками з краєм, має сенс тільки в разі поглибленої роботи з документами краєзнавчого змісту.*

Головна розбіжність у бібліотекознавчому та бібліографознавчому розумінні обсягу та змісту поняття "краєзнавчий документ" відбувається на рівні прийняття рішення суб'єктом діяльності щодо придбання його до фонду бібліотеки й забезпечення уособленого зберігання або ж відмови щодо купівлі внаслідок незначного обсягу відомостей про край (у такому разі документ відтворюється тільки бібліографічним методом у краєзнавчому каталозі або покажчику). Отже, поняття "краєзнавчий документ" у практичній сфері диференціюється залежно від галузі знань, типу, виду, профілю бібліотеки, її традицій та місцевих умов, а також уточнюється залежно від цілей, видів і форм краєзнавчої діяльності. Попри відому спільність ознак, поняття "краєзнавчий документ" видозмінюється в процесі формування краєзнавчого фонду, організації краєзнавчого до-

відково-бібліографічного апарату, створення системи краєзнавчих бібліографічних посібників тощо. Це можна пояснити тим, що жодна, навіть найбільша, бібліотека не в змозі придбавати до свого фонду всі без винятку документи, котрі якимось чином (але не за змістом) пов'язані з краєм. Набагато доцільніше володіти даними про наявність і місцезнаходження цих документів в інших бібліотеках з метою інтерактивного доступу до них з боку користувачів.

Найчастіше бібліотеки працюють із документами, які пов'язані з краєм за своїм змістом (краєзнавчими документами), а також із документами, що пов'язані з краєм за своїм походженням (місцевими документами). Серед них: книги і брошури; образотворчі документи (репродукції, естампи, альбоми, плакати, листівки, проспекти, буклети, каталоги музеїв); кінофотофонові документи (діапозитиви, грамплатівки, магнітні стрічки, компакт-диски, кінофільми); нотні документи; картографічні документи; неопубліковані документи (рукописи, машинописи); промислові каталоги на місцеву продукцію; описи винаходів місцевих винахідників; афіші, театральні програми, рецензії на вистави; місцеві періодичні видання (газети, журнали, бюлетені); електронні документи (онлайнкові та офлайнкові) тощо, котрі повністю присвячуються певному краю чи містять значні за обсягом або значимістю відомості про нього. Головними об'єктами краєзнавчої діяльності бібліотеки, зазвичай, є книги, періодичні видання й електронні документи.

Краєзнавчий документ — основний об'єкт краєзнавчої діяльності бібліотеки, — виконує *інформаційну функцію*, надаючи користувачам бібліотеки відомості про життя краю, та водночас становить частину краєзнавчого фонду і матеріально-технічної бази бібліотеки, оскільки є матеріальним носієм, який має не лише духовну, але й матеріальну вартість як такий, що придбавається бібліотекою за плату.

Терміносистема бібліотечного краєзнавства перебуває на стадії свого формування і потребує подальшої поглибленої розробки*.

* Обсяг і зміст інших термінів та понять бібліотечного краєзнавства розглядатимуться у відповідних розділах підручника.

2.5. ЕВОЛЮЦІЯ НАУКОВИХ УЯВЛЕНЬ ПРО БІБЛІОТЕЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО

Будь-яка соціально значуща галузь людської діяльності (в тому числі й бібліотечне краєзнавство) є значно багатшою, ніж наукові уявлення про неї. Водночас практика бібліотечного краєзнавства та краєзнавчої діяльності бібліотек потребує наукового осмислення, базується на наукових теоріях, концепціях, ідеях і результатах досліджень. Існує об'єктивний закон досягнення відповідності між теорією і практикою бібліотечного краєзнавства. Як ідеальний можна розглядати варіант випереджального, прогностичного розвитку науки про бібліотечне краєзнавство. Проте в окремі періоди розвитку бібліотечна практика може випереджати теорію, створюючи емпіричну базу для подальших наукових узагальнень у галузі бібліотечного краєзнавства. Отже, між теорією і практикою бібліотечного краєзнавства *існує діалектична єдність*.

Бібліотечне краєзнавство як інтегрована сфера бібліотечної діяльності потребує наукового осмислення. Проте, на жаль, слід констатувати, що теорія бібліотечного краєзнавства до цього часу остаточно не визначена і залишається найменш дослідженим аспектом наукового комплексу. У сучасному краєзнавчому бібліотекознавстві тривають дискусії щодо *наукового статусу бібліотечного краєзнавства, його об'єкта, предмета, міждисциплінарних зв'язків*. Наразі однозначно не визначений зміст базового поняття "бібліотечне краєзнавство", яке залишається поза межами державних стандартів і термінологічних словників з бібліотечної справи. Є більше десяти авторських концепцій його трактування, проте жодне з них не набуло статусу *загальноприйнятого*. Надійне джерельне підґрунтя для цього створюють праці таких відомих бібліотекознавців і бібліографознавців, як О.М. Бученков, М.В. Здобнов, І.І. Корнейчик, Н.М. Кушнарєнко, О.В. Мамонтов, І.І. Міхліна, В.Т. Петрикова, О.І. Талалакіна, М.М. Щерба, М.І. Ясинський та ін.

У становленні та розвитку наукових уявлень про бібліотечне краєзнавство як *інтеграційно-цілісну сферу* професійної бібліо-

точно-бібліографічної діяльності можна умовно виділити *чотири* етапи:

- 1) *емпіричний* — до початку ХІХ ст.;
- 2) етап *початкових теоретичних узагальнень* у галузі бібліотечного краєзнавства — кінець ХІХ — перша пол. ХХ ст.;
- 3) етап *покомпонентної теоретичної розробки* проблем БК до початку 90-х років ХХ ст.;
- 4) етап *системно-теоретичного осмислення* БК як інтеграційно-цілісної сфери професійної бібліотечної діяльності — початок 1990-х років і дотепер.

Умовність періодизації виникнення, становлення та розвитку *системних уявлень* про бібліотечне краєзнавство в Україні зумовлена такими основними чинниками:

- інтегроване поняття "бібліотечне краєзнавство" та пов'язані з ним перші дійсно наукові узагальнення виникли лише в 1970-ті роки і набули ознак науково обґрунтованої теорії на початку 1990-х років;
- упродовж багатьох десятиліть єдиної теорії бібліотечного краєзнавства не існувало, а паралельно як відносно самостійні наукові напрями розвивалися дві його складові — *краєзнавче бібліотекознавство* і *краєзнавче бібліографознавство*, які за певної єдності принципів положень мають суттєві специфічні особливості;
- протягом усього процесу еволюціонування бібліотечного краєзнавства в Україні тільки 20-ті роки ХХ ст. відзначалися активною працею в царині формування його теоретичних і термінологічних понять, пов'язаних з іменем М.І. Ясинського. Цей історичний період слід класифікувати як початок формування національної школи теоретиків БК, надбання котрих у 90-ті роки ХХ ст. свідчать про *національно-особливе* в еволюціонуванні теорії та практики БК в Україні;
- ігнорування *системного підходу* до організації та структурування бібліотечного краєзнавства протягом багатьох років — це нівелювання національних особливостей у його змістових напрямках і запровадженні загальносоюзних рекомендацій у практику краєзнавчої діяльності бібліотек України;
- описовість більшості публікацій з констатацією фактів висвітлення практичного досвіду краєзнавчої діяльності бібліотек без належного узагальнення суттєво збіднюють історіогра-

фічну базу бібліотечного краєзнавства, ускладнюють розробку теоретичних засад *краєзнавчої україніки*.

Емпіричний етап осмислення суті бібліотечного краєзнавства, завершення якого датується початком ХІХ ст., характеризується набуттям практичного досвіду бібліотек щодо збирання та зберігання місцевого документного масиву. Краєзнавчий напрям бібліотечної діяльності був поодиноким узагальнений у хроніках, повідомленнях, зрідка — статтях з викладом фактичних даних щодо специфічних особливостей краєзнавчої роботи бібліотек.

Перші спроби переходу від емпіричних уявлень до *початкових теоретичних узагальнень* БК належать до кінця ХІХ — початку ХХ ст. і пов'язані зі зростанням обсягу краєзнавчої роботи й урізноманітненням її видів. Ще в 1896 р. харківський культурний діяч М.Ф. Сумцов наголошував на необхідності створити при всіх провінціальних бібліотеках відділи місцевої історії й етнографії та узагальнити їхній досвід*.

У цей час розпочинається процес створення у структурі публічних бібліотек місцевих відділів, основу яких становили краєзнавчий фонд і спеціальний каталог. Місцеві відділи мали збирати й надавати населенню опубліковані та неопубліковані документи, присвячені місцевому краю або видані в ньому. Краєзнавча функція набула офіційного підтвердження в статутах публічних бібліотек наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. Це стимулювало розвиток наукової думки. За цих часів вийшли друком перші публікації, що узагальнюють емпіричні дані щодо створення та функціонування місцевих відділів, містять початкові теоретичні уявлення про краєзнавчу роботу бібліотек.

Початком теоретичного осмислення суті бібліотечного краєзнавства є 1911 р. Саме цього року ідея створення місцевих (краєзнавчих) відділів при губернських публічних бібліотеках знайшла підтримку Першого Всеросійського з'їзду з бібліотечної справи (1911 р.), який ухвалив, що, за наявності певних можливостей, при всіх громадських бібліотеках мають створюватися місцеві відділи. У наданому учасникам з'їзду проекті постанови "До питання про місцеві відділи при бібліотеках" В.І. Чарнолузький наголосив на тому, що громадські бібліотеки мають

* Сумцов Н. **Организация общественных и школьных библиотек.** — Х., 1896. — С. 7.

задовольняти потреби місцевого характеру, виконуючи функції місцевих громадських книгосховищ. Для виконання цієї функції було визнано за необхідне запровадити при всіх громадських бібліотеках особливі місцеві відділи. Вперше на з'їзді більш менш чітко визначалися завдання місцевих відділів щодо формування фондів краєзнавчих і місцевих документів. Серед них: а) систематичне колекціонування творів про місцевий край незалежно від місця їх видання; б) систематичне збирання місцевих видань, періодичних і неперіодичних, громадських і приватних; в) збирання та зберігання різноманітних рукописів і документів наукового характеру, використання з цією метою місцевих архівів, громадських установ, церков, навчальних закладів тощо; г) придбання місцевих художніх творів, фотографій і т. ін.; д) збирання спогадів місцевих старожилів, щоденників, місцевих народних переказів, легенд, казок, пісень тощо.

Отже, у проекті створення місцевих відділів найповніше висвітлена така головна підсистема бібліотечного краєзнавства, як фонд краєзнавчих і місцевих видань. Проте його створення пов'язувалося з наявністю відповідних приміщень, коштів і бібліотечних працівників. До початку ХХ ст. губернські публічні бібліотеки залишалися практично єдиними найдоступнішими установами на місцях, які збирали та зберігали писемні і речові документи місцевого змісту чи походження без будь-яких обмежень. Передбачалося безплатне надсилання краєзнавчих і місцевих документів до двох бібліотек кожної з губерній країни. Це стало початком багатолітніх досліджень проблеми наявності місцевого обов'язкового примірника документів.

Наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. починають формуватися головні складові бібліотечного краєзнавства — його теорія, історія, методика, технологія й організація, зокрема завдяки працям М. П. Бочарова, Б. М. Городецького, Є. М. Мединського, Л. В. Мезьєр, О. О. Покровського, К. Ф. Проскурякової, М. О. Рубакіна, Л. Б. Хавкіної, В. І. Чарнолуського, М. І. Ясинського та І. ІІ. Створення місцевих відділів при українських публічних бібліотеках активно пропагували Л. Б. Хавкіна (Харківська громадська бібліотека), М. С. Беккері В. К. Шенфінкель (Херсонська громадська бібліотека) та ін. Завдяки працям цих авторів **теорія** краєзнавчої роботи бібліотек почала складатися як один ні специфічних наукових напрямів — краєзнавче бібліотекопianство.

Фундатором краєзнавчого бібліотекознавства в Україні і в Радянському Союзі загалом була Л.Б. Хавкіна, котра в 1890 р. обіймала посаду бібліотекаря Харківської громадської бібліотеки (нині — Харківська державна наукова бібліотека ім. В.Г. Короленка) і віддала роботі в цій бібліотеці 20 років свого життя (з травня 1890 р. до листопада 1912 р. з деякими перервами). Саме Л.Б. Хавкіна узагальнила й розвинула кращі краєзнавчі традиції цієї бібліотеки, ще у 1911 р. сформулювала зміст краєзнавчої функції публічної бібліотеки. Вона, зокрема, підкреслювала: "Подібно тому, як державна бібліотека збирає все, що виходить у країні, бібліотека, яка обслуговує велике місто чи цілу область, з метою збереження місцевих видань, повинна збирати все, що там публікується, а головне, повинна збирати матеріали для всебічного вивчення цього краю (не тільки друковані, але й рукописні). Обґрунтовується положення про те, що саме бібліотеки мають стати найдоступнішими установами краю щодо забезпечення населення краєзнавчими і місцевими друкованими та рукописними документами. Пропонується ідея координації діяльності місцевих бібліотек, архівів і музеїв у документному забезпеченні краєзнавства.*

Найбільш плідними в аспекті розвитку теоретичної думки з проблем бібліотечного краєзнавства були 20-30-ті роки ХХ ст. Суттєвий внесок у розробку наукових засад краєзнавчої роботи бібліотек зробили В.П. Бірюков, М.А. Годкевич, П.К. Казаринов, А.І. Козаченко, П.П. Макаров, М.В. Муратов, В.Д. Отамановський, М.І. Ясинський та ін. У їхніх працях визначені головні напрями краєзнавчої роботи бібліотек, особливості складу і структури краєзнавчих фондів бібліотек, шляхи взаємодії щодо комплектування та використання краєзнавчих зібрань бібліотек різних типів і видів. Фахівцями розглядалися місцеві відділи як головні осередки, котрі з найвичерпнішою повнотою повинні були на базі місцевого обов'язкового примірника творів друку акумулювати краєзнавчі документи незалежно від їхнього змісту, виду, мови та місця видання. Розвиток краєзнавчої україніки відбувався за надійної ідейної й організаційної підтримки відо-

* *Хавкіна Л.Б.* Библиотеки, их организация и техника. — 2-е изд. — СПб., 1911. — С. 194.

мого вченого-історика Д.І. Багалія, який особисто брав участь у відновленні відділу "Україніка" в ХДНБ ім. В.Г. Короленка.

Доленосне значення для розробки наукових засад бібліотечного краєзнавства мала Перша конференція наукових бібліотек України (1925). Цьому питанню присвятили свої виступи М.І. Ясинський, С.П. Постернак, В.Д. Отамановський, Д.А. Валика, М.І. Сагарда, С.Л. Рубінштейн та ін*. Науковий форум визнав українознавчу і краєзнавчу роботу пріоритетним напрямом діяльності місцевих і регіональних бібліотек. На відміну від Росії, де великі надії на розвиток бібліотечного краєзнавства покладалися на бібліотеки краєзнавчих товариств, центрами бібліотечного краєзнавства в Україні визначалися *державні наукові бібліотеки* як такі, що мали найповніші фонди краєзнавчих і місцевих документів. Перед ними ставили такі завдання: утворення краєзнавчих відділів, які б проводили систематичну роботу щодо збирання, зберігання й обробки краєзнавчих і місцевих видань; організація бібліографічної роботи в галузі краєзнавства; створення краєзнавчих гуртків з вивчення рідного краю й окремих питань українознавства; проведення різноманітних кампаній, виставок, доповідей, лекцій з питань краєзнавства; налагодження тісних зв'язків з краєзнавчими комісіями на місцях, а в разі їх відсутності — очолення масового краєзнавчого руху у своєму краї. Зважаючи на завдання розвитку важкої індустрії в Україні, в резолюції конференції як головний змістовий напрям бібліотечного краєзнавства визначалася пропаганда літератури з питань продуктивних сил і народного господарства України.

З метою організаційного впорядкування краєзнавчої роботи бібліотек республіки на конференції висловлювалися пропозиції щодо своєрідного *бібліотечного районування* України, а центрами окремих регіонів мали стати наукові бібліотеки. Крім того, рекомендувалося запровадити в кожній науковій бібліотеці посади *бібліотекаря-краєзнавця* для здійснення організаційно-методичного керівництва краєзнавчою роботою бібліотек у краї.

Таким чином, Перша конференція наукових бібліотек України мала вирішальне значення для якісно нового розвитку бі-

* **Бібліотечний збірник. — Ч. 1. Праці Першої конференції наукових бібліотек УРСР. — К., 1926. — 174 с. — (Всенародна бібліотека України).**

бліотечного краєзнавства. Вона визнала краєзнавчу роботу бібліотек складовою *бібліотечного українознавства*, визначила головні напрями бібліотечного краєзнавства на перспективу. Багато її цінних рекомендацій, які було реалізовано ще у 20-ті роки ХХ ст., не втратили своєї актуальності й нині. Конференція засвідчила існування *національно-особливого* в еволюціонуванні КДБ в Україні, формування *національної школи теоретиків бібліотечного краєзнавства*.

Яскравим свідченням формування української наукової школи бібліотечного краєзнавства у 20-ті роки ХХ ст. є розвиток *теорії краєзнавчої бібліографії* в Україні (В. Т. Петрикова).

Організаційними центрами теоретичного опрацювання краєзнавчої бібліографії стали комісії та комітети УАН, зокрема Комісія краєзнавства, Слобожанська й Одеська комісії краєзнавства, наукові товариства, Всенародна бібліотека України (зокрема, Науково-дослідна комісія бібліотекознавства та бібліографії і відділ "Україніка"), а також її філії (зокрема, у Вінницькій філії цим займався Кабінет виучування Поділля). Саме з цими установами пов'язана наукова діяльність видатних українських учених, літературну й архівну спадщину котрих можна вважати золотим фондом краєзнавчого бібліографознавства. Д.А. Валика, Б.О. Борович, О.В. Ветухов, І.С. Вугман, М.А. Годкевич, К.В. Дубняк, А.І. Козаченко, Ф.П. Максименко, Ю.О. Меженко, В.Д. Отамановський, С.Л. Рубінштейн, М.І. Сагарда, В.В. Симоновський, Д.Х. Чернявський, М.І. Ясинський та інші науковці зробили значний внесок у наукове осмислення суті краєзнавчої бібліографії в Україні, уточнили зміст базових понять — "місцева", "крайова", "краєзнавча" та "країнознавча бібліографія", "топобібліографія", "територіальна бібліографія", "бібліографія краю" і т. ін.

У контексті розвитку наукових уявлень про бібліотечне краєзнавство *фундатором краєзнавчого бібліографознавства в Україні можна вважати М.І. Ясинського*. В узагальненому вигляді його внесок полягає в обґрунтуванні тісного зв'язку краєзнавчої бібліографії з краєзнавством, українознавством і країнознавством; розгляді розвитку краєзнавчої бібліографічної діяльності на основі принципу системності; визначенні для наукових бібліотек монопольного місця в організаційно-інституціональній структурі краєзнавчої бібліографії України.

Як відомо, протягом тривалого часу теорія і практика краєзнавчої бібліографії в Україні та Росії розвивалися поза межами бібліотечних установ, а перспективи їх розвитку пов'язувалися або з краєзнавчими, або з науково-бібліографічними установами — "кабінетами виучування краю". М.І. Ясинський практично одним із перших порушив питання про *головну функцію бібліотек у галузі краєзнавства — бібліографічну*, а також довів провідне значення наукових бібліотек як головних осередків краєзнавчої бібліографії, що знайшло підтвердження в подальшій історії розвитку бібліотечного краєзнавства.

Очоливши відділ "Україніка" ВБУ, М.І. Ясинський з перших днів розпочав наукове дослідження з теми "Краєзнавча бібліографічна робота". У 1924—1930 рр. він опублікував кілька статей, виступив з науковими доповідями з цієї тематики. Його науковий доробок віддзеркалює базові проблеми краєзнавчої бібліографії — головної складової бібліотечного краєзнавства. Серед них можна назвати визначення понять "край", "краєзнавчакнижка", "краєзнавча література", "місцева преса", "краєзнавчий фонд", "краєзнавча робота бібліотеки" і т. ін. За виміром часу праці цього вченого асоціюються з *формуванням української школи бібліотечного краєзнавства, краєзнавчої україніки*, відзначаються активною роботою в царині *створення теоретичних і термінологічних засад краєзнавчого бібліографознавства*.

Загалом 20-30-ті роки ХХ ст. характеризуються активними авторськими та колективними доробками в царині теорії краєзнавчої бібліографії. Базові поняття було визначено, а їх змістове наповнення виконувало функції методичних вказівок для практичної діяльності. У цей період удосконалюються теоретичні, методичні й організаційні засади бібліотечного краєзнавства. Здійснюються перші спроби окреслення меж поняття "край" у бібліотечному краєзнавстві, визначення змісту термінів "краєзнавча література", "краєзнавчий фонд", "бібліотечна краєзнавча функція", "краєзнавча робота бібліотек" тощо, а також формування головних напрямів краєзнавчої роботи бібліотек. Такого висновку можна дійти, якщо оцінювати сучасний стан теорії краєзнавчої бібліографії, яка характеризується детальним уточненням кожного із запропонованих ще у 20-ті роки термінів переважно у формі дискусій між двома історично сформованими школами теоретиків і практиків краєзнавчої

бібліографії. Ігнорування системного підходу до організації та структурування БК у подальші роки в Україні призвело до нівелювання національних особливостей у його змістових напрямках і запровадження загальносоюзних рекомендацій у практику КДБ України.

Питання краєзнавчої роботи бібліотек обговорювали учасники Всесоюзної наради з теоретичних питань бібліотекознавства і бібліографії (1936). На нараді, зокрема, наголошувалося, що крайові й обласні бібліотеки повинні створити надійну книжкову базу для складання каталогів і картотек, бібліографічних покажчиків, задоволення краєзнавчих потреб своїх читачів. З доповіддю "Про місцеву бібліографію" виступив І.Д. Золотоверхий, який, базуючись на досвіді бібліотек України, обґрунтував провідну роль місцевих державних бібліотек у краєзнавчій бібліографії. Згодом доповідь була опублікована в журналі "Радянська бібліотека" (1937)*.

На думку І.Д. Золотоверхого, завдання місцевої державної бібліотеки в галузі краєзнавства полягають, *по-перше*, у тому, щоб зібрати у своєму фонді всі друковані видання про відповідний район чи місто, що вийшли друком у цьому краї та поза його межами. *По-друге*, щоб відомості про зібрані видання доводили до відома всіх зацікавлених у них читачів, установ та організацій. *По-третє*, краєзнавчі видання бібліотеки мають широко використовувати в масовій виховній роботі. Автор запропонував узаконити краєзнавчу бібліографію в усіх містах України з населенням понад 50 тис. осіб, а для всіх інших міст і сіл — за власною ініціативою.

Оскільки в 30-ті роки ХХ ст. створення краєзнавчих каталогів, картотек і бібліографічних покажчиків місцевими бібліотеками набуло значного поширення, виникла нагальна потреба в розробці схеми класифікації краєзнавчої літератури. Ще у 20-ті роки вийшли "Основні правила складання бібліографічних карток на краєзнавчу літературу", схеми класифікації краєзнавчих видань А.І. Дзенс-Литовського, П.К. Казаринова, Центрального бюро краєзнавства, проте єдиної схеми класифікації в цей час не було. І.Д. Золотоверхий запропонував свій варіант схеми класифікації для краєзнавчого каталогу, виклав основні

* *Золотоверхий І.Д.* До методики складання місцевої бібліографії // Рад. б-ка. — 1937. — № 9. — С. 22—25.

правила систематизації краєзнавчої літератури. Схема широко обговорювалася в пресі та використовувалася для впорядкування і розкриття змісту краєзнавчих зібрань бібліотек невеликих міст України.

До розробки теоретичних проблем бібліотечного краєзнавства фахівці повернулися наприкінці 1950-х років у зв'язку з ідеєю створення краєзнавчих відділів у структурі обласних наукових бібліотек для дорослих. Цей етап, який характеризується початком *поелементної теоретичної розробки складових бібліотечного краєзнавства*, триває до 1990-х років. Характерним для нього є, *по-перше*, поява праць узагальнюючого змісту, де розкривався весь комплекс проблем бібліотечного краєзнавства. Зазвичай, вони базувалися на аналізі краєзнавчої роботи не однієї, а сукупності бібліотек, що відрізняло їх від аналогічних праць 1940—1950-х років. *По-друге*, вони відбивали прагнення авторів до поглибленої розробки теоретичних, методичних та організаційних питань окремих ланок краєзнавчої роботи бібліотек: формування краєзнавчих фондів, пропаганда краєзнавчої літератури, створення системи каталогів і картотек, краєзнавчих бібліографічних посібників тощо. Саме за цих часів бібліотечна термінологія поповнилася поняттям "бібліотечне краєзнавство", яке ототожнювалося з поняттям "краєзнавча робота бібліотек". Істотний внесок у розробку проблем бібліотечно-бібліографічного краєзнавства зробили такі вчені і фахівці, як С.Я. Боровий, М.Г. Бригадиров, М.А. Бріскман, О.М. Буринська, О.М. Бученков, Л.М. Вадиковська, І.М. Войханська, Г.М. Вольберг, Н.Ф. Горбачевська, О.І. Коган, А.М. Комська, І.І. Корнейчик, К.П. Кустов, О.В. Мамонтов, В.О. Ніколаєв, Г.О. Озерова, О.І. Талалакіна, О.С. Чубар'ян, Г.Ф. Чудова, М.М. Щерба, В.О. Ярошик та ін.

У цей час у спеціальній пресі активно обговорювалися термінологічні питання: визначення змісту понять "край", "краєзнавча література", "краєзнавча робота бібліотек", "краєзнавча бібліографія", "місцева бібліографія" тощо. Висвітлювалися теоретичні, методичні й організаційні питання окремих напрямів краєзнавчої діяльності бібліотек: проблеми комплектування й організації краєзнавчих фондів; форми і методи пропаганди краєзнавчих видань; система класифікації краєзнавчої літератури; структура і ведення зведеного краєзнавчого каталогу; методичне керівництво краєзнавчою роботою; організація зональних

току з краєзнавства і своїх ресурсів здатні на високому професійному рівні здійснити моніторинг, виявити наявні "білі плями" у висвітленні важливих місцевих фактів, подій і явищ в історичному минулому чи сьогоденні краю та сформувати соціальне замовлення на підготовку і видання відповідних краєзнавчих документів. Бібліотеки можна вважати генераторами ідей краєзнавства, *по-друге*, тому, що вони створюють нові знання про край унаслідок пошукової роботи, ліквідують наявні прогалини в його вивченні, розширюють джерельну базу краєзнавства. Бібліотеки часто є не тільки ініціаторами, авторами, замовниками, але й *видавцями* краєзнавчих документів. Бібліотекарі-краєзнавці не лише збагачують документну базу КДБ, але й поглиблюють свої власні знання про рідний край і краєзнавство > що має вагоме значення для формування позитивного іміджу публічної бібліотеки в краї, підвищення соціальної значущості БК і КДБ. Це в кінцевому підсумку сприяє значному поширенню краєзнавчих знань через *систему* краєзнавчих ресурсів, продукції і послуг бібліотечних установ.

Таким чином, бібліотечне краєзнавство — *складна, відкрита різнобічна, динамічна система*, яка включає і суто бібліотечні інформаційні, і небібліотечні напрями краєзнавчої діяльності бібліотек, реалізація котрих сприятиме досягненню базової мети — повному й оперативному задоволенню краєзнавчих інформаційних потреб своїх і віртуальних користувачів. При цьому бібліотеки використовують і власні, і запозичені, традиційні і нові ресурси та форми роботи — краєзнавчі читання, усні і писані, мовні огляди, бібліографічні, фактографічні, довідково-адресні, повнотекстові посібники і БД, презентації краєзнавчих видань, зустрічі, вечори, дні краєзнавства, веб-сайти бібліотек і т. ін.

2.4. ТЕРМІНОСИСТЕМА БІБЛІОТЕЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА

Колена наука, зокрема й бібліотечне краєзнавство, формує свою власну термінологічну систему, яка розкриває взаємозв'язки та смислове значення *термінів*, що визначають *поняття* котрі характеризують окремі елементи, підсистеми і *компоненти*

ги бібліотечного краєзнавства та розкривають їх зміст і специфіку. Рівень розробленості терміносистеми свідчить про рівень **III етапу інтеграції** будь-якої сфери наукової та практичної діяльності. Чим досконалішими є наукові поняття, чим повніше і глибше вони відтворюють дійсність, тим досконалішим у науковому відношенні є осмислення практичної діяльності.

У сучасному бібліотечному краєзнавстві в цілому, у краєзнавчому бібліотекознавстві та бібліографознавстві як його складових донині не створено науково обґрунтованого термінологічного ряду, що диференціює й інтегрує основні елементи, напрями і процеси бібліотечного краєзнавства.

Першою вдалою спробою впорядкування терміносистеми бібліотечного краєзнавства є підготовлений В.С. Крейденком і П.П. Мамонтовим (професорами Санкт-Петербурзького університету культури і мистецтв) і надрукований у 1998 р. термінологічний словник "Библиотечное краеведение". Він містить 200 термінів і виконує довідкову та підсумовуючу функції розвитку терміносистеми бібліотечного краєзнавства за останню чверть ХХ ст.

2.4.1. Поняття "край" у бібліотечному краєзнавстві

У вітчизняній традиції поняття "край" використовується в різних значеннях. Широке його розуміння пов'язується з великою адміністративно-територіальною одиницею, на території якої має у своєму складі автономну область або республіку. Малу ж територію, яку називають "краєм", це невелика територія, яка є доступною для всебічного вивчення місцевим населенням. Найчастіше ця територія має емоційне забарвлення, що виявляється через її назву "наша" або "своя" територія, яка є рідним краєм для якоїсь територіальної спільноти, певної групи людей або окремої місцевості.

Край виступає як об'єкт, на який спрямовується краєзнавча діяльність бібліотек. Необхідність з'ясування природи та сутності поняття "край" зумовлена тим, що воно є основоположним поняттям бібліотечного краєзнавства і саме від нього залежить визначення таких похідних термінів, як "краєзнавство", "краєзнав-

чий документ", "краєзнавче бібліотекознавство", "краєзнавча бібліографія" та ін., а також обсяг краєзнавчої роботи, яку здійснює бібліотека. Поняття "край" має міждисциплінарний характер, що призводить до ускладнень у розкритті його змісту. Відповідно до цього сформувалися різні уявлення про його сутність у різних наукових дисциплінах.

У 20-30-ті роки ХХ ст. проблемою визначення поняття "край" займалися М.С. Грушевський, С.О. Єфремов, М.В. Здобнов, П.К. Казаринов, Ф.П. Максименко, К.В. Сивков, М.І. Ясинський, а пізніше — О.М. Бученков, І.М. Войханська, Н.Ф. Горбачевська, І.І. Корнейчик, Н.М. Кушнарєнко, О.В. Мамонтов, І.І. Міхліна, М.М. Щерба та ін.

В українській науковій термінології 20-х років ХХ ст. термін "край" притаманний одночасно трьом наукам — українознавству, країнознавству, краєзнавству. Нечітке означення розмірів території краю відбиває національно-особливе у становленні та розвитку краєзнавства в Україні, розглядом України як "краю", частини більшого цілого — країни (В.Т. Петрикова). Суто українською особливістю є одвічний національно-патріотичний зміст краєзнавства, яке розвивалося в органічному зв'язку з українознавством, що сформувало специфічний напрям — **краєзнавчу україніку**. Це також можна пояснити етимологічною спорідненістю слів "край", "краєвид", "Україна" в українській мові. Первісне розуміння територіальних меж "краю" пов'язане з ім'ям М.І. Ясинського.

У сучасній теорії та практиці бібліотечного краєзнавства **термін "край" застосовують для умовного визначення інваріантної частини країни, яку бібліотека обирає головним об'єктом своєї краєзнавчої діяльності.**

Принципового значення для визначення меж краю набуває вибір його головної ознаки. Починаючи з 60-х років ХХ ст. і дотепер провідною ознакою поняття "край" є **адміністративно-територіальний поділ** країни (з урахуванням його історичних територіальних змін). Адміністративно-територіальна ознака наразі є головною в краєзнавчій роботі обласних, районних, міських і сільських бібліотек.

Згідно з чинним "Положенням про краєзнавчу роботу бібліотек системи Міністерства культури і мистецтва України" край

розглядається як конкретна частина країни, яка збігається з одиницею сучасного адміністративно-територіального поділу (область, район, місто, село тощо). Це рішення можна вважати правильним, оскільки така ознака забезпечує збіг меж краєзнавчої діяльності загальнодоступних публічних бібліотек різних рівнів з межами території, що обслуговується.

Але тільки цієї ознаки недостатньо, оскільки зміст краєзнавчих документів не завжди укладається в межі адміністративно-територіальних кордонів, а багато які явища і проблеми мають значення і для більших територіальних комплексів, аніж область або край за сучасним адміністративно-територіальним поділом. Це викликає необхідність поширення обсягу поняття "край". Його основою можуть бути не лише провідна адміністративно-територіальна, але й фізико-географічна, геоморфологічна, кліматична, ґрунтово-географічна, сільськогосподарська, природничо-господарська, історико-етнографічна та інші ознаки. Тому в окремих випадках поняття "край" може поширюватися за межі адміністративно-територіального поділу відносно територій, які мають специфічні історичні, природно-географічні, економічні ознаки (Волинь, Поділля, Полісся, Галичина, Слобожанщина тощо).

Край у бібліотечному краєзнавстві — це багатогранне поняття, яке забезпечує широку інформаційну сферу краєзнавчої діяльності бібліотеки. Уточнення територіальних і змістових кордонів краю здійснюється з урахуванням сучасного адміністративно-територіального поділу, особливостей історичного, природничо-кліматичного, економічного, культурного та соціального розвитку певного краю. У бібліотечній сфері розміри поняття "край" багато в чому залежать від типу, виду, завдань, профілю бібліотеки, особливостей краєзнавчих інформаційних потреб її користувачів, штату бібліотечних працівників, матеріально-технічної бази, можливостей координованого формування та віртуального використання краєзнавчих ресурсів і результатів краєзнавчої діяльності бібліотек краю за його межами. Кордони краю уточнюються для краєзнавчого фонду, каталогу, БД, бібліографічного посібника, виставки тощо з урахуванням мети кожного виду та форми діяльності. Так, вирішувати питання про відтворення інформації в бібліографічному посібнику

(в межах області чи більшої території) необхідно з урахуванням галузі знань, тематики, цільового призначення, а також місцевих умов, зокрема наявності бібліографічних видань, що є на тій чи іншій території. Визначаючи в конкретному випадку розміри краю, бібліотекар має дотримуватися принципів науковості і спадкоємності.

Паралельно з поняттям "край" використовується поняття "регіон". З приводу співвідношення цих понять тривають дискусії, але поки що не вироблено однозначних рішень. У бібліотечному краєзнавстві можливе використання обох термінів, однак у різних значеннях. Базовим є поняття "край", в основі якого — територіально-змістова ознака. Воно відіграє системоутворювальну роль для утворення термінологічного ряду — "краєзнавство", "бібліотечне краєзнавство", "краєзнавча діяльність бібліотеки", "краєзнавча бібліографія", "краєзнавчий документ", "краєзнавча інформаційна потреба" тощо. Принципова різниця між термінами "край" і "регіон" у бібліотечній сфері полягає не стільки в територіальній розмірності, скільки в емоційному навантаженні — у тому особливому, пріоритетному значенні, яке надає бібліотека (бібліотекарі, користувачі) саме цьому інваріантному, своєму, місцевому краю. Поняття "край" указує на зв'язок особистості (користувача, бібліотекаря) з конкретною територією всередині країни, яка є рідним краєм. Для позначання будь-якої іншої території всередині країни, яка знаходиться за межами свого краю, доцільно використовувати термін "регіон" і похідні від нього. Поняття "регіон", "місцевість" указують на територіальну розмірність краю: перше застосовується для позначання досить великих територій усередині країни (область, республіка), а друге — для відносно невеликих територій (місто, район, село). Отже, вони використовуються для визначення територіальних масштабів (кордонів) краєзнавчої діяльності бібліотек, що розкриває загальне та специфічне в КДБ регіональних (загальнодоступних обласних універсальних наукових бібліотек — ОУНБ) і місцевих публічних бібліотек (централізованих бібліотечних систем — ЦБС) (міських, районних, сільських, селищних).

На відміну від поняття "краєзнавчий", яке зазвичай трактується як змістовий зв'язок із краєм, поняття "регіональний" має смисл: "той, що знаходиться на певній території", "той, що

належить території", "створений на території" тощо. Так, регіональний фонд містить документи, пов'язані з регіоном за походженням, змістом, місцезнаходженням та іншими ознаками. Регіональний фонд сприяє не стільки пізнанню краю, скільки розвитку в регіоні науки, промисловості, сільського господарства, медицини тощо. У такому сенсі фонд краєзнавчих документів може розглядатися відповідною частиною регіонального. Певні нюанси має розуміння краєзнавчої та регіональної бібліографії, які співвідносяться як частина — ціле.

2.4.2. Зміст понять "краєзнавчий документ" і "місцевий документ"

З 20-х років ХХ ст. й до наших часів обсяг і зміст поняття "краєзнавча література", а потім і поняття "краєзнавчий документ" залишаються предметом жвавих дискусій.

Сформувалося два погляди на основний об'єкт краєзнавчої діяльності бібліотек:

- згідно з *першим*, об'єктом діяльності бібліотеки є лише документи (література), пов'язані з територією своїм змістом (*краєзнавчі документи*);
- згідно з *другим*, об'єктами діяльності бібліотеки можуть бути також і документи, видані на певній території, незалежно від їх змісту (*місцеві документи*).

Отже, сформувалося *вужьке* й *широке* розуміння про об'єкти КДБ. Суперечки з цього питання продовжуються і нині.

В Україні поняття "краєзнавча література" у своєму змістовому наповненні в 1920-ті роки пройшло повільний еволюційний шлях, пов'язаний з іменем М.І. Ясинського. Перші визначення ним поняття "краєзнавча література" були лаконічні й стислі — це "матеріали місцевого походження й значення" (1925). У доповіді на Першій конференції наукових бібліотек України (1925) М.І. Ясинський конкретизує свої погляди, виділяючи такі групи документів: 1) все, що надруковано й написано про певний край, незалежно де і якою мовою; 2) вся, без винятку, друкована продукція краю. Тобто в основу поняття "крає-

знавча література" ним було покладено змістову й формальну ознаки. Ідеальним варіантом М.І. Ясинський вважав поєднання змістової і формальної ознак в одному документі — "краєзнавчі видання місцевого походження".

На процес формування остаточного погляду М.І. Ясинського на зміст поняття "краєзнавча література" вплинула праця "Основи краевой библиографии" М.В. Здобнова, яка вийшла друком у 1926 і 1931 рр., що свідчить про взаємозв'язок двох історично сформованих шкіл теоретиків і практиків бібліотечного краєзнавства.

М.В. Здобнов у виданні "Основи краевой библиографии", яке набуло значного поширення, визначив поняття "краєзнавча література" як сукупність друкованих творів про край незалежно від форми твору, місця і часу видання. Уточнення до цього визначення внесли О.М. Бученков і В.А. Ніколаєв, які підкреслювали, що краєзнавчу літературу із загальної маси видань виділяє така характерна ознака, як наявність у ній описів певних фактів, подій, явищ, пов'язаних з територією краю та зумовлених особливостями його природи, економіки, історії, культури.

О.М. Бученков розглядав поняття "краєзнавча література" стосовно окремих галузей знань, стверджуючи, що найбільшу краєзнавчу зацікавленість викликає саме та література галузевої тематики, яка характеризується регіональним аспектом дослідження: з економічної та фізичної географії, геодезії, геофізики, геохімії, ботаніки, зоології, медичної географії, історії, археології, етнографи, економіки, сільського господарства, культури. Крім того, О.М. Бученков і деякі інші вчені розширили поняття "краєзнавча література" і цілком справедливо віднесли до її розряду ті краєзнавчі матеріали, в яких розкриваються біографії і зв'язки громадських діячів, учених, фахівців з різних галузей науки, освіти, культури і мистецтва з певним краєм. Це можна пояснити тим, що видання такого змісту відтворюють галузеві матеріали в краєзнавчому аспекті і звичайно ця інформація безпосередньо пов'язана з краєм. Разом із тим у деяких галузях знань (наприклад, математика, фізика, хімія) у процесі наукових досліджень територіальний аспект "не працює", тому з цих галузей знань майже немає краєзнавчих матеріалів, окрім біографічних відомостей про вчених, пов'язаних із краєм.

Протягом останніх десятиліть, у зв'язку з виникненням нових джерел інформації, найчастіше використовують ємніший

термін "документ". Виходячи зі змісту цього поняття, рівноправними об'єктами краєзнавчої діяльності бібліотек можуть бути рукописи, твори друку, кінофотофонодокументи або електронні документи, якщо вони пов'язані за своїм змістом із краєм. Зважаючи на особливості сприйняття інформації людиною, бібліотека здатна з більшою повнотою задовольнити краєзнавчі інформаційні потреби користувачів. Водночас емблематика, геральдика, сфрагістика, нумізматику, боністику, філателія й інші види документів, у яких у знаковій символіці застосовуються краєзнавчі мотиви, не входять до поняття "бібліотечний краєзнавчий документ".

Поняття "краєзнавчий документ" у бібліотечному краєзнавстві використовується як узагальнююче (родове) та розділове (видове). *Узагальнююче (родове) поняття "краєзнавчий документ" — це документ, який змістом і (або) формою пов'язаний із краєм* (С.М. Криворотенко). Під змістом краєзнавчого документа розуміють лише вміщену в ньому інформацію про край, а під формою — інформацію про місце видання (виготовлення), авторську належність і належність до краю інших осіб, котрі брали участь у створенні документа. *Розділове (видове) поняття "краєзнавчий документ" — документ, який пов'язаний із краєм своїм змістом і є головним об'єктом краєзнавчої діяльності бібліотеки.*

У першому — широкому розумінні — краєзнавчий документ визначається як діалектична єдність краєзнавчої інформації, що зафіксована в його змісті, та потенціальної інформації, яка міститься в його формі. У такому разі компонентна структура поняття "краєзнавчий документ" включає такі види документів:

- **краєзнавчий документ** — пов'язаний із краєм змістом, незалежно від тиражу, мови, місця видання чи виготовлення (змістова ознака);
- **місцевий документ** — пов'язаний із краєм походженням, опублікований на території краю, незалежно від його змісту, виду, способу видання, мови (формальна ознака);
- **документи уродженців і діячів краю**, а не лише видання про них (авторська ознака).

Співвідношення між узагальнюючим поняттям і його складовими є родовидовими. Виявляючи потенційну краєзнавчу

інформацію, тобто вивчаючи форму документа, спосіб фіксації інформації, історію створення документа та його функціонування, отримують соціальну інформацію, що доповнює ту, яка зафіксована в його змісті. Отримують також відомості про стан поліграфії, видавничої справи в регіоні, рівень розвитку книжкової графіки тощо. Таку *латентну* краєзнавчу інформацію містять видавничо-поліграфічні дані, які дають змогу вивчати особливості соціокультурного розвитку регіону. Таке тлумачення поняття дає можливість з вичерпною повнотою об'єднати всі документи, котрі будь-яким чином пов'язані з краєм, усі джерела краєзнавства, всю різноманітність документів — об'єктів краєзнавчої діяльності бібліотеки.

У другому — вузькому розумінні — краєзнавчий документ є документом, пов'язаним із краєм своїм змістом. Територіальний аспект змісту інформації виступає як *системоутворювальна* ознака, і на його підставі краєзнавча бібліотечна та бібліографічна діяльність бібліотеки виокремлюється в самостійний вид. Краєзнавча література є складовою поняття "краєзнавчий документ", який містить краєзнавчу інформацію. Поняття "місцевий документ" (що не пов'язаний із краєм змістом) у своїй формі містить потенціальну інформацію, вивчаючи котру суб'єкт отримує краєзнавчу інформацію.

Закономірність бібліотечного краєзнавства полягає в тому, що *робота бібліотеки з документами, які пов'язані формальними ознаками з краєм, має сенс тільки в разі поглибленої роботи з документами краєзнавчого змісту.*

Головна розбіжність у бібліотекознавчому та бібліографознавчому розумінні обсягу та змісту поняття "краєзнавчий документ" відбувається на рівні прийняття рішення суб'єктом діяльності щодо придбання його до фонду бібліотеки й забезпечення уособленого зберігання або ж відмови щодо купівлі внаслідок незначного обсягу відомостей про край (у такому разі документ відтворюється тільки бібліографічним методом у краєзнавчому каталозі або покажчику). Отже, поняття "краєзнавчий документ" у практичній сфері диференціюється залежно від галузі знань, типу, виду, профілю бібліотеки, її традицій та місцевих умов, а також уточнюється залежно від цілей, видів і форм краєзнавчої діяльності. Попри відому спільність ознак, поняття "краєзнавчий документ" видозмінюється в процесі формування краєзнавчого фонду, організації краєзнавчого до-

відково-бібліографічного апарату, створення системи краєзнавчих бібліографічних посібників тощо. Це можна пояснити тим, що жодна, навіть найбільша, бібліотека не в змозі придбавати до свого фонду всі без винятку документи, котрі якимось чином (але не за змістом) пов'язані з краєм. Набагато доцільніше володіти даними про наявність і місцезнаходження цих документів в інших бібліотеках з метою інтерактивного доступу до них з боку користувачів.

Найчастіше бібліотеки працюють із документами, які пов'язані з краєм за своїм змістом (краєзнавчими документами), а також із документами, що пов'язані з краєм за своїм походженням (місцевими документами). Серед них: книги і брошури; образотворчі документи (репродукції, естампи, альбоми, плакати, листівки, проспекти, буклети, каталоги музеїв); кінофотофонові документи (діапозитиви, грамплатівки, магнітні стрічки, компакт-диски, кінофільми); нотні документи; картографічні документи; неопубліковані документи (рукописи, машинописи); промислові каталоги на місцеву продукцію; описи винаходів місцевих винахідників; афіші, театральні програми, рецензії на вистави; місцеві періодичні видання (газети, журнали, бюлетені); електронні документи (онлайнні та офлайнні) тощо, котрі повністю присвячуються певному краю чи містять значні за обсягом або значимістю відомості про нього. Головними об'єктами краєзнавчої діяльності бібліотеки, зазвичай, є книги, періодичні видання й електронні документи.

Краєзнавчий документ — основний об'єкт краєзнавчої діяльності бібліотеки, — виконує *інформаційну функцію*, надаючи користувачам бібліотеки відомості про життя краю, та водночас становить частину краєзнавчого фонду і матеріально-технічної бази бібліотеки, оскільки є матеріальним носієм, який має не лише духовну, але й матеріальну вартість як такий, що придбавається бібліотекою за плату.

Терміносистема бібліотечного краєзнавства перебуває на стадії свого формування і потребує подальшої поглибленої розробки*.

* Обсяг і зміст інших термінів та понять бібліотечного краєзнавства розглядатимуться у відповідних розділах підручника.

2.5. ЕВОЛЮЦІЯ НАУКОВИХ УЯВЛЕНЬ ПРО БІБЛІОТЕЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО

Будь-яка соціально значуща галузь людської діяльності (в тому числі й бібліотечне краєзнавство) є значно багатшою, ніж наукові уявлення про неї. Водночас практика бібліотечного краєзнавства та краєзнавчої діяльності бібліотек потребує наукового осмислення, базується на наукових теоріях, концепціях, ідеях і результатах досліджень. Існує об'єктивний закон досягнення відповідності між теорією і практикою бібліотечного краєзнавства. Як ідеальний можна розглядати варіант випереджального, прогностичного розвитку науки про бібліотечне краєзнавство. Проте в окремі періоди розвитку бібліотечна практика може випереджати теорію, створюючи емпіричну базу для подальших наукових узагальнень у галузі бібліотечного краєзнавства. Отже, між теорією і практикою бібліотечного краєзнавства *існує діалектична єдність*.

Бібліотечне краєзнавство як інтегрована сфера бібліотечної діяльності потребує наукового осмислення. Проте, на жаль, слід констатувати, що теорія бібліотечного краєзнавства до цього часу остаточно не визначена і залишається найменш дослідженим аспектом наукового комплексу. У сучасному краєзнавчому бібліотекознавстві тривають дискусії щодо *наукового статусу бібліотечного краєзнавства, його об'єкта, предмета, міждисциплінарних зв'язків*. Наразі однозначно не визначений зміст базового поняття "бібліотечне краєзнавство", яке залишається поза межами державних стандартів і термінологічних словників з бібліотечної справи. Є більше десяти авторських концепцій його трактування, проте жодне з них не набуло статусу *загальноприйнятого*. Надійне джерельне підґрунтя для цього створюють праці таких відомих бібліотекознавців і бібліографознавців, як О.М. Бученков, М.В. Здобнов, І.І. Корнейчик, Н.М. Кушнарєнко, О.В. Мамонтов, І.І. Міхліна, В.Т. Петрикова, О.І. Талалакіна, М.М. Щерба, М.І. Ясинський та ін.

У становленні та розвитку наукових уявлень про бібліотечне краєзнавство як *інтеграційно-цілісну сферу* професійної бібліо-

течно-бібліографічної діяльності можна умовно виділити *чотири* етапи:

- 1) *емпіричний* — до початку ХІХ ст.;
- 2) етап *початкових теоретичних узагальнень* у галузі бібліотечного краєзнавства — кінець ХІХ — перша пол. ХХ ст.;
- 3) етап *покомпонентної теоретичної розробки* проблем БК до початку 90-х років ХХ ст.;
- 4) етап *системно-теоретичного осмислення* БК як інтеграційно-цілісної сфери професійної бібліотечної діяльності — початок 1990-х років і дотепер.

Умовність періодизації виникнення, становлення та розвитку *системних уявлень* про бібліотечне краєзнавство в Україні зумовлена такими основними чинниками:

- інтегроване поняття "бібліотечне краєзнавство" та пов'язані з ним перші дійсно наукові узагальнення виникли лише в 1970-ті роки і набули ознак науково обґрунтованої теорії на початку 1990-х років;
- упродовж багатьох десятиліть єдиної теорії бібліотечного краєзнавства не існувало, а паралельно як відносно самостійні наукові напрями розвивалися дві його складові — *краєзнавче бібліотекознавство і краєзнавче бібліографознавство*, які за певної єдності принципів положень мають суттєві специфічні особливості;
- протягом усього процесу еволюціонування бібліотечного краєзнавства в Україні тільки 20-ті роки ХХ ст. відзначалися активною працею в царині формування його теоретичних і термінологічних понять, пов'язаних з іменем М.І. Ясинського. Цей історичний період слід класифікувати як початок формування національної школи теоретиків БК, надбання котрих у 90-ті роки ХХ ст. свідчать про *національно-особливе* в еволюціонуванні теорії та практики БК в Україні;
- ігнорування *системного підходу* до організації та структурування бібліотечного краєзнавства протягом багатьох років — це нівелювання національних особливостей у його змістових напрямках і запровадженні загальносоюзних рекомендацій **у** практику краєзнавчої діяльності бібліотек України;
- описовість більшості публікацій з констатацією фактів Висвітлення практичного досвіду краєзнавчої діяльності бібліотек без належного узагальнення суттєво збіднюють історіогра-

фічну базу бібліотечного краєзнавства, ускладнюють розробку теоретичних засад *краєзнавчої україніки*.

Емпіричний етап осмислення суті бібліотечного краєзнавства, завершення якого датується початком ХІХ ст., характеризується набуттям практичного досвіду бібліотек щодо збирання та зберігання місцевого документного масиву. Краєзнавчий напрям бібліотечної діяльності був поодиноким узагальненим у хроніках, повідомленнях, зрідка — статтях з викладом фактичних даних щодо специфічних особливостей краєзнавчої роботи бібліотек.

Перші спроби переходу від емпіричних уявлень до *початкових теоретичних узагальнень* БК належать до кінця ХІХ — початку ХХ ст. і пов'язані зі зростанням обсягу краєзнавчої роботи й урізноманітненням її видів. Ще в 1896 р. харківський культурний діяч М.Ф. Сумцов наголошував на необхідності створити при всіх провінціальних бібліотеках відділи місцевої історії й етнографії та узагальнити їхній досвід*.

У цей час розпочинається процес створення у структурі публічних бібліотек місцевих відділів, основу яких становили краєзнавчий фонд і спеціальний каталог. Місцеві відділи мали збирати й надавати населенню опубліковані та неопубліковані документи, присвячені місцевому краю або видані в ньому. Краєзнавча функція набула офіційного підтвердження в статутах публічних бібліотек наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. Це стимулювало розвиток наукової думки. За цих часів вийшли друком перші публікації, що узагальнюють емпіричні дані щодо створення та функціонування місцевих відділів, містять початкові теоретичні уявлення про краєзнавчу роботу бібліотек.

Початком теоретичного осмислення суті бібліотечного краєзнавства є 1911 р. Саме цього року ідея створення місцевих (краєзнавчих) відділів при губернських публічних бібліотеках знайшла підтримку Першого Всеросійського з'їзду з бібліотечної справи (1911 р.), який ухвалив, що, за наявності певних можливостей, при всіх громадських бібліотеках мають створюватися місцеві відділи. У наданому учасникам з'їзду проекті постанови "До питання про місцеві відділи при бібліотеках" В.І. Чарнолуський наголосив на тому, що громадські бібліотеки мають

* Сумцов Н. Организация общественных и школьных библиотек. — Х., 1896. — С. 7.

задовольняти потреби місцевого характеру, виконуючи функції місцевих громадських книгосховищ. Для виконання цієї функції було визнано за необхідне запровадити при всіх громадських бібліотеках особливі місцеві відділи. Вперше на з'їзді більш менш чітко визначалися завдання місцевих відділів щодо формування фондів краєзнавчих і місцевих документів. Серед них: а) систематичне колекціонування творів про місцевий край незалежно від місця їх видання; б) систематичне збирання місцевих видань, періодичних і неперіодичних, громадських і приватних; в) збирання та зберігання різноманітних рукописів і документів наукового характеру, використання з цією метою місцевих архівів, громадських установ, церков, навчальних закладів тощо; г) придбання місцевих художніх творів, фотографій і т. ін.; д) збирання спогадів місцевих старожилів, щоденників, місцевих народних переказів, легенд, казок, пісень тощо.

Отже, у проекті створення місцевих відділів найповніше висвітлена така головна підсистема бібліотечного краєзнавства, як фонд краєзнавчих і місцевих видань. Проте його створення пов'язувалося з наявністю відповідних приміщень, коштів і бібліотечних працівників. До початку ХХ ст. губернські публічні бібліотеки залишалися практично єдиними найдоступнішими установами на місцях, які збирали та зберігали писемні і речові документи місцевого змісту чи походження без будь-яких обмежень. Передбачалося безплатне надсилання краєзнавчих і місцевих документів до двох бібліотек кожної з губерній країни. Це стало початком багатолітніх досліджень проблеми наявності місцевого обов'язкового примірника документів.

Наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. починають формуватися головні складові бібліотечного краєзнавства — його теорія, історія, методика, технологія й організація, зокрема завдяки працям М. П. Бочарова, Б. М. Городецького, Є. М. Мединського, А. В. Мезьєр, О. О. Покровського, К. Ф. Проскуракової, М. О. Рубакіна, Л. Б. Хавкіної, В. І. Чарнолуського, М. І. Ясинського та ін. Створення місцевих відділів при українських публічних бібліотеках активно пропагували Л. Б. Хавкіна (Харківська громадська бібліотека), М. С. Беккері В. К. Шенфінкель (Херсонська громадська бібліотека) та ін. Завдяки працям цих авторів теорія краєзнавчої роботи бібліотек почала складатися як один ВІ специфічних наукових напрямів — краєзнавче бібліотеко-аивство.

Фундатором краєзнавчого бібліотекознавства в Україні і в Радянському Союзі загалом була Л.Б. Хавкіна, котра в 1890 р. обіймала посаду бібліотекаря Харківської громадської бібліотеки (нині — Харківська державна наукова бібліотека ім. В.Г. Короленка) і віддала роботі в цій бібліотеці 20 років свого життя (з травня 1890 р. до листопада 1912 р. з деякими перервами). Саме Л.Б. Хавкіна узагальнила й розвинула кращі краєзнавчі традиції цієї бібліотеки, ще у 1911 р. сформулювала зміст краєзнавчої функції публічної бібліотеки. Вона, зокрема, підкреслювала: "Подібно тому, як державна бібліотека збирає все, що виходить у країні, бібліотека, яка обслуговує велике місто чи цілу область, з метою збереження місцевих видань, повинна збирати все, що там публікується, а головне, повинна збирати матеріали для всебічного вивчення цього краю (не тільки друковані, але й рукописні). Обґрунтовується положення про те, що саме бібліотеки мають стати найдоступнішими установами краю щодо забезпечення населення краєзнавчими і місцевими друкованими та рукописними документами. Пропонується ідея координації діяльності місцевих бібліотек, архівів і музеїв у документному забезпеченні краєзнавства.*

Найбільш плідними в аспекті розвитку теоретичної думки з проблем бібліотечного краєзнавства були 20-30-ті роки ХХ ст. Суттєвий внесок у розробку наукових засад краєзнавчої роботи бібліотек зробили В.П. Бірюков, М.А. Годкевич, П.К. Казаринов, А.І. Козаченко, П.П. Макаров, М.В. Муратов, В.Д. Отамановський, М.І. Ясинський та ін. У їхніх працях визначені головні напрями краєзнавчої роботи бібліотек, особливості складу і структури краєзнавчих фондів бібліотек, шляхи взаємодії щодо комплектування та використання краєзнавчих зібрань бібліотек різних типів і видів. Фахівцями розглядалися місцеві відділи як головні осередки, котрі з найвичерпнішою повнотою повинні були на базі місцевого обов'язкового примірника творів друку акумулювати краєзнавчі документи незалежно від їхнього змісту, виду, мови та місця видання. Розвиток краєзнавчої україніки відбувався за надійної ідейної й організаційної підтримки відо

* *Хавкіна Л.Б. Библиотеки, их организация и техника. — 2 <> изд. — СПб., 1911. — С. 194.*

мого вченого-історика Д.І. Багалія, який особисто брав участь у відновленні відділу "Україніка" в ХДНБ ім. В.Г. Короленка.

Доленосне значення для розробки наукових засад бібліотечного краєзнавства мала Перша конференція наукових бібліотек України (1925). Цьому питанню присвятили свої виступи М.І. Ясинський, С.П. Постернак, В.Д. Отамановський, Д.А. Балика, М.І. Сагарда, С.Л. Рубінштейн та ін*. Науковий форум визнав українознавчу і краєзнавчу роботу пріоритетним напрямом діяльності місцевих і регіональних бібліотек. На відміну від Росії, де великі надії на розвиток бібліотечного краєзнавства покладалися на бібліотеки краєзнавчих товариств, центрами бібліотечного краєзнавства в Україні визначалися *державні наукові бібліотеки* як такі, що мали найповніші фонди краєзнавчих і місцевих документів. Перед ними ставили такі завдання: утворення краєзнавчих відділів, які б проводили систематичну роботу щодо збирання, зберігання й обробки краєзнавчих і місцевих видань; організація бібліографічної роботи в галузі краєзнавства; створення краєзнавчих гуртків з вивчення рідного краю й окремих питань українознавства; проведення різноманітних кампаній, виставок, доповідей, лекцій з питань краєзнавства; налагодження тісних зв'язків з краєзнавчими комісіями на місцях, а в разі їх відсутності — очолення масового краєзнавчого Руху у своєму краї. Зважаючи на завдання розвитку важкої індустрії в Україні, в резолюції конференції як головний змістовий напрям бібліотечного краєзнавства визначалася пропаганда літератури з питань продуктивних сил і народного господарства України.

З метою організаційного впорядкування краєзнавчої роботи бібліотек республіки на конференції висловлювалися пропозиції щодо своєрідного *бібліотечного районування* України, а центрами окремих регіонів мали стати наукові бібліотеки. Крім того, рекомендувалося запровадити в кожній науковій бібліотеці посади *бібліотекаря-краєзнавця* для здійснення організаційно-методичного керівництва краєзнавчою роботою бібліотек у краї.

Таким чином, Перша конференція наукових бібліотек України мала вирішальне значення для якісно нового розвитку бі-

* Бібліотечний збірник. — Ч. 1. Праці Першої конференції наукових бібліотек УРСР. — К., 1926. — 174 с. — (Всенародна бібліотека України).

бліотечного краєзнавства. Вона визнала краєзнавчу роботу бібліотек складовою *бібліотечного українознавства*, визначила головні напрями бібліотечного краєзнавства на перспективу. Багато її цінних рекомендацій, які було реалізовано ще у 20-ті роки ХХ ст., не втратили своєї актуальності й нині. Конференція засвідчила існування *національно-особливого* в еволюційованні КДБ в Україні, формування *національної школи теоретиків бібліотечного краєзнавства*.

Яскравим свідченням формування української наукової школи бібліотечного краєзнавства у 20-ті роки ХХ ст. є розвиток *теорії краєзнавчої бібліографії* в Україні (В. Т. Петрикова).

Організаційними центрами теоретичного опрацювання краєзнавчої бібліографії стали комісії та комітети УАН, зокрема Комісія краєзнавства, Слобожанська й Одеська комісії краєзнавства, наукові товариства, Всенародна бібліотека України (зокрема, Науково-дослідна комісія бібліотекознавства та бібліографії і відділ "Україніка"), а також її філії (зокрема, у Вінницькій філії цим займався Кабінет виучування Поділля). Саме з цими установами пов'язана наукова діяльність видатних українських учених, літературну й архівну спадщину котрих можна вважати золотим фондом краєзнавчого бібліографознавства. Д.А. Валика, Б.О. Борович, О.В. Ветухов, І.С. Вугман, М.А. Годкевич, К.В. Дубняк, А.І. Козаченко, Ф.П. Максименко, Ю.О. Меженко, В.Д. Отамановський, С.Л. Рубінштейн, М.І. Сагарда, В.В. Симоновський, Д.Х. Чернявський, М.І. Ясинський та інші науковці зробили значний внесок у наукове осмислення суті краєзнавчої бібліографії в Україні, уточнили зміст базових понять — "місцева", "крайова", "краєзнавча" та "країнознавча бібліографія", "топобібліографія", "територіальна бібліографія", "бібліографія краю" і т. ін.

У контексті розвитку наукових уявлень про бібліотечне краєзнавство *фундатором краєзнавчого бібліографознавства в Україні можна вважати М.І. Ясинського*. В узагальненому вигляді його внесок полягає в обґрунтуванні тісного зв'язку краєзнавчої бібліографії з краєзнавством, українознавством і країнознавством; розгляді розвитку краєзнавчої бібліографічної діяльності на основі принципу системності; визначенні для наукових бібліотек монопольного місця в організаційно-інституціональній структурі краєзнавчої бібліографії України.

Як відомо, протягом тривалого часу теорія і практика краєзнавчої бібліографії в Україні та Росії розвивалися поза межами бібліотечних установ, а перспективи їх розвитку пов'язувалися або з краєзнавчими, або з науково-бібліографічними установами — "кабінетами вивчення краю". М.І. Ясинський практично одним із перших порушив питання про *головну функцію бібліотек у галузі краєзнавства — бібліографічну*, а також довів провідне значення наукових бібліотек як головних осередків краєзнавчої бібліографії, що знайшло підтвердження в подальшій історії розвитку бібліотечного краєзнавства.

Очоливши відділ "Україніка" ВБУ, М.І. Ясинський з перших днів розпочав наукове дослідження з теми "Краєзнавча бібліографічна робота". У 1924—1930 рр. він опублікував кілька статей, виступив з науковими доповідями з цієї тематики. Його науковий доробок віддзеркалює базові проблеми краєзнавчої бібліографії — головної складової бібліотечного краєзнавства. Серед них можна назвати визначення понять "край", "краєзнавчакнижка", "краєзнавча література", "місцева преса", "краєзнавчий фонд", "краєзнавча робота бібліотеки" і т. ін. За виміром часу праці цього вченого асоціюються з *формуванням української школи бібліотечного краєзнавства, краєзнавчої україніки*, відзначаються активною роботою в царині *створення теоретичних і термінологічних засад краєзнавчого бібліографознавства*.

Загалом 20-30-ті роки ХХ ст. характеризуються активними авторськими та колективними доробками в царині теорії краєзнавчої бібліографії. Базові поняття було визначено, а їх змістове наповнення виконувало функції методичних вказівок для практичної діяльності. У цей період удосконалюються теоретичні, методичні й організаційні засади бібліотечного краєзнавства. Здійснюються перші спроби окреслення меж поняття "край" у бібліотечному краєзнавстві, визначення змісту термінів "краєзнавча література", "краєзнавчий фонд", "бібліотечна краєзнавча функція", "краєзнавча робота бібліотек" тощо, а також формування головних напрямів краєзнавчої роботи бібліотек. Такого висновку можна дійти, якщо оцінювати сучасний стан теорії краєзнавчої бібліографії, яка характеризується детальним уточненням кожного із запропонованих ще у 20-ті роки термінів переважно у формі дискусій між двома історично сформованими школами теоретиків і практиків краєзнавчої

бібліографії. Ігнорування системного підходу до організації та структурування БК у подальші роки в Україні призвело до нівелювання національних особливостей у його змістових напрямках і запровадження загальносоюзних рекомендацій у практику КДБ України.

Питання краєзнавчої роботи бібліотек обговорювали учасники Всесоюзної наради з теоретичних питань бібліотекознавства і бібліографії (1936). На нараді, зокрема, наголошувалося, що крайові й обласні бібліотеки повинні створити надійну книжкову базу для складання каталогів і картотек, бібліографічних покажчиків, задоволення краєзнавчих потреб своїх читачів. З доповіддю "Про місцеву бібліографію" виступив І.Д. Золотоверхий, який, базуючись на досвіді бібліотек України, обґрунтував провідну роль місцевих державних бібліотек у краєзнавчій бібліографії. Згодом доповідь була опублікована в журналі "Радянська бібліотека" (1937)*.

На думку І.Д. Золотоверхого, завдання місцевої державної бібліотеки в галузі краєзнавства полягають, *по-перше*, у тому, щоб зібрати у своєму фонді всі друковані видання про відповідний район чи місто, що вийшли друком у цьому краї та поза його межами. *По-друге*, щоб відомості про зібрані видання доводили до відома всіх зацікавлених у них читачів, установ та організацій. *По-третє*, краєзнавчі видання бібліотеки мають широко використовувати в масовій виховній роботі. Автор запропонував узаконити краєзнавчу бібліографію в усіх містах України з населенням понад 50 тис. осіб, а для всіх інших міст і сіл — за власною ініціативою.

Оскільки в 30-ті роки ХХ ст. створення краєзнавчих каталогів, картотек і бібліографічних покажчиків місцевими бібліотеками набуло значного поширення, виникла нагальна потреба в розробці схеми класифікації краєзнавчої літератури. Ще у 20-ті роки вийшли "Основні правила складання бібліографічних карток на краєзнавчу літературу", схеми класифікації краєзнавчих видань А.І. Дзенс-Литовського, П.К. Казаринова, Центрального бюро краєзнавства, проте єдиної схеми класифікації в цей час не було. І.Д. Золотоверхий запропонував свій варіант схеми класифікації для краєзнавчого каталогу, виклав основні

* *Золотоверхий І.Д.* До методики складання місцевої бібліографії // Рад. б-ка. — 1937. — № 9. — С. 22—25.

правила систематизації краєзнавчої літератури. Схема широко обговорювалася в пресі та використовувалася для впорядкування і розкриття змісту краєзнавчих зібрань бібліотек невеликих міст України.

До розробки теоретичних проблем бібліотечного краєзнавства фахівці повернулися наприкінці 1950-х років у зв'язку з ідеєю створення краєзнавчих відділів у структурі обласних наукових бібліотек для дорослих. Цей етап, який характеризується початком *поелементної теоретичної розробки складових бібліотечного краєзнавства*, триває до 1990-х років. Характерним для нього є, *по-перше*, поява праць узагальнюючого змісту, де розкривався весь комплекс проблем бібліотечного краєзнавства. Зазвичай, вони базувалися на аналізі краєзнавчої роботи не однієї, а сукупності бібліотек, що відрізняло їх від аналогічних праць 1940—1950-х років. *По-друге*, вони відбивали прагнення авторів до поглибленої розробки теоретичних, методичних та організаційних питань окремих ланок краєзнавчої роботи бібліотек: формування краєзнавчих фондів, пропаганда краєзнавчої літератури, створення системи каталогів і картотек, краєзнавчих бібліографічних посібників тощо. Саме за цих часів бібліотечна термінологія поповнилася поняттям "бібліотечне краєзнавство", яке ототожнювалося з поняттям "краєзнавча робота бібліотек". Істотний внесок у розробку проблем бібліотечно-бібліографічного краєзнавства зробили такі вчені і фахівці, як С.Я. Боровий, М.Г. Бригадіров, М.А. Бріскман, О.М. Буринська, О.М. Бученков, Л.М. Вадиковська, І.М. Войханська, Г.М. Вольберг, Н.Ф. Горбачевська, О.І. Коган, А.М. Комська, І.І. Корнейчик, К.П. Кустов, О.В. Мамонтов, В.О. Ніколаєв, Г.О. Озерова, О.І. Талалакіна, О.С. Чубар'ян, Г.Ф. Чудова, М.М. Щерба, В.О. Ярошик та ін.

У цей час у спеціальній пресі активно обговорювалися термінологічні питання: визначення змісту понять "край", "краєзнавча література", "краєзнавча робота бібліотек", "краєзнавча бібліографія", "місцева бібліографія" тощо. Висвітлювалися теоретичні, методичні й організаційні питання окремих напрямів краєзнавчої діяльності бібліотек: проблеми комплектування й організації краєзнавчих фондів; форми і методи пропаганди краєзнавчих видань; система класифікації краєзнавчої літератури; структура і ведення зведеного краєзнавчого каталогу; методичне керівництво краєзнавчою роботою; організація зональних

об'єднань бібліотек; краєзнавча підготовка бібліотечних фахівців тощо. Проте, як і в попередній період, на сторінках спеціальної преси переважала краєзнавча бібліографічна тематика.

Одним із благодатних періодів у розвитку краєзнавчого бібліографознавства в Україні можна вважати 60-ті роки ХХ ст., коли центром наукової думки в цій галузі став Харківський інститут культури (нині — Харківська державна академія культури), завдячуючи плідній науковій та освітній діяльності доцента кафедри бібліографії *Корнейчика*. Його наукові інтереси сформувалися під впливом праць та особистості М.В. Здобнова. І.І. Корнейчик успішно захистив кандидатську дисертацію "Краевая библиография художественной литературы" (М., 1955). Учений вперше в Україні розпочав роботу над докторською дисертацією з краєзнавчої бібліографії. Серед його наукового доробку особливу цінність мають публікації конспектів лекцій "Краеведческая библиография на Украине" (Х., 1964—1968), які вирізняються проблемністю розглянутих питань з краєзнавчої бібліографії, а також "Історія української бібліографії: дожовтневий період" (Х., 1971), що характеризується багатим фактографічним матеріалом, котрий не втратив своєї цінності до цього часу і може слугувати базою для подальших теоретичних узагальнень .

Свою відданість науковій школі М.В. Здобнова І.І. Корнейчик підтвердив у перших публікаціях, будучи викладачем Харківського бібліотечного інституту з 1956 р. Спочатку він оперував системним поняттям "крайова бібліографія" відповідно до тлумачення М.В. Здобнова в її змістовій тріаді: краєзнавча бібліографія, бібліографія місцевого друку, бібліографія персоналій краю. Однак пізніше вчений у своїх лекціях з курсу "Краєзнавча бібліографія" остаточно дійшов висновку про існування самостійної галузі бібліографії — бібліографії літератури про край. Такими ж самостійними галузями, що тісно пов'язані з краєзнавчою, є, на його думку, бібліографія місцевого друку та бібліографія місцевих діячів та уродженців краю. Вчений наполягав на значенні комплексної *змістово-територіальної ознаки* як основи виділення краєзнавчої бібліографії в самостійний вид, що обслуговує складний науковий комплекс —

Див. список літератури.

краєзнавство. І.І. Корнейчик доводив, що головною територіальною одиницею, на базі якої виділяють край, є сучасний адміністративно-територіальний поділ (за деяким винятком). Учений категорично виступив проти розширення меж краю до масштабів союзної республіки, яке пропонували у 1960-ті — на початку 1970-х років деякі російські фахівці. Документи про республіку, на думку вченого, є більш багатогранними в тематичному сенсі, порівняно з краєзнавчими, і цікаві насамперед у галузевому плані, оскільки відповідають її соціально-політичному устрою. Ретельно досліджуючи зв'язки і розмежування між краєзнавчою бібліографією та бібліографією про союзну республіку, він наблизився до вирішення однієї з найскладніших проблем вітчизняного наукознавства: співвідношення понять "краєзнавство" та "країнознавство". Для української науки складність проблеми полягала також в етимології понять "край" і "країна", "краєзнавство" та "країнознавство".

Не допускаючи змішування видів бібліографії, І.І. Корнейчик категорично заперечував використання поняття "краєзнавча художня література" та наполягав на правильності поняття "крайова художня література". Краєзнавчий інтерес до художньої літератури виявляється насамперед у поєднанні біографічного і творчого зв'язку письменника з краєм. При створенні літературознавчих покажчиків цей інтерес виявляється в методиці їх складання. Вчений виділив сім цільових установок, на які повинен зважати бібліограф, створюючи посібник на допомогу літературознавцю-краєзнавцю: при розробці методики складання покажчиків про творчі та біографічні зв'язки письменника з краєм, на етапі відбору імен для покажчика, творів письменника, матеріалів про нього, створенні анотацій на його літературно-художні праці і матеріали про письменника, їх систематизацію.

І.І. Корнейчик уперше виділив два види краєзнавчої бібліографії: науково-інформаційну (науково-допоміжну) і рекомендаційну. У цьому питанні він відійшов від розуміння М.В. Здобновим значення крайової бібліографії лише в науково-дослідній діяльності. Чіткість і лаконічність формулювань головних понять краєзнавчої бібліографії стали базою для подальшого розвитку краєзнавчого бібліографознавства не лише в Україні, але й у Росії. Його праці й дотепер не втратили свого

наукового значення, є фактографічною базою для теоретичного осмислення історії бібліотечного краєзнавства в Україні.

Розвиток бібліотечного краєзнавства як наукової дисципліни на етапі його покомпонентної теоретичної розробки пов'язаний головним чином з іменем *О.І. Талалакіної*, котра зробила першу спробу вивчення історії бібліотечного краєзнавства, дослідження краєзнавчої роботи бібліотек як комплексної проблеми, розгляду краєзнавчих фондів як фундаменту краєзнавчої діяльності бібліотек, а також визначення комплексу бібліотекознавчих проблем бібліотечного краєзнавства. Вона вперше розглянула проблеми формування документної бази бібліотечного краєзнавства в одному з розділів своєї кандидатської дисертації "Книжные фонды областных библиотек (развитие и современное состояние)" (1955). В узагальненому вигляді її ідеї було викладено в навчальному посібнику "Краеведческая работа библиотек" (1973). У працях *О.І. Талалакіної* обґрунтовується зміст понять "краєзнавча література", "краєзнавчий фонд", розглядаються склад та особливості формування краєзнавчих фондів у бібліотеках різних типів і видів, специфіка бібліотечного обслуговування з краєзнавства.

Окремі аспекти бібліотечного краєзнавства у кінці 80-х — на початку 90-х років ХХ ст. знайшли відображення в працях *Р.Б. Ажеєвої*, *М.І. Акіліної*, *Т.М. Аршинської*, *Н.М. Балацької*, *В.П. Кисельової*, *О.І. Коган*, *А.М. Комської*, *С.М. Криворотенко* (*Акулич*), *Н.М. Кушнарєнко*, *О.В. Мамонтова*, *В.К. Степанова*, *О.М. Томашової*, *В.О. Фокеєва*, *М.М. Щерби*, *В.О. Ярошик* та ін. У них з тією чи іншою повнотою висвітлюються організація краєзнавчої діяльності бібліотек, формування краєзнавчих фондів, краєзнавчого довідково-бібліографічного апарату, специфіка краєзнавчих бібліографічних показників, популяризації краєзнавчих документів та інформації про край.

У 1989 р. Державна історична бібліотека України започаткувала довгострокове наукове дослідження "Краєзнавча робота бібліотек", за результатами якого опубліковано декілька випусків інформаційного бюлетеня щодо поширення кращого досвіду краєзнавчої роботи бібліотек України, а також інші матеріали, присвячені різним аспектам їх діяльності. Висновки й узагальнення за підсумками кожного з етапів дослідження склали надійне підґрунтя для створення співробітниками Державної істо-

ричної бібліотеки України В.П. Кисельовою, З.Х. Мусіною та С.І. Смілянцем методичного посібника "Краєзнавча діяльність бібліотек" (К., 2002), який вийшов друком за науковою редакцією автора цього підручника.

Значну увагу проблемам краєзнавчої бібліографії приділяли О.М. Бученков, О.І. Коган, О.М. Мамонтов, О.М. Маслова, І.І. Міхліна, І.Г. Моргенштерн, Г.О. Озерова, А.В. Суворова, В.О. Фокеев, М.М. Щерба та ін. У працях більшості з названих авторів розглядаються переважно бібліографічні аспекти краєзнавчої діяльності бібліотек, визначаються поняття "край", "краєзнавча діяльність бібліотеки", "краєзнавча література", "краєзнавчий документ" та ін. Автори практично не торкалися бібліотечнознавчих краєзнавчих проблем бібліотек (за винятком питань організації краєзнавчих фондів), а системного підходу у вивченні цієї діяльності і взагалі не було.

На етапі поелементного вивчення бібліотечного краєзнавства пріоритетне місце посідають проблеми краєзнавчої бібліографії. Саме в цей час відбувається остаточне переосмислення перспектив її розвитку як органічної складової бібліотечного краєзнавства. Науковці і фахівці визнають той факт, що краєзнавча бібліографія може успішно розвиватися перш за все в бібліотечних установах.

У 1978 р. вийшов друком підручник О.В. Мамонтова і М.М. Щерби "Краеведческая библиография", а в 1989 р. — друге, доповнене і перероблене видання з тією ж назвою. У ньому по-новому, з огляду на доробки теорії та практики, охарактеризовано основні напрями краєзнавчої бібліографічної діяльності бібліотек. Особливу увагу приділено системі краєзнавчих бібліографічних посібників, методиці їх складання; довідково-бібліографічному апарату; довідково-бібліографічній роботі; перспективам упровадження ЕОМ, спеціальній таблиці ББК для краєзнавчих каталогів бібліотек; стану та перспективам розвитку краєзнавчого бібліографознавства. За відсутності сучасних підручників з краєзнавчої бібліографії окремі частини цього видання і нині зберігають свою актуальність у підготовці сучасних бібліотечно-бібліографічних кадрів.

Узагальнюючих монографічних праць з теорії, методики, організації й історії бібліотечного краєзнавства не було. Певною мірою цю прогалину компенсували публікації *Н.М. Кушнарєн-*

ко, серед яких можна назвати навчальні посібники "Історія бібліотечного краєзнавства в Україні" (Х., 1993), "Краеведческая деятельность библиотеки" (М., 1993). До узагальнюючих праць цього періоду належить термінологічний словник "Библиотечное краеведение" (СПб., 1998), укладений *В.С. Крейденко* та *О.В. Мамонтовим*, який мав принципове значення для розуміння загальних і часткових проблем краєзнавчої бібліотечної науки і практики.

Єдиною монографічною працею, в якій містяться підсумки розвитку радянського краєзнавчого бібліографознавства за 1918—1983 рр., є книга *О.М. Бученкова* "Советское краеведческое библиографоведение" (М., 1984), в якій на основі аналізу публікацій розглядається еволюція теорії, методики, організації й історії краєзнавчої бібліографії, підсумовується розвиток радянського краєзнавчого бібліографознавства у 1920—1980-х роках; визначаються об'єкт і предмет регіонального бібліографознавства; висвітлюються проблеми регіональної бібліографії. Майже через 20 років вийшла друком монографія *Міхліної* "Краеведческая библиографии в системе российской библиографии: теоретические основания" (Краснодар, 2003), де визначаються функціональна специфіка краєзнавчої бібліографії, місце краєзнавчого каталогу у довідково-бібліографічному апараті бібліотек, розглядаються внутрішні та зовнішні зв'язки краєзнавчої бібліографії з іншими видами бібліографічної діяльності: державною, галузевою, бібліографією бібліографії з огляду на головні функції кожного виду. Слід також назвати друге видання підручника *О.В. Мамонтова* та *М.М. Шерби* "Краеведческая библиография" (М., 1989), який є джерельною та навчальною базою для вивчення теорії, методики, організації й історії краєзнавчої бібліографії.

Аж до початку 1990-х років спостерігався значний розрив у вивченні бібліотекознавчого та бібліографознавчого аспектів бібліотечного краєзнавства. Паралельне дослідження бібліографічного та власне бібліотечного напрямів бібліотечного краєзнавства, що існувало протягом тривалого часу, не сприяло його комплексному розвитку. Наука, освіта, управління та професійна преса, призначенням яких є розробка науково-методичних засад і забезпечення краєзнавчої діяльності бібліотек, значною мірою відставали від потреб практики.

На початку 1990-х років усвідомлюється необхідність теоретико-системного осмислення сутності та структури бібліотечного краєзнавства.

Початком системного дослідження бібліотечного краєзнавства є 1990-ті роки. У 1993 р. *Н.М. Кушнарєнко* захистила докторську дисертацію за темою "Библиотечное краеведение: теоретико-методологический аспект" у Московському державному інституті культури (нині Московський державний університет культури і мистецтв) та видала навчальні посібники "Історія бібліотечного краєзнавства в Україні" (Х., 1993) та "Краеведческая деятельность библиотек" (М., 1993), де головна увага приділялася саме бібліотекознавчому напрямку цієї діяльності. Автором вперше науково обгрунтовано: 1) закономірності становлення і системного розвитку бібліотечного краєзнавства в цілому та краєзнавчої діяльності бібліотек зокрема; 2) пріоритетне значення бібліотечного краєзнавства як сфери діяльності регіональних і місцевих публічних бібліотек, головного напрямку регіонаознавчих наукових досліджень; 3) переваги системного підходу в процесі реалізації бібліотекою свого краєзнавчого призначення (краєзнавчої функції). Крім того, автор з системних позицій розкрила проблеми вдосконалення формування краєзнавчого фонду, обслуговування користувачів бібліотеки з краєзнавства, краєзнавчої підготовки бібліотечно-бібліографічних кадрів, матеріально-технічного забезпечення бібліотечного краєзнавства. І все це — у межах бібліотек для дорослих або різновікових бібліотек.

Об'єктивність процесів інтеграції середини ХХ ст. впливала на погляди провідних учених у галузі бібліографії. У публікаціях *О.В. Мамонтова*, *В.О. Фокеєва*, *О.М. Томашової*, *М.М. Щерби* та інших відбивається тенденція поступового переходу від суто бібліографічної до комплексної, а пізніше — до системної сутності бібліотечного краєзнавства. У працях цих авторів спочатку превалювало поняття "краєзнавча бібліографія", потім — "бібліотечно-бібліографічне краєзнавство" і, нарешті, найуживанішим стало інтегроване поняття "бібліотечне краєзнавство".

Серед праць, присвячених цій проблемі, виділяються статті *М.М. Щерби*, в яких помітною є спроба визначити суть бібліотечного краєзнавства. Визнаючи цінність висунутих положень, за-

значимо, по-перше, що автор зводить усе різноманіття бібліотечного краєзнавства до краєзнавчої діяльності бібліотек (а це не одне й те саме), а по-друге, намагається деталізувати складові бібліотечного краєзнавства, що призводить до змішування елементів, підсистем і компонентів системного об'єкта — "бібліотечного краєзнавства". Об'єктивнішої позиції дотримувалися вчені-бібліографознавці О.В. Мамонтов, О.М. Томашова, В.О. Фокеев та інші, котрі, зважаючи на об'єктивні процеси диференціації й інтеграції, підтримали та збагатили ідею системного розвитку бібліотечного краєзнавства, що об'єднує бібліотечний (бібліотекознавчий) та бібліографічний (бібліографознавчий) напрями.

Підтвердженням системного розвитку теорії та практики бібліотечного краєзнавства є практична діяльність сучасних бібліотек, збільшення чисельності наукових публікацій і дисертаційних досліджень, що вивчають його окремі аспекти, а також навчально-методичних матеріалів з цієї тематики.

Аналіз документного потоку з бібліотечного краєзнавства за період з 1991 до 2007 р. свідчить про те, що з цієї проблематики опубліковано 606 праць, до складу яких входять окремі видання, статті та наукові збірки, періодичні та продовжувані видання, тези доповідей міжнародних конференцій, опубліковані на території України, Росії та Білорусії. Всю сукупність праць можна поділити на чотири тематичні групи залежно від змісту публікацій.

Перша група публікацій присвячується загальним проблемам бібліотечного краєзнавства, а також організації краєзнавчої роботи бібліотек як специфічної сфери бібліотечної діяльності. До цієї групи належать: окремі видання, статті і тези конференцій, що висвітлюють історію бібліотечного краєзнавства, його організаційно-методичні питання, головні напрями науково-методичної та маркетингової діяльності, досвід краєзнавчої роботи наукових, масових (публічних) бібліотек, бібліотек для дітей та юнацтва, а також зарубіжних бібліотек; публікації, присвячені використанню новітніх бібліотечних та інформаційних технологій, внеску окремих особистостей у розвиток бібліотечного краєзнавства; офіційні та нормативно-правові документи з бібліотечного краєзнавства, а також матеріали науково-практичних конференцій різного рівня, повністю або частково присвячені бі-

бібліотечному краєзнавству. Публікації загального змісту посідають провідне місце в документному потоці з бібліотечного краєзнавства, що становить 52 % від загальної кількості.

Другу групу публікацій можна об'єднати під загальною назвою "краєзнавча бібліографія". Вона висвітлює проблеми краєзнавчої бібліографії в декількох аспектах: загальнотеоретичні питання, історія, методика й організація краєзнавчої бібліографії, складання краєзнавчих бібліографічних посібників і БД тощо; питання створення та функціонування краєзнавчого довідково-бібліографічного апарату, класифікації та каталогізації краєзнавчих і місцевих документів. Ця група публікацій становить близько 27 %.

Третя група публікацій — це матеріали з проблем формування та використання краєзнавчих фондів (краєзнавчих ресурсів), у яких висвітлюються питання їх комплектування, організації, зберігання та використання. З цієї проблеми в період з 1991 до 2007 р. мікропотік становить понад 13 %.

До *четвертої групи* увійшли публікації з питань бібліотечно-інформаційного обслуговування користувачів та організації доступу до краєзнавчих ресурсів, продуктів і послуг бібліотек. Ця група становить понад 8 %.

Таким чином, аналіз документного потоку з проблем бібліотечного краєзнавства за період з 1991 до 2007 р. засвідчує, що в ньому переважають публікації, що висвітлюють досвід краєзнавчої роботи бібліотек. Невелику кількість становлять публікації, які розробляють наукові засади бібліотечного краєзнавства за часів сьогодення.

Останніми роками активізувалося дослідження окремих аспектів бібліотечного краєзнавства на рівні *кандидатських дисертацій*. Серед тих, що мають суттєве значення для розвитку бібліотечного краєзнавства, можна назвати кандидатські дисертації: *А.Л. Соляник* "Местный обязательный экземпляр документов истории и современное состояние снабжения библиотек" (М., 1995), *А.В. Предеіної* "Краеведческая библиографическая деятельность областных научных библиотек Беларуси: история и теоретико-методические проблемы" (Минск, 2000); *Т.А. Каширских* "Управление краеведческой деятельностью библиотек (на примере Центрально-черноземного района)" (М., 2001);

В.Т. Петрикової "Особенности становления та розвитку системи краєзнавчої бібліографічної інформації в Україні (1917—1991 рр.)" (К., 2001); *О.П. Солодовнікової* "Территориальный аспект информации и принципы библиографирования краеведческой литературы: теоретико-методическое исследование" (Краснодар, 2001); *І.В. Касьянової* "Краеведческие информационно-библиографические потребности преподавателей гуманитарных дисциплин высшей школы" (Краснодар, 2002); *Н.М. Козачок* "Персональная краеведческая библиография деятелей искусства: специфика, место в культурной жизни региона" (Краснодар, 2002); *А.Л. Блажкевича* "Краєзнавча бібліографія Галичини: становлення і розвиток (XIX — 30-ті роки XX ст.)" (К., 2003); *С.О. Денисенко* "Інтеграція краєзнавчих фондів бібліотек регіону за умов інформатизації" (Х., 2003); *Т.М. Сомової* "Детская библиотека: специфика краеведческой деятельности" (М., 2004) та ін.

Нині сформовано чотири близькі за науковими поглядами *наукові школи в галузі бібліотечного краєзнавства*: харківська, московська, санкт-петербурзька та **Краснодарська**. За кількістю наукових публікацій, захищених докторських і кандидатських дисертацій лідерські позиції посідає харківська наукова й освітня школа, представники якої плідно працюють над створенням єдиної наукової концепції розвитку бібліотечного краєзнавства в Україні та її поширення у світі.

2.6. МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ БІБЛІОТЕЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА

Бібліотечне краєзнавство як специфічна сфера наукової та практичної діяльності має багатовікову історію, проте активна розробка його теоретико-методологічних засад розпочалася в останнє десятиліття XX ст. і пов'язана з працями М.М. Шерби, Н.М. Кушнарєнко, О.В. Мамонтова, І.І. Міхліної, В.О. Фокеєва та ін. Саме в цей період відбувається осмислення необхідності системного розвитку краєзнавчої діяльності бібліотек, яка органічно поєднує в собі бібліотечні та бібліографічні види діяльності на базі активного використання комп'ютерних і телеко-

мунікаційних технологій, а також самобутнього розвитку бібліотечних установ рідного краю. Саме завдяки цій об'єктивній обставині бібліотечне краєзнавство на сучасному етапі розвитку продуктивно виходить за межі дослідницького арсеналу краєзнавства, бібліотекознавства та бібліографознавства й послуговується цілою низкою міждисциплінарних методологічних підходів. З огляду на потужний арсенал дослідницьких методів і підходів нині перед бібліотечним краєзнавством стоїть низка важливих завдань як теоретичного, так і, передусім, прикладного, діяльнісного характеру.

Ключові завдання, які стоять нині перед українським бібліотечним краєзнавством, потребують оновлення його методологічних засад, що відтворюється в професійній свідомості бібліотечних теоретиків і практиків, багато в чому має визначальне значення для відповідних змін у краєзнавчій діяльності бібліотек за умов інформатизації суспільства. Для методологічної бази бібліотечного краєзнавства та краєзнавчої діяльності бібліотек важливими є наукові розробки останніх років у різних галузях знань, насамперед гуманітарних. Бібліотечне краєзнавство має активно та плідно застосовувати досягнення в галузі філософії, культурології, соціальних наук, а також суміжних з бібліотекознавством та бібліографознавством галузях знань. Разом з тим ще не вичерпали себе і вже засвоєні методології.

У розумінні сутності, структури, закономірностей розвитку бібліотечного краєзнавства велике значення мають такі загальнонаукові підходи і методи: історико-генетичний, системний, структурно-функціональний, діяльнісний, синергетичний, інформаційний, модельний, соціокультурний, термінологічний та інші. Кожний із цих підходів дає змогу на науковій основі впорядкувати елементи, підсистеми, компоненти бібліотечного краєзнавства, зв'язки між ними, перспективні напрями розвитку у майбутньому.

Сучасне науково-теоретичне мислення намагається вникнути в суть процесів і явищ, що вивчаються. Цього можна досягти лише за умови цілісного підходу до об'єкта вивчення, розгляду його виникнення й розвитку, тобто в процесі застосування *історико-генетичного підходу* до його дослідження. Зміст історико-генетичного підходу полягає в розкритті умов виникнення, розвитку й оновлення бібліотечного краєзнавства.

Перш ніж вивчати сучасний стан, необхідно з'ясувати генезис (виникнення) й окремі етапи (періоди) розвитку бібліотечного краєзнавства як науки і сфери практичної діяльності. Зважаючи на це, особливого значення набувають вивчення історичного досвіду, аналіз та оцінювання історичних подій, фактів у контексті їх виникнення, становлення й розвитку. Історичний метод дає змогу дослідити виникнення, формування та розвиток бібліотечного краєзнавства в хронологічній послідовності з метою визначення внутрішніх і зовнішніх зв'язків, закономірностей і протиріч.

У межах історико-генетичного підходу використовується *порівняльно-історичний метод*, який дає можливість віднайти спільне і відмінне в краєзнавчій діяльності бібліотек різних типів та видів, визначити її генетичну спільність (зв'язок за походженням), загальне і специфічне в її розвитку. Розрізняють *історико-генетичні* та *історико-типологічні порівняння*. Перші мають на меті виявити загальне генетичне коріння бібліотечного краєзнавства; другі — визначити специфіку краєзнавчої діяльності бібліотек різних типів і видів.

До загальнонаукової методології бібліотечного краєзнавства в цілому та краєзнавчої діяльності бібліотек зокрема належить *системний підхід*, сутність якого полягає в дослідженні їх як єдиного цілого на підставі узгодженої взаємодії всіх елементів і частин.

Відповідно до *системного підходу* система — це цілісність, котра становить єдність закономірно розташованих та взаємопов'язаних частин. Головними ознаками системи є наявність:

- найпростіших одиниць — елементів, що її складають;
- підсистем — результатів взаємодії окремих елементів;
- компонентів — результатів взаємодії підсистем, які можна розглядати у відносній ізольованості, поза зв'язками з іншими процесами та явищами;
- внутрішньої структури зв'язків між підсистемами та компонентами;
- певного рівня цілісності, ознакою якого є те, що система завдяки взаємодії компонентів отримує інтегрований результат;
- системоутворювальних зв'язків, що поєднують елементи, підсистеми та компоненти в єдину систему;

- зв'язку з метасистемою та іншими системами зовнішнього середовища.

Системний підхід досить відомий у бібліотекознавстві протягом багатьох років. Найбільш плідним він виявився стосовно структури бібліотеки. У бібліотечній теорії розроблено декілька структур бібліотеки. Кожен підхід відтворює структуру об'єкта з певного погляду та доповнює уявлення про об'єкт у цілому. У межах системного підходу розрізняють структурно-функціональний, системно-діяльнісний, системно-генетичний та інші підходи.

Сутність *структурно-функціонального* підходу полягає у виділенні в системних об'єктах структурних елементів (підсистем, компонентів) та визначенні їх ролі (функцій) у системі. Елементи, підсистеми, компоненти і зв'язки між ними створюють структуру системи. Кожна складова системи виконує свої специфічні функції, які "працюють" на загальносистемні функції. Структура характеризує систему в статиці, а функції — у динаміці. Між ними є певна взаємозалежність.

У сфері розробки структури бібліотеки з позицій структурно-функціонального підходу найаргументованішою є *чотириелементна* концепція бібліотеки *Ю.М. Столярова*, яку стабільно підтримують більшість бібліотекознавців. Згідно з цією концепцією бібліотека складається з чотирьох елементів: документ, користувач, бібліотекар і матеріально-технічне обладнання. Вони належать до основних, родових і вихідних. Як сукупність вони утворюють діалектичну єдність чотирьох підсистем — бібліотечного фонду, контингенту користувачів, бібліотечного персоналу та матеріально-технічної бази. Документний фонд виконує функцію основи бібліотеки, але він — ще не вся бібліотека. Його накопичення, організація, зберігання втрачають сенс без наявності користувача. Бібліотеки не може бути і без бібліотекаря, котрий управляє іншими сутнісними елементами, і без матеріально-технічної бази, яка виконує функцію середовища, де відбуваються бібліотечні процеси. Головні елементи системи "бібліотека" розкриває автор у монографії "Бібліотека: структурно-функціональний підхід" (М., 1981). Саме ця концепція стала основою для багатьох досліджень.

Відповідно до бібліотечного краєзнавства та краєзнавчої діяльності бібліотеки системний підхід уперше був застосований *Н.М. Кушнарєнко*. Сутність концепції можна звести до структурування бібліотечного краєзнавства на елементи, які є необхідними й достатніми для його функціонування. Бібліотечне краєзнавство має п'ять основних підсистем: **наука, практика, освіта, управління і преса**. Базовими підсистемами бібліотечного краєзнавства є: **краєзнавчий фонд** — документна база краєзнавчої діяльності бібліотек; **контингент користувачів**, що цікавиться краєзнавчою інформацією; **бібліотекарі та бібліографі-краєзнавці**, які здійснюють краєзнавчу діяльність; **матеріально-технічна база**, котра сприяє розвитку бібліотечного краєзнавства. Це дає змогу розглядати систему бібліотечного краєзнавства (краєзнавчої діяльності бібліотек) як структурно-функціональну цілісність, кожний елемент, підсистема та компонент якої мають певне функціональне призначення, що узгоджується із загальними цілями системи в цілому. Рівень цілісності системи бібліотечного краєзнавства (краєзнавчої діяльності бібліотек) залежить від рівня відповідності її структури та функцій головній меті системи. На підставі функціонального призначення формується уявлення про соціальні функції системи, сутність краєзнавчої функції бібліотек, яка реалізується через краєзнавчу діяльність. Функція — це спосіб практичної реалізації краєзнавчого призначення (мети) бібліотеки як системи.

Методологічною основою наукового осмислення БК (КДБ) може стати розроблена в системному підході **системно-діяльнісна** методологія. Це дає можливість виділити в системі краєзнавчої діяльності бібліотеки такі головні елементи: **потреба — суб'єкт — об'єкт — мета — процеси — умови — результат**.

Бібліотечне краєзнавство (краєзнавча діяльність бібліотек) виникло об'єктивно у відповідь на суспільну (групову, особистісну) **потребу** в краєзнавчих документах, інформації, знаннях, повно й оперативно задовольнити яку покликані бібліотеки.

У процесі КДБ людина (бібліотекар, бібліограф-краєзнавець) виступає як **суб'єкт** діяльності, дії котрого спрямовані на зміну **об'єкта** в процесі діяльності. Специфіка краєзнавчої діяльності така, що користувач водночас є і об'єктом, і суб'єктом діяльності,

Краєзнавча діяльність бібліотеки передбачає здійснення денних взаємопов'язаних і послідовних **дій** — одиниць діяльності,

завдяки яким досягається конкретна *мета* діяльності. Досягнення мети КДБ реалізується завдяки певній *структурі* діяльності, яку складають:

- як *предмет* діяльності — елементи оточуючого середовища, які має суб'єкт на початку своєї діяльності і які підлягають трансформації до продукту діяльності;
- *засіб* діяльності — об'єкт, який опосередковує вплив суб'єкта на предмет діяльності (тобто засоби праці) та стимули в КДБ;
- *процедури* діяльності — технологія (спосіб, метод) отримання необхідного продукту;
- *умови* діяльності — характеристика оточуючого середовища суб'єкта в процесі діяльності: соціальні умови, територіальні та часові межі тощо;
- *продукт* діяльності — те, що є результатом трансформації предмета в процесі діяльності.

Названі системоутворювальні компоненти є характерними для будь-якої діяльності, зокрема і для краєзнавчої діяльності бібліотеки. Вони визначають її базову структуру, дають змогу розглядати її як цілісність. Системно-діяльнісний підхід дає можливість визначити місце та специфіку краєзнавчої діяльності бібліотеку структурі систем вищого порядку — бібліотечної, бібліографічної, інформаційної, комунікативної, суспільної діяльності в цілому.

Важливим принципом для бібліотечного краєзнавства є здатність системи до саморегуляції, що методологічно пов'язано з *синергетичним підходом*. Розвиток краєзнавчої діяльності бібліотек розуміють не просто як рух від старого до нового, від нижчого до вищого, від простого до складного. З огляду на синергетичну парадигму, розвиток — це розгортання, розкручування потенційних можливостей, які закладаються в бібліотечному Краєзнавстві (краєзнавчій діяльності бібліотек) як складноорганізованому системному утворенні. Це означає, що в процесі самоорганізації БК як специфічної сфери і КДБ як виду бібліотечної Діяльності є декілька альтернативних шляхів розвитку. Найважливішими моментами біфуркації є точки розгалуження, які визначають вибір конкретного шляху. На цей вибір впливає безліч чинників, зокрема і традиції краєзнавчої діяльності бібліотеки,

що склалися. Пройшовши через біфуркацію та кризу, КДБ набуває нового сенсу, нових можливостей розвиватися в неординарних напрямках.

Синергетичну теорію певним чином доповнює уявлення про циклічний характер динаміки бібліотечного краєзнавства і краєзнавчої діяльності бібліотек. Це передбачає відому повторюваність тих чи інших елементів діяльності, які мали місце в минулому та відтворюються на новому етапі розвитку. Отже, вивчаючи та прогнозуючи розвиток змін у краєзнавчій діяльності бібліотек, необхідно зважати на сьогоденну соціокультурну ситуацію, фінансові та матеріальні можливості, нові інформаційні технології, звернутися до традицій вітчизняного бібліотечного краєзнавства.

Загальноприйнятим методом, який становить теоретико-методологічну основу бібліотечного краєзнавства (а також краєзнавчої діяльності бібліотек), є **інформаційний підхід**, суть якого полягає в тому, що при вивченні змісту та структури бібліотечного краєзнавства і краєзнавчої діяльності бібліотек визначаються характерні для них інформаційні аспекти. Бібліотечне краєзнавство і краєзнавча діяльність бібліотек розглядаються як своєрідна **інформаційна система**, структурні частини якої, а також внутрішні та зовнішні зв'язки мають інформаційний характер. Пізнавальні можливості інформаційного підходу збільшуються, оскільки БК і КДБ є по суті інформаційними і пов'язані зі створенням, пошуком, накопиченням, аналітико-синтетичною обробкою, обміном, зберіганням та організацією доступу до краєзнавчої інформації (документів, знань) для здійснення краєзнавчої **комунікації**. Це забезпечує методологічну основу для обґрунтування документологічної, інформаційної та когнітивної наукових парадигм дослідження бібліотечного краєзнавства і краєзнавчої діяльності бібліотек.

Інформаційний підхід має і значні евристичні можливості у вивченні специфіки краєзнавчих **документно-інформаційних потоків (масивів, ресурсів, продуктів і послуг)**, а також **краєзнавчих інформаційних потреб** користувачів завдяки знанням законів, функцій, ознак, властивостей, методів і засобів інформації як змісту відомостей або засобу соціальної комунікації (документологічної, інформаційної, когнітивної).

Великі пізнавальні можливості має *соціокультурний підхід*, який дає змогу розглядати бібліотечне краєзнавство і краєзнавчу діяльність бібліотеки як феномени культури та соціальної комунікації, як єдність культури та соціальності. Соціокультурний підхід сконцентрований насамперед на стратегічних соціальних цілях і культурно-ціннісних аспектах бібліотечного краєзнавства. Його використання забезпечує багатофакторний підхід до вивчення соціокультурного середовища (простору) краю, а також до механізмів зв'язку "соціальної" та "культурної" систем як умов ефективного функціонування бібліотечного краєзнавства (краєзнавчої діяльності бібліотек).

Термінологічний підхід передбачає вивчення історії термінів і понять, які визначаються ними, розробку або уточнення змісту й обсягу понять, установлення зв'язків і субординації понять, їх місця в понятійному апараті науки, що вивчає бібліотечне краєзнавство. Цьому сприяють методи термінологічного аналізу й операціоналізації понять, які дають змогу розробити або вдосконалити термінологічну систему предметної галузі.

Осмислення суті бібліотечного краєзнавства і краєзнавчої діяльності бібліотек базується на попередньому уявленні про них. У зв'язку з цим важливого методологічного значення набуває *модельний підхід*, що передбачає *моделювання*, результатом якого є *модель*, яка відтворює всі суттєві особливості об'єкта. Саме за допомогою операцій з моделями можна прогнозувати реальні дії ще до їхнього здійснювання. Розрізняють *концептуальні, вербальні, математичні, графічні, фізичні* та інші моделі, їх сукупність дає змогу проникати в сутність бібліотечного краєзнавства (краєзнавчої діяльності бібліотек), визначати оптимальний стан і перспективи розвитку.

Вдале поєднання пізнавальних можливостей загальнонаукових підходів і методів, правильний вибір головної методологічної бази дають можливість проникати в суть бібліотечного краєзнавства, пізнавати його структуру, визначати пріоритетні напрями розвитку на перспективу.

Запитання для самоконтролю

1. *У чому полягає суть бібліотечного краєзнавства?*
2. *Яка структура бібліотечного краєзнавства?*
3. *Що є базовою підсистемою бібліотечного краєзнавства і чому?*
4. *У чому полягає специфіка наукової підсистеми бібліотечного краєзнавства?*
5. *Які складові освітньої підсистеми бібліотечного краєзнавства?*
6. *Які ознаки характерні для організаційно-управлінської підсистеми бібліотечного краєзнавства?*
7. *Які напрями бібліотечного краєзнавства вам відомі? У чому полягають їх особливості?*
8. *Який напрям бібліотечного краєзнавства є сутнісним і чому?*
9. *Які базові поняття бібліотечного краєзнавства ви знаєте? Розкрийте обсяг і зміст понять "край", "краєзнавчий документ" і "місцевий документ" .*
10. *Які методологічні підходи і методи застосовуються в бібліотечному краєзнавстві?*

Розділ 3

КРАЄЗНАВЧА ДІЯЛЬНІСТЬ БІБЛІОТЕКИ

3.1. КРАЄЗНАВЧА ФУНКЦІЯ БІБЛІОТЕКИ

Бібліотека, як і будь-яка інша система, створюється суспільством для виконання певних соціальних функцій. *Функція бібліотеки* — це її соціальне призначення (місія, роль, завдання). Бібліотека є *поліфункціональною системою*, що виконує певні взаємопов'язані соціальні функції, які дають змогу оперативно реагувати на зміни в зовнішньому середовищі.

Краєзнавча функція бібліотеки — головна типологічна ознака загальнодоступної публічної бібліотеки, яка відрізняє її від усіх інших бібліотек. Її сутність полягає в сприянні розвитку краєзнавства бібліотечними засобами.

Краєзнавчу діяльність здійснюють також й інші бібліотеки (національні, спеціальні, навчальних закладів тощо). Однак цю діяльність не можна вважати для них пріоритетною. Саме загальнодоступні універсальні (наукові і масові) бібліотеки відіграють провідну роль у налагодженні системної краєзнавчої діяльності, координуючи її з бібліотеками інших типів та видів на національному, регіональному і місцевому рівнях.

Краєзнавча функція з найбільшою повнотою виявляється через надання бібліотекою *пріоритетного значення* фондоутво-

ренню та бібліотечно-бібліографічному обслуговуванню користувачів краєзнавчими документами, а також інформацією про них. Завдяки краєзнавчій функції місцева публічна бібліотека реалізує своє **краєзнавче призначення** щодо задоволення краєзнавчих інформаційних потреб населення, створення "документальної регіональної пам'яті" про певний край.

Краєзнавча функція інтегрує сутнісні функції бібліотеки, що реалізуються через краєзнавчу діяльність бібліотеки. Її успішна реалізація значною мірою збагачує змістовий аспект бібліотечної діяльності, сприяє формуванню **краєзнавчого середовища** в області, районі, місті, селі, селищі як головних адміністративно-територіальних об'єднань у середині країни. **Зміст краєзнавчої функції бібліотеки полягає в збиранні, обробці, зберіганні та забезпеченні доступу користувачів до традиційних (нонелектронних) та електронних краєзнавчих документів, а також до інформації про них з метою повного й оперативного задоволення краєзнавчих інформаційних потреб.**

Краєзнавча функція бібліотеки належить до розряду **феноменологічних** (допоміжних) **соціальних функцій**, знаходить свій вияв у наданні **пріоритетності** напрямам і видам професійної діяльності, що здійснюються на допомогу краєзнавству. Всі загальносистемні компоненти (документний фонд, бібліотечний персонал, контингент користувачів і матеріально-технічна база) є інтегрованими та підпорядковуються краєзнавству. Ця функція пронизує всі елементи системи "бібліотека" і виконується всіма ними одночасно: краєзнавчий документ містить краєзнавчу інформацію; бібліотечний персонал здобуває, обробляє, зберігає, надає в користування краєзнавчий документ; користувач засвоює не лише первинний краєзнавчий документ, але й оброблену інформацію про нього; і, нарешті, краєзнавчий документ — це ще й матеріальний носій, тобто об'єкт, який має вартість, придбаний бібліотекою за певну ціну і тому є й елементом бібліотечного фонду, й елементом матеріально-технічної бази.

Краєзнавчу функцію тією чи іншою мірою виконують усі без винятку бібліотеки, однак рівень і масштаби її реалізації різні.

Центрами бібліотечного краєзнавства є загальнодоступні універсальні публічні бібліотеки регіонального та місцевого рівнів — крайові, обласні, міські, районні, сільські та селищні (для дітей, юнацтва, дорослих, загальновікові) — головні носії краєзнавчої функції. Публічна бібліотека (за визначенням) є загаль-

недоступною установою, яка має задовольняти краєзнавчі інформаційні потреби широких верств населення.

Якщо специфіку національної бібліотеки визначає *державність*, то сферу відповідальності місцевої публічної бібліотеки (МПБ) у загальнодержавній системі бібліотек становить регіональність, яка зумовлює її специфічні особливості. *Регіональність* — це система ознак, яка включає: а) соціальне походження, що спричиняє потребу суспільства, груп, окремих осіб у задоволенні своїх регіональних (у тому числі краєзнавчих) інтересів і запитів через бібліотеки; підпорядкованість діяльності бібліотеки інтересам певного краю; б) регіональний (у межах певної території всередині країни) масштаб діяльності: вивчення та врахування в діяльності бібліотеки місцевих особливостей, профілю краю; в) відповідальність за збирання, зберігання та надання в громадське користування документів, присвячених певному краю або виданих у ньому; забезпечення гарантованого доступу населення до краєзнавчих ресурсів певної бібліотеки, сукупності бібліотек краю, країни, світу; г) фінансова й адміністративна приналежність краю.

Провідне місце в системі бібліотечного краєзнавства посідають ОУНБ і ЦБС — центральні районні та міські бібліотеки для дорослих. Виконання ними краєзнавчої функції дає змогу реалізувати специфічні обов'язки як щодо всієї країни, так і щодо окремого краю (регіону). *По-перше*, центри бібліотечного краєзнавства виконують специфічні обов'язки *стосовно всієї країни*, гарантуючи вичерпне комплектування своїх фондів документами двоякого роду: 1) такими, що присвячуються певному краю (краєзнавчі документи) і 2) такими, які вийшли друком на його території (місцеві документи). *По-друге*, реалізація краєзнавчої функції пов'язана також із виконанням центральною бібліотекою своїх головних обов'язків *щодо самого краю (регіону)*: всебічне та максимально повне розкриття унікальності певного краю, його духовної спадщини, наукової, економічної та культурної діяльності. Оптимальне виконання бібліотекою краєзнавчої функції передбачає реалізацію таких взаємопов'язаних напрямів діяльності:

- збирання, зберігання та поширення документів (інформації, знань) про край (функція регіональної пам'яті) і документів, що вийшли друком у краї;

- вивчення особливостей бібліотечної справи в краї, а також бібліотек краю;
- участь у пошуковій роботі з метою виявлення нових відомостей про край разом із об'єднаннями краєзнавців, створеними в бібліотеці або при ній.

У широкому значенні краєзнавча функція — це *регіонально особливий* вияв загальнобібліотечних технологічних функцій: фондоутворення, бібліотечно-бібліографічного інформування та обслуговування користувачів. У *вузькому* сенсі — це типотворювальна функція регіональної та місцевої публічних бібліотек, котрі в загальнодержавній бібліотечній системі мають особливу сферу відповідальності — *краєзнавчу*, яку розуміють як збирання, зберігання та надання в громадське користування краєзнавчих та місцевих документів, а також інформації про них. Специфіка краєзнавчої функції виявляється за умов бібліотек різних типів та видів і забезпечує основи для координації формування та взаємовикористання краєзнавчих документно-інформаційних ресурсів. Краєзнавчий компоненту бібліотечній сфері діяльності виявляється в таких формах:

- як наскрізне явище, що передбачає наявність краєзнавчого аспекту в усіх напрямках діяльності МПБ;
- як постійний, пріоритетний вид професійної діяльності у формі організованої краєзнавчої діяльності бібліотеки;
- як тимчасовий (що посилюється чи зникає) напрям діяльності бібліотеки, який компенсує відсутність на певній території спеціального обслуговування;
- як проблемно-ситуаційний вид діяльності, що пов'язаний з актуалізацією окремих інформаційних потреб користувачів, зумовлених місцевими особливостями.

Краєзнавча функція сприяє повному й оперативному задоволенню краєзнавчих інформаційних потреб користувачів. Важливе значення має дотримання публічною бібліотекою принципу загальнодоступності до краєзнавчих і місцевих документів (інформації, знань). Всеосяжний характер краєзнавчої спрямованості діяльності регіональних і місцевих бібліотек, велика соціальна значущість КДБ свідчать про наявність принципу *краєзнавчого підходу* в бібліотечній науці, виробництві, освіті, управлінні, спеціальному друку. Його суть полягає також у тому, що для підвищення інтересу, ефективності та глибини

засвоєння будь-якої теми, до якої звертається користувач бібліотеки, можливо й корисно знайти місце для краєзнавчих знань, читання краєзнавчої літератури. Під час засвоєння краєзнавчих знань, а також при використанні краєзнавчих документів посилюється "вкорінення" особистості до певного соціокультурного середовища. Тому краєзнавчі знання вважають супутнім елементом під час рекомендації видань. Вони необхідні для поглиблення знань про край його старожилів, полегшують адаптацію та "вживання" мігрантів до нового для них середовища проживання (в тому числі переселенців, біженців та ін.) Краєзнавчі знання актуалізують читання, роблять його більш захоплюючим, конкретним і близьким. Крім того, краєзнавчий підхід є основним у процесі здійснення діяльності бібліотеки щодо збирання, зберігання та надання в суспільне користування документів (інформації, знань) про край і документів, які вийшли у ньому друком.

Обслуговування користувачів з краєзнавства є одним із найважливіших завдань загальнодоступних публічних бібліотек регіонального та місцевого рівнів. Крім головної — обслуговування населення — вони виконують роль установ, які сприяють національному відродженню. Різноманітна КДБ спрямована на поширення через книгу (інформацію, знання) ідей національної самобутності української нації, духовної єдності, дружби народів, формування міжнаціональної злагоди і взаємозбагачення національних культур; на збереження історичної культурної спадщини та подальший розвиток національної етнічної самобутності і традицій народів України; на виховання патріотизму, поваги до історії, культури, мови українського народу, всіх народів України. Бібліотеки здатні зробити свій внесок у стабілізацію відносин між людьми різних національностей — місцевих жителів (земляків), брати участь у вихованні шанобливого ставлення до культури кожного етносу, формувати толерантне мислення, поважне ставлення до чужої релігії, традицій і звичаїв. Бібліотеки сприяють розвиткові інтересу місцевих жителів до культури інших народів і, відповідно, сприйняттю досягнень багатогранної регіональної, національної та світової культури.

Публічним бібліотекам належить особлива роль у створенні "документальної пам'яті регіонів України", оскільки саме вони наразі є центрами культурного та духовного життя будь-якого територіального об'єднання, зосереджуючи у своїх фондах збе-

режену історичну пам'ять жителів тієї чи іншої місцевості, міста, району, села. Саме бібліотеці відводиться роль творця енциклопедії (родоводу) свого рідного міста, села, селища, об'єднувача його ентузіастів та однодумців. Досвід засвідчує, що саме бібліотекарям вдається зібрати любителів краєзнавства, інтелігенцію, ветеранів і молодь — усіх небайдужих до минулого, сучасного та майбутнього свого рідного краю.

Публічні бібліотеки, реалізуючи краєзнавчу функцію, здатні охопити бібліотечним обслуговуванням практично всі сфери людської діяльності, зважаючи на особливості певного краю. Краєзнавча ідея наявна в усіх видах бібліотечної діяльності загальнодоступних публічних бібліотек регіонального та місцевого рівнів. Її практичній реалізації сприяє створення краєзнавчих центрів, відділів, секторів у обласних і центральних районних і міських бібліотеках, а також запровадження спеціалізованих бібліотечних установ, розбудова систем тощо, зумовлених факторами регіонального середовища і тенденціями розвитку, що визначають взаємозв'язки бібліотек з іншими регіональними (місцевими) установами.

Бібліотека — відкрита система, тому в межах здійснення нею краєзнавчої функції доцільно виділяти деякі *цільові підфункції*, зумовлені актуалізацією окремих проблем краєзнавства та, відповідно, краєзнавчих інформаційних потреб користувачів: екологія, генеалогія, місцеве самоврядування тощо.

Бібліотеки стають центрами правової, ділової, екологічної інформації, здійснюють документно-інформаційне забезпечення державних структур та органів місцевого самоврядування. Практично всі сфери діяльності, що локалізовані в краї, об'єктивно потребують краєзнавчого супроводу. Так, включення бібліотеки до системи формування демократичних засад у суспільстві, до політики місцевої влади актуалізують проблему інформаційної підтримки розвитку території, діяльності місцевої ради та виконавчих органів шляхом створення системи бібліотечно-інформаційного забезпечення органів місцевого самоврядування (ОМС) (Л.С. Северин). МПБ здійснює допомогу ОМС через збирання, зберігання та надання: а) профільних (у тому числі краєзнавчих) джерел інформації на традиційних та електронних носіях, пов'язаних із виконанням ОМС своїх професійних обов'язків; б) законодавчих і нормативно-правових документів (у тому числі повнотекстових БД), виданих органами

місцевого самоврядування; в) популяризації діяльності ОМС з використанням опублікованих і неопублікованих документів, електронного каталогу, бібліотечного веб-сайта (веб-порталу) в глобальній мережі Інтернет, іншими засобами. Це, з одного боку, дає змогу ОМС приймати обґрунтовані, виважені рішення, а з іншого, — забезпечує комунікаційні зв'язки між ОМС і місцевою спільнотою через інформування останньої про діяльність ОМС. Посередницька діяльність МПБ забезпечує таким чином прямі та зворотні зв'язки ефективної управлінської діяльності, сприяє перегляду суспільством свого ставлення до бібліотек, подоланню самими бібліотеками багатьох стереотипів теорії та практики, підвищенню іміджу МПБ серед органів місцевої влади та місцевого населення. Окрім іншого, у МПБ виникає реальна можливість поліпшити свою матеріально-технічну та фінансову базу, поповнити свій фонд документами ОМС, а відтак — поліпшити якість бібліотечно-бібліографічного обслуговування користувачів з краєзнавства.

Запровадження ділового співробітництва МПБ з іншими місцевими установами, організаціями та підприємствами зумовило виникнення нової функції бібліотек, яку називають *іміджмейкерською*. Її реалізація сприяє формуванню привабливого іміджу МПБ серед місцевої спільноти, тобто вирішенню одного з найголовніших завдань краєзнавчої діяльності бібліотеки, що забезпечується системою краєзнавчих ресурсів, різних форм і методів, у тому числі бібліотечної реклами. З запровадженням інформаційних технологій поширюється спектр засобів реалізації бібліотекою її краєзнавчого призначення, змінюється й образ самої місцевої публічної бібліотеки, яка перетворюється на культурний, освітній та інформаційний центр місцевої спільноти.

Місцеві публічні бібліотеки сьогодні працюють у складному, багатофакторному просторі, який потребує для реалізації краєзнавчої функції адекватної системи краєзнавчої діяльності.

Важливими чинниками, що визначають провідну роль загальнодоступних універсальних наукових і масових бібліотек, котрі узагальнено називають місцевими публічними бібліотеками, є: розвинута мережа, стабільне комплектування та фінансування; компетентний персонал, що формується з фахівців з різних сфер (фахівці в галузі бібліотечної справи, програмісти, Інженери, адміністратори баз даних, історики, економісти, соціологи, психологи, екологи та ін.), які є місцевими жителями

та для яких краєзнавчі проблеми близькі в професіональному та особистісному аспектах. МПБ територіально найбільш наближені до місцевого населення та його потреб; широкодоступні завдяки безплатному наданню краєзнавчих ресурсів, продуктів і послуг. Ці бібліотеки орієнтовані на інтереси свого регіону, його жителів, намагаються максимально зважати на їхні специфічні краєзнавчі інформаційні потреби, встановлюють робочі контакти з місцевою адміністрацією, підприємствами, установами та організаціями, що сприяє підвищенню їх статусу на регіональному (місцевому) рівні. Все це дає змогу вирішувати багатоаспектні завдання і значно розширювати документально-комунікативні можливості виконання МПБ краєзнавчої функції.

Істотним чинником, що визначає провідну роль місцевої публічної бібліотеки у краї, є багатофункціональна краєзнавча діяльність. Це дає змогу МПБ вирішувати багатоаспектні завдання бібліотечно-інформаційного забезпечення краєзнавства. Стало вже традицією сьогодення створювати на базі МПБ не тільки центри краєзнавчої, але й правової, економічної, екологічної, генеалогічної та іншої інформації, що значно розширює комунікаційні зв'язки бібліотеки з різними регіональними (місцевими) структурами. Місцеві публічні бібліотеки мають розвивати тісну інтеграцію з місцевими архівами та музеями, що зумовлено зростанням інтересу населення до генеалогічних й історичних коренів: документа — першоджерела, меморіальної літератури, історичного краєзнавства. Бібліотеки як архіви та музеї є поліфункціональними установами, їх поєднує виконання краєзнавчої функції, реалізація якої забезпечується специфічними ресурсами, продуктами та послугами. Оптимально виконувати своє краєзнавче призначення МПБ може шляхом налагодження тісних партнерських відносин з адміністративними та громадськими структурами, установами, організаціями, фондами, ЗМІ, а також шляхом участі бібліотеки в різних конкурсах, акціях, грантах. Визначення стратегічних позицій у зовнішньому середовищі базується на багатоаспектному вивченні їхньої діяльності, які дають змогу вибудовувати прогнози, варіанти досягнення цілей, а також стратегію краєзнавчої діяльності бібліотеки, у межах якої реалізується краєзнавча функція.

Своє краєзнавче призначення місцева публічна бібліотека може виконати лише за наявності таких чинників: значного краєзнавчого ресурсного потенціалу (документного, інформаційного, такого, що містить знання), кадрових, матеріально-тех-

нічних та фінансових ресурсів; багатофункціональності краєзнавчої діяльності бібліотеки, яка забезпечує ефективне здійснення нею внутрішньобібліотечних процесів і широкий вихід МПБ до зовнішнього середовища; розвитку системи контрактів у краєзнавчо-інформаційному середовищі регіону (місцевості). Реалізація цих чинників сприяє виконанню краєзнавчої функції, яка здійснюється в процесі практичної краєзнавчої діяльності бібліотек.

Краєзнавча функція характеризується здатністю місцевої публічної бібліотеки оперативно реагувати на зміни в зовнішньому середовищі, які виявляються в зміні краєзнавчих інформаційних потреб користувачів як самоорганізуючої системи (за методом синергетики); самостійно виконувати завдання впорядкування внутрішніх і зовнішніх зв'язків, а також досягати таких конкретних результатів:

- реально впливати на життя місцевого населення (територіальної спільноти);
- органічно включати бібліотеку до зовнішнього середовища;
- встановлювати принципово нові відносини з територіальними (місцевими) органами влади й управління;
- формувати та розвивати краєзнавчі інформаційні потреби своїх та інтерактивних користувачів;
- залучати до КДБ не тільки власні ресурси і продукти, але й Інтернет-ресурси та продукти світової інформаційної спільноти;
- розвивати горизонтальні та вертикальні професійні комунікації як усередині бібліотеки, так і на місцевому, регіональному, міжрегіональному, загальнодержавному та світовому рівнях;
- формувати систему безперервної професійної підготовки та перепідготовки бібліотечно-бібліографічних кадрів з бібліотечного краєзнавства;
- створювати й реалізовувати нові концепції бібліотечного обслуговування з краєзнавства, що характеризуються комфортністю, відкритістю, достовірністю, спеціалізацією та формують *краєзнавчий мікроклімат*;
- впливати на проектування та будівництво будівель і приміщень МПБ з урахуванням місцевої специфіки, сприяти тому, щоб у зовнішньому та внутрішньому оформленні бібліотеки був *місцевий колорит*.

3.2. КРАЄЗНАВЧА ДІЯЛЬНІСТЬ БІБЛІОТЕКИ - БАЗОВА ПІДСИСТЕМА БІБЛІОТЕЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА

Головною підсистемою бібліотечного краєзнавства є *краєзнавча діяльність бібліотеки (КДБ) — сфера науково-практичної діяльності бібліотеки щодо збирання, опрацювання, зберігання та надання в суспільне користування краєзнавчих і місцевих документів, а також інформації про них.*

Оскільки в бібліотечній сфері використовуються два синонімічних терміни "краєзнавча діяльність бібліотеки" та "краєзнавча робота бібліотеки", доцільно розглядати терміноелемент "діяльність" ширше, ніж терміноелемент "робота". При такому підході краєзнавча робота бібліотеки — це сукупність суто технологічних бібліотечних процесів щодо виявлення, відбору, придбання, аналітико-синтетичної обробки, зберігання краєзнавчих і місцевих документів, а також створення інформації про них з метою громадського користування.

Краєзнавча діяльність є головним *засобом* реалізації краєзнавчої функції бібліотеки. Зміст КДБ полягає (за деяким винятком) не в безпосередньому проведенні краєзнавчих спостережень, а у сприянні краєзнавству як допоміжної структури шляхом формування системи бібліотечно-інформаційного забезпечення й обслуговування базової сфери — краєзнавства.

Основними *цільми* краєзнавчої бібліотечної діяльності є:

- забезпечення доступності краєзнавчих інформаційних ресурсів, продуктів і послуг;
- поширення краєзнавчих знань, формування, розвиток і задоволення краєзнавчих інформаційних потреб користувачів.

Краєзнавча діяльність бібліотек здійснюється за двома головними *напрямами*:

- 1) робота з документами, пов'язаними з краєм своїм змістом (з краєзнавчими документами);
- 2) робота з документами, пов'язаними з краєм своїм походженням (з місцевими виданнями).

Робота з краєзнавчими документами створює засади для використання краєзнавчих знань у сучасній практичній, науковій, освітній, громадській діяльності; формує документну базу для майбутніх історичних досліджень. Робота щодо виявлення, збирання, зберігання та бібліографічного відбиття і підсумовування місцевих документів уможлиблює створення репертуару місцевого друку, що об'єктивно характеризує стан та історичні зміни культурного рівня, суспільно-політичного життя регіону, внесок його жителів у науку, виробництво, економіку, культуру країни; створює джерельну базу для краєзнавчої діяльності бібліотеки. Водночас ця діяльність є часткою роботи щодо формування та зберігання загальнодержавної колекції вітчизняних видань і створення їх повного бібліографічного репертуару.

Краєзнавча діяльність бібліотек включає такі головні *види*:

- формування, зберігання та використання фонду краєзнавчих і місцевих документів — краєзнавчого фонду (КФ);
- формування, ведення та використання краєзнавчого довідково-бібліографічного апарату (КДБА);
- створення системи краєзнавчих бібліографічних посібників (КБП) і БД;
- бібліотечне обслуговування щодо надання краєзнавчих ресурсів, продуктів і послуг користувачам;
- бібліографічне обслуговування, спрямоване на надання користувачам краєзнавчої бібліографічної інформації;
- поширення краєзнавчих знань, популяризація краєзнавчих ресурсів, продуктів і послуг бібліотеки;
- науково-методичне забезпечення краєзнавчої діяльності бібліотек у регіоні, підвищення кваліфікації працівників бібліотек у галузі КДБ;
- науково-дослідна діяльність у галузі бібліотечного краєзнавства в цілому та краєзнавчої діяльності бібліотек зокрема;
- пошукова краєзнавча діяльність працівників бібліотек*.

Взаємопов'язана сукупність цих видів діяльності дає змогу розглядати КДБ як систему щодо створення краєзнавчих інформаційних ресурсів, продуктів і послуг та обслуговування користувачів — своїх та сторонніх (рис. 3.1).

* Детально основні види діяльності розглядаються у відповідних іншідіпх підручника.

Краєзнавча діяльність бібліотек

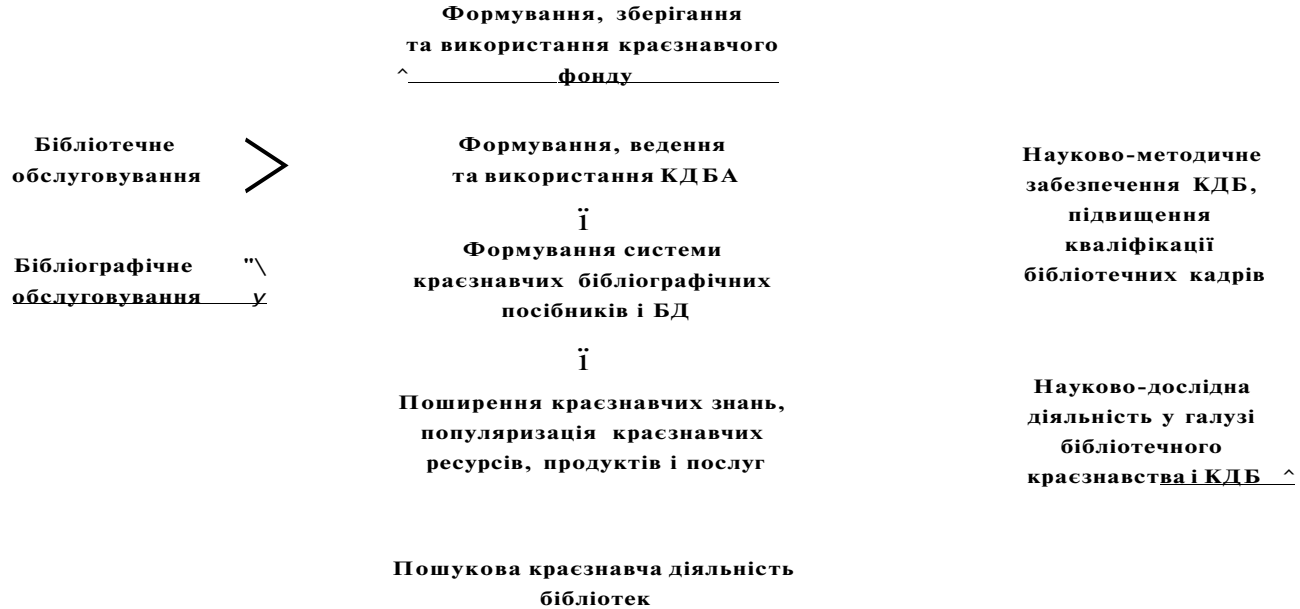

Рис. 3.1. Система краєзнавчої діяльності бібліотеки

Стосовно головного суб'єкта — бібліотечного фахівця — ці види діяльності є *професійними*. Однак краєзнавча сфера така, що бібліотеки, займаючись краєзнавчими дослідженнями, часто-густо виходять за межі власне бібліотечної праці, втручаються у сферу діяльності краєзнавчих об'єднань, архівів, музеїв, видавництва. Усі види і форми діяльності бібліотеки у сфері краєзнавства цілком прийнятні, якщо вони не суперечать, а, навпаки, сприяють виконанню бібліотекою головного — *бібліотечного виду діяльності, що кваліфікується як збирання, опрацювання, зберігання та надання в громадське користування краєзнавчих і місцевих документів широкого соціального призначення*.

Створення системи краєзнавчої діяльності бібліотеки — запорука успіху в реалізації практичної підсистеми бібліотечного краєзнавства. Системний характер КДБ виявляється в комплексному висвітленні краєзнавчої тематики; ефективному та взаємопов'язаному здійсненні бібліотекою головних напрямів і видів краєзнавчої діяльності; активному використанні інформаційних технологій у формуванні й організації доступу до краєзнавчих ресурсів, продуктів і послуг своїх та віддалених користувачів. Для успішного здійснення КДБ важливим є врахування трьох головних моментів:

1) відстежувати зміни в теорії та практиці бібліотечного краєзнавства й нормативному регулюванні цієї сфери діяльності, а також новачі в галузі інформаційної техніки й технології;

2) приділяти увагу структурі та розвиткові краєзнавчого документного потоку (а також потоку місцевих документів) як з погляду розсіювання та концентрації, старіння й актуалізації, так і з погляду виникнення нових форм і технологій доведення цієї інформації до споживачів;

3) зважати на специфіку краєзнавчих інформаційних потреб користувачів стосовно охоплення та глибини тематичних напрямів краєзнавства, типів і видів краєзнавчих ресурсів, продуктів і послуг.

Краєзнавчу діяльність здійснюють практично всі бібліотеки регіонального та місцевого рівнів. Проте головне навантаження несуть ОУНБ і ЦБС для дорослих — центри бібліотечного краєзнавства.

Обласна універсальна наукова бібліотека (ОУНБ) є центром зберігання краєзнавчих ресурсів, центром бібліотечно-бібліо-

графічного обслуговування, бібліографічним центром, методичним і координаційним центром, науковою установою, учасницею державного краєзнавства та громадського краєзнавчого руху.

Як *центр зберігання краєзнавчих ресурсів* ОУНБ виконує таку роботу: завдяки використанню широкого кола джерел виявляє краєзнавчі та місцеві документи свого регіону; зосереджує у своєму фонді вичерпно повне зібрання краєзнавчих і місцевих документів, виконуючи функції регіонального депозитарію та репозитарію краєзнавчих і місцевих документів, забезпечує їх надійне і постійне зберігання та широкий доступ користувачів до краєзнавчих ресурсів.

Як *центр бібліотечного обслуговування* ОУНБ надає користувачам такі продукти і послуги: доступ безпосередньо до самих краєзнавчих і місцевих документів зі свого фонду, а також з інших фондосховищ (через системи міжбібліотечного абонементу — МБА та електронної доставки документів — ЕДД); доступ до бібліографічної й авторитетної інформації про краєзнавчі та місцеві документи регіону; бібліотечне обслуговування за поодинокими та довготривалими запитамі краєзнавчого характеру, а також консультаційну допомогу (консалтинг) у використанні краєзнавчого довідково-бібліографічного апарату (КДБА) й інших джерел краєзнавчої інформації.

Як *регіональний бібліографічний центр* ОУНБ бере безпосередню участь у створенні краєзнавчої бібліографії та національної бібліографії України (щодо національного бібліографічного репертуару та патріотики), формуванні та збереженні національного фонду документів, представляючи в них свій регіон; може виконувати функції регіональної книжкової палати.

Як *методичний і координаційний центр* ОУНБ визначає загальну стратегію КДБ у краї, організовує, координує та методично забезпечує цю діяльність.

Як *науковий центр* ОУНБ організовує та здійснює наукові дослідження в галузі бібліотечного краєзнавства та КДБ, а також краєзнавства в цілому.

Як *учасник державного краєзнавства та громадського краєзнавчого руху* ОУНБ виконує професійну бібліотечну діяльність з краєзнавства, сприяє діяльності краєзнавчих об'єднань (спілок, товариств, клубів, громадських краєзнавчих музеїв тощо) та окремих краєзнавців.

У межах краєзнавчої діяльності ОУНБ виконує такі *види робіт*:

- виявляє краєзнавчі та місцеві документи, використовує різні джерела і способи документопостачання краєзнавчих і місцевих документів, здійснює контроль за надходженнями краєзнавчих і місцевих документів з використанням системи місцевого обов'язкового примірника документів;
- формує краєзнавчий фонд з вичерпною повнотою, виконуючи функції депозитарного та репозитарного зберігання краєзнавчих і місцевих документів, забезпечує їх гарантоване збереження для нинішніх і майбутніх поколінь;
- з максимальною повнотою відбиває відомості про краєзнавчі та місцеві документи у своєму довідково-бібліографічному апараті;
- здійснює інформування про краєзнавчі та місцеві документи згідно з поодинокими та довготривалими краєзнавчими бібліографічними і фактографічними запитами;
- надає краєзнавчі та місцеві документи користувачам своєї бібліотеки та віддаленим користувачам (з використанням системи МБА й ЕДД);
- формує систему краєзнавчих бібліографічних посібників (БД) і покажчиків місцевих документів;
- акумулює і надає інформацію про краєзнавчі ресурси (склад та умови доступу), які можна знайти в інших бібліотеках, установах регіону та за його межами;
- створює та підтримує зведені каталоги краєзнавчих і місцевих документів, організовує корпоративну каталогізацію цих документів;
- видає путівники та довідники з краєзнавчих ресурсів регіону;
- поширює краєзнавчі знання, популяризує краєзнавчі інформаційні ресурси, продукти і послуги засобами бібліографічної та масової роботи: створення виставок, проведення масових заходів, ап допомогою друкованих видань, ЗМІ, мережі Інтернет;
- організовує та методично забезпечує мережеву інформаційну діяльність у галузі краєзнавства (веб-сайти, веб-портали) у своєму регіоні;
- визначає стратегію розвитку краєзнавчої діяльності бібліотек (зокрема й ЦБС) регіону, розробляє довгострокові програми її розвитку, бібліотечні проекти;

- аналізує стан КДБ у регіоні, публікує аналітичні та статистичні звіти;
- надає науково-методичну допомогу бібліотекам регіону, забезпечує підвищення кваліфікації їхніх працівників у галузі бібліотечного краєзнавства, організовує заходи, спрямовані на підвищення рівня інформаційної культури користувачів;
- забезпечує міжвідомчу інтеграцію бібліотек, інших організацій та установ краєзнавчого профілю з різних аспектів КДБ;
- організовує та здійснює регіональні наукові дослідження, проводить науково-практичні конференції в галузі бібліотечно-краєзнавства.

Централізована бібліотечна система (ЦБС) забезпечує краєзнавчі інформаційні потреби користувачів за двома напрямками:

- пов'язані зі своєю територією (місто, район);
- пов'язані зі своїм регіоном (область, край).

У змісті та обсязі краєзнавчої діяльності ОУНБ і ЦБС є багато спільного, проте наявні й відмінності, пов'язані насамперед з масштабами цієї діяльності в ЦБС.

За своєю територією ЦБС — зберігач основного, найповнішого зібрання краєзнавчих ресурсів, центр бібліографічної діяльності та поширення краєзнавчих знань, оскільки вона:

- за принципом максимальної повноти виявляє та включає до фонду краєзнавчі документи про територію;
- за принципом максимальної повноти виявляє й відбиває в краєзнавчому довідково-бібліографічному апараті (КДБА) відомості про краєзнавчі документи щодо території незалежно від місця зберігання (за можливості зі вказівкою на місцезнаходження);
- як учасник корпоративної каталогізації краєзнавчих документів розписує свої місцеві видання на предмет публікацій про територію;
- забезпечує бібліографічне обслуговування за запитамі, що стосуються території;
- організовує та проводить краєзнавчі дослідження щодо своєї території, створює первинні і вторинні джерела краєзнавчої інформації.

Стосовно свого регіону ЦБС забезпечує тільки загальні, головні краєзнавчі інформаційні потреби, в усьому ж іншому

виконує роль посередника між своїми користувачами та центральною бібліотекою регіону (ОУНБ):

- включає до фонду краєзнавчі документи про регіон (офіційні документи органів влади й управління регіону, довідкові, статистичні видання, літературу універсального та комплексного змісту тощо);
- виявляє краєзнавчі документи про регіон у бібліотеках та інших установах своєї території, відтворює відомості про місця їх зберігання у своєму КДБА;
- як учасник корпоративної каталогізації краєзнавчих документів розписує свої місцеві видання на предмет публікацій про регіон;
- указує шляхи та за можливості забезпечує доступ до головних утримувачів загально регіональної краєзнавчої інформації;
- забезпечує довідково-бібліографічне обслуговування за запитами, що стосуються регіону, своїми ресурсами, у разі необхідності переадресовує ці запити до ОУНБ.

У межах краєзнавчої діяльності ЦБС виконує такі *види робіт*:

- виявляє з використанням широкого кола джерел краєзнавчі документи про свою територію;
- зосереджує у своєму фонді повне зібрання краєзнавчих документів про свою територію і забезпечує їх надійне постійне зберігання;
- збирає та зберігає основні краєзнавчі видання про регіон;
- з максимальною повнотою відтворює відомості про краєзнавчі документи щодо своєї території та всі доступні на цій території краєзнавчі документи стосовно регіону в цілому у своєму КДБА;
- надає краєзнавчі документи читачам своєї бібліотеки та віддаленим користувачам (через системи МБА й ЕДД);
- здійснює інформування про краєзнавчі документи (свою територію та регіон) відповідно до одноразових та довготривалих краєзнавчих бібліографічних та фактографічних запитів;
- бере участь у формуванні системи краєзнавчих бібліографічних посібників регіону, складаючи бібліографічні покажчики про свою територію;
- збирає та надає інформацію про краєзнавчі ресурси (склад та умови доступу), що містяться в інших бібліотеках та установах своєї території та за її межами;

- створює та підтримує зведені каталоги краєзнавчих документів території;
- видає путівники та довідники з краєзнавчих ресурсів території;
- поширює краєзнавчу інформацію про свою територію;
- надає науково-методичну допомогу бібліотекам своєї території та забезпечує підвищення кваліфікації їхніх працівників у галузі бібліотечного краєзнавства;
- організовує та здійснює краєзнавчі дослідження.

ЦБС виступає інформаційним посередником між місцевими органами влади та населенням своєї території. Як така вона збирає, постійно зберігає та надає в користування нормативно-правові акти місцевих органів влади й управління; бібліографує й відображає їх у своєму КДБА; здійснює масове бібліографічне інформування про них (у ЗМІ, на сайті бібліотеки, через організацію інформаційних заходів тощо).

Краєзнавчі інформаційні ресурси ОУНБ і ЦБС є *відкритими і загальнодоступними*. Центри бібліотечного краєзнавства забезпечують однакову доступність краєзнавчих ресурсів для користувачів. Це означає, що:

- 1) краєзнавчі ресурси регіону мають бути доступними для користувачів у будь-який час і в будь-якому місці цього регіону та за його межами;
- 2) краєзнавчі ресурси, що знаходяться за межами регіону, мають бути доступними жителям певного краю;
- 3) краєзнавчі ресурси цього регіону мають бути доступними не лише для своїх, але й для сторонніх користувачів.

Успішне вирішення проблеми *доступу* користувачів до краєзнавчих ресурсів передбачає:

- *повноту фондів краєзнавчих і місцевих документів*, придбання самих краєзнавчих і місцевих документів та їх копій; копіювання краєзнавчих і місцевих документів (на паперові й електронні носії; раціональну організацію краєзнавчих фондів у краєзнавчому відділі та підрозділах бібліотеки; забезпечення необхідної кількості екземплярів краєзнавчих і місцевих документів; комплекс заходів щодо забезпечення схоронності; широке використання МБА, служб ЕДД і мережевих ресурсів; послідовне переведення друкованих краєзнавчих і місцевих до-

кументів у електронну форму через оцифрування з огляду на їх інформаційну цінність, унікальність й активність попиту;

- надання *бібліографічної інформації* про краєзнавчі та місцеві документи і *фактографічної інформації*, вилученої з документів; підготовку та видання (у паперовій чи електронній формах) бібліографічних і фактографічних довідників, що відбивають авторитетну інформацію про краєзнавчі та місцеві документи; довідково-бібліографічне й інформаційно-бібліографічне обслуговування, зокрема за запитами віддалених користувачів поштою, телефоном, електронною поштою; створення та використання віртуальної довідкової служби на сайті бібліотеки; використання під час виконання довідок не лише власних краєзнавчих ресурсів ОУНБ, але й тих, що перебувають за її межами;

- доступність *інформації про КДБ* і краєзнавчі ресурси, продукти і послуги, відображення відомостей про це в друкованих виданнях (довідниках щодо краєзнавчих інформаційних ресурсів регіону, зведених паспортах КДБА, описах краєзнавчих фондів і колекцій); на власному веб-сайті, у найбільших і стабільних Інтернет-порталах, у ЗМІ.

Краєзнавче бібліотечно-бібліографічне обслуговування здійснюється, зазвичай, безплатно. Оплачуються додаткові послуги та комфортніше обслуговування за умов доступності до тих самих ресурсів у безплатному режимі. Види послуг, які надаються за плату, а також розміри оплати встановлюються чинним законодавством або адміністрацією бібліотеки відповідно до діючих державних і відомчих нормативних документів. Доходи від КДБ використовуються для її подальшого розвитку: підвищення рівня обслуговування користувачів, ліквідації прогалин у фондах краєзнавчих і місцевих документів, придбання та модернізації комп'ютерів, програмного забезпечення, підготовки та видання бібліографічних посібників, довідників, путівників, каталогів, проведення конференцій, тренінгів, круглих Столів, а також підвищення рівня кваліфікації працівників краєонавчих відділів тощо.

Краєзнавча діяльність — це пріоритетний вид діяльності загальнодоступних регіональних і місцевих публічних бібліотек: обласних, міських, районних, сільських, селищних. КДБ є відносно самостійним видом професійної бібліотечної діяльності, котрий може бути об'єктом самостійного бібліотекознавчого дослідження.

3.3. СТРАТЕГІЧНІ НАПРЯМИ РОЗВИТКУ КРАЄЗНАВЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ БІБЛІОТЕК ЗА УМОВ ЕЛЕКТРОННОГО СЕРЕДОВИЩА

Радикальні зміни в технології виробництва, поширення, обміну й використання краєзнавчої інформації, що пов'язані з розвитком комп'ютерних і телекомунікаційних технологій, суттєво впливають на краєзнавчу діяльність бібліотек. Бібліотеки вже не можуть ігнорувати все більше зростаючий потік електронних публікацій, які надходять до їх фондів на СВ-К або доступні через Інтернет. Часто саме вони стають генераторами електронних колекцій. Нові засоби передавання краєзнавчої інформації з використанням Інтернету (електронна пошта, передача файлів на базі певних протоколів, краєзнавчі форуми, телеконференції, віддалений доступ до краєзнавчих інформаційних ресурсів) різке змінюють технологію інформаційного обміну, взаємодію між усіма компонентами та суб'єктами краєзнавчої діяльності бібліотек. Отже, є об'єктивна необхідність цілісного осмислення змін, які відбуваються в КДБ за умов формування бібліотечного електронного середовища. *Під бібліотечним електронним середовищем краєзнавства розуміють середовище, що утворюється бібліотечними установами на базі активного використання комп'ютерних і телекомунікаційних технологій для повного й оперативного задоволення краєзнавчих інформаційних потреб користувачів незалежно від місцезнаходження як користувачів, так і краєзнавчих інформаційних ресурсів, продуктів і послуг, яких вони потребують.*

Активне запровадження до бібліотечної галузі України и середині 1990-х років комп'ютерних і телекомунікаційних технологій відкриває нові можливості для вдосконалення КДБ. Нині більшість обласних універсальних наукових бібліотек (ОУНБ), а також багато місцевих публічних бібліотек (МПБ), зокрема районних і міських, мають комп'ютерну техніку, підключені до глобальної мережі Інтернет. Це дає підстави створювати: *по-перше*, українські бібліотеки діють у новому електронному середовищі; *по-друге*, електронне середовище, стій»

рюючи додаткові можливості для бібліотек, потребує певного коригування сучасної концепції бібліотечного краєзнавства в цілому та визначення стратегічних напрямів розвитку краєзнавчої діяльності бібліотек зокрема.

Технологічна модернізація бібліотечної сфери України створює сприятливі умови для *системного розвитку краєзнавчої діяльності бібліотек, зумовлює перехід від традиційної до електронної парадигми її розвитку*. Комп'ютерні та телекомунікаційні засоби впливають на всі напрями КДБ. Проте найбільше їх вплив виявляється в таких головних напрямках:

- удосконалення складу краєзнавчих ресурсів;
- поліпшення обміну краєзнавчою інформацією;
- підвищення доступності краєзнавчих ресурсів;
- поліпшення зберігання краєзнавчої документованої інформації тощо.

1. **Удосконалення складу краєзнавчих ресурсів** бібліотек відбувається шляхом: а) залучення до КФ електронних довідкових, енциклопедичних видань, рідкісних краєзнавчих книг, місцевих періодичних видань та ін., представлених в Інтернеті бібліотечними, книговидавничими, книготорговельними установами; б) поповнення краєзнавчих фондів (КФ) бібліотек традиційними (нонелектронними) й електронними (оф-лайн на СБ-К та он-лайн) ліцензованими документами; в) створення електронних краєзнавчих бібліотек і колекцій; г) селекції та фондоутворення краєзнавчих (зокрема авторських) Інтернет-ресурсів; д) автоматизації процесів формування та використання (моделювання, комплектування, облік, розстановка, розміщення, зберігання) фондів краєзнавчих і місцевих документів; є) формування єдиного розподіленого краєзнавчого фонду (ЄРКФ) бібліотек регіону — системи розподілених та інтегрованих краєзнавчих фондів бібліотек регіону, побудованої на принципах відповідності, координації, кооперації формування та взаємовикористання в локальному й інтегративному режимах. Створення такого фонду можна розпочати з формування повнотекстової БД місцевих Періодичних видань, рідкісних краєзнавчих книг тощо.

Другим важливим напрямом удосконалення складу краєзнавчих ресурсів бібліотек є створення нових оригінальних електронних краєзнавчих продуктів, які безпосередньо призначаються для розміщення в мережі Інтернет або публікації на СБ-К.

Наразі створюються інтегративні документи, які поєднують бібліографію, тексти, прізвища укладачів, оригінальні матеріали, образотворчий ряд і різні мультимедійні додатки, що набуває особливого значення для краєзнавства, оскільки бібліотеки зазнавали великих труднощів зі збиранням образотворчих, картографічних, музичних та інших матеріалів. Є перспектива щодо створення тематичної, бібліографічної, персональної мультимедійної продукції краєзнавчого змісту: картографічні видання про край, екологія краю, історія місцевих бібліотек, музеїв, архівів, видатні діячі краю, місцеві родоводи тощо.

Третя можливість — це створення вторинних електронних документів краєзнавчої тематики: дайджестів, системи оглядово-аналітичних документів, віртуальних путівників, веб-сайтів, бібліографічних, реферативних, фактографічних, адресно-довідкових, персональних, концептографічних посібників і БД, які є результатом інтелектуальної діяльності бібліотечних фахівців, складовою краєзнавчих фондів, до яких надається вільний доступ користувачів через локальні та глобальні мережі.

2. Поліпшення обміну краєзнавчою інформацією за умов електронного середовища актуалізує ефективне вирішення принаймні двох взаємопов'язаних проблем: а) налагодження обміну електронними краєзнавчими повнотекстовими, довідковими, фактографічними, концептографічними, персональними та іншими БД і колекціями; б) надання бібліографічної інформації про наявність і місцезнаходження краєзнавчих і місцевих документів. Поки що на бібліотечних сайтах України самі ресурси подаються не досить широко, частіше міститься лише інформація про них.

Комп'ютерні та телекомунікаційні технології сприяють переведенню краєзнавчих каталогів (у тому числі зведених) до електронного формату; створенню краєзнавчих бібліографічних БД; розробці навігаторів з краєзнавчих інтернет-ресурсів; каталогізації авторських краєзнавчих інтернет-публікацій тощо. За умов електронного середовища обмін краєзнавчою інформацією значно прискорюється, що забезпечує оперативність обміну.

Головним засобом обміну краєзнавчою інформацією є й залишається краєзнавчий каталог. За нових умов робота з краєзнавчим каталогом здійснюється за такими головними напрямками: а) створення електронних каталогів; б) активне включення до них бібліографічних описів на нові надходження; в) розгортай-

ня робіт зі сканування та ретроконверсії карткових краєзнавчих каталогів; г) надання каталогам зведеного характеру на основі корпоративної каталогізації; д) подання каталогів у мережі Інтернет тощо. Усвідомлюється цінність карткового краєзнавчого каталогу, здійснюються заходи щодо забезпечення його гарантованого збереження через консервацію, друкування, запис на СБ-К. Це не призводить до значних фінансових і працевитрат, проте зменшується загроза його втрати. Безперечно, важливим і перспективним є виставлення ретроспективної та поточної частин краєзнавчого каталогу в мережі Інтернет.

3. Підвищення доступності краєзнавчих ресурсів. Поява повнотекстових електронних краєзнавчих документів та Інтернету сприяла формуванню інших можливостей у наданні широкого доступу користувачам до краєзнавчих ресурсів; до використання в інтерактивному режимі не лише власних, але й запозичених краєзнавчих ресурсів, продуктів і послуг; забезпечила очевидну ліквідацію розриву в часі між віднадходженням інформації про документ та його отриманням. Оптимальним можна вважати варіант, коли бібліотека одночасно забезпечує доступ до власних і віртуальних краєзнавчих ресурсів не лише своїм користувачам, але й надає продукти і послуги власної генерації "чужим" — віртуальним читачам.

Головними засобами доступу до краєзнавчих ресурсів можна вважати: 1) широке використання веб-сайтів бібліотек та веб-порталів для представлення краєзнавчих ресурсів; 2) розвиток електронної доставки документів.

Аналіз інтернет-простору дав змогу виявити певні тенденції щодо використання його можливостей для представлення краєзнавчої інформації українськими бібліотеками регіонального та місцевого рівнів. Серед головних із них: а) динаміка кількісного зростання веб-сайтів бібліотек України; б) використання офіційних сайтів для представлення в них краєзнавчих ресурсів, формування в межах веб-сайту цілісного краєзнавчого блоку; в) удосконалення змісту, повноти, зручності, простоти навігації, оперативності оновлення краєзнавчих даних. Цьому має сприяти: постійне оновлення краєзнавчої інформації; необмежений доступ до повнотекстових краєзнавчих ресурсів бібліотек, електронних краєзнавчих каталогів і БД; створення в Україні веб-порталу або путівника з краєзнавчих ресурсів на веб-сайтах бібліотек України, як це зроблено в Російській Федерації.

Серед головних краєзнавчих ресурсів, представлених на бібліотечних сайтах України, слід назвати такі: 1) електронні краєзнавчі каталоги; 2) електронні бібліографічні покажчики; 3) тематичні, фактографічні, персональні, адресно-довідкові БД; 4) повнотекстові документи (оригінали або електронні версії виданих документів — місцеві періодичні видання, рідкісні краєзнавчі книги, путівники, довідники, тексти з історії краю, матеріали наукових і науково-практичних конференцій історико-краєзнавчої тематики, в яких міститься інформація з бібліотечного краєзнавства; 5) посилання на інформацію про край в Інтернеті (офіційну й авторську); відомості про краєзнавчу діяльність бібліотек та їх краєзнавчі ресурси (краєзнавчий фонд, краєзнавчий ДВА, діяльність краєзнавчого підрозділу, перелік краєзнавчих видань бібліотеки) та ін. Проте зазначена номенклатура поданих на бібліотечних сайтах України краєзнавчих ресурсів є оптимальною. Наразі ж більшість бібліотек для послуг користувачів надають переважно електронні бібліографічні покажчики; значно рідше — повнотекстові краєзнавчі документи, тематичні, адресно-довідкові, фактографічні БД, а також електронні краєзнавчі каталоги. Водночас вивчення інформаційних краєзнавчих потреб користувачів виявило їх зацікавленість в отриманні не лише бібліографічної інформації краєзнавчого змісту, але й відомостей про її наявність і можливість оперативного отримання через систему електронної доставки документів.

Нині є дві основні форми організації доступу до краєзнавчої інформації на бібліотечному веб-сайті: а) вона представлена в єдиній БД, забезпеченій відповідними пошуковими можливостями; б) інформація доступна через блок "Краєзнавство", розміщений на головній сторінці. Через пріоритетне значення краєзнавчої діяльності регіональних і місцевих бібліотек, а також для зручності користування краєзнавчу інформацію слід зосереджувати в одному місці, яка повинна мати на головній сторінці спеціальний вхід "краєзнавство" з детальним меню, системою рухливих і взаємних посилань. Необхідно, щоб до краєзнавчого блоку включалися краєзнавчі ресурси (краєзнавчі БД, бібліографічні покажчики, повнотекстові публікації), а також відомості про діяльність краєзнавчого підрозділу, бібліотеки в цілому.

За умов поширення веб-сайтів і веб-сторінок краєзнавчої тематики, які створюють не лише обласні, але й місцеві бібліотеки, окремі особи, обласні адміністрації, органи місцевого

самоврядування (районні, міські, сільські, селищні), місцеві підприємства, політичні партії, навчальні заклади, музеї, архіви, туристичні фірми й інші установи, районні та міські загальнодоступні бібліотеки — центри бібліотечного краєзнавства в Україні — мають взяти на себе відповідальність за виявлення, інвентаризацію, структуроутворення краєзнавчих документів і надання інформації про можливості їх отримання. ОУНБ і МПБ мають структурувати й інтегрувати ці матеріали на основі селекції краєзнавчої інформації, забезпечити широкий доступ користувачів до краєзнавчих ресурсів Інтернету на базі створення "Путівника з краєзнавчих ресурсів на бібліотечних сайтах в Інтернеті" або корпоративного веб-порталу. Путівник — це анований перелік доступних для користувачів краєзнавчих ресурсів, а також кумульована інформація про краєзнавчу діяльність бібліотек. Корпоративний веб-портал має виконувати такі функції: інтеграція краєзнавчих електронних ресурсів, інформації та даних; забезпечення роботи з внутрішніми краєзнавчими ресурсами через Інтернет згідно з правом на вільний доступ та електронної взаємодії з партнерами; селекція (відбір) найцінніших веб-сайтів краєзнавчої тематики і створення на їхній основі банку даних краєзнавчих інформаційних ресурсів; надання користувачам структурованого доступу до зовнішніх веб-ресурсів і власної бібліографічної, адресно-довідкової, фактографічної, персональної, концептографічної та повнотекстової краєзнавчої інформації через глобальну мережу Інтернет. Як ідеальний можна розглядати варіант формування інтернет-порталу краєзнавчого змісту на базі ОУНБ — головної бібліотеки з бібліотечного краєзнавства в Україні.

4. Поліпшення зберігання краєзнавчої документної інформації має здійснюватися через: 1) створення електронних колекцій краєзнавчих рідкісних книг; 2) дегіталізацію, тобто переведення найцінніших краєзнавчих і місцевих документів у цифрову форму; 3) розподіл між бібліотеками регіону відповідальності за повноту збирання та зберігання депозитарної (найціннішої) та репозитарної (що мало використовується) частин інтегрованого краєзнавчого фонду тощо. Останню можливість можна реалізувати шляхом: а) створення розподіленого депозитарного ЄРКФ на базі бібліотек різних типів і видів регіону, який акумулюватиме еталонний репертуар краєзнавчих і місцевих документів; б) організацію на базі ОУНБ єдиного репози-

тарію краєзнавчих і місцевих документів, що використовуються рідко; в) формування в кожному регіоні України цифрової (електронної) краєзнавчої колекції, яка виконуватиме функцію страхового фонду. Універсальні та спеціальні бібліотеки мають зосередитися на депозитарному зберіганні краєзнавчих і місцевих документів відповідно до свого профілю.

Оскільки процес *дигіталізації* краєзнавчих фондів бібліотек України тільки розпочинається, важливо здійснювати його поступово і диференційовано з урахуванням *критерію краєзнавчої цінності документа*, який поєднує важливі показники. Насамперед на мікрофільми або ж у цифрову форму слід переводити найцінніші краєзнавчі та місцеві документи з метою їх збереження для нинішніх та майбутніх поколінь. Вирішення цього завдання має певні протиріччя. *По-перше*, цифрування документів негативно впливає на оригінали, тому проблема їх збереження стає причиною нових проблем, пов'язаних зі зберіганням як традиційних, так і електронних краєзнавчих і місцевих ресурсів за умов електронного середовища. *По-друге*, цій роботі перешкоджають суперечливі завдання: забезпечення схоронності найцінніших краєзнавчих і місцевих документів і водночас підвищення доступу до них. Тому важливо, щоб ця робота здійснювалася як *багатоцільова*: паралельно має відбуватися не тільки страхове копіювання для вічного зберігання, але й захисне копіювання, яке дає змогу вивести цінні краєзнавчі видання з обігу; разом з тим видання, що копіюються, слід всебічно вивчати та розкривати бібліографічними засобами, а потім максимально надавати для широкого доступу. Оптимальним можна вважати варіант, коли, наприклад, колекція місцевих газет і довідкових видань про край є доступною і в локальній мережі бібліотек, і в Інтернеті, і на СБ-К. Доцільно, щоб ОУНІ» надавали відомості про подібні краєзнавчі колекції або копії окремих цінних краєзнавчих документів на своїх веб-сайтах. Значно поліпшити рівень зберігання краєзнавчих ресурсів можна не лише за наявності цільового фінансування та належної технічної бази, а й шляхом прийняття виважених рішень **щодо** назв, обсягів і послідовності переведення краєзнавчих документів у електронну форму.

Формування стратегії розвитку краєзнавчої діяльності бібліотек України за умов електронного середовища є одним із чинників гармонізації дій бібліотечних установ зі зростаючими

інформаційними краєзнавчими потребами суспільства. *Стратегія* — це формування довгострокових планів та шляхів їх досягнення для забезпечення розвитку й ефективних змін у якісному аспекті краєзнавчої діяльності бібліотек. Її успішна реалізація значною мірою залежить від активної фінансової, матеріально-технічної підтримки державними та регіональними органами влади розвитку *електронного бібліотечного краєзнавства в Україні*.

Серед перспективних напрямів розвитку краєзнавчої діяльності бібліотек за умов формування електронного середовища можна назвати:

1. Розвиток документної бази бібліотечного краєзнавства: комплектування КФ традиційними, електронними (офлайновими та онлайн-овими) ліцензованими документами; створення електронних краєзнавчих колекцій і бібліотек; формування єдиного розподіленого краєзнавчого фонду бібліотек регіону; селекція та фондоутворення краєзнавчих інтернет-ресурсів.

2. Трансформація краєзнавчого довідково-бібліографічного апарату: переведення традиційних краєзнавчих каталогів до електронного формату; впровадження зведених краєзнавчих каталогів; створення краєзнавчих бібліографічних, фактографічних, довідкових, концептографічних та інших БД; розробка навігаторів для користування краєзнавчими інтернет-документами; каталогізація авторських краєзнавчих інтернет-публікацій.

3. Забезпечення доступу до документної бази КДБ: організація роботи з краєзнавчими документами на будь-яких носіях Інформації; надання безпосереднього й інтерактивного доступу ДО краєзнавчих документів, ресурсів і послуг.

4. Інтеграція краєзнавчих ресурсів: розвиток електронної доставки краєзнавчих документів; створення зведених і розподілених краєзнавчих каталогів; формування єдиного розподіленого краєзнавчого фонду.

6. Розвиток видів і форм інформаційного забезпечення крає-
ІІІНСТВА: надання доступу до вторинних краєзнавчих докумен-
ті Ій електронних носіях; створення тематичних, персональ-
ЙІХ, довідкових та інших краєзнавчих БД, краєзнавчої елек-
ІрІННОЇ бібліотеки як оригінального продукту; підготовка огля-
;§МК)-пналітичної краєзнавчої інформації; організація інформа-
ційних центрів з краєзнавства.

6. Створення єдиної системи бібліотечного обслуговування: забезпечення широкого доступу користувачів до краєзнавчих ресурсів; упровадження розподіленої системи довідково-бібліографічного обслуговування з краєзнавства; електронна доставка краєзнавчих документів; створення зведених і розподілених краєзнавчих електронних каталогів.

7. Розвиток міжбібліотечної взаємодії: інтеграція краєзнавчих документних ресурсів; запровадження єдиної системи краєзнавчого довідково-бібліографічного обслуговування; створення розподілених краєзнавчих електронних бібліотек; електронна доставка краєзнавчих документів; упровадження зведеного довідково-бібліографічного апарату на краєзнавчі ресурси регіону.

8. Підготовка користувачів: організація курсів, зокрема "Інформаційна культура користувача", "Краєзнавчі веб-сайти бібліотек" та ін.; консультування; розробка системи НЕБР, інструкцій тощо.

9. Підготовка й перепідготовка кадрів у галузі бібліотечного краєзнавства на базі вищих навчальних закладів і бібліотек методом дистанційного навчання тощо.

10. Створення технічних, комунікаційних, програмно-технічних засад та використання єдиної системи протоколів передачі даних. Модель перспективних напрямів краєзнавчої діяльності бібліотек за умов формування електронного середовища наведена на рис. 3.2 (с. 148—149).

Краєзнавча діяльність бібліотек є відкритою динамічною системою, яка оперативно реагує на зміни у зовнішньому середовищі. Для її успішного розвитку необхідно дотримуватися трьох головних технологічних ліній: *традиційної, автоматизованої й електронної*. Лише в такому разі бібліотека буде здатна розширювати напрями КДБ, номенклатуру інформаційних ресурсів, продуктів і послуг для повного й оперативного задоволення постійно зростаючих краєзнавчих інформаційних потреб користувачів.

3.4. УПРАВЛІННЯ КРАЄЗНАВЧОЮ ДІЯЛЬНІСТЮ БІБЛІОТЕК

Багатогранна краєзнавча діяльність вимагає її *управління-регулювання в масштабах окремої бібліотеки, бібліотек певної місцевості, регіону, країни в цілому*. Управління КДБ входить до загальної системи управління бібліотекою та бібліотечною справою, йому притаманні загальні закономірності формування механізму управління. Разом з тим система управління КДБ (зміст, функції, структура та методи) має певну специфіку, що зумовлена *специфікою об'єкта управління — краєзнавчої діяльності бібліотеки*.

Окремі аспекти проблеми управління КДБ у різні часи розглядалися в публікаціях Н.Ф. Горбачевської, Т.А. Неверової (Каширських), Н.М. Кушнарєнко, О.В. Мамонтова, Г.О. Озерової, В.К. Степанова, М.М. Щерби та ін. Однак наразі її не можна вважати остаточно вирішеною.

Специфікою управління краєзнавчою діяльністю бібліотек є:

- відсутність чіткої системи управління КДБ, орієнтованої на комплексну реалізацію функцій управління (планування, організація, координація, облік, контроль, аналіз, підготовка та розстановка кадрів);
- система управління краєзнавчою діяльністю бібліотек характеризується багаторівневими структурними зв'язками на внутрішньобібліотечному, локальному (місцевому), регіональному, міжрегіональному та загальнодержавному рівнях, центральною ланкою яких є перші два рівні;
- найбільш розвинутою є організаційна функція управління КДБ, яка регулює суб'єкт-об'єктні зв'язки на різних рівнях організації цієї діяльності;
- провідне місце в системі управління КДБ посідають обласні універсальні наукові бібліотеки;
- системний розвиток краєзнавчої діяльності бібліотек переважно зумовлений наявністю органів управління КДБ на всіх рівнях, а також чітким визначенням їхнього статусу, повноважень і функцій;

Перспективи розвитку

Розвиток документної бази КДБ	Трансформація краєзнавчого довідково-бібліографічного апарату (ДВА)	Розвиток видів і форм інформаційного забезпечення краєзнавства
• Комплектування КФ традиційними та електронними (оф-лайн і он-лайн) ліцензованими КД ' Створення електронних краєзнавчих колекцій бібліотек • Формування єдиного розподіленого КФ бібліотек регіону ' Селекція та фондоорганізація авторських краєзнавчих інтернет-документів	Переведення традиційних краєзнавчих каталогів в електронний формат • Ведення електронних краєзнавчих каталогів • Створення краєзнавчих бібліографічних БД • Розробка навігаторів з краєзнавчих інтернет-документів -Каталогізація авторських краєзнавчих інтернет-публікацій	Розширення доступу до вторинних краєзнавчих документів на електронних носіях Створення тематичних, персональних, концептографічних та інших краєзнавчих БД Підготовка оглядово-аналітичної краєзнавчої інформації Організація інформаційних центрів з краєзнавства • Створення краєзнавчої електронної бібліотеки
Забезпечення доступу до документної бази	Інтеграція краєзнавчих ресурсів	Підготовка кадрів ^V
Організація роботи з краєзнавчими документами на будь-яких носіях Організація безпосереднього доступу до краєзнавчих документів " Організація інтерактивного доступу до краєзнавчих документів	- Розвиток електронної доставки краєзнавчих документів -Створення зведених і розподілених електронних краєзнавчих каталогів • Формування єдиного розподіленого КФ	- Підготовка кадрів у ВНЗ I—IV рівнів акредитації • Перепідготовка кадрів Упровадження дистанційної освіти

Рис. 3.2. Модель перспективних напрямів розвитку краєзнавчої

Краєзнавча діяльність бібліотеки

краєзнавчої діяльності бібліотек

Г Створення єдиної системи бібліотечного обслуговування Л _____ У - Забезпечення безпосереднього доступу користувачів до краєзнавчих ресурсів системи	Розвиток міжбібліотечної взаємодії • Інтеграція краєзнавчих документних ресурсів
- Створення розподіленої системи ДБО з краєзнавства- Забезпечення інтерактивного доступу до мережових краєзнавчих ресурсів	- Створення єдиної системи краєзнавчого ДБО- Створення розподілених краєзнавчих електронних бібліотек
" Електронна доставка краєзнавчих документів - Створення зведених і розподілених краєзнавчих електронних каталогів	- Електронна доставка краєзнавчих документів- Створення зведеного ДПА на краєзнавчі ресурси регіону
Підготовка користувачів " Організація курсів, консультування - Розробка системи НЕБР та інструкцій- Викладання курсу " Інформаційна культура користувача "	Створення технічних, комунікаційних, програмно-технологічних основ і використання єдиної системи протоколів передачі даних

діяльності бібліотек за умов формування електронного середовища

- оптимальна реалізація функцій управління КДБ на внутрішньобібліотечному, регіональному та загальнодержавному рівнях забезпечується краєзнавчими структурними підрозділами обласних (ОУНБ) та місцевих публічних бібліотек (ЦБС).

Управління краєзнавчою діяльністю бібліотек передбачає: а) створення, затвердження й реалізацію законодавчих і нормативно-правових актів, що регламентують КДБ; б) організацію органів управління КДБ на внутрішньобібліотечному, місцевому, регіональному та загальнодержавному рівнях на базі головних бібліотек; в) здійснення уніфікованого планування, обліку та звітності всіх видів краєзнавчої діяльності на внутрішньобібліотечному та міжбібліотечному рівнях шляхом створення комплексних краєзнавчих відділів у ОУНБ та місцевих публічних бібліотеках; д) забезпечення надійної інформаційної бази управління КДБ на засадах проведення діагностико-маркетингових досліджень кількісних і якісних показників краєзнавчої діяльності бібліотек з урахуванням регіональних особливостей.

В Україні склалася певна *система управління краєзнавчою діяльністю бібліотек*. Провідними бібліотеками, які здійснюють координацію та науково-методичне забезпечення КДБ, є: *на загальнодержавному рівні* — Державна бібліотека України для юнацтва, Національна бібліотека України для дітей, Державна історична бібліотека України; *на регіональному рівні* — Одеська державна наукова бібліотека ім. О.М. Горького, Харківська державна наукова бібліотека ім. В.Г. Короленка, Універсальна наукова бібліотека ім. І. Франка Автономної Республіки Крим; *на обласному рівні* — обласні універсальні наукові бібліотеки для дорослих, юнацтва й дітей; *на місцевому рівні* — центральні міські та районні бібліотеки для дорослих, дітей та юнацтва.

Упорядкуванню краєзнавчої діяльності бібліотек різних типів і видів сприяє *"Положення про краєзнавчу діяльність бібліотек"*, яке розробляється головним методичним центром бібліотечного краєзнавства. Положення визначає необхідний (базовий) рівень краєзнавчої діяльності, вимоги до її результатів, загальні принципи її організації. В Україні організацій КДБ на *загальнодержавному рівні* регламентується *"Положенням про краєзнавчу роботу бібліотек системи Міністерстві культури та мистецтв України"* (1996). Структурно Положм

ня складається з таких розділів: 1. Загальні положення. 2. Організація краєзнавчої роботи бібліотек. 3. Функції бібліотек. Положення визначає цілі, завдання, головні напрями КДБ, її організаційну структуру та створює нормативну базу для запровадження в країні системи КДБ*.

У *першому розділі* цього документа під назвою "Загальні положення" визначається його мета щодо впорядкування краєзнавчої діяльності бібліотек, уточнення її змісту та основних завдань. Краєзнавча діяльність бібліотек розглядається як один із пріоритетних напрямів бібліотечної роботи, спрямованої на виявлення, збирання й організацію загальнодоступного використання інформації про певну місцевість (край), що зафіксована в документах. Обґрунтовується соціальне значення КДБ; уточнюються обсяг і зміст таких понять, як "край", "краєзнавчий документ", "місцеве видання", визначаються методичні та координаційні центри бібліотечного краєзнавства.

Другий розділ "Організація краєзнавчої роботи бібліотек" визначає організаційні засади КДБ окремої бібліотеки на основі її статуту з урахуванням завдань і функцій. Обґрунтовується провідна роль спеціальних структурних підрозділів (відділів, секторів) або працівників, що відповідають за цю роботу, а також необхідність координації діяльності з усіма підрозділами бібліотеки на основі фондів і довідково-бібліографічного апарату бібліотеки.

У *третьому розділі* "Функції бібліотек" визначається специфічна роль бібліотек різних типів і видів у бібліотечному краєзнавстві, починаючи з Національної парламентської бібліотеки і закінчуючи централізованими бібліотечними системами. Серед головних напрямів КДБ визначаються такі: формування краєзнавчого фонду, обслуговування користувачів, науково-інформаційна та бібліографічна діяльність, довідково-інформаційне обслуговування користувачів, підготовка краєзнавчих бібліографічних посібників, популяризація краєзнавчих знань, науково-дослідна та науково-методична діяльність, автоматизація бібліотечно-бібліографічних процесів.

Такий документ загальнодержавного рівня є базою для розробки аналогічних положень на місцях, що конкретизують

управління КДБ з урахуванням сталих традицій, умов, можливостей бібліотек і завдань цієї діяльності за умов конкретної бібліотеки, бібліотек певної місцевості, регіону.

Для впорядкування КДБ *на регіональному рівні* створюється "Положення про краєзнавчу діяльність бібліотек у... краї" з урахуванням специфіки бібліотек різних типів і видів, можливостей співпраці з органами місцевої влади, науковими та навчальними закладами, архівами, краєзнавчими музеями тощо.

Внутрішньобібліотечний рівень організації КДБ конкретизується і передбачає розробку "Положення про краєзнавчу діяльність... бібліотеки". За структурою воно складається з таких основних розділів: 1. Загальні положення. 2. Організація краєзнавчої роботи. 3. Формування краєзнавчого фонду. 4. Обслуговування користувачів краєзнавчими документами. 5. Краєзнавча інформаційно-бібліографічна робота. 6. Поширення краєзнавчих знань. 7. Методична та науково-дослідна діяльність у галузі бібліотечного краєзнавства. Внутрішнє наповнення розділів здійснюється відповідно до специфіки кожного напрямку діяльності з урахуванням системного розвитку КДБ.

Оптимальна організаційна структура є основою об'єднання різних напрямів і видів краєзнавчої діяльності, чіткого розподілу обов'язків між співробітниками та структурними підрозділами бібліотеки. Зазвичай така організаційна структура (або її елементи) відбиваються в інших регламентуючих документах: статутах і положеннях про бібліотеку, положеннях про відділ (сектор, групу) краєзнавства, сектор краєзнавчої бібліографії при інформаційно-бібліографічному відділі, сектор депозитарного та репозитарного зберігання краєзнавчих і місцевих документів, підсобний фонд краєзнавчого відділу; в інструкції про краєзнавчу діяльність бібліотек-філіалів ЦБС тощо.

Краєзнавча робота здійснюється всіма структурними підрозділами ОУНБ і ЦБС під загальним керівництвом директора бібліотеки або його заступника.

Можливі різні *варіанти організації краєзнавчої діяльності*:

- створення спеціалізованого науково-виробничого підрозділу — *краєзнавчого центру* або *відділу краєзнавства*, який бере на себе головне навантаження з усіх напрямів краєзнавчої діяльності;

- організація *сектору краєзнавчої бібліографії* в складі інформаційно-бібліографічного відділу. У такому разі функції координації, планування, методичного забезпечення й контролю щодо кожного напрямку краєзнавчої діяльності здійснює відповідний функціональний відділ;

- призначення *відповідального працівника* за краєзнавчу діяльність (у складі інформаційно-бібліографічного чи методико-бібліографічного відділу). В останніх двох випадках цей підрозділ (фахівець) займається здебільшого бібліографічною роботою (участью в бібліографічній обробці краєзнавчих документів, формуванням та веденням КДБА, підготовкою бібліографічних покажчиків і БД, бібліотечно-бібліографічним обслуговуванням). При будь-якому організаційному варіанті КДБ проводиться за участі та координації всіх підрозділів бібліотеки.

Функції відділу фіксуються в *Положенні про краєзнавчий відділ* або *сектор бібліотеки*, яке розробляють з огляду на місцеві умови, з урахуванням усталеної практики краєзнавчої роботи своєї чи інших бібліотек. За структурою Положення складається з трьох частин: 1. Загальні положення. 2. Функції та завдання відділу. 3. Управління відділом. У загальній частині цього документа визначаються місце відділу в структурі бібліотеки, його завдання, напрями взаємодії з бібліотеками свого краю, з іншими установами й організаціями в галузі краєзнавчої діяльності. У функціональному розділі фіксують конкретні сфери відповідальності відділу з усіх напрямів КДБ: створення підсобного КФ відділу; обслуговування користувачів краєзнавчими документами зі свого підсобного фонду та фонду основного зберігання бібліотеки; організація популяризації краєзнавчих документів, проведення масових краєзнавчих заходів; створення та ведення зведеного краєзнавчого каталогу та зведеного каталогу місцевих видань; складання краєзнавчих бібліографічних посібників; здійснення довідково-бібліографічного й інформаційного обслуговування; науково-методичне забезпечення та науково-дослідна діяльність у галузі бібліотечного краєзнавства; складання планів і звітів про роботу тощо. В останньому розділі Положення про управління відділом розкриваються його структура, наявність секторів, груп, штату, а також обов'язки працівників Відділу відповідно до посадових інструкцій тощо. Положення інтегровується радою при дирекції обласної бібліотеки.

З метою раціонального розподілу праці складаються *посадові інструкції*, які фіксують коло обов'язків працівників відділу краєзнавства. Досвід кращих ОУНБ, які мають багаті краєзнавчі традиції, засвідчує, що штат співробітників відділу налічує від трьох до п'яти осіб. При штаті в п'ять осіб виділяють посади завідувача відділу, провідного (головного) спеціаліста, методиста, бібліографа та бібліотекаря.

Оскільки краєзнавча робота здійснюється практично всіма структурними підрозділами бібліотеки, головні її показники відтворюються, зазвичай, у планах роботи бібліотеки: як у загальному, так і в планах роботи різних відділів (секторів). Окреме планування та звітність є обов'язковими для краєзнавчих структурних підрозділів. Уособлене планування та звітність КДБ мають сенс, коли бібліотеки беруть участь у реалізації міжнародної, загальнодержавної або регіональної краєзнавчої програми, загальноміських краєзнавчих заходах тощо. Плануються (це ж стосується і звітів) головні напрями КДБ, обсяг роботи і терміни виконання. Краєзнавча робота тією чи іншою мірою здійснюється всіма відділами місцевої публічної бібліотеки відповідно до їх профілю, кожним працівником незалежно від посади та ділянки роботи. *Системна цілісність КДБ — це діяльність не стільки організаційно оформлена, скільки сутнісно функціональна.* Створення в усіх центрах бібліотечного краєзнавства цілісної системи КДБ не повинне пов'язуватися лише зі створенням спеціалізованого структурного підрозділу з краєзнавства. Водночас досвід кращих вітчизняних бібліотек, які мають у своїй структурі відділи краєзнавства, свідчить про те, що функціонування комплексного відділу є базою системної скоординованої роботи бібліотек за всіма напрямками КДБ, оскільки інші структурні одиниці не в змозі об'єднати зусилля всіх підрозділів бібліотеки, а також бібліотек краю у сфері краєзнавства.

Краєзнавчі відділи беруть на себе головне навантаження з усіх напрямів КДБ. Саме тут КДБ розвивається комплексно, п її рівень і масштаби набагато вищі, ніж у бібліотеках, які не мають у своїй структурі таких відділів. Побоювання деяких фахівців щодо можливих самоізоляції й уособлення КДБ зп наявності краєзнавчого відділу не підтверджуються ані історією, ані сучасною практикою краєзнавчої діяльності вітчизняних і зарубіжних бібліотек. Навпаки, багаторічна практики

публічних бібліотек Великої Британії, Австрії, Італії та багатьох інших країн, які мають міцні краєзнавчі традиції щодо створення у своїй структурі краєзнавчих відділів, засвідчує, що конче необхідно створювати комплексні відділи краєзнавства з чітко визначеними завданнями та напрямками діяльності. Покладання цієї діяльності на спеціальний відділ дає змогу досягти концентрації зусиль і забезпечити найсприятливіші умови для системного й якісного здійснення КДБ за участі всіх структурних підрозділів бібліотеки, для внутрішньо- та зовнішньобібліотечних контактів з установами й організаціями, які проводять краєзнавчу діяльність.

Перші спроби організаційного оформлення КДБ виникли на початку ХХ ст. і пов'язані зі створенням при місцевих публічних бібліотеках місцевих відділів, до завдань яких входило збирання краєзнавчих документів, де б вони не виходили друком. Багаторічний досвід організаційного виділення КДБ характеризується різноманітністю організаційних форм: кабінет краєзнавства; краєзнавчий відділ, сектор, група; сектор краєзнавчої бібліографії; сектор депозитарного зберігання краєзнавчих документів і місцевих видань; читальний зал краєзнавчої літератури тощо. У ЦБС організацію краєзнавчої роботи та її координацію здійснює сектор або група краєзнавства, яку очолює бібліограф-краєзнавець. В обласних бібліотеках України реально існують чотири організаційні форми КДБ: комплексний відділ краєзнавства, сектор краєзнавчої бібліографії при інформаційно-бібліографічному відділі, сектор краєзнавства, організований у структурі цього ж відділу, але такий, що проводить роботу з усіх напрямів КДБ, або відповідальний за цю діяльність працівник бібліотеки. Оптимальним можна вважати варіант створення комплексного відділу краєзнавства, який забезпечує повноцінну роботу з усіх напрямів КДБ і виступає як керівний та координуючий центр з краєзнавства. Всі інші структурні одиниці через бібліографічну спрямованість роботи, надані повноваження або недостатнє штатне забезпечення нездатні об'єднати зусилля всіх структурних підрозділів бібліотеки та бібліотек краю у сфері краєзнавства.

У практичній КДБ незалежно від наявності або відсутності відділу краєзнавства в ОУНБ або ЦБС моделювання, комплектування та розподіл краєзнавчих і місцевих документів за структурними підрозділами здійснює відділ комплектування (комплек-

тування й обробки), узгоджуючи ці питання з іншими відділами бібліотеки. Первинну аналітико-синтетичну обробку документів виконує відділ обробки. Працівники цього відділу відтворюють відомості про краєзнавчі та місцеві документи в загальній системі каталогів, картотек і БД, надають необхідну кількість карток відділу чи сектору краєзнавства для відбиття їх у краєзнавчих каталогах, картотеках та БД. Відділ обробки, зазвичай, здійснює обробку й організацію каталогів вітчизняних краєзнавчих видань. Інші види краєзнавчих і місцевих документів (нотні, образотворчі видання, кінофотофонодокументи, спецвиди технічної літератури та документації, рідкісні та рукописні видання, а також документи іноземними мовами) підлягають науковій обробці або у відділі обробки, або у відповідних відділах ОУНБ згідно з їхнім профілем. Головна частина краєзнавчих і місцевих документів зосереджується у відділі організації та використання фондів ЦБС, у відділі зберігання основного фонду ОУНБ. У складі останнього створюється сектор депозитарного зберігання (або ж у відділі краєзнавства). Відділ зберігання (організації та використання фонду ЦБС) здійснює гарантовану схоронність документів, видає на постійне або тимчасове зберігання документи до підсобних фондів відділів бібліотеки, а також у тимчасове використання безпосередньо або по МБА, електронною поштою до інших бібліотек, вивчає використання краєзнавчих і місцевих документів і передає до відділу комплектування пропозиції щодо доукомплектування фонду. У структурі фонду фондосховища, зазвичай, виділяють депозитарний фонд, а в структурі єдиного розподіленого фонду бібліотек регіону — репозитарний фонд.

Інші спеціалізовані фонди ОУНБ (відділи обслуговування працівників сільського господарства, технічної літератури, мистецтв тощо) здійснюють роботу з краєзнавчими та місцевими документами за своїм профілем; обслуговують користувачів, замовляють нові видання, виявляють лакуни у фонді, залучають краєзнавчі ресурси Інтернету, беруть участь в аналітико-синтетичній обробці краєзнавчих і місцевих документів за своєю тематикою, веденні відповідної частини краєзнавчого ДБА. Таким чином, навіть за наявності відділу краєзнавства інші відділи не звільняються від краєзнавчої роботи, здійснюють її згідно зі своїм профілем на базі тісної взаємодії з усіма структурними підрозділами ОУНБ, а також іншими бібліотеками краю.

Отже, характер КДБ зумовлює локалізацію її головної управлінської ланки в обласних бібліотеках, організуюча й координуюча роль яких у перспективі зростатиме. У ЦБС цілком можливе створення сектору або спеціальної групи краєзнавства з представників різних відділів для здійснення КДБ на постійній або тимчасовій основі; можна також передбачити посаду менеджера з краєзнавчої роботи, котрий має вивчати краєзнавчий ринок, координувати краєзнавчу діяльність як усередині бібліотеки, так і за її межами тощо. Різноманітність організаційних форм забезпечує гнучкість, пріоритетність і системний розвиток усіх напрямів КДБ.

Специфіка КДБ є такою, що найідеальніші рекомендації та уніфіковані організаційні рішення без їхньої реальної прив'язки до краю не можуть забезпечити бажаного ефекту. Краєзнавча діяльність бібліотек — одна з унікальних сфер діяльності, яка здатна повернути місцевим публічним бібліотекам втрачену ними самобутність, регіональну специфіку та місцевий колорит. Комплексний характер КДБ передбачає багатоваріантність її організації з урахуванням реальних умов функціонування конкретної бібліотеки. Наявна система управління КДБ потребує вдосконалення на загальнодержавному, регіональному, обласному, місцевому та внутрішньобібліотечному рівнях. На загальнодержавному рівні необхідно: розробити та затвердити комплекс законодавчих і нормативно-правових документів, що регламентують КДБ; створити дієвий загальнодержавний орган управління КДБ, покласти на нього реалізацію таких функцій управління, як прогнозування, координація, аналіз. Загальнодержавний орган управління краєзнавчою діяльністю бібліотек має розробляти типові норми, положення, інструкції, схеми, тобто документацію, що регламентує процес краєзнавчої діяльності бібліотек, а також її змістові та структурні елементи. Доцільно створити центр моніторингових досліджень, який реалізуватиме багаторівневі технології інформаційного забезпечення КДБ. Першочерговим завданням є налагодження уніфікованого єдиного обліку всіх видів краєзнавчої роботи, створення спеціальної методики аналізу, критеріїв і показників, які адекватно відтворюють стан КДБ.

На регіональному, обласному та місцевому рівнях необхідно: розробити концепцію розвитку КДБ у контексті соціально-економічного розвитку регіонів, областей, місцевостей; скласти Програми щодо вдосконалення управління КДБ у певних тери-

торіальних структурах; скоригувати загальнодержавне, регіональне та місцеве законодавство. На внутрішньобібліотечному рівні доцільно створити в усіх ОУНБ країни краєзнавчі відділи з читальними залами друкованих та електронних (онлайнних і офлайнних) документів; у міських і районних — групи краєзнавства; у сільських і міських філіалах — кабінети краєзнавства. Необхідно розробити і пакет нормативних документів, що регламентують краєзнавчу діяльність бібліотек.

Формальне створення органів управління на загальнодержавному та внутрішньобібліотечному рівнях може перетворитися на якісно впорядкований механізм управління КДБ за умови формування правової бази КДБ, закріплення статусу загальнодержавного, регіонального та місцевого центрів у законодавчому порядку, наявності чітких взаємозумовлених, законодавчо та матеріально закріплених зв'язків між суб'єктами й об'єктами управління різних рівнів. Прийняття правильних управлінських рішень передбачає створення надійної *інформаційної бази* управління КДБ на засадах комплексного якісного та кількісного аналізу краєзнавчої діяльності бібліотек країни, регіону, міста. Є чимало способів отримання достовірної та своєчасної інформації про стан об'єктів управління. До найефективніших в управлінні КДБ належать *діагностика* та *моніторинг*. Діагностичні та моніторингові дослідження мають як загальні, так і відмінні особливості. Характерною особливістю того чи іншого дослідження є аналіз об'єктів за стандартним набором показників, поданих у стандартній формі, а також універсальність застосування до подібних соціальних систем, якими є саме бібліотеки. Особливістю моніторингу є відносна стабільність показників, що використовуються, їхня повторюваність у часі. Перевага діагностичного дослідження полягає в можливості оперативного отримання інформації для вирішення конкретних управлінських завдань. Діагностика може досліджувати окремий аспект діяльності об'єкта, тоді як моніторинг передбачає вивчення якомога більшої кількості показників роботи об'єкта, оскільки він спрямований на виявлення певних фактів і закономірностей.

Головними завданнями діагностико-моніторингового дослідження є: 1) організація спостереження з метою отримання достовірної й об'єктивної інформації про перебіг процесів краєзнавчої діяльності бібліотек; 2) оцінка та системний аналіз одержаної інформації, виявлення тенденцій і динаміки КДБ; 3) стно

рення інформаційної бази управління, забезпечення органів управління оперативною, достовірною, уніфікованою інформацією про стан КДБ на місцях; 4) прогнозування тенденцій краєзнавчої діяльності бібліотек; 5) підготовка рекомендацій щодо вдосконалення КДБ. Систематичне (неодноразове) використання методики діагностико-моніторингових досліджень дає змогу виявити динаміку та тенденції КДБ, оперативно виробляти, коригувати та реалізовувати комплекс управлінських рішень. Одноразове використання цієї методики можна розглядати як діагностичний моніторинг, який є комплексною реалізацією *соціологічних засобів* у режимі діагностики одного або декількох об'єктів з метою з'ясування їх стану та прийняття оперативного управлінського рішення. Особливістю цієї методики є поєднання об'єктивних відомостей про КДБ та суб'єктивної інформації, наприклад думки експертів з приводу стану та перспектив управління КДБ. Крім того, ця методика дає можливість урахувати регіональну та місцеву специфіку, що неоднозначно впливає на стан КДБ.

Створення ефективної системи управління КДБ передбачає тісну взаємодію бібліотек, інформаційних центрів, музеїв, архівів та інших установ регіону в галузі бібліотечного краєзнавства. Така система здатна організувати і методично забезпечити інтеграцію (координацію, кооперацію) в межах регіону ОУНБ. Взаємодія з місцевими публічними бібліотеками, бібліотеками інших типів і відомств, а також із небібліотечними установами здійснюється на основі добровільності та взаємної зацікавленості учасників. ОУНБ організовує взаємодію бібліотек регіону з таких головних напрямів:

- зведене перспективне планування КДБ у регіоні;
- формування сукупного депозитарного (репозитарного) фонду краєзнавчих і місцевих документів;
- створення та функціонування регіональної корпоративної Мережі з бібліографічної обробки краєзнавчих і місцевих документів і ведення електронних БД;
- складання зведених каталогів краєзнавчих і місцевих документів;
- формування системи краєзнавчих бібліографічних посібників і показників місцевих документів;
- координація бібліотечно-бібліографічного обслуговування (ІМ) краєзнавчими запитами;

- взаємодія під час виконання складних бібліографічних пошуків краєзнавчого характеру;
- проведення масштабних масових краєзнавчих заходів;
- розробка організаційних і методичних проблем краєзнавчої діяльності бібліотек, проведення наукових досліджень та обмін результатами;
- організація перепідготовки та підвищення кваліфікації бібліотечних працівників у галузі бібліотечного краєзнавства.

Бібліотеки можуть створювати *зональні об'єднання* у сфері бібліотечного краєзнавства, які залучають до роботи регіони країни на основі культурно-історичних, природно-кліматичних, економіко-географічних особливостей території, а також спільних інтересів і завдань у галузі краєзнавчої діяльності.

Запитання для самоконтролю

1. *У чому полягає суть краєзнавчої функції бібліотеки?*
2. *Яке місце посідає краєзнавча функція в системі соціальних функцій загальнодоступної публічної бібліотеки?*
3. *Що ви знаєте про краєзнавчий принцип (підхід) у бібліотечній діяльності?*
4. *Що таке краєзнавча діяльність бібліотеки? Які її складові?*
5. *Який вид краєзнавчої діяльності бібліотеки є базовим і чому?*
6. *Як співвідносяться між собою поняття "краєзнавча робота бібліотеки" і "краєзнавча діяльність бібліотеки"?*
7. *Які зміни відбулися в краєзнавчій діяльності бібліотеки в умовах електронного середовища?*
8. *Які перспективи розвитку традиційної, автоматизованої та електронної технологій краєзнавчої діяльності бібліотеки в майбутньому?*
9. *У чому полягає специфіка управління краєзнавчою діяльністю бібліотек на національному, регіональному, місцевому і внутрішньобібліотечному рівнях?*
10. *Який нормативний документ регламентує краєзнавчі/діяльність бібліотек України на загальнодержавному рівні? Якою є його структура?*

Розділ 4

КРАЄЗНАВЧИЙ ФОНД - ДОКУМЕНТНА БАЗА КРАЄЗНАВЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ БІБЛІОТЕКИ

4.1. ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ "КРАЄЗНАВЧИЙ ФОНД"

Краєзнавчий фонд (КФ) є основою всієї краєзнавчої діяльності бібліотеки, головним засобом реалізації її краєзнавчого призначення.

Проблема формування краєзнавчого фонду не набула достатнього висвітлення у спеціальній літературі. Окремі аспекти формування КФ обласних бібліотек розглянуто в працях Т.М. Аріипської, Г.М. Груздової, С.О. Денисенко, С.М. Криворотенно (Лкулич), Н.М. Кушнарєнко, О.І. Талалакіної, а дитячих — у працях Т.М. Сомової та О.М. Томашової.

Краєзнавчий фонд (КФ) — це впорядкована сукупність краєзнавчих і місцевих документів, які підбираються відповідно до потреб бібліотеки, її типу та краєзнавчих інформаційних потреб користувачів.

Уперше термін "краєзнавчий фонд" використав М.І. Ясинський (1925), який визначив його як фонд літератури про край. Пізніше цей термін, і пов'язане з ним поняття неодноразово уточнювалися. Їх основу становили ознаки або змістового, або тематичного зв'язку документів із краєм, або ж тільки краєзнавчого змісту. Це зумовило використання поняття "крає-

знавчий фонд" у широкому та вузькому значеннях та викликало певну плутанину і різні дискусії.

Для впорядкування терміносистеми краєзнавчих фондів слід використати систему *узагальнюючих* (родових) *і розділових* (видових) понять.

Поняття "краєзнавчий фонд" є *узагальнюючим*. Фондоутворювальною ознакою краєзнавчого фонду виступає територіальний аспект змісту та походження документів, які визначають його головні відмінності та своєрідність як типу бібліотечного фонду. Враховуючи широке розуміння, об'єктами формування краєзнавчого фонду є документи подвійного роду: а) пов'язані з краєм своїм змістом незалежно від тиражу, мови, місця видання або виготовлення, політичної чи ідейної спрямованості (краєзнавчі документи); б) пов'язані з краєм своїм походженням (місцеві документи), опубліковані на території краю незалежно від їх змісту, виду, способу видання, мови тощо. Відносини між узагальнюючим родовим поняттям і головними його елементами виступають як родовидові. Поняття "краєзнавчий фонд" доцільно використовувати для того, щоб підкреслити системну цілісність такого роду фонду окремої бібліотеки, сукупності бібліотек міста, області та більших регіонів, а також країни в цілому.

Як *розділові* (видові) слід використовувати поняття "фонд краєзнавчих документів" і "фонд місцевих документів". Перше означає впорядковану сукупність документів, пов'язаних змістом із краєм, а друге — упорядковану безліч документів, пов'язаних із краєм своїм походженням. Отже, системоутворювальною ознакою фонду краєзнавчих документів є територіальний зміст документів, а фонду місцевих документів — територіальне походження документів. Використання цих розділових видів понять дає змогу чітко розрізнити специфіку двох головних складових краєзнавчого фонду (КФ), що формуються й існують паралельно:

- 1) фонд краєзнавчих документів (ФКД);
- 2) фонд місцевих документів (ФМД) (рис. 4.1).

Як поняття, що дають можливість *розмежувати, відокремити* сукупність краєзнавчих документів різних типів і видів, використовують такі: "фонд краєзнавчих видань", "фонд краєзнавчих кінофотофонодокументів", "фонд краєзнавчих електронних документів", "фонд краєзнавчих рукописів" тощо. Сукупність краєзнавчих документів, що виокремлені з основного документного зібрання та зберігаються окремо, вважається *фондом*. Якщо

т т т

* у •

Рис. 4.1. Основні підсистеми краєзнавчого фонду

ж краєзнавчий масив документів зберігається разом з іншими документами, його називають підфондом краєзнавчих документів і розуміють як *частину фонду* окремої бібліотеки, бібліотек краю, країни в цілому.

Система узагальнюючих і розділових понять дає змогу об'єднати в єдину *терміносистему* предметну галузь краєзнавчих фондів бібліотек.

Краєзнавчий фонд — це відкрита, динамічна *система*, котра становить єдність закономірно розміщених і взаємопов'язаних частин і має внутрішню структуру, внутрішні та зовнішні зв'язки.

4.2. ФОНД КРАЄЗНАВЧИХ ДОКУМЕНТІВ

Фонд краєзнавчих документів (ФКД) — це впорядкована множина зафіксованих у документній формі відомостей про край.

Краєзнавчі документи зосереджуються в різних установах системи документних комунікацій суспільства: бібліотеках, архівах, музеях, органах НТІ, книжкових магазинах тощо.

Найважливішою складовою фонду практично всіх бібліотек і! масив краєзнавчих документів, специфіка якого полягає в

локальному характері його змісту. Він є в універсальній бібліотеці і для дітей дошкільного та шкільного віку, і для юнацтва, і для дорослих. У спеціальних (науково-технічних, бібліотеках вищих навчальних закладів, академічних та ін.) бібліотеках широко представлені твори, що розкривають специфіку місцевого виробництва, особливо в документах, створених фахівцями свого підприємства, своїми вченими та викладачами, краєзнавцями, у тому числі співробітниками краєзнавчого відділу (сектору) бібліотеки. Проте головними фондоутримувачами краєзнавчих і місцевих документів є ОУНБ і місцеві публічні бібліотеки.

Якісна особливість фонду краєзнавчих документів полягає в тому, що її системоутворювальною ознакою виступає змістовий зв'язок складових його документів з краєм, тобто наявність у них відомостей про край. У ФКД збираються краєзнавчі документи різноманітної тематики, типів і видів, хронологічної глибини, що призначаються для широкого громадського користування, багатоаспектно розкриваються в краєзнавчому довідково-бібліографічному апараті (КДБА). У його видовій структурі можна умовно виділити три головних підфонди: книги, періодичні видання, електронні документи.

Формування складу ФКД здійснюється з урахуванням історичних, економічних, природних, культурних та соціальних особливостей краю, типу, виду, завдань бібліотеки стосовно задоволення краєзнавчих інформаційних потреб, інтересів і запитів користувачів. Урахування цих загальнофондових положень дає можливість кожній бібліотеці регіонального рівня сформува-ти у структурі свого фонду *профільну* та *місцеву частину фонду*, основою яких є краєзнавчі документи.

Специфічна особливість фонду краєзнавчої літератури, **що є** його головною якісною характеристикою, полягає саме в **його** повноті, а не в кількості представлених документів. Тематичний, типологічний, видовий, хронологічний, мовний тощо склад ФКД зазвичай збігається зі структурою фонду бібліотеки в цілому. Цей фонд має особливу цінність. Як правило, користувачі виявляють до нього постійний, але не надактивний інтерес. Своєрідність ФКД полягає й у тому, що краєзнавчі документи збираються та зберігаються незалежно від їх актуальності і **не** підлягають списанню як застарілі за змістом. Склад ФКД є **ста** вільнішим порівняно зі складом інших підфондів бібліотеки. Оновлюється ФКД повільніше, ніж увесь бібліотечний фонд. **І Це**

відбувається тому, що щорічний мікропотік краєзнавчих документів є відносно невеликим. Величина ФКД значною мірою залежить від кількості назв, що виходять друком, у той час як від чисельності користувачів залежить тільки екземплярність краєзнавчих документів. До краєзнавчого фонду не входять документи, в яких відомості про край вміщені як окремі розділи, параграфи, абзаци та ін., окрім тих випадків, коли ці відомості є унікальними й оформлюються як самостійні одиниці зберігання (тематична папка, дайджест, копія документа тощо).

Інакше кажучи, краєзнавчий фонд має всі ознаки тієї частини фонду, яка становить *ядро*. Водночас й у ньому самому також можна виділити квінтесенцію — найціннішу частину краєзнавчих документів.

За своїм складом ФКД можуть бути універсальними (ОУНБ, публічні бібліотеки для дорослих, юнацтва та дітей, бібліотеки краєзнавчих музеїв), багатогалузевими (бібліотеки університетів, системи Академії наук) і галузевими (НТБ підприємств, бібліотеки вищих навчальних закладів, медичні, сільськогосподарські тощо). За змістом тут зосереджуються документи, які комплексно характеризують край або висвітлюють окремі проблеми його розвитку. Різноманітним є їх видовий, типологічний, мовний і хронологічний склад.

Зміст ФКД подібний до змістової структури всього фонду бібліотеки: видання суспільно-політичної тематики, природничо-наукові, технічні; з питань економіки, сільського господарства, культури та мистецтва; художня література тощо, тобто документи, які охоплюють усі аспекти життя області, району, мі-ОП або села.

Найповніші та найрізноманітніші за складом фонди краєзнавчих документів зосереджуються в ОУНБ, а також у центральних районних і міських бібліотеках для дорослих, що визнаються в НйШЙ країні центрами бібліотечного краєзнавства.

Вичерпної *документної* та *інформаційної* повноти краєзнавчого ресурсу можна досягти лише шляхом створення єдиного щішшявчого фонду в масштабах краю та країни в цілому, залу- <МИНІ світових краєзнавчих масивів. Умовою успіху при цьому І Координоване комплектування, депозитарне та репозитарне ||ц|Нгшшя, взаємна інформація про склад та місцезнаходження кійєііпнвчих документів, система місцевого обов'язкового при- МІ|!НИКІ\ документів, а також їх ефективне використання.

4.3. ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ КРАЄЗНАВЧОГО ФОНДУ

Краєзнавчі фонди розглядаються як *особливо цінні, як унікальна частина* сукупного регіонального і національного бібліотечного фонду. Бібліотеки як центри бібліотечного краєзнавства зобов'язані забезпечувати його якість, повноту, гарантоване зберігання та доступність.

Формування краєзнавчого фонду як складової бібліотечного фонду здійснюється на основі загальнофондових принципів та загальноприйнятої технології (рис. 4.2).

Воно базується на вивченні особливостей соціального, історичного, культурного, економічного профілю краю, краєзнавчих інформаційних потреб, інтересів і запитів користувачів. Разом з тим його формування має певну *специфіку*:

- основний масив краєзнавчих і місцевих документів зосереджується в центрах бібліотечного краєзнавства (ОУНБ і ЦБС);
- ці документи формуються в ОУНБ (крайових бібліотеках) за принципом максимальної повноти з метою активного використання та постійного зберігання;
- для досягнення максимальної повноти краєзнавчих фондів ОУНБ отримує безплатний місцевий обов'язковий примірник;
- з метою досягнення гарантованого зберігання краєзнавчих і місцевих документів створено *систему депозитарного та репозитарного зберігання*;
- відбір краєзнавчих документів відбувається з урахуванням критерію їх краєзнавчої цінності;
- формування краєзнавчих фондів базується на координації комплектування й кооперації використання через створення регіонального розподіленого краєзнавчого фонду бібліотек різних типів і видів, музеїв, архівів, інформаційних центрів;
- доступ користувачів до краєзнавчого фонду здійснюється в локальному й інтерактивному режимах.

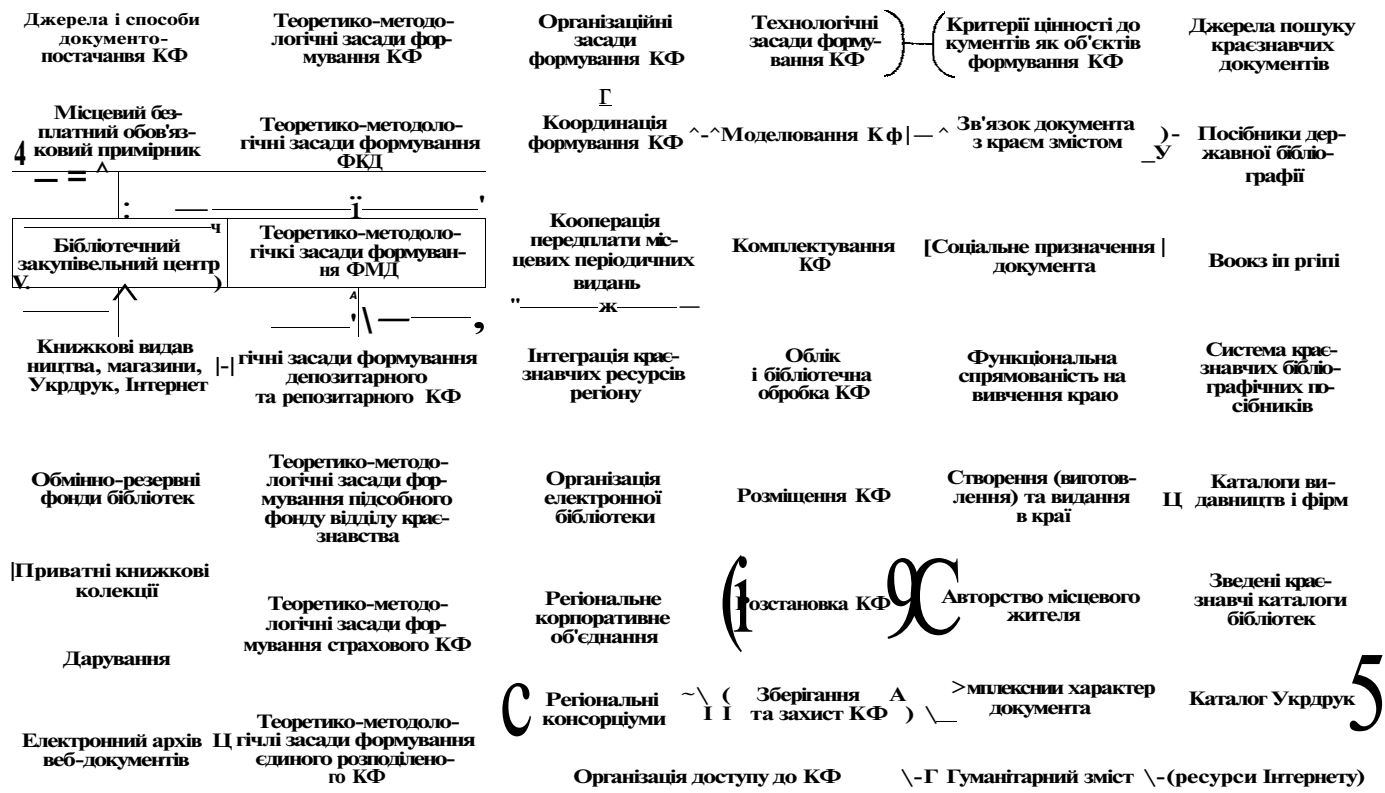

Рис. 4.2. Принципова схема формування краєзнавчого фонду бібліотеки

4.3.1. Моделювання краєзнавчого фонду

Формування краєзнавчого фонду (КФ) розпочинається з процесу *моделювання*, результатом якого є розробка *моделі фонду*: описової, математичної, структурної (тематико-типологічної), бібліографічної тощо. Набір розроблюваних моделей КФ визначається типом бібліотеки, складом та обсягом фонду. Зазвичай обсяг, склад і динаміка КФ подаються в загальній моделі фонду бібліотеки окремим розділом. Складання самостійної моделі КФ необхідне для бібліотек — центрів бібліотечного краєзнавства (обласних, міських, районних і сільських). У будь-якому разі включення краєзнавчих документів до загальної моделі фонду є *обов'язковим*.

Зазвичай у місцевих публічних бібліотеках самостійні описова та математична моделі для КФ не складаються, за винятком тих випадків, коли він виділяється для уособленого зберігання в краєзнавчому відділі або секторі депозитарного зберігання. Незалежно від того, є *описова модель* краєзнавчого фонду самостійним документом чи складовою загальної моделі фонду, вона містить загальні напрями формування КФ. Тут наводиться коротка історична довідка про створення краєзнавчого фонду, його склад, структуру, обсяг, джерела та способи поповнення, а також про прийняту схему розстановки та розміщення, режим зберігання та використання КФ, можливості координації комплектування та взаемовикористання в межах краю. Фіксується прийняте рішення про відмежування свого краю, змістово-територіальні межі КФ, пріоритетні краєзнавчі теми, хронологічну глибину, принципи відтворення в краєзнавчому довідково-бібліографічному апараті тощо. У математичній моделі фіксуються такі показники: обсяг, склад краєзнавчого фонду, фондовидача, обертання, читаність, фондозабезпеченість, обсяг надходжень та вилучення краєзнавчих документів.

Найпоширеніша в практиці КДБ *структурна (тематико-типологічна) модель* КФ — це документ, який регламентує тематичні, типологічні, видові та мовні параметри краєзнавчого фонду, екземплярність документів, що здобуваються, розподіл

за структурними підрозділами бібліотеки. У МПБ краєзнавча частина бібліотечного фонду є складовою загальної структурної моделі фонду, де виокремлюється спеціальна рубрика "краєзнавство", яка пов'язана системою посилань з іншими рубриками моделі та відтворює відомості про краєзнавчі документи комплексного характеру. В обласних бібліотеках самостійна структурна модель фонду створюється лише в тому разі, якщо він виділяється із фонду в цілому. Останніми роками набули поширення *зведені профілі комплектування краєзнавчого фонду*. З метою деталізації краєзнавчих тем використовують таблиці ББК для краєзнавчих каталогів.

У *структурній моделі* фіксуються переважно краєзнавчі документи, які повністю присвячені краю, або документи комплексного змісту. Документи, що належать до краю за формальними ознаками (авторством, місцем видання тощо), у ній не подаються. Вирішується ця проблема двома шляхами: рішення знаходить своє відображення в пояснювальній записці до структурної моделі фонду, а також у картотеці методичних рішень. Додатком до структурної моделі є БД місцевих періодичних і продовжуваних видань; БД місцевих діячів та уродженців краю з короткими біографічними даними та переліком головних праць; БД назв територій, які входять до складу цього краю; інформація про юридичних осіб краю; перелік головних бібліографічних посібників на допомогу комплектуванню КФ; відомості про джерела поповнення КФ; перелік бібліотек — учасниць створення сукупного КФ краю, список головних рубрик зведеного краєзнавчого каталогу тощо.

Найконкретнішою є *бібліографічна модель КФ*, що становить ішорядкований перелік головних найцінніших та рідкісних краєзнавчих документів, місцевих періодичних видань і видань, які продовжуються, веб-сайтів і веб-порталів бібліотек певного краю. Посібники типу "Ядро краєзнавчого фонду" видають деякі ОУНБ і ЦБС України. Реальною бібліографічною моделлю **КФ**, котра максимально наближається до його дійсного стану, (! зведений краєзнавчий каталог.

У своїй сукупності названі моделі здатні відтворити реальну ЧИ прогнозовану структуру фонду, об'єднати розрізнені краєзнавчі документи в систему "краєзнавчий фонд".

4.3.2. Комплектування краєзнавчого фонду

Комплектування краєзнавчого фонду здійснюється відповідно до загальної методики аналізу документного потоку, виявлення, відбору та замовлення краєзнавчих документів з урахуванням критеріїв їх краєзнавчої цінності.

Процеси комп'ютеризації й інтеграції КФ зумовлюють необхідність розподілу всіх краєзнавчих документів (КД), які надходять до бібліотек різних типів і видів, на *три основні групи*:

- краєзнавчі документи, що необхідні всім без винятку бібліотекам;
- краєзнавчі документи, які необхідні окремим категоріям бібліотек;
- краєзнавчі документи, котрі необхідні деяким або конкретним бібліотекам.

Обласні універсальні наукові бібліотеки створюють найповнішу колекцію краєзнавчих і місцевих документів.

Нині відсутні офіційні статистичні відомості про розміри, склад і ступінь використання КФ ОУНБ, як і інших бібліотек. Спеціальні дослідження засвідчили, що обсяг КФ ОУНБ коливається від 5—10 до 50—70 тис. примірників, серед них краєзнавчі документи — до 20 %, а решта (80 %) — місцеві документи.

До фонду краєзнавчих документів належать:

- *опубліковані документи*, які повністю присвячені певному регіону (області чи її частині) або ті, що містять значні за обсягом чи цінністю відомості про нього незалежно від фізичної форми (друковані, електронні, аудіовізуальні, мікрофільми, мікрофіші тощо), типу і виду документа, мови, часу та місця видання (виготовлення);
- *неопубліковані документи* (рукописи, колекції фотограм, зібрання ізоматеріалів і т. ін.), що передаються до бібліотеки на постійне зберігання приватними особами або установами.

До фонду місцевих документів входять документи, що видам і на території регіону незалежно від змісту, фізичної форми (друковані, електронні, аудіовізуальні, мікрофільми, мікрофіші), типу та виду, мови і часу видання (виготовлення) відповідно до < >

функцій, закріплених за ОУНБ у загальнодержавних (регіональних) нормативно-правових актах про обов'язковий примірник документів.

Для здійснення *поточного* комплектування, своєчасного оформлення замовлення на краєзнавчі документи з метою уникнення прогалин у комплектуванні відповідальний за краєзнавчу діяльність фахівець переглядає плани місцевих та центральних (державних, приватних) видавництв і торговельних організацій, поліграфічних підприємств, інших установ, організацій, навчальних закладів, музеїв тощо, які друкують краєзнавчі документи. Для контролювання поточного комплектування краєзнавчими документами використовують посібники державної бібліографії, які забезпечують реєстрацію видань: "Літопис книг", "Літопис авторефератів дисертацій", "Літопис періодичних видань", "Друковані та електронні засоби масової інформації України", "Літопис образотворчих видань", "Літопис нот", "Літопис картографічних видань", видавничий бібліографічний покажчик книг та брошур "Нові видання України", а також бібліографічну інформацію на сторінках газет, журналів, рекламні плакати, листівки, закладки. Корисно переглядати покажчики поточної літератури, які друкують обласні та великі наукові бібліотеки країни, і ресурси Інтернету.

Ретроспективне комплектування ФКД здійснюється для заповнення пропусків у поточному комплектуванні за минулі роки, заміни загублених чи зношених документів. Основою є картотека докомплектування, яка постійно поповнюється в результаті роботи щодо виявлення краєзнавчих документів.

Докомплектування ФКД здійснюється шляхом використання обмінно-резервних фондів бібліотек, букіністичних магазинів, аукціонів; ознайомлення з приватними зібраннями книголюбів і краєзнавців, архівами наукових і науково-дослідних установ та організацій, навчальних закладів, підприємств. Персіноктивним напрямом є доповнення фонду копіями краєзнавчих Документів.

Контроль за надходженням КД до фонду бібліотеки здійснюються вже наявним робочим апаратом і не потребує створення Нового: достатньо в картотечі доукомплектування виокремити роїдід "Краєзнавство" або на картках з описами краєзнавчих Документів зробити позначку "Кр." чи виділити їх рейтерами йодного кольору.

З метою проведення поточного та ретроспективного комплексування ОУНБ (і ЦБС) використовують різні джерела і способи поповнення краєзнавчого фонду.

Базовим елементом системи документопостачання регіональних і місцевих публічних бібліотек є державні централізовані форми і джерела, які гарантують повноту та надійність поповнення краєзнавчих фондів бібліотек новими краєзнавчими та місцевими документами. Для ОУНБ базова організаційна форма документопостачання — це система місцевого обов'язкового примірника документів, яка затверджена Законом України "Про обов'язковий примірник документів" (1999).

Відповідно до Закону, ОУНБ мають право на отримання одного безплатного примірника всієї видавничої продукції області, у тому числі й на електронних носіях. Місцеві публічні бібліотеки за Законом країни не отримують безплатного обов'язкового примірника місцевих документів, проте мають право ініціювати його впровадження у своїй місцевості. Такі положення, ініційовані МПБ і затверджені органами місцевого самоврядування, створюють надійну нормативно-правову базу для отримання ними місцевого обов'язкового примірника документів.

Регулярне і повне надходження до бібліотеки місцевого обов'язкового примірника документів забезпечить *базову повноту* краєзнавчого фонду, сприятиме створенню архіву місцевого друку, системи депозитарного та репозитарного зберігання краєзнавчих і місцевих документів, гарантованому доступу до них користувачів. Однак цього не достатньо для оперативного задоволення краєзнавчих інформаційних потреб власних і віртуальних користувачів, здійснення вітчизняного та міжнародного документообміну тощо. Тому бібліотеки мають використовувати переваги всіх наявних форм і джерел документопостачання, які гарантують повноту і надійність поповнення краєзнавчих фондів новими *соціально значущими* краєзнавчими та місцевими документами.

Серед джерел (каналів) документопостачання можна назвати такі: автори, видавничі, книготорговельні установи, бібліотеки, органи науково-технічної інформації (ОНТІ) та ін., а серед форм документопостачання — місцевий обов'язковий примірник документів, передплату, закупівлю (зокрема в магазинах, на аукціонах, у приватних осіб), обмін, дар або передачу, депонування, копіювання чи репроду-

кування відсутніх або наявних у недостатній кількості примірників документів.

Будучи депозитарієм (і репозитарієм) краєзнавчих і місцевих документів, ОУНБ фактично виконує функції регіональної книжкової палати у своєму краї. Вона здійснює постійний контроль за повнотою та своєчасністю надходження місцевого об'язкового примірника документів до свого фонду; підтримує контакти з видавництвами та видавничими організаціями регіону; надає їм консультаційну допомогу; створює та зберігає архів місцевого друку, який є частиною основного фонду ОУНБ з особливим режимом зберігання та використання; проводить державний бібліографічний облік місцевих документів; готує до друку і публікує бібліографічну, аналітичну та статистичну інформацію про місцеві документи в традиційній друкованій формі, а також на сайті бібліотеки, поширює ці відомості в мережі Інтернет; бере участь у різних корпоративних проєктах, спрямованих на виявлення та поширення інформації про місцеві документи.

КФ ОУНБ формується з урахуванням сукупного профілю краю для задоволення запитів користувачів на краєзнавчі та місцеві документи наукового, багатогалузевого та комплексного характеру, що вийшли друком у краї або за його межами. Першочергове завдання обласних бібліотек полягає у збиранні краєзнавчих документів у максимально повному обсязі, гарантованому зберіганні й забезпеченні *доступу* користувачів не лише до краєзнавчих ресурсів своєї бібліотеки, але й усієї регіональної, національної та місцевої спільноти через Інтернет.

Універсальним за складом є КФ місцевих публічних бібліотек (ЦБС) — центрів бібліотечного краєзнавства низового рівня. Основне їх завдання — це якісний відбір краєзнавчих документів і надання їх для активного використання. КФ цих бібліотек не мають депозитарного характеру, проте виключення краєзнавчих документів з фонду тут також обмежене. Обсяг КФ МПБ коливається від 1 до 4 тис. примірників.

Особливої уваги надають ЦБС створенню *фондів краєзнавчих документів* (на своїй території та регіону в цілому). До нього входять:

- *опубліковані документи* про свою територію та регіон належно від фізичної форми (друковані, електронні, аудіовізуальні, мікрофільми та мікрофіші), типу та виду, мови, часу та місця видання (виготовлення);

- *неопубліковані документи* про свою територію (нормативно-правові акти місцевих органів влади й управління, рукописи, колекції фотографій, зібрання ізоматеріалів тощо), які передаються до бібліотеки на постійне зберігання приватними особами чи установами або ті, що створюються самою бібліотекою.

Фонд краєзнавчих документів ЦБС складається з літератури:

- зі своєї території — за принципом максимальної повноти з метою активного використання та постійного зберігання;
- про весь регіон — вибірково (переважно бібліографічні, довідкові, статистичні; література загального характеру з урахуванням краєзнавчої цінності тощо).

Завдяки впровадженню комп'ютерних і телекомунікаційних технологій можливості МПБ поширюються через електронну доставку документів, інтерактивний доступ до КФ не лише ЦБ і філіалів ЦБС, але й інших бібліотек регіону (країни, світу). Водночас у ЦБ та бібліотеках-філіалах слід зберігати найцінніші краєзнавчі документи активного попиту, необхідні для активної популяризації знань про край, а також для патріотичного виховання користувачів.

При формуванні КФ МПБ необхідно зважати на їх територіальний рівень:

- МПБ сільської місцевості;
- МПБ невеликих (до 50 тис. жителів) і середніх міст районного підпорядкування (100—200 тис. жителів);
- МПБ середніх (50—100 тис. жителів) і великих міст обласного підпорядкування (100—250 тис. жителів);
- МПБ великих міст — обласних, крайових.

У великих містах, зокрема в обласних центрах, вузькопрофесійні, а також наукові краєзнавчі потреби користувачів задовольняють фонди ОУНБ, а МПБ цих міст учених і фахівців, зазвичай, не обслуговують. Тому спеціальні краєзнавчі документи головним чином збираються в ОУНБ, у той час як МПБ можуть ними не комплектуватися. Специфіка комплектування КФ МПБ середніх і малих міст є іншою: окрім масових краєзнавчих видань, сюди направляють і спеціальні, які концентруються у фонді ЦБ, у той час як масові видання представлені як у ЦБ, так і у філіалах. Отже, комплектуючи КФ необхідно зважати на місцеві умови й особливості МПБ малих, середніх і великих міст та орієнтувати склад КФ на задоволення не лише соціо

культурних і пізнавальних, але й наукових, навчальних, вузько-професійних потреб користувачів у галузі краєзнавства.

Дитячі, шкільні та юнацькі бібліотеки покликані розпочати процес залучення юного громадянина до пізнання рідного краю, сформувані потребу читачів у краєзнавчих документах (інформації, знаннях). Діяльність цих бібліотек тісно пов'язана зі специфікою шкільного краєзнавства. КФ цих бібліотек, що є універсальними за змістом, формуються з урахуванням вікової ознаки користувачів для задоволення їх загальнокультурних і навчальних краєзнавчих потреб. У КФ переважає художня література, твори місцевих письменників і поетів, довідники та путівники. Особливістю КФ бібліотек для дітей є наявність у їх складі книжок-іграшок, фільмів, марок, листівок краєзнавчої тематики, Інтернет-ресурсів.

Специфічною особливістю КФ університетських бібліотек і бібліотек інших вищих навчальних закладів є їх спрямованість на задоволення науково-дослідницьких, навчальних і викладацьких краєзнавчих потреб. За своїм складом КФ цих бібліотек є багатогалузевими або галузевими. Наразі значна кількість бібліотек університетів мають великі колекції краєзнавчих документів, які іноді перевищують за обсягом і повнотою КФ ОУНБ. Склад КФ визначається профілем вищого навчального закладу. Окрім власне краєзнавчих документів (опублікованих і неопублікованих), тут зосереджуються всі видання типографії або видавництва навчального закладу, праці студентів, викладачів і співробітників, а також документи, що містять відомості про навчальний заклад, життя і творчість співробітників.

Особливістю КФ спеціальних бібліотек можна вважати ступінь його повноти щодо профілю бібліотеки, галузі, що обслуговується, підприємства, установи, а також спрямованість на (вдоволення науково-дослідних, виробничих і професійних краєзнавчих потреб користувачів. Спеціальні бібліотеки покликані збирати документи, що присвячуються установі, підприємству, його співробітникам, а також науковій праці останніх. Специфікою КФ цих бібліотек є наявність у їх складі спецвидів краєзнавчих документів: промислових каталогів на місцеву продукцію, патентів, описів винаходів місцевих раціоналізаторів, йВІтів про НДР та ДКР тощо.

Приватні бібліотеки, будучи своєрідною моделлю читання її власника, містять, зазвичай, дуже важливі видання, які з тих

чи інших причин є близькими для користувача. Умовно приватні бібліотеки можна поділити на довідкові, універсальні та галузеві. За результатами досліджень, у довідкових зібраннях краєзнавчі документи становлять 2—10 %, в універсальних — 10—20 %, у галузевих — 25—35 % від усього фонду бібліотеки. Специфікою краєзнавчих фондів особистих бібліотек є:

- а) добірка краєзнавчих документів за темою "Мій родовід і край";
- б) наявність власних праць.

4.3.3. Визначення краєзнавчої цінності документа

Обґрунтований відбір, визначення екземплярності замовлених документів, розміщення їх за структурними підрозділами ОУНБ або філіалами ЦБС можна здійснити на основі визначення ступеня краєзнавчої цінності документів.

Краєзнавча цінність документа — це сукупність змістових і формальних ознак, за якими бібліотечний фахівець (і користувач) надає перевагу тому чи іншому краєзнавчому документу, здійснює свідомий вибір його як об'єкта формування краєзнавчого фонду, читання тощо.

Головною ознакою краєзнавчої цінності документа, яка має системоутворювальний характер, є локальний (територіальний) характер його змісту. Крім того, відбираючи краєзнавчі документи до фонду бібліотеки, експертиза цінності здійснюється за деякими формальними ознаками, які є обов'язково-додатковими до сутнісної — краєзнавчого змісту. Це зумовлює різний ступінь краєзнавчої цінності документа.

Еталонним є краєзнавчий документ, якому властива сукупність таких краєзнавчих ознак:

- зв'язок із краєм за змістом;
- широке соціальне призначення;
- функціональна спрямованість на вивчення краю;
- створення (виготовлення) та видання в краї;
- авторство місцевого жителя;
- комплексний характер;
- гуманітарний зміст та ін.

Краєзнавча цінність документа — це *інтегральний критерій*, і саме він є головним орієнтиром для визначення більш цінного в краєзнавчому сенсі документа від менш цінного.

Ступінь краєзнавчої цінності документа визначається повнотою названих вище ознак, причому серед них є головні та допоміжні. Цілком природно, що головною ознакою є краєзнавчий зміст документа.

Ступінь краєзнавчої цінності документа визначається повнотою ознак, що наближають його до ідеально цінного стосовно краєзнавства. У цьому сенсі краєзнавчий документ оцінюють за рівнем тієї краєзнавчої інформації, котра міститься в ньому. З огляду на ознаки ідеально цінного краєзнавчого документа, бібліотечний фахівець надає перевагу тому чи іншому документу, приймає обґрунтоване рішення щодо придбання його до фонду бібліотеки, визначає кількість примірників, що замовляються, місце їх зберігання та спосіб використання тощо.

Головна розбіжність у фондознавчому і бібліографічному розумінні обсягу та змісту поняття "краєзнавчий документ" простежується на рівні прийняття рішення щодо придбання документа до фонду бібліотеки, а надалі (виходячи із незначної краєзнавчої цінності документа) — або про гарантоване зберігання цього документа, або лише про відображення його бібліографічним способом у краєзнавчому каталозі (чи подібному посібнику).

Ціннісні судження виносять на тих етапах аналізу краєзнавчого документа, коли визначають його змістовий зв'язок із краєм та ступінь відповідності завданням, типу, виду, профілю бібліотеки, а також краєзнавчим потребам його користувачів. Для експертизи цінності краєзнавчого документа використовують і такі загальні критерії, як актуальність, новизна, наукова, прагматична або художня цінність, ступінь використання читачами та ін. Загальнофондові критерії дають змогу визначити цінність краєзнавчого документа для зберігання та використання, а також для встановлення пріоритету одного краєзнавчого документа щодо іншого.

Враховуючи критерій краєзнавчої оцінки, за умов інтенсивного документного потоку краєзнавчих документів місцеві публічні бібліотеки надають перевагу документам *широкого соціального призначення*, які синтезують опосередковану краєзнавчу Інформацію, тобто опрацьовану авторами за допомогою певних джерел. Таку узагальнену краєзнавчу інформацію містять кни-

ги, періодичні, продовжувані видання, кінофотофонодокументи, електронні документи на СГ>К. Ці документи є тиражованими, гетерогенними, різноманітними за типами і видами, матеріальними носіями та призначаються для широкого громадського користування.

Більшості користувачів місцевих публічних бібліотек необхідні публікації, що містять готові, узагальнені відомості про край. Водночас краєзнавця-дослідника, окрім публікацій, цікавлять джерела краєзнавства, звідки він черпає первинне краєзнавче знання, щоб скласти власну думку про той чи інший об'єкт або аспект життя краю. Проте правильний вибір напряму можливий лише після того, як дослідник вийшов на певний рівень накопичення знань. У практиці дослідницької роботи це означає, що до виявлення джерел можна переходити лише тоді, коли вже вивчено опубліковані документи за темою. У цьому сенсі бібліотека є незамінним соціальним інститутом, здатним надати користувачам водночас і самі документи, й інформацію про них. Бібліотека може збирати і неопубліковані (рукописні, машинописні, графічні) краєзнавчі документи. Однак їх обсяг у фонді місцевої публічної бібліотеки має бути таким, щоб не відбулася підміна бібліотекою архіву, який створюється спеціально для збирання таких документів.

З метою експертизи краєзнавчої цінності документа важливо вивчити його *функціональне призначення*. Краєзнавчий документ спеціально створюється з метою реалізації громадської потреби в краєзнавчій документальній інформації, задля пізнання та перетворення краю населенням незважаючи на те, чи буде це краєзнавець-професіонал, чи краєзнавець-аматор, чи просто місцевий житель, котрий цікавиться своїм краєм. Цю функціональну особливість — змістово-цільове призначення документа — можна вважати однією з головних ознак краєзнавчого документа. Краєзнавча цінність документа зростає, якщо документ своїм змістом пов'язаний із конкретним краєм і призначається для його вивчення, пізнання та перетворення. У такого роду документі краєзнавча функція відіграє роль первинної соціальної функції. Перевага надається тим краєзнавчим документам, у яких краєзнавча функція реалізується найповніше.

На краєзнавчу цінність документа впливає його *походження*. Пріоритет мають краєзнавчі документи, що створені та видані в цьому краї. Сам факт створення такого документа в краї є

додатковим підтвердженням його краєзнавчої цінності. Краєзнавчий документ, що містить узагальнюючі відомості про край, а також підготовлений та виданий на його території, користується перевагами порівняно з документами, виготовленими (виданими) за його межами. Це зумовлено тим, що в процесі підготовки до видання краєзнавчий документ зазнав додаткової апробації на достовірність і якість у процесі рецензування, редагування в цьому краї тощо.

Просторова метрика має важливе значення для експертизи краєзнавчої цінності документа, оскільки місцеві публічні бібліотеки, зокрема ОУНБ, покликані з вичерпною повнотою придбавати та вічно зберігати в депозитарному фонді місцеві документи краєзнавчого та некраєзнавчого змісту. А крім того, мається на увазі не тільки збіг місця видання (виготовлення) і території, про яку йдеться в документі, але й місця його функціонування та використання. Спільність цих показників є додатковою ознакою краєзнавчої цінності документа, тому що видані в краї краєзнавчі документи призначаються насамперед для його жителів — головних споживачів документів у своєму краї. Чим більше документ територіально наближений до того краю, який у ньому описаний, тим більшої значимості набувають його краєзнавча цінність та соціальна віддача. Маючи на руках краєзнавчий документ, у випадках, коли певні дані викликають сумнів у краєзнавця, він завжди може перевірити його за першоджерелом (в архіві, редакції місцевої газети тощо).

Положення краєзнавчого документа в просторі як фізичного об'єкта стосовно користувача є одним із найважливіших критеріїв його цінності. Для краєзнавчої цінності документа неабияке значення мають його топологічні характеристики, тобто *збіг місця створення, видання (виготовлення), функціонування та використання*. Водночас високий показник використання конкретного краєзнавчого документа в певному краї є додатковим підтвердженням його краєзнавчої цінності.

При відборі до краєзнавчого фонду місцевої публічної бібліотеки перевага надається документам *комплексного характеру*, які багатоаспектно висвітлюють різні сторони життя краю: його Історію, економіку, культуру, науку, громадську сферу тощо. Це зумовлено комплексним характером краєзнавства як галузі наукової та практичної діяльності, а також універсальним змістом КФ місцевої публічної бібліотеки. Краєзнавчі документи

комплексного характеру мають пріоритет порівняно з документами, що містять лише фрагменти відомостей (знань) про край і розкривають або певний аспект життя краю, або описують окремі події.

Галузеві краєзнавчі документи також можуть бути об'єктами формування КФ, оскільки вони глибоко висвітлюють окремі аспекти життя краю й у сукупності здатні відтворити край у цілому. Проте їх краєзнавча цінність потребує конкретизації з урахуванням профілю, типу, виду бібліотеки. Тут важливо брати до уваги характер теми чи проблеми, що розглядається в ньому, певний аспект вивчення цієї проблеми, а також використаний у виданні місцевий матеріал. Це необхідно у зв'язку з тим, що тематика краєзнавчого документа може бути більш або менш важливою для вивчення окремих аспектів минулого, сьогодення та майбутнього краю. Краєзнавча цінність галузевих краєзнавчих документів визначається також і тим, наскільки повно вони відтворюють основні об'єкти краю і, відповідно, сприяють розвитку головних напрямів краєзнавчих досліджень: природного, економічного, історичного, мистецтвознавчого краєзнавства.

Додатковою ознакою краєзнавчої цінності документа є його *гуманітарна*, соціокультурна спрямованість, що зумовлена характером як галузі, що обслуговується, так і галузі, яка обслуговує, — краєзнавства та бібліотечної справи. Пріоритетність краєзнавчих документів гуманітарного змісту виправдовується тим, що саме поняття "край" (на відміну від поняття "регіон") має суб'єктивне забарвлення (соціально-суб'єктивне й особистісно-суб'єктивне). За всіх часів краєзнавство розглядалося як частина "батьківщинознавства". Саме потреба людини в пізнанні свого (рідного) краю й зумовила появу як самого краєзнавства, так і КДБ, що покликана забезпечити користувачам доступ до краєзнавчих документів, котрі містять узагальнені знання про певний край. Гуманітарний сенс бібліотечного краєзнавства зумовлений також і тим, що краєзнавство є наукою, яка виховує, яка має величезний патріотичний потенціал. Перевага краєзнавчих документів гуманітарного змісту пов'язана і з тим, що саме людина є одним із головних суб'єктів та об'єктів краєзнавчої діяльності, пізнання та перетворення краю. Усвідомлюючи це, місцеві публічні бібліотеки завжди приділяли особливу увагу роботі з краєзнавчими документами, які присвячувалися місцевим уродженцям, відомим людям краю, творам місцевих аи

торів про цей край, виданням, що характеризують місцеву діяльність тих чи інших осіб. Перевагою користуються документи, які містять інформацію про зв'язки особи з краєм і розкривають біографічні та/або творчі зв'язки особи з ним.

Соціокультурна спрямованість краєзнавчої діяльності бібліотек потребує особливої уваги до повноти придбання художньої літератури. Перевага надається художнім творам про край, написаним місцевими письменниками, поетами, драматургами.

Пріоритет гуманітарного аспекту викладання матеріалу дає змогу визначити ставлення до документів, присвячених місцевим підприємствам, технології виробництва, якості місцевої продукції, промисловості, охороні здоров'я тощо. Ці документи можна віднести до розряду краєзнавчих, але їхня краєзнавча цінність незначна для місцевої публічної бібліотеки, що зумовлено вузькоспеціальним змістом документа, який призначається для обмеженого кола фахівців. Більшість користувачів цих бібліотек цікавить, зазвичай, не технологія виробництва місцевого заводу, а те, як це виробництво впливає на екологію краю, яку користь завод дає місцевим жителям, країні в цілому, яку продукцію він випускає. Перевага надається також медичним виданням, які узагальнюють розвиток медичної науки в краї, а також виданням, присвяченим місцевій патології та специфічним для певного краю способам її лікування.

Ознакою, що посилює краєзнавчу цінність документа, є *обсяг* краєзнавчої інформації, яка подається в ньому. Документи можуть повністю або частково присвячуватися краю та публікуватися як окремі документи (книги, брошури, карти, нотні, кінофотофонодокументи, СБ-К) та як статті, рецензії в періодичних та продовжуваних виданнях, у вигляді розділу, параграфа, абзацу, окремої сторінки в книзі тощо. Залежно від обсягу інформації про край документи поділяють на три групи (О.М. Бученков):

- 1) документи, які повністю присвячуються краю;
- 2) документи, які частково присвячуються краєві;
- 3) документи, що висвітлюють певну проблему на основі матеріалів про цей край.

Дві останні категорії документів належать до краєзнавчих умовно. Пріоритетними є документи, які повністю присвячуються певному краю незалежно від типу та виду документа. Проте і документи, які частково розповідають про край, мають

значну історичну, наукову, практичну або художню цінність, узагальнюють відомості про край, висвітлюють актуальну тему, котра ще недостатньо розглядалася в літературі, тому їх також можна віднести до розряду краєзнавчо цінних.

Для експертизи краєзнавчої цінності краєзнавчого документа неабияке значення має його *авторство* (особа або колектив). Перевага надається краєзнавчому документу, створеному відомим місцевим автором. Це пояснюється тим, що автор, котрий проживає в цій місцевості, може безпосередньо спостерігати або брати участь у подіях, про які йдеться, що забезпечує більшу достовірність матеріалу. Від місцезнаходження автора залежить оперативність та регулярність отримання ним краєзнавчої інформації, архівних документів тощо. Належність автора до краю накладає відбиток на зміст краєзнавчого документа, характер узагальнень та оцінку місцевих подій тощо.

Оскільки в документі не завжди зазначається належність автора до місцевого краю, бібліотечному працівникові доводиться встановлювати факт зв'язку автора з цим краєм. Це завдання можна полегшити, якщо в довідково-методичному апараті бібліотеки відтворюватимуться відомості про найавторитетніших місцевих авторів. Таку інформацію можна надавати користувачам, якщо в бібліографічному записі робити відповідні примітки про належність автора (індивідуального чи колективного) до цього краю. Окрім того, з'ясування авторства може знадобитися для вивчення життя та діяльності самого автора, з'ясування місця автора в подіях, що описуються. Мемуари місцевого діяча водночас використовуються як для вивчення краю, так і для вивчення життєдіяльності самого автора. Краєзнавчий документ, створений місцевим автором, користується перевагою перед тими, які створені іногородніми авторами, оскільки він пов'язаний якнайменше двома ознаками: змістовою й авторською. Краєзнавча цінність документа зростає за наявності дарчого напису, автографа чи екслібриса особистої бібліотеки місцевого автора.

Уточнювальною ознакою, що впливає на краєзнавчу цінність документа, є *мова його* видання. Перевага надається краєзнавчим документам, написаним державною мовою або мовою місцевого населення, тобто мовою, яка є найдоступнішою для жителів краю. Чим доступнішою є мова документа для місцевої спільноти, тим вищою є його краєзнавча значущість.

Ступінь краєзнавчої цінності документа можна визначити, якщо врахувати *часовий* чинник, який розглядається як супутня ознака щодо конкретних завдань ОУНБ стосовно створення депозитарного або репозитарного зберігання краєзнавчих і місцевих документів. Пріоритет мають краєзнавчі документи, в яких збігається час місцевих подій, що описуються, з часом створення та видання документа. Краєзнавча значущість документа збільшується, оскільки часова віддаленість зображуваних подій призводить до того, що не можна вивчати їх безпосередньо, а лише опосередковано за допомогою неопублікованих та опублікованих документів. Крім того, у зв'язку з фізичним старінням матеріальних носіїв краєзнавчої інформації з часом в обігу залишається обмежена кількість примірників, які набувають характеру раритетів, рідкісностей. *Унікальність (рідкісність)* краєзнавчого документа є додатковою характеристикою його краєзнавчої цінності.

Таким чином, краєзнавча цінність документа зростає зі збільшенням уточнювальних ознак, що супроводжують змістовий зв'язок документа з певним краєм. Наявність більшої кількості уточнювальних ознак, які відтворюють змістовий зв'язок документа з певним краєм, робить краєзнавчий документ інформативнішим і, отже, набагато ціннішим у краєзнавчому сенсі.

Слід зазначити, що кожний документ, який змістово пов'язаний із краєм, підлягає експертизі з метою визначення його краєзнавчої цінності не лише за змістом, але й за іншими, допоміжними ознаками. Кожна з уточнювальних ознак надає якусь специфічну рису краєзнавчому документу, а всі разом вони створюють уявлення про його найвищу краєзнавчу цінність. Зважаючи на це виявляється така закономірність: аналізуючи кожний краєзнавчий документ, виділяють його головну змістову ознаку, котра характеризує внутрішню якісну визначеність, а потім оцінюють документ за обсягом інформації, функціональним призначенням, походженням, авторством тощо. Чим більше додаткових ознак збігається, тим більшою є краєзнавча цінність документа.

Отже, краєзнавча цінність документа залежить від двох важливих показників — ступеня інформативності змісту і форми ТП відповідності документа профілю фонду, його типу, виду, а також завданням бібліотеки. Найцінніші краєзнавчі документи становлять *ядро* КФ. Визначивши максимальне число характеристик краєзнавчого документа, бібліотечний фахівець приймає такі рішення: придбати його до фонду для депозитарного збері-

гання, оперативного обслуговування користувачів у краєзнавчому відділі, інших структурних підрозділах бібліотеки, для видачі додому, через електронну пошту тощо; відобразити в краєзнавчому довідково-бібліографічному апараті, бібліографічних покажчиках, БД, на виставці тощо. Використання додаткових ознак краєзнавчої цінності документа дає можливість здійснювати їх відбір протягом усієї КДБ, а не тільки в процесі формування краєзнавчого фонду.

Керуючись сукупністю ознак і критеріїв цінності, можна поділити весь масив краєзнавчих документів на чотири головні групи: *унікальні, особливо цінні, цінні та малоцінні* в краєзнавчому аспекті документи. Відбір КФ на базі цих ознак має найбільший ефект за умов інтеграції краєзнавчих фондів бібліотек на локальному, регіональному та національному рівнях.

Визначення рівня краєзнавчої цінності документа — це *інтелектуальна* процедура, у той час як інформаційні технології є лише додатковим засобом, який полегшує та прискорює цю роботу.

Процес комплектування КФ базується на використанні традиційної, автоматизованої та електронної технологій і має як спільні риси, так і певну специфіку.

Головними особливостями, що зумовлюють специфіку комплектування краєзнавчих фондів бібліотек, можна вважати:

- надання *пріоритетного* значення *повноті* комплектування КФ бібліотек — центрів бібліотечного краєзнавства;
- *локалізацію* основного *поток*у краєзнавчих і місцевих документів на місцевому та регіональному рівнях, що полегшує, процес придбання їх до фонду бібліотеки;
- *розсіювання* інформації про підготовку та вихід друком краєзнавчих і місцевих документів, відсутність регіональної інформаційної системи "Оосшпепіз іп ргіпі", що призводить до ускладнення процесів виявлення та відбору документів;
- наявність системи *місцевого обов'язкового примірники документів*, яка забезпечує базову повноту поточного комплектування КФ ОУНБ;
- забезпечення повноти *оперативної* та *депозитарної* склидових краєзнавчого фонду, що зумовлює необхідність якісного поточного та ретроспективного комплектування;
- *збагачення складу КФ*, який поєднує як традиційні (па не рові, кінофотофонодокументи тощо), так і електронні (онлай і ю ві та офлайнові) документи — первинні та вторинні тощо.

За сучасних умов зростає роль місцевих публічних бібліотек (ОУНБ і ЦБС) не тільки щодо якісного комплектування КФ, але й удосконалення системи документопостачання. По-перше, вони можуть ініціювати створення системи *розподіленого* місцевого обов'язкового примірника документів відповідно до профілю великих бібліотек регіону, а також *регіональної інформаційної системи* "Вюситепів іп ргіпі". По-друге, співробітники цих бібліотек (зокрема краєзнавчих відділів), з якими постійно працюють книговидавці та книгорозповсюджувачі, представлені справжніми цінителями краєзнавчих і місцевих документів. Більшість із них є постійними організаторами та користувачами *регіональних книжкових ярмарок і виставок друкованої й електронної продукції на СБ-К*. По-третє, бібліотеки зацікавлені в широкому асортименті книжкової та іншої продукції, що необхідна для повного й оперативного задоволення краєзнавчих інформаційних потреб користувачів. Тому вони забезпечують не тільки локальний, але й інтерактивний доступ своїх користувачів як до власних фондів, так і до КФ інших бібліотек краю, країни та світу. МПБ стимулює представлення на книжкових ярмарках і виставках не лише традиційних та електронних краєзнавчих документів, але й каталогів видавничої продукції, додаткових послуг (поставку бібліотечної техніки та ін.). У першу чергу, це зведені анотовані тематичні плани видання краєзнавчих і місцевих документів у різних формах: паперовій, електронній та інтернет-версіях. Інформація про краєзнавчу літературу разом з відомостями про те, куди надсилалися традиційні друковані й електронні документи, передається до Зведеного електронного краєзнавчого каталогу ОУНБ через електронну пошту. Прообразом зведеного Карткового (друкованого) краєзнавчого каталогу є *інтернет-каталог*, перевага якого полягає в оперативності надання інформації про вихід друком та придбання бібліотеками краєзнавчих і місцевих документів.

Гармонійне поєднання в комплектуванні традиційних, автоматизованих та електронних технологій дає можливість забезпечити необхідні якість і повноту краєзнавчих фондів бібліотек, прискорити інтеграційні тенденції щодо їх формування та використання.

4.3.4. Облік і бібліотечна обробка краєзнавчих документів

Краєзнавчий фонд документів кожної бібліотеки передбачає внутрішню впорядкованість, узгодження та взаємодію всієї сукупності документів, які збираються в ньому. Цього можна досягти відповідною *організацією* такого фонду. Організація ФКД означає, по-перше, визначення його структури, місця в системі під фондів бібліотеки і, по-друге, здійснення процесів, що відбуваються після комплектування фонду (прийом, облік, технічна й наукова бібліотечна обробка документів, розміщення та зберігання краєзнавчого фонду).

Як і всі інші документи, що надходять до бібліотеки чи вибувають із неї, краєзнавчі документи підлягають інтегративному (сумарному) та диференційованому (індивідуальному) обліку, технічній та науковій обробці в установленому порядку відділом комплектування й обробки.

Зазвичай, відокремлений сумарний *облік* краєзнавчих документів у бібліотеках не здійснюється, за винятком тих випадків, коли КФ виділяється як самостійна одиниця зберігання у відділі краєзнавства. Як наслідок, багато бібліотек не мають відомостей про загальну кількість, склад, надходження та вибуття краєзнавчих документів і тому позбавлені можливості науково управляти його формуванням та використанням. Саме тому правильно роблять ті ОУНБ і ЦБС, які в книзі сумарного обліку у вільних графах виділяють відомості про краєзнавчі документи. Це дає змогу мати дані про загальний обсяг КФ, кількість надходжень і вибуття краєзнавчих документів.

У відділі краєзнавства, зазвичай, ведуться спеціальні книги сумарного обліку краєзнавчих і місцевих документів. Окрім названих параметрів, КФ тут реєструють за такими ознаками: за змістом, видами документів, мовою видання, джерелами надходжень, іноді за місцезнаходженням у фондах бібліотек. Отже, уособленому сумарному обліку підлягає лише певна частина КФ. Індивідуальний облік краєзнавчих документів здійснюється в спільних для всього фонду документах диференційованої» > обліку. Проте це не виключає ведення відділами краєзнавствпп власних облікових форм.

Порядок *технічної обробки* краєзнавчих документів такий самий, як і інших документів, що складають фонд бібліотеки. Звичайно для виділення краєзнавчих документів застосовують *три головних способи*:

1) до індексу відділу додається територіальне типове ділення відповідно до Таблиць ББК для краєзнавчих каталогів бібліотек;

2) на документах, що не підлягають комплектуванню за територіальною ознакою, перед індексом відділу вміщують умовну позначку "К", що є розпізнавальним знаком для краєзнавчого документа;

3) документи, які частково присвячені краю і відомості про нього подаються у розділах, але їх необхідно мати у фонді, замість позначки "К" мають біля індексу позначку "ДП" (депозитарне зберігання), а належність до галузі краєзнавства визначається через знак "+" на титульному аркуші видання. Для наочного виділення краєзнавчих документів застосовують кольорові ярлики.

У практиці організації *наукової обробки* краєзнавчих документів у ОУНБ є два головних підходи. Деякі бібліотеки здійснюють аналітико-синтетичну обробку тільки у відділі обробки. В інших ОУНБ, що мають у своїй структурі відділи краєзнавства, аналітико-синтетичну обробку виконують ці структурні підрозділи з метою багатоаспектного відображення їх змісту в краєзнавчому довідково-бібліографічному апараті бібліотек, створення системи вторинних краєзнавчих документів — бібліографічних, реферативних, оглядових, аналітичних тощо.

Оскільки переважна більшість значущого традиційного й електронного документопотоку з краєзнавства проходить через ОУНБ, саме вона покликана забезпечити його каталогізацію, вберігання й організацію доступу до нього реальних і віртуальних користувачів. За сучасних умов зростає значення *аналітико-синтетичної обробки* первинних краєзнавчих документів, які потребують аналітичної, класифікаційної та синтетичної діяльності — створення зведеного електронного каталогу, БД, бібліографічних посібників, розробки навігаторів, путівників, веб-сайтів, веб-порталів, підготовки оглядово-аналітичної інформації тощо.

4.3.5. Розміщення краєзнавчого фонду

Раціональне *розміщення КФ* не є формальною процедурою відокремлення краєзнавчих і місцевих документів у певному приміщенні, призначеному для їхнього зберігання та використання. Від правильного розміщення КФ значною мірою залежить ступінь його використання та рівень схоронності. Слід зазначити, що це питання є предметом постійних дискусій, що можна пояснити відсутністю науково обґрунтованих методичних рекомендацій та організаційно-технологічних прийомів щодо цього. У практичній діяльності наразі спостерігається багатоваріантність організаційної структури КФ, різноманітність способів розміщення та розстановки краєзнавчих документів.

Ще в XVIII—XIX ст. розпочався пошук прийомів і способів виділення КФ у самостійний структурний підрозділ. При цьому використовувалися *два головних способи* його відмежування:

- 1) бібліографічний, тобто шляхом відтворення відомостей про краєзнавчі документи в спеціальному розділі систематичного каталогу, а пізніше — у краєзнавчому каталозі бібліотеки;
- 2) локаційний (розміщувальний), який передбачає фізичне розміщення цих документів на окремих полицях, у шафах фондосховищ, в окремих приміщеннях.

Уже на Першому всеросійському з'їзді з бібліотечної справи (1911 р.) було прийнято рішення створити в структурі публічних бібліотек місцеві відділи, однак у широких масштабах ця ідея була реалізована лише у 20—30-ті роки XX ст. Фонди місцевих відділів виділялися в окремі приміщення та містили літературу про край, а також таку, що видана в краї.

Нині з метою зручного використання читачами, створення надійного захисту, що забезпечує схоронність унікальної документної продукції краєзнавчого змісту та місцевого походження, у бібліотеках застосовують різні моделі організаційної структури краєзнавчого фонду.

Організаційна структура краєзнавчого фонду бібліотеки має ієрархічну будову, де кожна частина є наступним, вищим, рівнем концентрації краєзнавчих документів. Як найбільше утворення цієї будови розглядається єдиний КФ бібліотек краї

ни, регіону, місцевості, бібліотеки, котрий, у свою чергу, поділяється на відносно самостійні підфонди. Диференціація КФ не повинна призвести до роз'єднання окремих його частин.

Досвід засвідчує, що в бібліотеках, де створено комплексні структурні підрозділи, найоптимальнішим варіантом є розміщення фонду саме в цих підрозділах. Співробітники відділів здійснюють пошук і докомплектування відсутніх видань, координують роботу інших універсальних і галузевих відділів, запроваджуючи найраціональніший перерозподіл краєзнавчого фонду. Зазвичай у краєзнавчому відділі зосереджується та частина цього фонду, яка найактивніше використовується читачами. Там також розміщується краєзнавчий довідково-бібліографічний апарат, що дає змогу швидко задовольняти запити читачів. Довідники та бібліографічні посібники доцільно зосереджувати у відділі з максимальною повнотою.

Особливістю розміщення та зберігання краєзнавчого фонду у великих бібліотеках є поділ його на основний фонд і на підсобні фонди відділу краєзнавства та інших структурних підрозділів бібліотеки.

Залежно від умов роботи й усталених традицій ОУНБ вирішують питання щодо розміщення краєзнавчого фонду по-різному. У деяких випадках КФ як самостійна одиниця зберігається в краєзнавчому відділі. В інших бібліотеках КФ не виділяється, але в інформаційно-бібліографічному відділі зосереджуються підсобний КФ та відповідний довідковий апарат. Крім того, в окремих бібліотеках КФ не виділяють із загального фонду, а більша його частина (до 70 %) розміщується у фондосховищі, структура якого передбачає створення депозитарного фонду краєзнавчих і місцевих документів. Інші документи розподіляються за відділами обслуговування відповідно до їх профілю. Таким чином, як організаційну структуру КФ найчастіше розуміють фонд відділу краєзнавства, сектору краєзнавчої бібліографії, сектору чи групи депозитарного зберігання, групу виділених на стелажах краєзнавчих документів.

Визначення структури КФ належить до надзвичайно важливих проблем, від правильного вирішення яких залежить ступінь його доступності та гарантованого зберігання. Для забезпечення надійної схоронності та раціонального використання краєзнавчих і місцевих документів оптимальним є варіант, коли вони виділяються в самостійні підфонди основного фонду бібліотеки.

Фонд краєзнавчих документів (або його частина, яка використовується найактивніше) може розміщуватися в краєзнавчому підрозділі, а спеціалізовані частини — у спеціалізованих (профільних) підрозділах. На постійному зберіганні у фондах спеціалізованих підрозділів перебувають: спецвиди технічної документації; нотні, образотворчі видання; електронні та аудіовізуальні документи; видання іноземними мовами; рідкісні видання; рукописи й архівні документи; неопубліковані місцеві документи з проблем культури та мистецтва; офіційні документи місцевих органів влади; місцеві нормативно-правові документи; неопубліковані краєзнавчі документи (рукописи, першоджерела, колекції фотографій), що отримані бібліотекою від приватних осіб чи установ тощо.

Однією з головних ознак структурування КФ слід вважати *функціональне призначення*, яке базується на цілях використання та зберігання краєзнавчих документів. На цій підставі розрізняють *діючі та запасні, читацькі та службові, оперативні та депозитарні, головні та допоміжні КФ*.

КФ відділу краєзнавства — це діючий фонд, який призначається для використання користувачами. З метою надійного захисту унікальної частини діючих КФ формуються запасні фонди (резервний, страховий). У свою чергу діючі КФ поділяють на читацькі (фонд відділу краєзнавства, відділів обслуговування) та службові, якими користуються бібліотекарі в повсякденній роботі (підсобний фонд сектору краєзнавчої бібліографії). Читацькі КФ поділяють на оперативні (фонд відділу краєзнавства) та депозитарні (депозитарний фонд краєзнавчих документів у структурі фонду основного зберігання), які виділяються із зони активного використання для забезпечення гарантованої схоронності. Оперативні КФ поділяють також на основні та допоміжні.

Основні фонди призначаються для постійного (або тривалого) зберігання краєзнавчих документів (КФ основного зберігання), а допоміжні — для оперативного фізичного й інтелектуального доступу до документної інформації, що міститься в основних фондах. Як свідчить досвід, користувачам більше до вподоби відкритий доступ до краєзнавчого фонду. Така організація фонду дає змогу читачеві самостійно переглянути необхідні документи, ознайомитися з їх змістом і підібрати потрібну книгу. Але у такому разі важливо забезпечити належні умови для роботи користувачів, а також організувати оптимальне розміщення

й оформлення ФКД. Отже, КФ є структурним утворенням, яке дає можливість надійно зберігати й активно використовувати краєзнавчі документи.

Краєзнавчі матеріали, які включають до фондів інших універсальних і галузевих відділів бібліотек згідно з їхнім профілем, головним чином, є дублетними виданнями та використовуються під час організації книжкових виставок, проведення масових заходів та інформаційної діяльності. У тих випадках, коли документ перебуває в роботі, на місці зберігання залишається закладка з точною адресою місцезнаходження цього матеріалу.

Частини краєзнавчого фонду, які розміщуються в читальному залі, у галузевих і спеціалізованих відділах бібліотеки чи на абонементі, пов'язуються між собою посиланнями. Крім того, бажано інформувати читачів про склад краєзнавчого фонду, правила користування ним в окремому зверненні. Можна також інформувати про цей фонд, організовуючи перегляди краєзнавчих документів, тематичні полиці в будь-якому відділі. Великого значення в популяризації краєзнавчого фонду та його використанні набуває довідково-бібліографічний апарат, насамперед зведений систематичний краєзнавчий каталог (ЗвСКК).

У місцевій публічній бібліотеці (МПБ) КФ у повному обсязі, зазвичай, формується в центральній бібліотеці як самостійна частина основного фонду ЦБС. Цей фонд (або його активна частина) зберігається в краєзнавчому підрозділі (якщо такий є) або у фонді читального залу ЦБ. Тут зосереджуються і поодинокі примірники краєзнавчих документів. Дублетні примірники краєзнавчих видань надходять також до галузевих і спеціалізованих підрозділів бібліотеки. На абонементі збирають найпопулярніші документи, що представлені в бібліотеці в достатній кількості. Розміщують ці документи на окремих стелажах і полицях, на постійно діючих виставках "Наше місто (село)", "Наш район", у краєзнавчих куточках тощо. У філіалах краєзнавчі документи зберігаються, зазвичай, у фонді читального залу. У невеликих бібліотеках з відкритим доступом доцільно застосовувати спільне розміщення краєзнавчих та інших документів відповідно до прийнятої в бібліотеці системи розстановки.

Розподіл краєзнавчих документів між бібліотеками-філіалами здійснюється відповідно до загальних положень формування єдиного фонду ЦБС. Окрім видань загального змісту про область,

місто, район, бібліотеки-філіали збирають документи про своє село, мікрорайон міста. ЦБС приділяє велику увагу створенню тематичних альбомів, папок з вирізками з газет, літописів краю, родоводів місцевих династій, сімей тощо.

З метою популяризації краєзнавчих документів бібліотеки використовують різного роду малі локальні форми організації КФ: книжкові виставки, тематичні папки газетних вирізок, колекції краєзнавчих документів, подарованих бібліотеці місцевими краєзнавцями, добірки фотографій місцевих визначних пам'яток, комплекти слайдів, СБ-К тощо.

Оптимальною ознакою структурування краєзнавчого фонду дитячої бібліотеки є вік користувачів. Усередині кожного вікового підфонду допускається розстановка документів за галузями знань і за окремими темами.

Головне завдання кожної бібліотеки полягає в тому, щоб розчленовані краєзнавчі фонди структурних підрозділів становили *єдине ціле*, що дасть змогу досягти найбільшої ефективності їх використання. Для вирішення цього завдання необхідно посилити інтеграційні зв'язки між відділами бібліотеки, а також створити такий краєзнавчий ДВА, який забезпечить взаємодію всіх частин краєзнавчого фонду.

За умов, коли краєзнавчий фонд розосереджений між окремими підфондами структурних підрозділів бібліотеки, ускладнюється його безпосередній огляд читачами та бібліотечними працівниками, а також вивчення його складу та обсягу. Значна частина фонду з цієї причини взагалі не використовується. У такому разі на допомогу може прийти зведений краєзнавчий каталог. Він, по-перше, нібито об'єднує розосереджені краєзнавчі документи; по-друге, забезпечує предметний зв'язок краєзнавчих видань, присвячених різноманітним аспектам краєзнавства (історія, природа, економіка, екологія, культура); по-третє, вказує на місцезнаходження краєзнавчих документів не тільки у фонді певної бібліотеки, але й інших бібліотек регіону чи інших установ. Тому разом з удосконаленням складу фонду перед бібліотеками постає завдання щодо забезпечення повноти та якості зведеного краєзнавчого каталогу — електронного, карткового чи друкованого.

4.4. ЗБЕРІГАННЯ ТА ЗАХИСТ КРАЄЗНАВЧОГО ФОНДУ

Сформований краєзнавчий фонд підлягає зберіганню. Схоронність документів може бути короткостроковою, довгостроковою та постійною (вічною).

Краєзнавчі та місцеві документи — це документи *постійного (вічного) зберігання*, оскільки вони є унікальними і мають особливу цінність. Вони потребують оптимальних умов зберігання для нинішніх та майбутніх поколінь. Стратегія вирішення проблеми схоронності краєзнавчих і місцевих документів полягає в колективному формуванні та зберіганні максимально повного репертуару документів узгодженими зусиллями бібліотек різних типів і видів регіону. Інакше кажучи, йдеться про корпоративний підхід до схоронності краєзнавчих і місцевих документів.

Краєзнавчі фонди бібліотек — це *унікальний ресурс*, який потребує створення особливої *системи* його зберігання, бережного ставлення до нього як користувачів, так і бібліотечних працівників. Здійснюючи надійне зберігання КФ, бібліотеки водночас вирішують два важливі соціальні завдання:

1) гарантія збереження для нинішніх і майбутніх поколінь документно-інформаційної *регіональної пам'яті*;

2) забезпечення гарантованого *доступу* користувачів до всіх первинних і вторинних краєзнавчих документів, які зберігаються у належному стані.

Система зберігання КФ базується на загальних принципах фондозберігання. Вона має враховувати вплив на ступінь його схоронності фізико-хімічного, температурно-вологісного, біологічного, санітарно-гігієнічного, екологічного, соціального та інших чинників. Разом із тим унікальність і підвищена цінність краєзнавчих документів зумовлює певні особливості їх зберігання. Серед них слід назвати такі:

- *законодавча захищеність КФ* через: а) їх вічне зберігання у фондах чітко визначених бібліотек; б) створення системи депозитарного та репозитарного зберігання краєзнавчих і місцевих документів; в) прийняття Закону про безплатний місцевий примірник цих документів;

- *технологічна захищеність КФ* через: а) збереження як інформаційної, так і матеріальної складових краєзнавчих і місцевих документів; б) переведення кращих краєзнавчих і місцевих документів на мікроносії (мікрофільми, цифрові носії) створення *страхових БФ*; в) дотримання правил схоронності протягом усього процесу формування КФ, а не лише на заключному його етапі — власне зберігання у фондосховищі;

- *соціальна захищеність КФ* шляхом: а) дотримання умов зберігання при використанні краєзнавчих і місцевих документів користувачами; б) моральної та матеріальної відповідальності бібліотечних працівників і користувачів; в) бережного ставлення до нього; г) дотримання розумного балансу між доступом і володінням, накладання певних обмежень щодо використання оригіналів документів тощо.

Серед стратегічних напрямів схоронності КФ за сучасних умов слід назвати:

- створення ефективної системи *депозитарного і репозитарного збереження краєзнавчих і місцевих документів*;
- формування *страхового* фонду найцінніших краєзнавчих і місцевих документів на електронних мікроносіях;

ОУНБ виконують функції депозитарного та репозитарного зберігання краєзнавчих і місцевих документів на території свого краю та цілеспрямовано формують свій власний депозитарний фонд відповідно до "Положення про організацію депозитарного зберігання книжкових фондів" (1974 р.), коли в країні було запроваджено *систему депозитарного зберігання*. Ці обов'язки підтвержені "Положенням про систему депозитарного зберігання бібліотечних фондів України" (1996 р.), де зазначено, що депозитарне зберігання краєзнавчих і місцевих документів мають здійснювати регіональні бібліотеки-депозитарії.

Депозитарний фонд ОУНБ включає всі краєзнавчі та місцеві документи, що надійшли до бібліотеки, незалежно від джерела надходжень, практичної та наукової цінності, активності використання, виду публікації та місця зберігання в бібліотеці. Ословою депозитарного фонду є місцевий обов'язковий примірник'. Як регіональний депозитарій ОУНБ виявляє та виділяє для зберігання краєзнавчі та місцеві документи; надає методичну доіюмогу бібліотекам та іншим установам щодо виявлення та передачі І непрофільних для них і маловикористовуваних краєзнавчих

і місцевих документів до фонду ОУНБ; постійно зберігає виявлені у своєму фонді й отримані з інших установ краєзнавчі документи (2—4 прим.) і місцеві видання (1—2 прим.); здійснює постійний контроль за умовами зберігання, станом та обґрунтованістю вилучення з фондів краєзнавчих і місцевих документів у бібліотеках області (краю).

Причинами вилучення краєзнавчих і місцевих документів із депозитарного фонду можуть стати: надмірна кількість примірників; ветхість видань (за наявності достатньої кількості примірників і недоцільності реставрації). Краєзнавчі та місцеві документи не можна вилучати через моральну застарілість, наявність пізніших перевидань, малий попит.

З цілої низки причин поки що немає єдиного підходу до способу розміщення депозитарного фонду краєзнавчих і місцевих документів. Використовують *два способи*: 1) депозитарний та оперативний КФ зберігають разом, проте певну його частину пважають депозитарною (умовно виділений фонд); 2) депозитарну частину КФ зберігають в окремому приміщенні. У такому разі в обласних бібліотеках-депозитаріях (репозитаріях) паралельно створюються дві колекції: а) депозитарний фонд краєзнавчих Документів; б) депозитарний фонд місцевих документів.

Протягом останнього десятиліття у вітчизняній і зарубіжній Практиці, окрім депозитаріїв, створюються також *репозитарії* ДІА зберігання краєзнавчих і місцевих документів, що мало Використовуються. Однак їх статус у бібліотекознавстві ще не ДО кінця визначений. *Депозитарний фонд* запроваджується на ОіОІ провідної бібліотеки (звичайно це ОУНБ), яка отримує місцевий обов'язковий примірник документів. *Репозитарій* крає-ІНйпчих і місцевих документів — це корпоративна установа (або підрозділ ОУНБ), що створюється на корпоративних засадах ДіШЛ економного розміщення та зберігання документів епізодичного попиту, здійснює отримання, перерозподілення, збереження й ти використання краєзнавчих і місцевих документів, передачу ЇХ Іншим бібліотекам для використання.

Отнорення системи депозитарного і репозитарного збере-ММШіі краєзнавчих і місцевих документів дає можливість забез-Ш йти:

- пірантоване збереження повного репертуару краєзнавчих ІНІРЦОїшх документів для нинішніх і прийдешніх поколінь;

- концентрацію еталонного краєзнавчого фонду, створеного на основі місцевого примірника документів, у провідній бібліотеці з краєзнавства;
- акумуляцію краєзнавчих і місцевих документів, що характеризуються малим попитом, у єдиних репозитарних центрах;
- надання безпосереднього та дистанційного доступу до депозитарних і репозитарних КФ через глобальні інформаційні мережі.

Зважаючи на необхідність урахування критерію краєзнавчої цінності документів, другим стратегічним завданням забезпечення схоронності краєзнавчих і місцевих документів є їх оцифрування, що дасть змогу створити страховий фонд краєзнавчих і місцевих документів. Під *страховим фондом* розуміють дублікат краєзнавчого фонду на мікроносіях та копіях, зокрема електронних, що створюється з метою збереження фонду від непередбачуваних обставин.

Місцева публічна бібліотека має бути *захищеною*, з одного боку, як конкретний матеріальний об'єкт, а з іншого, — як соціальний інститут, який забезпечує *зберігання і схоронність* краєзнавчих фондів — найціннішого й унікального документально-го набутку кожного регіону.

Захист — це результат заходів, вжитих з метою запобігання загрозовій дії (стихійного лиха, катастрофи, крадіжки, псування, недбалого ставлення тощо) для забезпечення безпеки всіх елементів, що утворюють бібліотеку: краєзнавчого фонду, матеріально-технічної бази (приміщень, споруд, обладнання), бібліотечного персоналу та користувачів (що перебувають у бібліотеці).

Краєзнавчий фонд бібліотеки з огляду на його особливу соціальну значущість потребує відповідних *засобів захисту*, спрямованих на з'ясування, запобігання природним (об'єктивним) і соціальним (суб'єктивним) загрозам.

Захист КФ — це сукупність законодавчих, організаційних, технічних, етичних та інших заходів, складова державної, регіональної та місцевої політики щодо охорони та схоронності матеріального і духовного надбання народу. Для захисту КФ *ми* жуть використовуватися розроблені у фондознавстві (Ю.М. Ст< > ляров) *загальні та спеціальні* заходи (способи) захисту фонду.

Головним із них є захист під час здійснення технологічних процесів фондозберігання та фондовикористання:

1) *дотримання режимів зберігання* — мікрокліматичного, світлового, екологічного, біологічного;

2) *соціальний захист* — педагогічний, економічний, правовий, технічний тощо.

Серед спеціальних заходів захисту БФ слід назвати: виділення документних (книжкових) пам'яток, унікальних, рідкісних та інших краєзнавчих документів; створення спецфондів — *страхового, депозитарного (репозитарного), резервного, архівного*. Захисту КФ слугують також спеціальні програми "Пам'ять світу", "Пам'ять України", "Пам'ять Росії", запровадження електронного фонду. Функцію захисту виконують також депозитарні та репозитарні фонди, що створюються саме з цією метою.

Бібліотеки розробляють і здійснюють програму забезпечення схоронності фондів краєзнавчих і місцевих документів, яка передбачає: регулярне обстеження їх фізичного стану (з виділенням примірників, що потребують термінової консервації або реставрації, обмеження використання, першочергового копіювання та переведення на інші матеріальні носії); контроль за умовами зберігання та використання, регулювання умов доступу користувачів до унікальних (рідкісних та особливо цінних, наявних в одному примірнику) краєзнавчих і місцевих документів; планомірне створення страхових і захисних копій та ін.

Питання, пов'язані з організацією краєзнавчого фонду, висвітлюються в регламентуючих документах бібліотеки, головним серед яких є "Положення про краєзнавчий фонд... бібліотеки". Воно має такі розділи:

1. *Загальні положення.*
2. *Комплектування краєзнавчого фонду.*
3. *Склад краєзнавчого фонду.*
4. *Організація та розміщення краєзнавчого фонду.*
5. *Використання краєзнавчого фонду.*
6. *Зберігання фонду.*
7. *Інформація про спеціалізований краєзнавчий фонд.*

4.5. ФОНД МІСЦЕВИХ ДОКУМЕНТІВ

Якісною ознакою фонду місцевих документів слід вважати те, що його системоутворювальною ознакою є формальний зв'язок документів із краєм. Тут збираються та зберігаються документи, пов'язані з краєм своїм походженням — місцем видання (виготовлення).

ОУНБ як депозитарій місцевих документів прагне до вичерпної повноти цього фонду. Особлива увага приділяється тим із них, які повністю присвячені даному краю або містять значні за обсягом і цінністю відомості про край.

Діяльність щодо виявлення, збирання, аналітико-синтетичного опрацювання, гарантованого зберігання й організації доступу користувачів до колекції місцевих документів є одним з основних завдань ОУНБ. Він є документною базою створення *репертуару місцевої документної продукції (репертуару місцевого друку)*, котрий об'єктивно характеризує стан і тенденції змін у життєдіяльності краю, внесок його жителів у виробництво, економіку, культуру, освіту, екологію краю, є документною базою краєзнавчої діяльності бібліотек. Одночасно фонд місцевих документів є базою для забезпечення повноти державної реєстрації вітчизняної документної продукції; формування національної колекції видань та інших документів, виданих у різних регіонах України; створення їхнього повного бібліографічного репертуару.

Фонд місцевих документів формується в ОУНБ на засадах вичерпної повноти з огляду не лише на постійне зберігання, але й на активне використання.

Введення в дію Закону про обов'язковий примірник документів (1999 р.) значною мірою сприяло полегшенню роботи ОУНБ у напрямі комплектування фонду місцевих видань: обов'язковий безплатний примірник документів, що виготовляються (в тому числі публікуються) на відповідній території, необхідно надсилати до обласних універсальних бібліотек. Проте і в комплектуванні фонду місцевих документів важливу роль має налагодження зв'язків з місцевими установами й організаціями, навчальними закладами, а також документообмін, копіювання і т. ін.

ОУНБ здійснюють поточний контроль за повнотою надходження місцевого примірника творів друку, для чого ведуть окрему картотеку. У краєзнавчому відділі (секторі), зазвичай у спеціальних книгах, здійснюється сумарний облік краєзнавчих і місцевих документів. Звичайно фонд місцевих документів розміщується окремо від інших частин фонду і групується в хронологічній послідовності за роками видання.

4.6. ЄДИНИЙ РОЗПОДІЛЕНИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ ФОНД

За умов інформатизації вдосконалення складу краєзнавчих ресурсів бібліотек здійснюється шляхом: а) поповнення краєзнавчих фондів бібліотек традиційними (нонелектронними) та електронними (офлайновими й онлайновими) документами; б) створення електронних краєзнавчих бібліотек і колекцій; в) селекції та фондоорганізації краєзнавчих (у тому числі авторських) Інтернет-ресурсів; г) автоматизації процесів формування та використання (моделювання, комплектування, облік, розстановка, розміщення, зберігання) фондів краєзнавчих і місцевих документів; д) формування єдиного розподіленого краєзнавчого фонду бібліотек регіону на базі інтеграції ресурсів тощо.

Забезпечення відповідності складу краєзнавчих фондів краєзнавчим потребам користувачів можна досягти завдяки інтеграції бібліотек різних типів і видів регіону на базі комп'ютерних і телекомунікаційних технологій, що дає змогу здійснити перехід від системної організації КФ окремої бібліотеки до створення інтегрованого — єдиного розподіленого краєзнавчого фонду (СРКФ) бібліотек кожного регіону всередині країни.

Єдиний розподілений краєзнавчий фонд регіону — це цілісна система розподілених територіально, але інтегрованих між собою, краєзнавчих фондів бібліотек регіону, яка побудована на принципах відповідності, координації, кооперації формування та взаємовикористання, є доступною для користувачів у традиційному й інтерактивному режимах.

ЄРКФ наближається до типу гібридного фонду, що поєднує як традиційні друковані, так і електронні розподілені краєзнавчі фонди первинних і вторинних документів. Умовно в його структурі можна виділити дві взаємопов'язані складові — реальну та віртуальну. Оскільки інтегрований фонд містить документи як у друкованій, так і в електронній формах, бібліотеки мають використовувати традиційні, автоматизовані й електронні бібліотечні технології.

Інтегрований краєзнавчий фонд бібліотек регіону передбачає створення та системну взаємодію таких його головних функціональних підсистем:

- координоване комплектування, що базується на узгодженій відповідальності бібліотек за певну галузеву, типо-видову, хронологічну спеціалізацію та профільну повноту фонду;
- розподілений місцевий обов'язковий примірник краєзнавчих і місцевих документів, який гарантує базову повноту ЄРКФ;
- перерозподіл фондів, спрямований на оптимізацію структури інтегрованого фонду;
- депозитарне та репозитарне зберігання краєзнавчих і місцевих документів, що забезпечує схоронність у системі повного їх репертуару;
- формування страхового ЄРКФ бібліотек регіону на електронних носіях;
- автоматизація процесів формування та використання інтегрованого фонду бібліотек регіону;
- організація зведеного електронного краєзнавчого каталогу на ЄРКФ, який багатоглядно розкриває зміст краєзнавчих документів, адреси їх зберігання в межах системи;
- організація локального та віддаленого доступу, що забезпечує доступність ЄРКФ у зручній для користувачів формі;
- управління, що сприяє розвитку ЄРКФ та його адаптації до умов зовнішнього середовища;
- підготовка та перепідготовка фондознавців, здатних ефективно діяти за умов інтеграції й інформатизації (рис. 4.3).

Завдяки розвитку комп'ютерних і телекомунікаційних засобів краєзнавчий фонд бібліотек регіону збагачується електронними документами — офлайнними (на СБ-К) та онлайнними

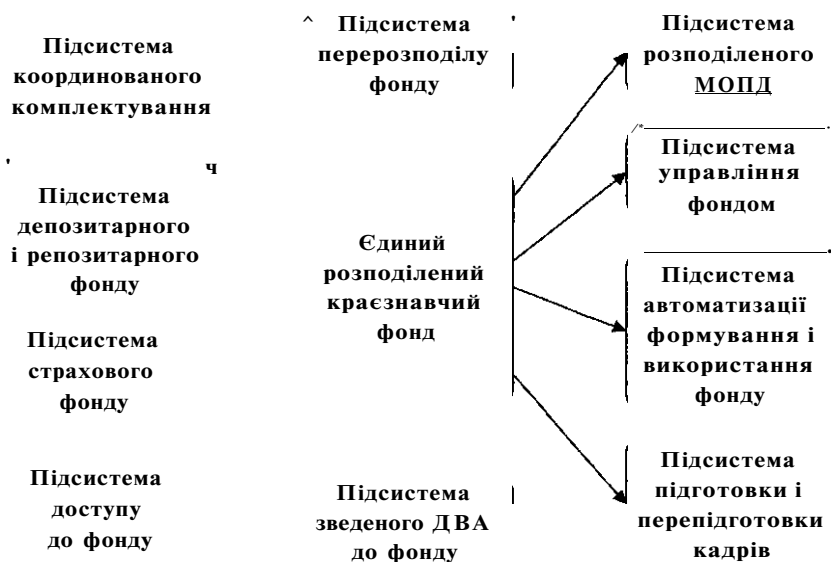

Рис. 4.3. Організаційно-функціональна модель єдиного розподіленого краєзнавчого фонду бібліотек

(Інтернет-документами), які зосереджуються наразі у фондах бібліотек різних типів і видів.

Інформатизація бібліотечної сфери надає можливість ефективніше здійснювати процес інтеграції краєзнавчих фондів бібліотек регіону, зокрема шляхом надання регіональній спільноті не лише власних фондів через Інтернет, але й ресурсів інших бібліотек після попереднього переведення їх у цифрову форму. Отже, виникає реальна можливість створення електронної колекції краєзнавчих і місцевих документів у масштабах регіону.

ЄРКФ становить полідокументну систему, прийнятну для всіх соціально значущих краєзнавчих і місцевих документів — традиційних (нонелектронних) та електронних (офлайнових та онлайн-нових). Бібліотеки мають докладати зусиль щодо залучення до ЄРКФ не тільки офлайнових, але й веб-видань, які необхідні для ивдоволення краєзнавчих інформаційних потреб користувачів. На иоршому етапі створення краєзнавчого розподіленого фонду цілком достатньо створити віртуальні бібліотеки веб-видань, що не

передбачають реального володіння їх матеріальними носіями, а є зібранням лінків-"закладок", що відсилають користувачів до безплатних веб-видань, розміщених на різноманітних веб-серверах. Реалізація цього принципу є основою для розгляду центральної публічної бібліотеки як шляху для зручного доступу користувачів до всієї краєзнавчої інформації незалежно від факту її наявності в бібліотечному фонді. На цьому етапі відбувається заміна зняття ідеології володіння на ідеологію доступу при збереженні першою значення в тому обсязі, коли відповіді на краєзнавчі інформаційні потреби продовжують задовольняти бібліотеки на базі власних фондів. На наступному етапі центральні публічні бібліотеки мають формувати електронні підфонди краєзнавчих веб-видань українського (регіонального) сегмента Інтернет, кумулюючи на власному сервері переважно ті онлайнві видання, що не існують у друкованій формі та користуються підвищеним попитом.

На регіональному рівні можливе об'єднання зусиль бібліотечних установ з метою створення розподіленого депозитарію краєзнавчих і місцевих документів. Реалізація такої корпоративної моделі передбачає кумулювання та зберігання на сервері ОУНБ веб-видань офіційних сайтів регіональних і місцевих органів влади й управління, провідних підприємств, організацій та установ, місцевих періодичних видань, які не мають друкованих версій. Формування і технологічна підтримка кумуляції та використання електронних ресурсів місцевих веб-видань — основа для створення національного розподіленого фонду електронних документів, що є одним із найважливіших завдань Національної програми інформатизації України. За умов запровадження національної електронної бібліотеки центри бібліотечного краєзнавства мають взяти на себе відповідальність за створення єдиного розподіленого краєзнавчого фонду (краєзнавчої колекції) як локальної частини національної електронної бібліотеки, а також за виконання обов'язків щодо гарантованого зберігання і доступності краєзнавчих та місцевих документів.

Запитання для самоконтролю

1. *Що таке краєзнавчий фонд? Які його функції?*
2. *У чому полягає схожість і відмінність понять "краєзнавчий документ" і "місцевий документ"?*
3. *Що таке "фонд краєзнавчих документів" і "фонд місцевих документів"? Чим відрізняються ці поняття?*
4. *У чому полягає специфіка складу фондів краєзнавчих документів в універсальних і спеціальних бібліотеках?*
5. *Які ознаки фонду краєзнавчих документів вам відомі?*
6. *У чому полягає специфіка формування краєзнавчого фонду?*
7. *Як подолати перебої в надходженні місцевого обов'язкового примірника документів?*
8. *Що вам відомо про критерії краєзнавчої цінності документів? Які основні ознаки покладено в його основу?*
9. *Що таке структура краєзнавчого фонду? Чим відрізняється структура фонду ОУНБ і ЦБС?*
10. *У чому полягає специфіка обліку, технологічної та наукової обробки краєзнавчих документів?*
11. *Як ви розумієте суть зберігання і захисту краєзнавчого фонду? Чому схоронність КФ набуває особливої соціальної значущості?*
12. *У чому виявляються особливості єдиного розподіленого краєзнавчого фонду бібліотек регіону? Наведіть визначення цього поняття.*

Розділ 5

ОБСЛУГОВУВАННЯ КОРИСТУВАЧІВ БІБЛІОТЕКИ З КРАЄЗНАВСТВА

5.1. КОРИСТУВАЧ БІБЛІОТЕКИ ЯК ОБ'ЄКТ І СУБ'ЄКТ КРАЄЗНАВЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Людину, яка не знає свого краю, не можна вважати освіченим і культурним громадянином своєї країни. Численні дослідження переконливо доводять, що чим інтелігентнішою є людина, тим більше зростає її зацікавленість краєм, місцевістю, де вона мешкає, тим глибшими та різноманітнішими стають знання про цю місцевість. І, навпаки, чим менше розвинута людина, тим частіше їй притаманні примітивні уявлення про свій край та низька потреба в поповненні знань про нього.

Краєзнавча діяльність бібліотеки (КДБ) спрямована на формування, розвиток, повне й оперативне задоволення краєзнавчих інформаційних потреб (КІП) користувачів. КДБ обслуговує найважливіші територіальні інформаційні потреби, тобто такі, що пов'язані за своїм змістом з певним краєм, зі специфікою інваріантної території та мають велике значення для вирішення завдань їх формування й розвитку.

Специфіка краєзнавчої діяльності бібліотеки полягає в безпосередній участі в ній її користувачів. Унікальність краєзнавчої сфери діяльності місцевої публічної бібліотеки полягає в тому, що контингент її користувачів виконує водночас роль *суб'єкта й об'єкта* краєзнавчої діяльності.

Користувач виступає насамперед як об'єкт професійної діяльності бібліотечних працівників. *Для створення адекватної системи краєзнавчої діяльності бібліотеки її фахівці мають опанувати комплекс знань про склад і структуру краєзнавчих інформаційних потреб.* З цією метою використовується сукупність бібліотечних способів і методів щодо вивчення складу користувачів бібліотеки, визначення та формування краєзнавчих інформаційних потреб з доведенням їх до сталого попиту. Саме склад і структура КІП визначають склад і структуру краєзнавчої діяльності бібліотек певного типу та виду.

Користувача як *суб'єкта* краєзнавчої діяльності слід розглядати в трьох іпостасях: 1) як стимулятора та користувача краєзнавчого фонду, продуктів і послуг бібліотеки з краєзнавства, що спонукає бібліотеку до налагоджування адекватної краєзнавчої діяльності; 2) як безпосереднього учасника краєзнавчих заходів, що проводяться бібліотекою, причетних до створення документних, фінансових і матеріально-технічних ресурсів краєзнавчої сфери; 3) як цінителя якості КДБ, своєрідного популяризатора ресурсів і результатів краєзнавчої діяльності бібліотеки.

Отже, користувач бібліотеки є активним суб'єктом краєзнавчої діяльності, оскільки не лише використовує її результати, але й бере безпосередню участь у проведенні краєзнавчих заходів бібліотеки, пропаганді результатів її діяльності, фінансовому та матеріально-технічному забезпеченні КДБ.

Порівняно з іншими галузями, де застосовується інтелект людини, краєзнавча діяльність має яскраво виражені специфічні ознаки. Перш за все, вона розрахована на весь контингент користувачів, на все місцеве населення, а також на іногородніх жителів і дослідників краю. Друга особливість КДБ виявляється в її орієнтації на задоволення краєзнавчих потреб користувачів, і лише через їх оцінювання якості ресурсів, продуктів і послуг робиться висновок щодо ефективності обслуговування населення 0 питань краєзнавства. Третя особливість цієї сфери полягає в тому, що користувач залучається до процесів створення та надання краєзнавчих ресурсів, продуктів і послуг, безпосередньої й опосередкованої взаємодії бібліотекаря та користувача. Часто це виявляється в збігу в часі процесів виробництва та споживання результатів КДБ. Ступінь залучення населення краю до використання і створення ресурсів краєзнавчої сфери може розглядатися як один із головних показників її ефективності.

Маючи стабільний характер за умов посилення вимог користувачів до якості краєзнавчої діяльності бібліотеки, вона набуває рис динамічної системи, яка активно реагує на зміни в зовнішньому середовищі. Зважаючи на таку тенденцію, а також на зростання конкуренції в цій сфері, бібліотеки мають постійно вдосконалювати склад традиційних та електронних ресурсів, розширювати асортимент послуг з краєзнавства, прогнозуючи попит, а часто й формуючи його. *Інноваційна* КДБ має базуватися на підвищенні продуктивності праці шляхом її *інтелектуалізації*, використання сучасних інформаційних і бібліотечних технологій, взаємовигідного співробітництва з іншими соціальними інститутами документальної комунікації, а також з місцевими організаціями, установами та підприємствами.

Бібліотечне обслуговування місцевого населення, з одного боку, забезпечує пріоритетний розвиток КДБ, підвищує *імідж* місцевої публічної бібліотеки, а з іншого, ускладнює її можливості щодо диференційованого забезпечення КІП користувачів. Процедура виявлення типологічних ознак користувачів краєзнавчих фондів, продуктів і послуг бібліотеки з краєзнавства ускладнюється тим, що специфіка краєзнавчої сфери дає змогу "вербувати" до реальних і потенційних користувачів КДБ практично всю місцеву спільноту. Це веде до думки про "безадресність" краєзнавчої діяльності бібліотек та про відсутність категорії читачів краєзнавчої літератури. Ускладнює практичну реалізацію диференційованого обслуговування користувачів з краєзнавства й те, що донині не розроблені наукові засади класифікації КІП користувачів.

Системоутворювальною (типологічною) ознакою користувача КФ і послуг бібліотеки з краєзнавства є потреба в краєзнавчих знаннях (інформації), які він отримує, зазвичай, з краєзнавчих документів: місцевих газет, журналів, книг, Інтернету тощо.

Місцева публічна бібліотека приваблює користувачів знанням місцевих умов і потреб, наявністю у фонді різних за змістом і формою краєзнавчих документів, комплексним обслуговуванням, можливістю отримання досить повної інформації та видання документів додому, доступу до краєзнавчих ресурсів інших бібліотек через Інтернет (веб-сайти, веб-портали, електронну пошту).

Звернення користувачів до місцевої (регіональної) публічної бібліотеки — це надання пріоритету системі бібліотечного забезпечення та бібліотечного обслуговування в задоволенні своїх краєзнавчих інформаційних потреб. Завдання бібліотеки полягає у формуванні та розвитку краєзнавчої культури користувачів, повному й оперативному задоволенні краєзнавчих потреб реальних і потенційних користувачів на основі власних і залучених краєзнавчих ресурсів, продуктів і послуг внаслідок активного використання сучасних комп'ютерних і телекомунікаційних технологій.

Краєзнавча діяльність бібліотек — одна із благодатних сфер бібліотечної діяльності, у якій можна найповніше розкривати та використовувати потенційні можливості місцевих жителів — користувачів (і некористувачів) бібліотеки — для створення ресурсів, продуктів і послуг КДБ, здатних підняти соціальний престиж місцевої публічної бібліотеки та сприяти її популяризації. КДБ — найреальніший шлях входження місцевої публічної бібліотеки до життя місцевої спільноти. Усвідомлення бібліотекою себе як частини краю додає бібліотекарям союзників і партнерів. За межами бібліотечного професіонального кола безпосередньо в різних верствах населення, у владних структурах, а також дає можливість здійснювати релевантне бібліотечно-інформаційне обслуговування з краєзнавства. Водночас КДБ — це сфера бібліотечної діяльності, яка тісно пов'язана з місцевими потребами, тому бібліотека має право розраховувати на активну участь у ній місцевого населення — реальних і потенційних користувачів. Серед учасників КДБ можуть бути окремі особи, установи, організації, Соціальні групи, місцева спільнота в цілому. ***Вміле їх використання дає змогу вдосконалювати ресурсний і діяльнісний потенціал Місцевої бібліотеки з краєзнавства, підвищувати її престиж та адекватність оцінювання ефективності КДБ з боку користувачів. Зв'язок публічної бібліотеки регіонального рівня з місцевою СПІЛЬНОЮ є важливим напрямом КДБ, а ступінь участі місцевого Населення, користувачів (і некористувачів) бібліотеки в ресурсному, діяльнісному та рекламному забезпеченні цілей КДБ — суть НПНкретного прояву її результату.***

Участь місцевого населення в реалізації цілей краєзнавчої Діяльності бібліотек може бути ресурсною (документною, фінансовою, матеріально-технічною) та діяльнісною (участь у проведенні краєзнавчих заходів, реклама результатів КДБ тощо). До-

кументне забезпечення КДБ з боку користувачів може виявлятися у двох головних формах: передача в дар місцевій публічній бібліотеці приватних колекцій краєзнавчих і місцевих документів (книжок, місцевих газет і журналів, карт, нот, фотоальбомів, репродукцій, естампів, плакатів, листівок, проспектів, діапозитивів, магнітних фонограм, відеофільмів, кінофільмів, СЮ-К, марок, афіш, об'яв); папок газетних і журнальних вирізок, рідкісних і цінних краєзнавчих документів, що містять автографи, маргіналиї, екслібриси авторів, видатних діячів краю і, перш за все, того, чиє ім'я носить бібліотека тощо; передача до фонду бібліотеки власних краєзнавчих праць (книг, статей, тез доповідей і повідомлень), а також альбомів фотографій, креслень, рисунків, записів спогадів старожилів, місцевого фольклору, відео-записів, аматорських кінофільмів, слайдів, літописів вулиць, підприємств тощо. Документні послуги читачів є джерелом поточного та ретроспективного комплектування краєзнавчого фонду. Передачу краєзнавчих документів і місцевих видань читачами в дар бібліотеці або в тимчасове користування можна зафіксувати на плівці. Крім того, її можна використати в подальшій КДБ для стимулювання подібної благодійної діяльності інших користувачів (і некористувачів) бібліотеки.

Благодійною діяльністю можуть займатися не тільки приватні особи та спеціальні фонди, але й місцеві видавництва, редакції місцевих газет, телерадіокомпанії, екскурсійні й туристичні агентства, театри, музеї, бібліотеки, інші місцеві установи й організації, що виробляють або поширюють краєзнавчі документи та відповідну інформацію.

Ресурсна допомога користувачів знаходить свій вияв також у фінансуванні та матеріально-технічному забезпеченні КДБ, організації бібліотечного комфорту (сервісу, середовища). Вона може реалізовуватися у формі індивідуально-ініціативного, кооперативно-комерційного, громадського та регіонально-державного субсидювання КДБ. У зв'язку з цим особливої значущості набуває налагодження контактів бібліотеки з керівниками регіональних і місцевих органів самоврядування, державних і комерційних структур, з лідерами громадських організацій і політичних партій, меценатами з місцевих жителів тощо.

Другий (діяльнісний) напрям участі користувачів у КДБ передбачає: 1) співучасть у пропаганді краєзнавчих знань, проведенні краєзнавчих заходів, створенні послуг бібліотеки з крає-

знавства і 2) рекламу результатів КДБ з використанням радіо, телебачення, місцевої преси, Інтернету тощо.

Ефективність краєзнавчої діяльності бібліотеки визначається не лише вже сформованою потребою користувачів у використанні бібліотечних послуг з краєзнавства, але й прагненням користувачів узяти активну участь у КДБ та рекламуванні її результатів. Арсенал засобів практичного втілення цієї діяльності є досить різноманітним, серед них: участь місцевих жителів у організації та проведенні таких заходів: презентації; обговорення краєзнавчої книги або місцевого видання; диспут; вечір-зустріч з представниками місцевої влади, місцевими діячами, письменниками, краєзнавцями; прес-конференції; аукціон-вікторини; конкурс на кращого знавця краю або краєзнавчої літератури; гра-подорож рідним краєм; читацька конференція; краєзнавчі читання; дні краєзнавця; свята-фестивалі міста, села, вулиці, підприємства, установи, навчального закладу; консультації бібліотечних фахівців або користувачів бібліотеки з проблем краєзнавства тощо. Наведені вище краєзнавчі заходи бібліотеки взагалі неможливо здійснити без активної допомоги й участі читачів. Краєзнавча діяльність бібліотеки посилюється, коли учасник краєзнавчого заходу водночас є й читачем бібліотеки, й автором краєзнавчої книги, і спонсором. Залучення молоді до КДБ здійснюється, головним чином, шляхом формування єдиного комплексу краєзнавчих заходів силами контингенту користувачів бібліотеки. І, нарешті, престиж місцевої публічної бібліотеки як центру бібліотечного краєзнавства значно зростає, якщо популяризацією та рекламою ресурсів і результатів КДБ займатимуться не лише співробітники бібліотеки, але і її друзі — користувачі, які добре знають історію та можливості бібліотеки.

5.2. ОСОБЛИВОСТІ КРАЄЗНАВЧИХ ІНФОРМАЦІЙНИХ ПОТРЕБ КОРИСТУВАЧІВ

Важливою умовою створення цілісної системи КДБ є всебічне вивчення специфіки краєзнавчих інформаційних потреб користувачів. Незважаючи на це, проблема змісту та структури

КІП користувачів належить до розряду таких, що недостатньо вивчені.

Краєзнавча інформаційна потреба — це потреба користувачів у документах, інформації та знаннях про конкретні місцевості всередині країни. Вона пов'язана із краєм своїм змістом. Територіальний аспект змісту інформаційної потреби є *системоутворювальним*.

Є думка, що краєзнавчі інформаційні потреби користувачів мають супутній характер. Виходячи з цього, немає читачів суто краєзнавчої літератури. Цим пояснюються складності в розробці класифікації КІП користувачів, відокремленні групи споживачів краєзнавчої інформації. Такі доведення можна прийняти лише частково.

Краєзнавчі інформаційні потреби користувачів мають сформовану специфіку, яка зумовлена їх локальним характером, змістовим зв'язком з конкретною територією — краєм. Ці потреби зросли останнім часом, що можна пояснити здобуттям незалежності країн після розпаду Радянського Союзу, посиленням настроїв федеративного устрою окремих регіонів усередині країни, підвищенням національної самосвідомості народу. Краєзнавча специфіка стала обов'язковим компонентом освітньої, наукової і практичної діяльності тощо. Для стимулювання зацікавленості практично кожною темою, до котрої звернувся користувач бібліотеки, підвищення ефективності та поглиблення засвоєності інформації, можливо та корисно знайти шляхи для оволодіння краєзнавчими знаннями, а, отже, читання краєзнавчої літератури. Адже саме краєзнавчі знання актуалізують читання, роблять його цікавішим і ближчим. Крім того, для певних категорій користувачів КІП є *пріоритетними*. Вони виявляються у двох ситуаціях: коли суб'єкт володіє загальногалузевим знанням та усвідомлює, що це знання не має достатньої глибини і не повністю відтворює сутність явища без знань щодо специфіки втілення цього явища на конкретній території. Друга ситуація: коли сам предмет має вивчатися на матеріалі дослідження певної території.

Стосовно краєзнавчої діяльності бібліотек слід наголосити не стільки на чітко виділених самостійних групах користувачів (як ознаці самостійності бібліотечного краєзнавства), скільки на сформованій *специфіці КІП*, задоволення яких є завданням місцевих і регіональних публічних бібліотек. КІП характерні

для різних категорій користувачів, і в кожному разі характер таких потреб зумовлений мотиваційно-спонукальними чинниками, що визначаються метою та спрямованістю діяльності. До краєзнавчих бібліотечних ресурсів, продуктів і послуг звертаються наукові працівники, місцева інтелігенція, широкі кола користувачів, зацікавлених у задоволенні своїх КІП. Серед споживачів краєзнавчої інформації значний відсоток становлять творча інтелігенція, вчителі, науковці, викладачі вищих навчальних закладів, студенти, школярі та ін. Безумовно, не всі вони вважають себе краєзнавцями, але використання ними документованої краєзнавчої інформації характеризується систематичністю та глибиною. Специфічною особливістю краєзнавства є не лише його локальний характер і залежність від конкретної території, але й зв'язок з усіма аспектами життя краю. Це визначає *системність* краєзнавчого знання. Краєзнавча діяльність бібліотеки має формуватися як *система* на конструктивному принципі доступу користувачів до потрібної краєзнавчої інформації в будь-який час і в будь-якому місці.

КІП є різновидом регіональних інформаційних потреб користувачів (В.Є. Леончиков), зміст яких становлять: а) профільні КІП, які зумовлені специфікою конкретного регіону; б) краєзнавчі інформаційні потреби, пов'язані з краєм своїм змістом. *КІП — це частина інформаційних потреб регіону (краю) та регіональних інформаційних потреб.*

Є різні підходи до класифікації КІП користувачів. Найпоширеніша класифікація КІП користувачів запропонована в 1990-ті роки Н. М. Кушнарєнко, роботу над якою продовжила А. В. Предеїна (2000 р.).

Краєзнавчі інформаційні потреби користувачів становлять багаторівневий і поліструктурний феномен, який містить *біологічний та соціальний рівні*, а кожний з них має складну змістово-діяльнісну *структуру*. Внутрішню структуру *біологічного* (біогенного) рівня КІП становлять потреби в контакті, орієнтації в природному середовищі краю та наслідуванні. Структура *соціальних* (соціогенних) КІП складається з пізнавальної краєзнавчої потреби, краєзнавчої потреби в соціальній орієнтації особистості та соціальній ідентифікації.

На специфіку КІП користувачів впливає багато чинників: соціально-демографічні характеристики користувача, його соціальний статус, психологічні особливості, система ціннісних орі-

світацій, життєвий досвід, тривалість проживання в цій місцевості, належність до певної вікової, національної, професійної та освітньої групи, цілі, мотиви, рівень начитаності, активності, спрямованості краєзнавчих інтересів, ступінь бібліотечної орієнтації тощо. Кожна з названих характеристик впливає на вибір користувачів краєзнавчих ресурсів, продуктів і послуг бібліотеки. Серед різноманітності цих ознак необхідно виділити найсуттєвіші, які визначають специфіку КІП користувачів.

Зміст і структуру краєзнавчих інформаційних потреб користувачів можна визначити: а) залежно від її спрямованості на той чи інший вид діяльності; б) за ознакою суб'єкта діяльності (на рівні особистості, групи користувачів, регіональної (місцевої) спільноти в цілому) тощо.

Згідно з нашою концепцією, основу класифікації краєзнавчих інформаційних потреб мають складати три різновиди діяльності людини, що пов'язані з краєм:

1) діяльність, що стосується органічного входження людини до природного, соціального, культурного, історичного середовища краю;

2) діяльність людини в краї (управлінська, науково-дослідна, навчальна, рекламна, громадська тощо);

3) діяльність, спрямована на поглиблене вивчення історії та сучасного життя краю.

Виходячи з цього, у структурі КІП виділяють такі групи соціальних потреб:

- потреби, що зумовлені соціально-регіональною орієнтацією особистості (групи, місцевої спільноти);
- потреби, пов'язані зі сферою діяльності людини в конкретній місцевості;
- потреби особистості (колективу) в поглибленому вивченні краю.

Зважаючи на їх специфіку, виділяють соціокультурні, ділові й аматорські краєзнавчі інформаційні потреби користувачів бібліотеки:

- соціокультурні КІП, що характерні для всіх жителів краю, мають задовольняти насамперед універсальні наукові (ОУНБ для дорослих, дітей, юнацтва, загальновікові) та місцеві публічні бібліотеки (ЦБС міські, районні, сільські, селищні), а

також спеціалізовані (музично-театральні, для осіб з фізичними обмеженнями тощо);

- *ділові* КІП користувачів, зумовлені певним видом (сферою) діяльності особистості в краї (управлінські, виробничі, освітні, науково-дослідні, просвітницькі та ін.); їх мають задовольняти міжгалузеві та галузеві краєзнавчі фонди спеціальних бібліотек — академії наук, науково-дослідних інститутів, навчальних закладів, підприємств, установ та організацій регіону;

- *аматорські* КІП користувачів, що пов'язані з поглибленим вивченням історії та сучасного розвитку краю, мають задовольнятися через використання фондів усіх указаних бібліотек.

Слід з достатньою повнотою інформувати жителів краю з різноманітних питань, пов'язаних з усіма галузями його життєдіяльності. Цьому має сприяти місцева публічна бібліотека, котра за допомогою своїх ресурсів, продуктів і послуг сприяє *соціалізації* особистості, її вкоріненню до культурного, інформаційного, освітнього та іншого середовища певної територіальної спільноти. Вона має стати стимулятором формування та розвитку соціокультурних КІП незалежно від соціальної належності, часу проживання (старожили, мігранти) в цьому краї та фінансових можливостей різних категорій населення.

Найбільшу за кількістю й різноманітну за складом категорію становлять користувачі (дорослі, юнацтво й діти), які є носіями соціокультурної краєзнавчої потреби та використовують краєзнавчий фонд і послуги бібліотеки з метою пізнання краю для вільної орієнтації в ньому місцевих жителів, укорінення нового покоління, легкої адаптації та вживання мігрантів (у тому числі переселенців, біженців та ін.) до природного, соціального, культурного й історичного середовища краю.

Забезпечуючи повне й оперативне задоволення соціокультурних КІП через локальний та віддалений доступ користувачів до краєзнавчих ресурсів, продуктів і послуг, бібліотека має зважати на специфіку тематичної структури потреби, вік користувача, тривалість проживання в краї, рівень пізнання ним краю як важливий показник краєзнавчого розвитку особистості. Саме він є для бібліотекаря орієнтиром у здійсненні особистісно орієнтованого (індивідуального) підходу до кожного читача, а також у вдосконаленні всієї краєзнавчої роботи, спрямованої на формування і розвиток соціокультурних краєзнавчих потреб користувачів.

Виділяють такі рівні пізнання користувачем краю: 1) *нульовий* (реально непізнаний край, про який немає ані емпіричних, ані теоретичних знань, наприклад у мігрантів); 2) *емпіричний* (практичне пізнання краю), який характеризується наявністю лише життєвих знань про край (наприклад у дітей); 3) *теоретичний* (теоретичне пізнання краю, про який є лише теоретичні знання, наприклад у вченого, який отримав відомості про край з наукових, довідкових, періодичних видань, архівних джерел); 4) *теоретико-емпіричний* (теоретичне й емпіричне пізнання краю передбачає поєднання та взаємодію у свідомості як теоретичних, так і емпіричних знань, наприклад, у співробітника краєзнавчого музею, краєзнавця або старожила, котрий потребує оновлення та поглиблення своїх краєзнавчих знань. З урахуванням рівнів пізнання краю користувачів, наявності та сталості краєзнавчої потреби співробітники публічної бібліотеки здійснюють індивідуальний підхід до користувачів, удосконалюють комплекс засобів і методів КДБ, спрямованих на формування, задоволення і розвиток їхніх соціокультурних потреб.

На специфіку соціокультурних краєзнавчих потреб впливає такий чинник, як ступінь зв'язку користувача з краєм. Він має різну спрямованість у тих, хто: 1) народився і постійно проживає в краї (завдання бібліотеки — допомогти у вивченні й усвідомленні особливостей краю, його історії, економіки, культури тощо); 2) прибув до цього краю на деякий час (завдання бібліотеки — забезпечити ознайомлення з краєм та його визначними пам'ятками тощо); 3) нещодавно приїхав до краю на постійне місце проживання (завдання бібліотеки — допомогти адаптуватися до нових умов, виявити зв'язок і подібність з місцем, звідки людина приїхала); 4) повернувся на батьківщину предків після тривалої відсутності (завдання бібліотеки — сформувати прагнення до відновлення знань про край).

Пізнання рідного краю, формування духовності — це багатогранний, безперервний і водночас єдиний процес. Любов до малої Батьківщини, прагнення до пізнання її історії, мови, традицій мають формуватися з дитинства.

Вікові періоди читацького розвитку істотно впливають на підхід до краєзнавчої діяльності. Читацькому контингентові кожної вікової групи має адресуватися специфічний набір краєзнавчих заходів дитячої бібліотеки. Змістові особливості краєзнавчої діяльності з дітьми реалізуються в організації масових

заходів: книжкових виставок, оглядів, пам'ятних зустрічей, презентацій, днів краєзнавчої казки, краєзнавчих малювань, переглядів (книжок, марок, листівок, фільмів, СБ-К, Інтернет-ресурсів краєзнавчої тематики), краєзнавчих ігор (експедицій, походів, подорожей), написання літописів краю, своїх родоводів, створення аудіоархівів і компакт-дисків голосів відомих людей краю тощо. Дитяча бібліотека характеризується тим, що саме в ній розпочинається робота з дітьми з краєзнавства.

Публічні бібліотеки, задовольняючи соціокультурні КІП, мають прагнути до духовно-культурної інтеграції всіх груп користувачів і некористувачів бібліотеки — територіальної спільноти, оскільки ця інтеграція, виступаючи сполучним компонентом культури, знижує рівень соціокультурного та політичного напруження, сприяє злагоді між населенням і місцевою владою, забезпечує сталість та відносну гармонію духовної єдності та диференціації, уособлення і взаємодії. Тому бібліотечним працівникам необхідно шоразу знаходити оптимальний варіант національно-етнічних і духовно-культурних орієнтацій, напрямів і способів самоідентифікації, самовизначення й самореалізації головних соціальних груп населення.

Публічні бібліотеки покликані консолідувати жителів краю шляхом:

- виховання почуття справжніх господарів краю, на території якого вони проживають (села, міста, району, області);
- надання допомоги в розумінні зв'язку та взаємодії малої Батьківщини з усією країною;
- надання населенню знань про національні, етнічні, природничо-географічні, культурно-історичні та мовні традиції краю;
- ознайомлення з сучасним станом і перспективами розвитку краю;
- формування культури міжнаціонального спілкування; виховання толерантності та поваги один до одного, до історії, традицій, обрядів, культури, мови нації та народностей, що проживають у межах або за межами своїх національно-культурних утворень;
- надання населенню інших національностей краю можливостей задовольняти свої національно-культурні запити;
- координації своєї діяльності з краєзнавчими музеями, архівами, іншими краєзнавчими закладами та громадськими організаціями.

Краєзнавча складова так чи інакше (прямо чи опосередковано) пронизує всі галузі знань, сфери та ділянки людської діяльності, надаючи їм конкретності. Практично кожна людина, займаючись певною діяльністю, стикається з краєзнавством, користується його результатами. Краєзнавча інформація необхідна громадським діячам, представникам влади, вченим, педагогам, бібліотечним, архівним, музейним та іншим інформаційним працівникам, студентам, школярам та ін.

Сформульовано закон формування ділової, або професійної краєзнавчої інформаційної потреби (Н.М. Кушнарєнко), суттю якого є: якщо користувач — житель краю — займається якимось видом діяльності в краї, то в нього завжди наявна краєзнавча потреба (усвідомлена або ж неусвідомлена), що відповідає цьому виду діяльності, яка класифікується як ділова або професійна. Потреба в краєзнавчій інформації притаманна всім сферам діяльності людини в краї.

На цій підставі виділяють категорії користувачів, краєзнавчі потреби яких напряму пов'язані з їхньою професійною діяльністю. Це представники органів місцевого самоврядування, депутати місцевих рад; фахівці профільних для краю галузей і сфер діяльності; бізнесмени; педагогічні працівники, працівники архівів, музеїв, бібліотек, органів НТІ; працівники екскурсійно-туристичних бюро; співробітники місцевих видавництв, редакцій газет, радіо і телебачення, книгарень; творча інтелігенція (художники, композитори, музиканти, письменники, поети, драматурги). За родом своєї діяльності ці користувачі повинні мати досить ґрунтовні знання про край. До вказаних категорій належать учні та студенти, які звертаються до краєзнавчих документів з навчальними цілями. Вивчаючи пріоритетні види діяльності в краї та ступінь зайнятості в них місцевого населення, професійна належність читачів до тієї чи іншої групи, співробітники місцевої публічної бібліотеки можуть апріорі визначати структуру ділових краєзнавчих потреб і мотивів використання краєзнавчих документів.

Відносно самостійну групу користувачів становлять *краєзнавці*, лідери та члени місцевої Спілки краєзнавців. Вони суто умовно вважають, що їм притаманні *аматорські краєзнавчі інформаційні потреби*.

Діяльність краєзнавця (фахівця з краєзнавства) внаслідок слабкої інституалізації розглядуваної сфери має відтінок ама-

торства і не завжди напряму пов'язана з професійними інтересами користувача. Краєзнавці, зазвичай, опановують методику краєзнавства самостійно, вивчають край за власною ініціативою, причому протягом усього життя. Їхні знання історії, природи, культури, традицій краю найчастіше є глибшими, аніж краєзнавчі знання тих абонентів, які за родом своєї професійної діяльності повинні мати ґрунтовніші знання про цей край. Причому ділове читання краєзнавців поєднується з самоосвітнім. Вони потребують постійного поповнення своїх краєзнавчих знань, отримання інформації про нові краєзнавчі документи щодо предмета своєї зацікавленості.

Використання цього принципового підходу в класифікації краєзнавчих інформаційних потреб користувачів дає підстави для подальшої диференціації КІП.

За ознакою суб'єкта виділяють такі рівні КІП: потреби регіону в цілому (загальні), часткові (групові) й індивідуальні. Перший рівень — регіональна спільнота, другий — регіональна група (колектив) і третій — особистість. Структура КІП відповідно до сфер діяльності людини в регіоні поділяється на управлінську, виробничу, науково-дослідну, освітню, просвітницьку. У структурі КІП залежно від її спрямованості на той або інший вид діяльності виділяють професійні та непрофесійні потреби (загальноосвітні, загальнокультурні, аматорські та ін.). Розглядаючи КІП на рівні особистості залежно від вікової ознаки виділяють: 1) потреби, що стосуються самоутвердження особистості; 2) потреби щодо саморозвитку; 3) потреби, пов'язані з самореалізацією особистості.

Для надання КДБ системного характеру істотного значення набуває класифікація КІП за ознакою *суб'єкта* — користувача краєзнавчих ресурсів, продуктів і послуг з краєзнавства (на рівні особистості, груп користувачів, місцевої спільноти в цілому). За цією ознакою виділяють такі КІП користувачів:

- *індивідуальні* краєзнавчі потреби, що зумовлені суто особистісними пріоритетами людини;
- *групові* (колективні) краєзнавчі потреби, що властиві не лише групам, виділеним на основі професійних і вікових особливостей, але й за окремими малими територіальними утвореннями, що існують у межах краю;
- *загальні* (головні) краєзнавчі потреби, які властиві всьому населенню, жителям краю.

Місцева публічна бібліотека насамперед зорієнтована на задоволення краєзнавчих потреб індивідуальних користувачів. Водночас орієнтація на групові та загальні потреби за умов бібліотек регіонального рівня цілком закономірна, тому вона зберігатиметься й надалі. Краєзнавчі пріоритети особистості є визначальним чинником формування й розвитку індивідуальних КІП користувачів. За умов зростання значущості особистісно-орієнтованого підходу у вітчизняній і зарубіжній бібліотечній справі вивчення та задоволення індивідуальних КІП користувачів набуває першочергового значення. Індивідуальні КІП користувачів різноманітні за складом, найбільш динамічні та невиразні. Саме тому процес їхнього визначення завжди складний і має здійснюватися постійно. Вони поєднують соціокультурні, ділові й аматорські КІП у різних пропорціях, причому якась із потреб може мати пріоритетне значення. Індивідуальні КІП користувачів є основою групових (колективних) і загальних краєзнавчих потреб. Водночас і в них самих знаходять відображення (відбиття) загальні (місцевої спільноти в цілому) та групові (організації, творчого колективу, аматорського об'єднання тощо) краєзнавчі потреби. Тільки на базі виявлення, всебічного вивчення та врахування індивідуальних КІП користувачів можна створити якісну систему краєзнавчої діяльності бібліотеки.

У вітчизняній і світовій бібліотечній практиці пріоритетним обслуговуванням з краєзнавства користуються насамперед індивідуальні користувачі, що все ж таки не виключає обслуговування колективних користувачів. Причому досвід найбагатших краєзнавчими традиціями публічних бібліотек Великої Британії свідчить, що обслуговування колективних абонентів з краєзнавства має тенденцію до розширення. Зростання інтересу суспільства до краєзнавства в цій країні зумовило те, що зв'язок краєзнавчих відділів публічних бібліотек зі школами, університетами, архівами, музеями, видавництвами, радіо і телебаченням нарівні з роботою зі своїми постійними користувачами розглядається як один із головних напрямів КДБ.

Орієнтація на *колективних* користувачів у КДБ складалася в нашій країні історично і в цілому охоплює всі інституціональні форми державного, шкільного та громадського краєзнавства. Групові КІП — це краєзнавчі потреби окремих цільових груп, що виникають у процесі вирішення завдань, які постають перед

ними. Зміст групових КІП користувачів може бути інваріантним (незмінним) і варіативним (таким, що змінюється). Носіями групових КІП зазвичай є представники місцевих органів влади; місцевих організацій, установ, підприємств, діяльність яких пов'язана з профільними для краю галузями або безпосередньо з краєзнавством; навчальні заклади (школи, ліцеї, коледжі, вищі навчальні заклади); архіви, музеї, видавництва та редакції місцевих газет, місцеві телерадіокомпанії, екскурсійно-туристичні агентства, клуби, бібліотеки, органи НТІ, книжкові магазини тощо. Потреба в краєзнавчих документах та інформації про них у колективних користувачів пов'язана або зі створенням, або з поширенням, або ж із використанням краєзнавчої інформації. Найчастіше групові КІП зумовлені суто прагматичними цілями — використанням краєзнавчих ресурсів, продуктів і послуг бібліотеки в управлінській, виробничій, науково-дослідній, освітній, просвітницькій та інших видах діяльності. За змістом колективні КІП збігаються з головними напрямками діяльності місцевих установ, організацій і підприємств.

Групові КІП притаманні членам різних громадських організацій, об'єднань, товариств, асоціацій, спілок, що здійснюють дослідження та пропаганду історії, природи, науки, культури, соціального життя краю; членам місцевих відділень товариств з охорони пам'яток історії та культури, охорони природи, фонду культури, книголюбів, ветеранів війни, національно-культурних товариств, земляцтв, творчих колективів тощо. Найякравішими представниками цієї групи є члени спілок краєзнавців, створених у 1990-х роках як творчі громадські організації, що об'єднували у своїх рядах активних учасників краєзнавчого руху, які проводили цілеспрямовану дослідницьку, пошукову та культурно-просвітницьку роботу з краєзнавства. Членами обласних, районних, міських організацій Спілки краєзнавців, зазвичай, є самі бібліотечні працівники, співробітники краєзнавчих підрозділів місцевих публічних бібліотек. Знання групових КІП дає змогу спеціалізувати краєзнавчий фонд і ДВА, готувати інформаційну продукцію, призначену для певних груп користувачів.

Загальні КІП притаманні практично всім або більшості місцевих жителів, оскільки краєзнавство пронизує всі сфери життєдіяльності краю. Вони характеризуються *комплексністю, динамічністю*, оскільки на їх формування та розвиток водночас

впливає безліч чинників, причому не ізольовано, а у взаємозв'язку та взаємодії. Головні завдання бібліотеки: задовольняти потреби місцевої спільноти в документованій краєзнавчій інформації, робити її доступною, повною й оперативною завдяки активному використанню як власних краєзнавчих ресурсів, продуктів і послуг, так і запозичених ззовні шляхом використання комп'ютерних і телекомунікаційних технологій.

Знання складу користувачів, особливостей їхніх краєзнавчих інформаційних потреб дає можливість здійснювати диференційоване обслуговування користувачів з краєзнавства, врівноважувати ділові, аматорські та соціокультурні краєзнавчі потреби, сформувати їх у цілісну систему, що забезпечує володіння та використання синтезу різних краєзнавчих знань, постійне зростання, злиття зі сферою життєдіяльності, перетворення їх на суспільну власність. Очевидно, рух щодо створення нових бібліотек на місцях (в осередках політичних партій, громадських організацій, у нових господарських, комерційних і національно-культурних утвореннях) відбуватиметься "знизу", заповнюючи краєзнавчий вакуум, який ще не освоєний бібліотекою державною.

Краєзнавча потреба може бути *вираженою* й *невираженою*. Виражена краєзнавча потреба знаходить своє відтворення у статистиці видачі, попиті (задоволеному і незадоволеному), побажаннях користувачів тощо і може вимірюватися (визначатися) співробітниками бібліотеки.

У практиці роботи бібліотек уособлений облік видачі краєзнавчих документів, зазвичай, не здійснюється, оскільки ця робота належить до розряду необов'язкових. Тому правильно поводяться ті ОУНБ і ЦБС, де до спеціальної графи щоденника роботи включається розділ "Видача краєзнавчих документів", у якій фіксуються загальні відомості про використання краєзнавчих документів. Особливому обліку підлягає видача документів через МБА, електронну пошту, а також кількість відвідувань бібліотечного веб-сайта тощо.

У бібліотеках, структурою котрих передбачається відділ краєзнавства, вивчення складу користувачів, характеру їхніх краєзнавчих потреб, інтересів і запитів здійснюється цілеспрямованіше, проводиться детальніший облік видачі краєзнавчих документів за змістом, типами і видами. Іноді обліковуються ви-

дачі видань, отриманих через систему місцевого обов'язкового екземпляра. Пріоритетність задоволення краєзнавчих потреб користувачів за умов місцевої публічної бібліотеки потребує налагодження обліку попиту та видачі краєзнавчих документів з метою вивчення ступеня її соціальної віддачі.

Невиражена краєзнавча потреба — це наявний неактуалізований попит. Відомості про неї отримують шляхом спеціальних досліджень через спостереження, інтерв'ю, опитування користувачів тощо. Вона виявляється на базі вивчення профілю краю (міста, району, села), складу та структури його населення, що дає змогу отримати відомості про краєзнавчі потреби окремих громадян (користувачів і некористувачів бібліотеки), окремих груп, колективів і місцевої спільноти в цілому, на які можна орієнтувати бібліотечне обслуговування з краєзнавства, визначити коло потенційних споживачів КФ і послуг бібліотеки з краєзнавства. Профіль району, міста чи села є інструментом для налагодження адекватної КДБ, дає можливість зіставити краєзнавчі ресурси та результати діяльності з місцевими потребами, визначити пріоритетні напрями роботи, здійснити випереджальне обслуговування з краєзнавства, уточнити територіальні кордони краю, залучити індивідуальних, групових і колективних користувачів до використання краєзнавчих документів, проведення краєзнавчих заходів тощо. Співробітники краєзнавчого відділу повинні мати час і можливість залишити бібліотеку, вийти до обслуговуваного району, щоб краще ознайомитися з ним.

Відомості про профіль краю, чисельність і склад населення насамперед необхідні бібліотечним працівникам, однак їх можна надати в користування й читачам. Адресна картотека, БД економічного та культурного профілів міста або села, картотека читацького профілю також можуть бути доступними для користувачів. План (схема, карта) району, міста, села для інформування користувачів вивішується безпосередньо при вході до бібліотеки. У плані мають позначатися найважливіші галузі, установи, парки, вулиці, станції метро, розташування філіалів ЦБС тощо. Користувачам може бути надана база даних, адреса, що допомагає бібліотеці контактувати з іншими установами та громадськими організаціями, а користувачеві може забезпечити додаткові можливості для орієнтування в краї. Специфіка КДБ потребує виділення в штаті співробітників відділу краєзнавства

посади менеджера, який має володіти відповідною інформацією та врівноважувати зміст краєзнавчих потреб (індивідуальних, групових і загальних) з номенклатурою краєзнавчих ресурсів та послуг бібліотеки з краєзнавства. Досвід окремих ОУНБ підтверджує доцільність створення в ОУНБ і ЦБС спеціальної маркетингової служби, що вивчає краєзнавчий ринок і сприяє активному використанню населенням краю КФ та послуг бібліотеки з краєзнавства.

Сьогодні потребам населення найбільше відповідає місцева публічна бібліотека, котра інтелектуально й територіально найбільше наближена до місцевої спільноти, добре знається на загальному, особливому та одиничному в КІП своїх користувачів.

Для створення цілісної системи бібліотечного обслуговування користувачів з краєзнавства бібліотечним фахівцям необхідна система знань про склад і структуру КІП користувачів, специфіку їхніх інтересів і запитів, яка виробляється в межах краєзнавчого бібліотекознавства. Їхнє вивчення набуває системності, зумовленої цілісним характером самих краєзнавчих потреб. Вивчення користувачів бібліотеки, а також жителів краю, котрі нею ще не користуються, дає змогу виявити реальних і потенційних користувачів КФ та послуг бібліотеки з краєзнавства, визначити склад і структуру краєзнавчих ділових, аматорських, соціокультурних потреб і засобів їх задоволення.

Місцева публічна бібліотека — практично єдина загальнодоступна установа, здатна задовольнити ділові, аматорські, соціокультурні краєзнавчі потреби своїх та віртуальних користувачів, усіх жителів краю та країни. Вона покликана забезпечити доступ індивідуальних, групових користувачів і місцевої спільноти в цілому до краєзнавчих ресурсів, продуктів і послуг не тільки власної генерації, але й інших бібліотек регіону, країни, світової бібліотечної спільноти в цілому. Значення місцевої публічної бібліотеки як маркетингового посередника з краєзнавства для індивідуальних користувачів, видавництв, редакцій місцевих газет, засобів масової інформації, місцевих установ та організацій має зростати. Закладений у місцевій публічній бібліотеці краєзнавчий потенціал дає змогу швидко реагувати на зміни в краєзнавчому попиті, поширювати спектр послуг, удосконалювати організацію обслуговування з краєзнавства.

5.3. СИСТЕМА БІБЛІОТЕЧНОГО ОБСЛУГОВУВАННЯ З КРАЄЗНАВСТВА

Результат краєзнавчої діяльності бібліотеки визначається насамперед якістю обслуговування користувачів, а також послуг, що надаються.

Безумовний пріоритет користувачів — обов'язкова вимога, що висувається до бібліотечного обслуговування з краєзнавства.

Бібліотечне обслуговування з краєзнавства — це сукупність процесів доведення краєзнавчих документів (інформації, знань) до користувачів відповідно до їхніх реальних і потенційних краєзнавчих інформаційних потреб. Воно базується на загальнобібліотечних принципах (*системності, адаптивності, відкритості, динамічності, загальнодоступності, диференційованого підходу* тощо), загальній технології, методиці й організації бібліотечного обслуговування на рівні окремої бібліотеки, системи бібліотек регіону, країни, у світовому масштабі. Водночас специфіка обслуговування користувачів з краєзнавства потребує врахування *принципу краєзнавчого підходу*, суть якого полягає, по-перше, в тому, що для підвищення інтересу, ефективності та глибини засвоєння майже будь-якої теми, до якої звернувся користувач бібліотеки, можливо та корисно знайти місце для краєзнавчих знань, читання краєзнавчої літератури, а по-друге, краєзнавча сфера потребує створення цілісної системи бібліотечного обслуговування з краєзнавства. Це саме та діяльність, за результатами якої користувачі переконуються в корисності для них місцевої (регіональної) публічної бібліотеки.

Під *системою* бібліотечного обслуговування з краєзнавства слід розуміти сукупність взаємопов'язаних і доповнюючих один одного напрямів краєзнавчої діяльності бібліотек і видів їх послуг щодо формування, розвитку та задоволення краєзнавчих інформаційних потреб усіх груп користувачів. У такому разі під бібліотечними послугами розуміють послуги, які надаються бібліотекою.

Систему бібліотечного обслуговування з краєзнавства характеризує краєзнавчий бібліотечний сервіс.

Краєзнавчий бібліотечний сервіс — це система засобів якісного краєзнавчого бібліотечного обслуговування та створення в бібліотеці умов, необхідних для повного й оперативного задоволення краєзнавчих інформаційних потреб індивідуальних, групових і колективних користувачів. Створення краєзнавчого бібліотечного сервісу передбачає вдосконалення та поширення інформаційного потенціалу краєзнавчого фонду, довідково-бібліографічного апарату, системи краєзнавчих бібліографічних посібників і БД, упровадження комп'ютерних і телекомунікаційних (зокрема Інтернет) технологій. Головною серед складових такого сервісу є ***краєзнавчий бібліотечний імідж***. У свою чергу на якість сервісу безпосередньо впливає рівень розвитку маркетингових відношень.

Концепція розвитку системи бібліотечного обслуговування в сучасному інформаційно-краєзнавчому середовищі розбудовується на конструктивному принципі доступу користувачів до потрібної їм краєзнавчої інформації в будь-який час та в будь-якому місці. Це принципове положення підкреслює сервісну природу бібліотеки — центру бібліотечного краєзнавства. Вдосконалення бібліотечного обслуговування з краєзнавства має здійснюватися шляхом надання своїм та стороннім користувачам рівних можливостей доступу до краєзнавчих документів (інформації, знань), краєзнавчих ресурсів, продуктів і послуг бібліотек з урахуванням динаміки їх краєзнавчих потреб, інтересів і запитів.

Сучасні бібліотеки — центри бібліотечного краєзнавства, які є базовими в системі бібліотечного обслуговування з краєзнавства, — за умов розвитку інформаційного суспільства розглядаються як шлях для зручного доступу до всієї, потрібної користувачам, краєзнавчої інформації незалежно від факту її наявності у власному краєзнавчому фонді. У зв'язку з цим концепція розвитку системи бібліотечного обслуговування з краєзнавства спирається на поняття оптимального рівня інтеграції МПБ з бібліотеками інших типів і видів, архівами, музеями, інформаційними центрами тощо, що конче необхідно для досягнення бібліотекою максимальної ефективності комунікації між користувачем і краєзнавчою інформацією за конкретних умов, що склалися в краї.

Водночас за умов формування електронного середовища місцеві публічні бібліотеки мають зберігати за собою право голов-

ного суб'єкта формування, розвитку та задоволення краєзнавчих інформаційних потреб жителів краю через формування цілісної системи бібліотечного обслуговування з краєзнавства.

Особливістю бібліотечного обслуговування з краєзнавства є набір організаційних заходів і конкретних послуг бібліотеки з краєзнавства, що зумовлені предметом потреби.

Формування цілісної системи бібліотечного обслуговування визначають два головних показники: 1) створення організаційної структури обслуговування та 2) створення якісних послуг з краєзнавства на базі краєзнавчих ресурсів у формі краєзнавчої продукції. Саме ці напрями покликані забезпечити повне й оперативне задоволення краєзнавчих інформаційних потреб користувачів і є основою *бібліотечного сервісу*.

Бібліотечне обслуговування краєзнавчої сфери здійснюється, зазвичай, у межах загальної структури обслуговування. Лише в крайових та обласних бібліотеках створюються спеціальні краєзнавчі підрозділи — відділи (сектори) краєзнавства або ж сектори краєзнавчої бібліографії при інформаційно-бібліографічному відділі. Досвід засвідчує, що виділення відділів краєзнавства сприяє підвищенню показників користування КФ читачами. Щорічна оборотність КФ сягає 2—2,5 рази, загальна оборотність фонду дорівнює 1. Тут є постійний контингент користувачів — до 800—900 і більше осіб, що створює засади для цілеспрямованої роботи щодо формування, розвитку та задоволення їхніх КІП, залучення активних читачів до проведення масових краєзнавчих заходів тощо. Водночас систему бібліотечного обслуговування з краєзнавства не можна напряму пов'язувати лише з наявністю краєзнавчого підрозділу. Специфіка обслуговування з краєзнавства така, що краєзнавчий зміст пронизує всю систему обслуговування загальнодоступної публічної бібліотеки (ОУНБ, районної, міської, сільської тощо).

Обслуговування користувачів з краєзнавства, як і обслуговування в цілому, здійснюється за трьома взаємопов'язаними і доповнюючими один одного напрямами: *індивідуальним, груповим та фронтальним (масовим)*. У краєзнавчій діяльності важливими є всі напрями, однак перевага надається індивідуальному обслуговуванню.

Другою складовою системи бібліотечного обслуговування з краєзнавства є сукупність бібліотечних послуг з краєзнавства. Як відомо, *бібліотечна послуга — це конкретний результат*

бібліотечного обслуговування, який задовольняє певну краєзнавчу потребу користувача бібліотеки за допомогою краєзнавчої продукції (продуктів). Краєзнавча продукція бібліотеки — це краєзнавчі фонди, каталоги, БД, дайджести, аналітичні огляди, бібліографічні покажчики тощо.

У краєзнавчому обслуговуванні бібліотеки використовується весь спектр інформаційних продуктів і послуг:

- інформаційні продукти та послуги, що є результатом документального обслуговування;
- інформаційні продукти та послуги, що є результатом бібліографічного обслуговування;
- інформаційні продукти та послуги, що є результатом фактографічного обслуговування;
- комплексні інформаційні заходи;
- інформаційні продукти, що є результатом інформаційних досліджень;
- консультаційні послуги;
- сервісні послуги.

Однак у бібліотечному краєзнавстві переважає *бібліотечно-бібліографічне обслуговування*, головними складовими котрого є бібліотечне (надання користувачам краєзнавчих і місцевих документів) і бібліографічне (надання відомостей про документи) обслуговування*.

Надання (видача) краєзнавчих і місцевих документів з основного фонду бібліотеки та її підрозділів здійснюється відповідно до загальних правил користування цією бібліотекою. Обмеження доступу до краєзнавчих і місцевих документів пов'язане з їх змістом не припустиме (за винятком випадків, передбачених законодавством). Краєзнавчі та місцеві документи, що є в бібліотечі в єдиному примірнику, видаються користувачам тільки в читальному залі відділу (сектору) рідкісної книги (ОУНБ), читальному залі (ЦБС) або в краєзнавчому підрозділі. З метою забезпечення схоронності оригіналів документів бібліотека має право обмежувати їх використання, надаючи користувачам копії на паперових, електронних або інших носіях (мікрофільми, фотокопії, мікрофіші).

*** Детальніше про специфіку бібліографічного обслуговування з краєзнавства див. у відповідному розділі підручника.**

Неопубліковані краєзнавчі документи (за винятком тих, що зберігаються в секторі інформації з культури та мистецтва або ж у центрі правової інформації) видаються користувачам відповідно до правил, передбачених для архівних документів.

Краєзнавчі документи з фонду ОУНБ або ЦБС видаються через МБА до інших бібліотек за винятком єдиних примірників: замість них за певних можливостей виготовляються та надсилаються копії. За запитом інших бібліотек та віддалених користувачів ОУНБ і ЦБС здійснюють електронну доставку краєзнавчих і місцевих документів.

З метою раціональної організації КДБ в ОУНБ і ЦБС можна запровадити спеціальний облік попиту та видачі краєзнавчих документів у всіх підрозділах.

Затребуваність краєзнавчих знань в адміністративній, бізнесовій, науково-дослідній, навчальній, викладацькій, виробничій, пропагандистській та інших видах діяльності в краї закономірно веде до зростання потреби в бібліотечному обслуговуванні. Головне навантаження в бібліотечному обслуговуванні з краєзнавства покладається на загальнодоступні публічні бібліотеки (ОУНБ і ЦБ ЦБС), які є центрами бібліотечного краєзнавства. Окрім публічних бібліотек, свої професійні КІП користувачі можуть задовольняти за допомогою спеціальних бібліотек за місцем роботи або навчання. Оскільки нині в бібліотечній сфері функціонує відносно впорядковане обслуговування виробничих, навчальних і наукових потреб користувачів у галузі краєзнавства, ОУНБ і ЦБС мають зосередити свої зусилля на задоволенні соціокультурних краєзнавчих потреб користувачів, просвітницькій діяльності в галузі краєзнавства, залученні кожного жителя краю, всього контингенту користувачів до читання краєзнавчої літератури, поширенні краєзнавчих знань не тільки в трудовій, але й у громадській, аматорській, дозвільній та сімейній сферах діяльності. Універсальні публічні бібліотеки, які є центрами бібліотечного краєзнавства, мають стати не лише надійними сховищами регіональної пам'яті, але й основними поширювачами краєзнавчих знань через накопичені в бібліотеках краєзнавчі документи, організаторами *безперешкодного доступу* кожного користувача, жителя краю, будь-якого бажаного до зібраних у бібліотеках колекцій шляхом безпосереднього або віддаленого обслуговування.

Надання користувачам можливості вибору з безлічі варіантів бібліотечного обслуговування саме такого, що найбільше відповідає їх потребам і запитам, потребує від місцевих публічних бібліотек відходу від стандартизованих схем обслуговування з краєзнавства. Різні умови праці бібліотек, а також обсяг і склад їх ресурсів передбачають *багатоваріантний* процес бібліотечного обслуговування, який не піддається жорстким розпорядженням.

Місцева публічна бібліотека привертає увагу населення наявністю в її фонді різноманітних краєзнавчих документів, можливістю отримання інформації про них, комплексного обслуговування з краєзнавства, вірогідністю спілкування й участі в краєзнавчих заходах тощо. Ця обставина актуалізує потребу в теоретико-методологічному обґрунтуванні та поширенні арсеналу засобів, форм і введень послуг бібліотеки з краєзнавства. За умов більш-менш *жорсткої організації* бібліотечного обслуговування саме номенклатура краєзнавчих послуг здатна розширити можливості користувачів у задоволенні своїх краєзнавчих потреб, перетворити КДБ на один із засобів реалізації принципу загальнодоступності обслуговування.

Рівень бібліотечного обслуговування з краєзнавства багато в чому залежить від стану бібліотечного сервісу в цілому: розташування місцевої публічної бібліотеки на відстані пішохідної доступності, поліпшений розпорядок її роботи, безплатність користування, відкритий доступ до фонду, зручність приміщень, меблів та обладнання, що забезпечують користувачам високий *комфорт*, можливість отримання краєзнавчих документів або їх копій для користування вдома тощо. Саме від цього залежить імідж і соціальний престиж місцевої публічної бібліотеки як центру бібліотечного краєзнавства. Водночас ефективність КДБ значною мірою залежить від співробітників бібліотеки, якості та номенклатури послуг з краєзнавства. Можна визначити декілька напрямів підвищення якості краєзнавчої діяльності бібліотек:

- 1) зміна організаційної структури бібліотеки, коли створюється відділ краєзнавства;
- 2) пріоритетне формування краєзнавчого фонду, багатоаспектне розкриття його складу та структури через систему каталогів, БД, бібліографічних посібників, що забезпечує свободу читачького вибору;

- 3) актуалізація проблематики бібліотечного обслуговування з краєзнавства;
- 4) надання користувачам можливості спілкування й участі в краєзнавчих заходах, які проводить бібліотека;
- 5) надання послуг Інтернету та можливостей використання бібліотечних сайтів;
- 6) внесення елементів місцевого колориту до інтер'єру бібліотеки.

Перелік цих можливостей можна продовжити, однак і зазначених вище достатньо для того, щоб зрозуміти, наскільки широким є спектр та номенклатура послуг бібліотеки з краєзнавства.

Безперечно, саме місцева публічна бібліотека повинна реалізовувати власні бібліотечні види послуг з краєзнавства, пов'язані зі збиранням, зберіганням і наданням у суспільне користування краєзнавчих документів. Тому першочерговим завданням стає формування краєзнавчого фонду в повному обсязі. Від позитивного вирішення цієї проблеми значною мірою залежить успіх усієї КДБ, перетворення її на пріоритетну сферу діяльності місцевої публічної бібліотеки.

Використання КФ безпосередньо залежить від рівня розкриття їх складу та структури, доведення до користувачів бібліографічної інформації. Цьому сприяють створений бібліотекою краєзнавчий довідково-бібліографічний апарат, довідково-бібліографічне обслуговування користувачів з краєзнавства, складання бібліографічних посібників краєзнавчої тематики, диференційоване інформування різних категорій користувачів про краєзнавчі документи, продукцію і послуги, просування найцінніших краєзнавчих видань тощо. Каталогізація краєзнавчих документів, багатоаспектне розкриття їх змісту та місцезнаходження в системі електронних краєзнавчих каталогів і карток — одна з головних послуг бібліотеки з краєзнавства.

Із запровадженням Інтернету можливості публічних бібліотек у сфері обслуговування користувачів зростають внаслідок: а) розширення номенклатури продуктів і послуг з краєзнавства електронної складової — онлайн-ових та офлайн-ових краєзнавчих і місцевих документів, електронного краєзнавчого каталогу, БД, електронної доставки документів тощо; б) інтеграції традиційних (нелектронних) та електронних краєзнавчих ресурсів

і продуктів бібліотек різних типів і видів, музеїв, архівів, інформаційних центрів на засадах координації та кооперації користування; в) створення зведеного електронного краєзнавчого каталогу на базі корпоративної каталогізації; національного та регіонального веб-порталів та бібліотечних веб-сайтів краєзнавчої тематики як умови системоорганізації та доступності краєзнавчих і місцевих документів, продуктів і послуг через Інтернет; бібліографічних, фактографічних, адресних, концептографічних, персональних і повнотекстових банків і баз даних краєзнавчого характеру, реферативного журналу "Краєзнавство", краєзнавчої бібліотечної серії тощо.

Бібліотечні установи України не повинні обмежуватися тільки власними фондами, слід активно використовувати зовнішні інформаційні ресурси глобальної мережі Інтернет, сайти бібліотек, архівів, музеїв, бібліотечних і краєзнавчих асоціацій (спілок), електронні каталоги великих вітчизняних і зарубіжних бібліотек тощо для повного й оперативного задоволення краєзнавчих інформаційних потреб своїх і сторонніх користувачів.

За умов поширення веб-сайтів і веб-сторінок краєзнавчої тематики державні бібліотеки (ОУНБ або ЦБС) мають структурувати й інтегрувати їх на основі селекції краєзнавчої інформації, забезпечити широкий доступ користувачів до краєзнавчих ресурсів Інтернету на базі створення корпоративного веб-порталу. Корпоративний краєзнавчий веб-портал має виконувати такі функції: інтеграція краєзнавчих електронних документів, інформації та фактографічних даних; забезпечення роботи з внутрішніми краєзнавчими ресурсами через Інтернет згідно з правом на вільний доступ та електронну взаємодію з партнерами; селекція (відбір) найцінніших веб-сайтів краєзнавчої тематики та створення на їх основі банку даних краєзнавчих інформаційних ресурсів; забезпечення структурованого доступу користувачів до зовнішніх краєзнавчих веб-ресурсів і власної бібліографічної, фактографічної, концептографічної та повнотекстової краєзнавчої інформації через глобальну мережу Інтернет. Ідеальним є варіант формування інтернет-порталу краєзнавчого змісту на базі ОУНБ — головного центру бібліотечного краєзнавства в Україні.

5.4. КРАЄЗНАВЧІ ЕЛЕКТРОННІ РЕСУРСИ НА БІБЛІОТЕЧНИХ САЙТАХ ВІНТЕРНЕТІ

Впровадження у практику роботи бібліотек Інтернету створює сприятливі умови для *інтеграції* краєзнавчих ресурсів, організації практично миттєвого *доступу* до них у потрібний час й у потрібному місці, *поширення* краєзнавчих знань, *популяризації* краєзнавчих інформаційних продуктів і послуг бібліотеки. Публічні бібліотеки не лише використовують світові мережеві ресурси, але й доповнюють їх власною краєзнавчою інформацією, що наразі підвищує вимоги до неї. Краєзнавча продукція вітчизняних бібліотек має бути:

- *унікальною*, що не має аналогів і становить велику цінність для користувачів;
- *конвертованою*, тобто сумісною з національними і світовими інформаційними ресурсами;
- *доступною* для всього суспільства, а не лише для користувачів певної бібліотеки.

Унікальність краєзнавчих інформаційних ресурсів, продуктів і послуг регіональних і місцевих вітчизняних бібліотек дає їм змогу посісти у світовому електронному просторі належне специфічне місце, ще не зайняте іншими документно-комунікаційними системами, і наповнити мережеві ресурси краєзнавчо особливим змістом. ОУНБ і ЦБС мають інтегрувати внутрішні та зовнішні краєзнавчі інформаційні ресурси для повного й оперативного задоволення краєзнавчих інформаційних потреб своїх і сторонніх користувачів. Разом з тим вони мають забезпечувати світову спільноту краєзнавчими інформаційними продуктами власної генерації.

Найзручнішим способом подання в Інтернеті власних краєзнавчих ресурсів, продуктів і послуг є офіційний *веб-сайт* бібліотеки, а також регіональний *веб-портал*, який містить інформацію про сукупні краєзнавчі ресурси бібліотек краю.

Робота з краєзнавчими інтернет-ресурсами. Попит на краєзнавчу інформацію в Інтернеті значно зростає. Щоденне відвідування сайту часто значно перевищує число відвідувачів, котрі приходять до реальних інформаційних служб бібліотек. Тому в

деяких ОУНБ і ЦБС запроваджено посаду *бібліографа інтернет-ресурсів* і навіть *відділ мережесих бібліотечних комунікацій*. Це створює можливості для розширення складу власного краєзнавчого фонду завдяки мережевим ресурсам, а також аудиторії читачів завдяки користувачам Інтернету; формування видів краєзнавчих послуг із застосуванням сучасних технологій; зосередження уваги місцевих органів влади та населення до цього джерела надання послуг як до інформаційного каналу й ефективного засобу спілкування. Серед напрямів діяльності ОУНБ і ЦБС слід зазначити такі:

- систематизація (каталогізація) краєзнавчих інтернет-ресурсів;
- підготовка тематичних рекомендаційних посібників, оглядів, покажчиків (списків), сайтів, путівників по краєзнавчих ресурсах на бібліотечних сайтах в Інтернеті;
- організація віртуальної довідкової служби "Віртуальна довідка", що працює в режимі "запитання — відповідь" на базі ресурсів Інтернету;
- виведення до Інтернету електронних краєзнавчих каталогів;
- створення та надання до Інтернету електронної бібліотеки найцінніших краєзнавчих і місцевих документів, публікацій з місцевих періодичних видань;
- здійснення зв'язків з бібліотеками краю, України та світу в цілому через електронну пошту;
- організація електронної доставки краєзнавчих і місцевих документів, які передаються до ОУНБ місцевими публічними й іншими бібліотеками краю;
- підтримка й оновлення створеного зусиллями фахівців бібліотеки офіційного сайта чи порталу краю (області, району, міста).

Склад розміщеної краєзнавчої інформації. *Головними видами краєзнавчих ресурсів* на бібліотечних сайтах є: електронні БД (доступні в мережі, межі відбору, обсяг, пошук); електронні бібліографічні покажчики (самостійні продукти або електронні версії друкованих, назва, межі відбору, доступ, пошук за змістом); повнотекстові ресурси (оригінальні, написані спеціально для сайта, а також відскановані версії паперових документів); посилання на інформацію про край в Інтернеті; фактографічні матеріали (зазвичай, різноманітна текстова і статистична інформація про регіон, його населені пункти, підприємства, ор-

ганізації, пам'ятки культури і т. ін.); відомості про краєзнавчу діяльність і ресурси бібліотеки (характеристика краєзнавчого фонду і КДБА, краєзнавчого підрозділу, перелік краєзнавчих видань тощо). Бажано, щоб на сайті бібліотеки подавався в повному обсязі набір означених видів інформації, який поступово має доповнюватися новими ресурсами.

Переважну частину звернень до сайтів бібліотек пов'язують із отриманням відомостей про наявність повнотекстових документів за тематикою, що викликає інтерес у користувачів, а також із пошуком цих матеріалів в електронному каталозі бібліотеки.

Найдоступнішими краєзнавчими ресурсами наразі є: електронні краєзнавчі каталоги; електронні бібліографічні покажчики БД; повнотекстові документи (тексти рідкісних видань, довідники, путівники, тексти з історії рідного краю). Перше місце, зазвичай, посідають повнотекстові документи, друге — БД та електронні краєзнавчі каталоги, третє — електронні бібліографічні покажчики. Це можна пояснити значними затратами праці на створення останньої групи краєзнавчих ресурсів.

Електронні краєзнавчі бібліографічні покажчики наявні в Інтернеті у двох формах: 1) повні тексти покажчиків; 2) інформація про них.

На сайтах бібліотек виставляють різні види покажчиків: поточні універсальні покажчики літератури про край; поточні бібліографічні покажчики місцевої преси; тематичні ретроспективні покажчики; біобібліографічні покажчики; рекомендаційний покажчик "Що читати про... область (край)"; краєзнавчі календарі знаменних і пам'ятних дат краю тощо.

До електронних краєзнавчих покажчиків висуваються дещо помірніші вимоги, аніж до БД. Разом із тим текст покажчика має відповідно структуруватися, забезпечувати можливість здійснення пошуку за змістом, мати засоби навігації всередині посібника, а також доповнюватися допоміжними покажчиками. Для зручності пошуку краєзнавчої інформації бажано, щоб усі випуски, розміщені в єдиній БД, відповідали однаковим пошуковим можливостям. У календарях знаменних і пам'ятних дат краю має здійснюватися пошук за датами, персонами, темами довідок і за змістом. Важливо, щоб у ньому передбачався пошук за покажчиками: "ювіляр", "історична подія", "знаменна дата", "ювілейна дата". Усередині покажчика бажано надати можли-

вість пошуку за датами, персонами, географічними назвами, назвами організацій, установ, підприємств. Очевидно, що смисл подання краєзнавчої інформації на сайті полягає в забезпеченні її доступності. Тому електронні краєзнавчі ресурси бібліотек мають бути безплатними.

Повнотекстові краєзнавчі документи. В Інтернеті виділяють два види повнотекстових краєзнавчих документів: 1) створені спеціально для сайту; 2) опрацьовані версії вже наявних книг, газет, неопублікованих паперових краєзнавчих документів.

Зі зростанням інтересу до історії рідного краю, із запровадженням у навчальних закладах дисципліни "Краєзнавство" набуває актуальності створення ресурсів з історії міста (області, регіону), про його визначні пам'ятки: історичні і пам'ятні місця, пам'ятки археології, архітектури тощо.

Бібліотеки створюють повнотекстовий ресурс "Історія... краю", який є своєрідною візитною карткою бібліотеки. Детальну інформацію з історії краю, котра супроводжується гіперпосиланнями, бібліографічними списками, ілюстраціями, відомостями про сьогодення краю, посиланнями на веб-сторінки підприємств і організацій регіону або адресно-довідковою інформацією про них, можна розглядати як надійне електронне джерело для пізнання міста, області, регіону.

Значного поширення набули електронні бібліографічні довідники "Історичні та пам'ятні місця... області", які містять історичні довідки, описи окремих місцевостей (з посиланнями на географічні назви, персони, бібліографічні списки). Сторінка поділяється на дві частини: зліва наводиться список підрозділів, можливий пошук за змістом, а справа — безпосередньо тексти. Довідник характеризується зручністю в користуванні, оскільки є можливість повертатися до будь-якого з його розділів.

Матеріали з історії краю розміщують на сайтах обласні та міські адміністрації. У розділі "Історія" виділяють такі підрозділи: "Історія краю в цілому", "Дати і факти", "Види старого міста" (фотографії та коментарі, карти), "Художні промисли краю", "Знамениті земляки", "Діячі культури". Часто окремі особи (краєзнавці, історики-аматори) створюють власні сайти. У такому разі ОУНБ може скласти список таких сайтів, включити їх до регіонального порталу, забезпечуючи доступ своїх користувачів до цих матеріалів.

Періодичні видання. На сайтах бібліотеки часто подають списки місцевих періодичних видань, які вони отримують, де вказуються назва видання, періодичність і наявність номерів. Ця інформація виявляється кориснішою за умов доступності повних текстів та існування служби електронної доставки документів, що забезпечує збереження оригіналів і зручність використання місцевих газет.

ОУНБ надають до Інтернету електронні версії покажчиків місцевих періодичних видань (як дореволюційних, так і сучасних) і тексти місцевих газетних матеріалів; створюють повнотекстові БД статей із місцевих газет шляхом сканування колекцій місцевої періодичної преси із власних фондів; складають БД "... край на сторінках місцевої та всеукраїнської преси", "Аналітичні огляди місцевої періодичної преси" і т. ін.

Рідкісні краєзнавчі видання. Бібліотеки все частіше розміщують рідкісні та цінні краєзнавчі видання зі своїх фондів у електронному вигляді через переведення їх у цифрову форму, що є суттєвим внеском ОУНБ до *електронної краєзнавчої бібліотеки*. Ці тексти публікацій з можливістю пошуку за змістом створюють тематичні факсимільні колекції виданих у XVII — на початку XX ст. рідкісних краєзнавчих книг про край із фондів бібліотеки, архіву, краєзнавчого музею. *Електронні колекції рідкісних краєзнавчих книг* містять їхні повнотекстові версії, проте перегляд цих документів на сайті, зазвичай, дозволяється лише зареєстрованим користувачам (поле реєстрації: прізвище, ім'я, по батькові, e-shai], організація, посада, телефон, місто, логін, пароль двічі), а без реєстрації можна переглянути лише їх зміст.

Довідники. На сайтах бібліотек розміщені повні та скорочені довідники, що присвячуються краю в цілому або окремим аспектам його життєдіяльності: "... область", "... місто", "Церкви та монастирі... міста", "Історичні місця... області", біобібліографічні довідники "Письменники... області (краю)". Пошук у довіднику можна проводити за змістом, а всередині розділів — за прізвищами персон. Для кожної персоні наводять бібліографічну довідку, фото та бібліографічний список. Регіональні енциклопедії — це, зазвичай, інтернет-версії друкованих чи електронних (на СП-К) енциклопедичних довідників. Пошук здійснюється за назвами статей, алфавітом, ключовими словами, тематичними розділами. Бібліотеки надають або повнотекстові ресурси, або посилання на подібні ресурси.

Тексти матеріалів історико-краєзнавчих конференцій, збірників, видань бібліотеки. На сайтах бібліотек все частіше розмішують матеріали краєзнавчих конференцій; електронні копії краєзнавчих альманахів, видань; статті істориків-краєзнавців, що присвячуються краю. Ці матеріали зосереджують у розділах "Повнотекстові краєзнавчі колекції", "Краєзнавчі збірники та альманахи", "Історико-краєзнавчі конференції", "Краєзнавчі читання" тощо.

На сайтах розміщуються також тексти творів місцевих діячів — "Електронна бібліотека місцевих авторів", яка містить повні тексти творів і бібліографічні списки. У цій частині сайту подають також електронні варіанти краєзнавчих видань ОУНБ або ж бібліотек краю.

Краєзнавчі бази даних та електронні каталоги. У розділах "Електронні каталоги" і "Бази даних" можна віднайти посилання на електронний краєзнавчий каталог. Такі каталоги ведуть практично всі ОУНБ України, проте в Інтернеті вони не завжди знаходять відтворення. В електронному каталозі на сайтах пропонуються різні варіанти пошуку: *простий* (за прізвищем автора, назвою, ключовим словом) і *розширений* (за ключовим словом, прізвищем автора, ІЗЗК/ІВВГІ, за предметними та географічними рубриками, назвами, персоналіями, за тематикою пошуку, роком видання).

Краєзнавчі БД характеризуються великою різноманітністю та складністю для використання. До того ж, ними цікавляться не завжди підготовлені користувачі. Тому, по-перше, необхідно розробити детальні та зрозумілі правила пошуку інформації і виділити спеціальну кнопку допомоги "Як формулювати запит". По-друге, слід обов'язково створювати паспортну інформацію про базу даних: мовне, хронологічне, географічне, тематичне охоплення; частота оновлення; види документів та їх обсяг. Досить зручними слід вважати прийоми, коли при повторному формулюванні запиту в рядку нового запиту зберігається попередній; коли в результаті пошуку одразу з цієї ж сторінки сайту можна замовити копію видання та його електронну доставку через міжбібліотечний абонемент.

Інформація про краєзнавчу діяльність бібліотеки і ресурси самої бібліотеки. Найчастіше це дані про історію бібліотеки, характеристика краєзнавчого фонду, довідково-бібліографічного апарату, відомості про діяльність краєзнавчого відділу, перелік

краєзнавчих покажчиків і видань. Слід уникати крайнощів: з одного боку, великих за обсягом текстів, що містять надмірно широкі відомості історичного характеру, а з іншого, — неповноти й неточностей інформації, якої повсякденно потребує користувач. Бажано поєднувати стислість з інформативністю, а цього можна досягти внаслідок розгорнення інформаційних текстів углиб, а також широкого використання гіперпосилань у самому тексті та посилань на інші розділи сайту.

Організація доступу до краєзнавчих ресурсів. Наразі склалися дві головні моделі організації доступу до краєзнавчої інформації на сайті: 1) інформація стає доступною через блок "Краєзнавство", який міститься на головній сторінці; 2) краєзнавча інформація розосереджується по всьому сайту: у розділах "Інформаційні ресурси", "Структура" (у підрозділі "Відділ краєзнавства"), "Проекти", "Наші видання" та ін. В іншому випадку пошук ускладнюється. Тому доцільно у відомостях про діяльність відділу краєзнавства, у загальному переліку праць краєзнавчого підрозділу надавати посилання на повні тексти його видань, бази даних і краєзнавчі електронні каталоги, що розміщуються в інших розділах сайту.

Для користувачів зручніше, коли різноманітна краєзнавча інформація **зосереджується в одному місці**, тому доцільно мати на головній сторінці спеціальний вхід "Краєзнавство" з детальним меню та "живими" посиланнями. Бажано, щоб краєзнавчий блок на сайті включав усі названі види інформації, а саме:

- **ресурси (краєзнавчі фонди, бази даних, бібліографічні покажчики, повнотекстові публікації);**
- **відомості про діяльність краєзнавчого відділу.**

Усі краєзнавчі елементи на сайті (як інформація, так і ресурси) мають пов'язуватися між собою посиланнями.

Наразі краєзнавчі ресурси містяться не тільки на сайтах бібліотек, але й на сайтах обласних, районних і міських адміністрацій, підприємств, організацій, навчальних закладів, архівів, музеїв, туристичних фірм і т. ін. Проте орієнтуватися в цих ресурсах досить складно. ОУНБ покликані взяти на себе функцію **обліку, бібліографування та систематизації краєзнавчих інтернет-ресурсів**. Вони мають кумулювати таку інформацію на власному сайті із зазначенням адрес та анотацій на ці ресурси, здійснювати постійний моніторинг, виявляючи нові регіональні ресурси.

Багато центральних та районних бібліотек створюють електронні краєзнавчі ресурси, проте не кожна з них має свій сайт. Проблема вирішується завдяки розміщенню інформації про бібліотеку та її краєзнавчі ресурси на сайті ОУНБ, де створюється електронна база даних "Всі бібліотеки... області (краю)". Крім того, ОУНБ мають створювати базу даних адрес бібліотечних веб-сайтів краю і надавати її всім бажаючим.

5.5. РЕГІОНАЛЬНИЙ ВЕБ-ПОРТАЛ ЯК ЗАСІБ ДОСТУПУ ДО КРАЄЗНАВЧОЇ ІНФОРМАЦІЇ

З розвитком новітніх інформаційних технологій активного розвитку набуває відносно новий для бібліотек напрям роботи — створення на базі ОУНБ *регіональних інформаційних веб-порталів*. До цієї роботи залучаються працівники й інформаційні ресурси всіх бібліотек краю (області, регіону).

У межах реалізації національної програми інформатизації було започатковано програму "Розвиток Інтернету в Україні", її складовою став проект Міністерства культури і туризму України "Створення регіональних корпоративних інформаційних порталів та інформаційних центрів на базі регіональних, обласних універсальних бібліотек".

Метою розробки порталів є *кумуляція інформаційних ресурсів краю (області, регіону) та надання доступу до них користувачам у мережі Інтернет*.

Інформаційні веб-портали виконують такі *функції*:

- *інформатизаційну*: портал є систематизованим багатопрофільним (за темами) сховищем великого обсягу краєзнавчої інформації (як новин, так і архівної інформації) з вільним і зручним доступом для користувачів; крім того, портал консолідує інформацію різних бібліотек та інформаційних центрів, надає можливості щодо постійного і цілодобового доступу до неї;
- *комунікаційну*: портал має у своєму складі такі засоби комунікації в Інтернеті, як конференції, чати, завдяки яким організовує для відвідувачів порталу дискусії на різні теми (історія краю, сучасний політичний стан області, культурне життя в регіоні та ін.);

- *суспільно-політичну*: на порталі має розміщуватися блок про роботу органів влади, які публікують не тільки новини та різну інформацію законодавчого та роз'яснювального характеру, але й матеріали прес-служби, результати опитувань тощо. Крім того, тут може зосереджуватись інформація про діяльність громадських і політичних організацій регіону;

- *комерційну*: розміщення інформації у вигляді каталогу підприємств міста та публікація новин у сфері бізнесу;

- *навігаційну*: портал може пропонувати свої власні списки краєзнавчих сайтів, які, на думку власників порталу, заслуговують на увагу (сайти бібліотек, органів влади, політичних організацій і діячів, засобів масової інформації тощо).

Зміст веб-серверу повною мірою віддзеркалює унікальність краю, розкриває його економічний, сільськогосподарський і культурний потенціал.

Майже типовою можна вважати таку структуру регіонального порталу (М.І. Сенченко):

- інформація про регіон (історія краю, адміністративний устрій, рішення та постанови органів місцевого самоврядування, суспільно-політичне і культурне життя регіону);

- правова інформація; ринок праці (довідково-консультаційна інформація, огляди актуальних публікацій і т. ін.);

- інформаційні ресурси регіону (фактографічна характеристика регіональних інформаційних ресурсів з посиланням безпосередньо на інформаційні ресурси);

- інформаційні ресурси ОУНБ (електронний каталог нових надходжень, повнотекстові та бібліографічні бази даних, бази даних на компакт-дисках);

- міжнародні зв'язки (донорські організації у світі, їх представництва в Україні; навчання та стажування українських фахівців за кордоном, туризм).

Робота з відбору інформації для веб-порталу передбачає:

- актуалізацію та поповнення наявних онлайн-баз даних;

- створення нових електронних баз даних;

- розміщення на веб-сервері інформації, що надається іншими інформаційними службами і центрами.

Головними розділами порталу, що стали доступними для перегляду користувачами, є головна сторінка, новини, тематичні розділи, консультації, каталог ресурсів, фотогалерея. Для кожного з них можна використати такі підрозділи:

- регіон і влада;
- новини, засоби масової інформації;
- культура і мистецтво;
- наука й освіта;
- здоров'я, медицина;
- бізнес, економіка;
- людина і суспільство;
- товари і послуги;
- транспорт, туризм;
- дозволля, розваги.

Дещо відрізняється від згаданих вище інформаційних порталів за своєю структурою і способом оформлення портал "Інформаційний портрет... регіону", що становить своєрідний інформаційний аналітичний довідник, який розкриває інфраструктуру економічного та соціального потенціалу краю. Наводимо його структуру:

Область:

- загальні відомості;
- карта;
- природні ресурси;
- історія;
- населення;
- економічна діяльність;
- зовнішньоекономічна діяльність;
- транспорт;
- зв'язок;
- соціальний розвиток;
- екологія;
- галерея;
- пам'ятні місця;
- райони (перелік назв);
- великі міста (перелік назв).

Місто:

- загальні відомості;
- історія;
- економічний розвиток;
- соціальний розвиток.

Можна виділити декілька етапів автоматизації краєзнавчої діяльності обласних універсальних бібліотек на сучасному етапі:

- придбання програмних і технічних засобів;
- створення ядра електронних краєзнавчих ресурсів;
- створення веб-порталу.

Перший етап передбачає автоматизацію роботи краєзнавчого відділу бібліотеки. Це насамперед придбання комп'ютерів, програмних засобів, підключення бібліотеки до глобальної мережі Інтернет, що дає змогу створити ядро електронних краєзнавчих ресурсів бібліотеки. До ядра електронних краєзнавчих ресурсів можна віднести кращі власні бази даних (ті, що створені працівниками краєзнавчого відділу на базі краєзнавчих ресурсів бібліотеки) і запозичені в інших бібліотеках, виробників краєзнавчої інформації або в мережі Інтернет. Для того, щоб зібрати найповнішу інформацію про край, ресурсів обласної бібліотеки (центру краєзнавчої діяльності бібліотек тієї чи іншої області) буде замало. Це питання можна успішно вирішити за допомогою створення веб-порталу. А для розміщення вичерпної краєзнавчої інформації та підвищення ефективності використання веб-порталу в його розробці мають узяти участь усі бібліотеки краю й організації, що готують краєзнавчі документи.

Краєзнавчі ресурси постійно накопичуються й оновлюються, тому бібліотеки повинні постійно вносити зміни до краєзнавчих блоків на своїх сайтах і порталах.

Запитання для самоконтролю

1. Чому користувач є одночасно об'єктом і суб'єктом краєзнавчої діяльності? Яким чином це впливає на якість цієї діяльності?

2. Яка ознака є системоутворювальною при визначенні типології користувачів у краєзнавчому аспекті?

3. Що таке краєзнавча інформаційна потреба? У чому полягає її специфіка?

4. Які підходи до класифікації користувачів вам відомі? Який із них є найобґрунтованішим і чому?

5. Яким чином пов'язані між собою біологічний і соціальний рівні краєзнавчих інформаційних потреб?

6. Які різновиди діяльності людини в краї покладено в основу сучасної класифікації краєзнавчих інформаційних потреб користувачів?

7. У чому полягає специфіка соціокультурних, ділових та аматорських краєзнавчих інформаційних потреб користувачів?

8. Що ви знаєте про індивідуальні, групові і загальні краєзнавчі інформаційні потреби?

9. Що вам відомо про систему бібліотечного обслуговування з краєзнавства? Які є перспективи її вдосконалення в умовах інформатизації?

10. Якою є організаційна структура бібліотечного обслуговування з краєзнавства?

11. Що таке краєзнавчий бібліотечний сервіс? У чому полягає його специфіка?

12. Яким чином співвідносяться між собою індивідуальне, групове та фронтальне (масове) обслуговування з краєзнавства? Який із напрямів є пріоритетним і чому?

Розділ 6

КРАЄЗНАВЧА БІБЛІОГРАФІЯ ЯК СКЛАДОВА БІБЛІОТЕЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА

6.1. ПОНЯТТЯ ПРО КРАЄЗНАВЧУ БІБЛІОГРАФІЮ ТА КРАЄЗНАВЧУ БІБЛІОГРАФІЧНУ ДІЯЛЬНІСТЬ БІБЛІОТЕКИ

Бібліотечне краєзнавство — це інтеграційно-цілісна сфера науково-практичної діяльності, котра передбачає *системне* поєднання суто бібліотечних і бібліографічних видів діяльності. Тому інколи з метою підкреслення *системоутворювальної* ролі цих головних компонентів у бібліотечному краєзнавстві використовують термін "бібліотечно-бібліографічне краєзнавство".

Традиційно важливою складовою бібліотечного краєзнавства є *краєзнавча бібліографія*.

Краєзнавча бібліографія — це сукупність усіх видів діяльності, пов'язаних зі створенням та функціонуванням краєзнавчої бібліографічної інформації в суспільстві.

Краєзнавча бібліографічна інформація (КБІ) розглядається в широкому і вузькому значеннях. У *широкому* — це інформація про документи, пов'язані з краєм змістом і походженням; у *вузькому* — це інформація про документи краєзнавчого змісту.

Краєзнавча бібліографія є складовою бібліотечного краєзнавства, що забезпечує підготовку та поширення краєзнавчої бібліографічної інформації, яка пов'язана за своїм змістом і/або походженням з певною місцевістю всередині країни. Якщо суто бібліотечні види БК мають справу переважно з *первинними* крає-

знавчими та місцевими документами, то краєзнавча бібліографія — із *вторинними*, які створюються на базі первинних документів (їх частин, документного потоку, масиву) та містять *бібліографічну інформацію* про них, зокрема про їх наявність, зовнішні (формальні) ознаки, зміст та інші властивості.

У краєзнавчому бібліографознавстві протягом усього ХХ ст. і до нашого часу точаться дискусії навколо питання чи об'єктом краєзнавчої бібліографії є лише документи, пов'язані з територією за змістом (краєзнавчі документи), чи цей вид бібліографії має надавати інформацію і про документи, видані на певній території, незалежно від їх змісту (місцеві документи).

Одні фахівці (М. А. Бріскман, О.В. Мамонтов, Н.Ф. Горбачевська, О.М. Маслова та ін.) виступали за розширене тлумачення терміна "краєзнавча бібліографія", використовуючи його як узагальнююче поняття стосовно трьох різновидів, котрі М.В. Здобнов об'єднав поняттям "крайова бібліографія": бібліографію краєзнавчої літератури, бібліографію місцевих видань і біобібліографію місцевих діячів. Інші автори (В.О. Ніколаєв, О.М. Бученков, Л.М. Вадиковська, І.І. Міхліна, М.М. Щерба та ін.) визначали краєзнавчу бібліографію за територіально-змістовою ознакою і вважали, що бібліографія місцевих документів має існувати як самостійний вид.

Ми віддаємо перевагу першій позиції, оскільки бібліотеки мають справу з обома видами документів, створюючи і бібліографію краєзнавчих, і бібліографію місцевих документів, що надає системних якостей краєзнавчій бібліографії. Останнім часом пропонується розглядати краєзнавчу бібліографію і бібліографію місцевих документів як складові ширшого поняття — *"регіональної бібліографії"*. Згідно з ГОСТом 7.0-99 "Информационно-библиотечная деятельность. Термины и определения" регіональна бібліографія визначається як бібліографія про документи, пов'язані з регіоном своїм походженням, змістом та іншими ознаками. Однак це питання ще остаточно не вирішене.

Перш за все, краєзнавча бібліографія — це вид бібліографії, виділений за *територіально-змістовою ознакою*, що подає бібліографічну інформацію про документи, які пов'язані за змістом з певною місцевістю в країні. За цією ознакою, окрім краєзнавчої бібліографії, розрізняють *країнознавчу* бібліографію, яка створює бібліографічну інформацію, котра за змістом пов'язана з певною країною (тобто державою).

Базовими поняттями для краєзнавчої бібліографії є поняття "край" та "краєзнавство". Як відомо, краєм називають будь-яку місцевість на території країни (селище, село, місто, район, область, регіон), яка має певні природні, історичні чи адміністративні особливості. Краєзнавство — це комплекс знань про географію, клімат, історію, економіку, культуру й інші сфери життєдіяльності того чи іншого краю, а країнознавство — такий само комплекс знань, але стосовно будь-якої країни (держави) в цілому. Головне завдання краєзнавчої бібліографії полягає в забезпеченні вичерпної інформації про документи, що свідчать про життєдіяльність певного краю, а країнознавства — країни в цілому. Переваги, безумовно, надаються власній країні (в Україні цим займається українознавча бібліографія) або власній місцевості (краєзнавча бібліографія, яка є об'єктом діяльності наукових і масових публічних бібліотек). Специфіка розвитку краєзнавчої бібліографії в Україні полягає в тому, що вона органічно пов'язана з українознавчою бібліографією та є її складовою.

За умов широкого розуміння краєзнавчої бібліографії її виділяють на основі двох ознак: *територіально-змістової і територіально-формальної*. Вона подає бібліографічну інформацію про документи, пов'язані за змістом і походженням з певною територією в країні. Тоді краєзнавча бібліографія включає такі напрями: 1) облік документів, присвячених за змістом даному краю, незалежно від місця опублікування; 2) облік документів, виданих на території краю; 3) облік документів, авторами яких є представники цієї місцевості. У такому разі краєзнавчу бібліографію слід розглядати у системі *національної (державної) бібліографії*.

За кордоном краєзнавча бібліографія є сферою відповідальності центральних бібліотек штатів (США), земель (Німеччина), автономних республік, країв, областей, міст (Російська Федерація) тощо. Вона розглядається як складова країнознавчої і національної (державної) бібліографії.

Первісне виокремлення краєзнавчої бібліографії пояснювалося специфікою краєзнавчих бібліографічних посібників, які об'єднувалися в класифікаційній системі бібліографії за однорідністю бібліографічної інформації, що формується за *територіально-змістовою ознакою*, а також своєрідністю *бібліографування* краєзнавчих документів і доведення бібліографічної інформації через систему *бібліографічного обслуговування*.

знавчими та місцевими документами, то краєзнавча бібліографія — із *вторинними*, які створюються на базі первинних документів (їх частин, документного потоку, масиву) та містять *бібліографічну інформацію* про них, зокрема про їх наявність, зовнішні (формальні) ознаки, зміст та інші властивості.

У краєзнавчому бібліографознавстві протягом усього ХХ ст. і до нашого часу точаться дискусії навколо питання чи об'єктом краєзнавчої бібліографії є лише документи, пов'язані з територією за змістом (краєзнавчі документи), чи цей вид бібліографії має надавати інформацію і про документи, видані на певній території, незалежно від їх змісту (місцеві документи).

Одні фахівці (М. А. Бріскман, О.В. Мамонтов, Н.Ф. Горбачевська, О.М. Маслова та ін.) виступали за розширене тлумачення терміна "краєзнавча бібліографія", використовуючи його як узагальнююче поняття стосовно трьох різновидів, котрі М.В. Здобнов об'єднав поняттям "крайова бібліографія": бібліографію краєзнавчої літератури, бібліографію місцевих видань і бібліографію місцевих діячів. Інші автори (В.О. Ніколаєв, О.М. Бученков, Л.М. Вадиковська, І.І. Міхліна, М.М. Щерба та ін.) визначали краєзнавчу бібліографію за територіально-змістовою ознакою і вважали, що бібліографія місцевих документів має існувати як самостійний вид.

Ми віддаємо перевагу першій позиції, оскільки бібліотеки мають справу з обома видами документів, створюючи і бібліографію краєзнавчих, і бібліографію місцевих документів, що надає системних якостей краєзнавчій бібліографії. Останнім часом пропонується розглядати краєзнавчу бібліографію і бібліографію місцевих документів як складові ширшого поняття — *"регіональної бібліографії"*. Згідно з ГОСТом 7.0-99 "Информационно-библиотечная деятельность. Термины и определения" регіональна бібліографія визначається як бібліографія про документи, пов'язані з регіоном своїм походженням, змістом та іншими ознаками. Однак це питання ще остаточно не вирішене.

Перш за все, краєзнавча бібліографія — це вид бібліографії, виділений за *територіально-змістовою ознакою*, що подає бібліографічну інформацію про документи, які пов'язані за змістом з певною місцевістю в країні. За цією ознакою, окрім краєзнавчої бібліографії, розрізняють *країнознавчу* бібліографію, яка створює бібліографічну інформацію, котра за змістом пов'язана з певною країною (тобто державою).

Базовими поняттями для краєзнавчої бібліографії є поняття "край" та "краєзнавство". Як відомо, краєм називають будь-яку місцевість на території країни (селище, село, місто, район, область, регіон), яка має певні природні, історичні чи адміністративні особливості. Краєзнавство — це комплекс знань про географію, клімат, історію, економіку, культуру й інші сфери життєдіяльності того чи іншого краю, а країнознавство — такий само комплекс знань, але стосовно будь-якої країни (держави) в цілому. Головне завдання краєзнавчої бібліографії полягає в забезпеченні вичерпної інформації про документи, що свідчать про життєдіяльність певного краю, а країнознавства — країни в цілому. Переваги, безумовно, надаються власній країні (в Україні цим займається українознавча бібліографія) або власній місцевості (краєзнавча бібліографія, яка є об'єктом діяльності наукових і масових публічних бібліотек). Специфіка розвитку краєзнавчої бібліографії в Україні полягає в тому, що вона органічно пов'язана з українознавчою бібліографією та є її складовою.

За умов широкого розуміння краєзнавчої бібліографії її виділяють на основі двох ознак: *територіально-змістової і територіально-формальної*. Вона подає бібліографічну інформацію про документи, пов'язані за змістом і походженням з певною територією в країні. Тоді краєзнавча бібліографія включає такі напрями: 1) облік документів, присвячених за змістом даному краю, незалежно від місця опублікування; 2) облік документів, виданих на території краю; 3) облік документів, авторами яких є представники цієї місцевості. У такому разі краєзнавчу бібліографію слід розглядати у системі *національної (державної) бібліографії*.

За кордоном краєзнавча бібліографія є сферою відповідальності центральних бібліотек штатів (США), земель (Німеччина), автономних республік, країв, областей, міст (Російська Федерація) тощо. Вона розглядається як складова країнознавчої і національної (державної) бібліографії.

Первісне виокремлення краєзнавчої бібліографії пояснювалося специфікою краєзнавчих бібліографічних посібників, які об'єднувалися в класифікаційній системі бібліографії за однорідністю бібліографічної інформації, що формується за *територіально-змістовою ознакою*, а також своєрідністю *бібліографування* краєзнавчих документів і доведення бібліографічної інформації через систему *бібліографічного обслуговування*.

Бібліотеки є основними соціальними інститутами, котрі створюють, поширюють, зберігають й організують доступ користувачів і/або соціуму до краєзнавчої бібліографічної інформації.

Подвійну локалізацію краєзнавчої бібліографії в бібліотечній і бібліографічній справі відтворено на рис. 6.1. Вона свідчить про вплив на краєзнавчу бібліографію базових галузей професійної діяльності — бібліотечної та бібліографічної. Системоутворювальну роль у цьому контексті відіграє бібліотечне краєзнавство, яке системно поєднує бібліотечні та бібліографічні види краєзнавчої діяльності бібліотеки з метою повного й оперативного задоволення краєзнавчих інформаційних потреб користувачів за допомогою *первинних і вторинних краєзнавчих документів, локалізованих у бібліотечному соціальному інституті*. Органічне поєднання бібліотечної та бібліографічної складових бібліотечного краєзнавства наведено на рис. 6.2.

**Бібліотечна
діяльність**

**Краєзнавча
бібліографія**

I

**Бібліографічна
діяльність**

Рис. 6.1. Місце краєзнавчої бібліографії в системі бібліотечної та бібліографічної діяльності

У зв'язку з цим особливого значення набуває розуміння суті та співвідношення понять "краєзнавча бібліографія" та "краєзнавча бібліографічна діяльність". Це важливо, оскільки є різні погляди на співвідношення змісту й обсягу цих базових понять.

Краєзнавча бібліографія — узагальнююче поняття, що поєднує як *процеси* краєзнавчої бібліографічної діяльності щодо виробництва та обслуговування краєзнавчою бібліографічною інформацією, так і її *результат* — краєзнавчі бібліографічні ресурси і продукти (краєзнавчі каталоги, картотеки, бібліографіч-

**Бібліотечна
діяльність**

**Бібліографічна
діяльність**

**Краєзнавча
бібліотечна
діяльність**

**Краєзнавча
бібліографічна
діяльність**

**Бібліотечне
краєзнавство**

Краєзнавство

Рис. 6.2. Співвідношення бібліотечної та бібліографічної складових бібліотечного краєзнавства

ні посібники, БД і т. ін.), а також *форми і засоби* доведення краєзнавчої бібліографічної інформації до своїх і сторонніх споживачів, тобто краєзнавчі бібліографічні *послуги*. Отже, *краєзнавча бібліографія* — це *інформаційна інфраструктура, що забезпечує підготовку, поширення та використання краєзнавчої бібліографічної інформації* (Згідно з ГОСТ 7.0-99).

Краєзнавча бібліографія як складова бібліотечного краєзнавства • — це система різних видів краєзнавчої бібліографічної діяльності бібліотеки, яку утворюють чотири головні підсистеми: *практична* (створення, поширення, зберігання та використання краєзнавчої бібліографічної інформації), *наукова* (краєзнавче бібліографознавство), *освітня* (підготовка бібліографів-краєзнавців) та *організаційно-управлінська* (створення секторів краєзнавчої бібліографії, організаційно-методичне керівництво). До її структури належать також висвітлення у засобах масової інформації основних результатів краєзнавчої бібліографічної діяльності бібліотек.

В узагальненому вигляді *краєзнавча бібліографічна діяльність (КБД)* — це вид бібліографічної діяльності бібліотеки, що спрямовується на задоволення потреб споживачів у краєзнавчій бібліографічній інформації.

Практична краєзнавча бібліографічна діяльність, або бібліографічна справа, — це сукупність процесів виробництва та поширення краєзнавчої бібліографічної інформації (КБІ). Кінцева мета цієї діяльності — задоволення краєзнавчих бібліографічних потреб споживача інформації.

Будучи складовою бібліографічної діяльності бібліотеки, практична КБД наслідує її структуру, яку складають такі компоненти: *мета діяльності, її суб'єкт, об'єкт, процеси, засоби, результати*. Усі вони перебувають одне з одним у певних відносинах.

Центром практичної краєзнавчої бібліографічної діяльності є *суб'єкт* — бібліограф-краєзнавець, який виконує діяльність: ставить перед собою *мету* — виробництво та поширення краєзнавчої БІ, що передбачає майбутній *результат* — створення бібліографічної продукції, задоволення КІП споживача і т. ін.; звертається до *об'єкта* діяльності — документів різних типів і видів (у разі бібліографування), споживачів (у разі бібліографічного обслуговування) або *системного об'єкта* краєзнавчої БД "документ-споживач"; застосовує певні *засоби* діяльності — методи, канали, виробництво та доведення КБІ до споживачів, технічні засоби і т. ін.; виконує *процеси* виробництва (бібліографування) та поширення (бібліографічне обслуговування) краєзнавчої бібліографічної інформації; одержує *результати* — створення бібліографічної продукції як безпосереднього результату бібліографування, задоволення краєзнавчих документально-бібліографічних потреб споживачів інформації. Ця спрощена схема хоча й не відбиває всю багатогранність практичної КБД, однак узагальнює уявлення про її діяльнісну структуру.

Процеси виробництва та поширення краєзнавчої БІ поділяють на бібліографування та бібліографічне обслуговування. Процеси підготовки краєзнавчої БІ (бібліографічне виявлення, відбір, характеристика, групування, створення довідково-бібліографічного апарату до бібліографічного посібника) прийнято позначати терміном "*бібліографування*", а діяльність щодо доведення інформації про краєзнавчі документи до користувачів — терміном "*бібліографічне обслуговування*".

Розуміння краєзнавчої бібліографії (краєзнавчої бібліографічної діяльності) як підсистеми бібліотечного краєзнавства зумовлює об'єктивну необхідність її розгляду в контексті *бібліотечного соціального інституту* як базової інституції, в якій зосереджується головна частина краєзнавчих бібліографічних ресурсів, продуктів і послуг, а також діяльності щодо їх створення та використання.

У бібліотечному краєзнавстві значна увага приділяється особливостям краєзнавчої бібліографічної діяльності саме за умов бібліотеки. Значний обсяг питань краєзнавчої бібліографії, які виходять за межі бібліотеки та бібліотечної справи, мають розглядатися суто краєзнавчим бібліографознавством. Це перша особливість. Друга полягає в тому, що в межах бібліотечного краєзнавства краєзнавча бібліографія набуває ширшого розуміння. Краєзнавча діяльність бібліотеки спрямована на створення та використання краєзнавчої бібліографічної інформації про документи, пов'язані з краєм не лише своїм змістом (краєзнавчі документи), але й походженням (місцеві документи). Відповідно до такого розуміння в складі краєзнавчої бібліографії розрізняють: а) *бібліографію літератури про край або про краєзнавчі документи*; б) *бібліографію місцевих документів*; в) *біобібліографію діячів краю*. Ці види краєзнавчої бібліографії перебувають у діалектичній єдності та диференціюються відповідно за змістовою та формальною ознаками.

Зазначені види краєзнавчої бібліографії, за законами формальної логіки, є суміщеними і перебувають у відношеннях перехрещення, виділяються за ознакою об'єкта бібліографування, а з узагальненим поняттям "краєзнавча бібліографія" співвідносяться як *вид — рід*. У свою чергу, краєзнавча бібліографія співвідноситься з українознавчою бібліографією як *частина — ціле*. Зважаючи на те, що формування потоку краєзнавчих документів відбувається не лише на території краю, але й за його межами, доцільно ввести до терміносистеми краєзнавчої бібліографії терміни "*змістова краєзнавча екстериорика*" (коли йдеться про групу документів, які за своїм змістом пов'язані з краєм, але видані за його межами або ж написані авторами, котрі не мають стосунку до цього краю), а також "*авторська краєзнавча екстериорика*" (група документів, які видані за межами краю або створювачі яких (перекладач, редактор, художник та інші) належать цьому краю). Під час здійснення краєзнавчої бібліографіч-

ної діяльності бібліографи-краєзнавці мають зважати на загальне та специфічне у вимогах до бібліографування краєзнавчих, місцевих і бібліографічних документів; формування та використання краєзнавчого довідково-бібліографічного апарату; підготовки краєзнавчих бібліографічних посібників і БД; бібліографічного обслуговування з краєзнавства в бібліотеці.

Краєзнавча бібліографічна діяльність здійснюється в межах загальної бібліографічної діяльності бібліотек за узгодженими або загальними планами (звітами) і програмами. За наявності краєзнавчого відділу він бере на себе головну відповідальність за зміст та організацію краєзнавчої бібліографічної діяльності як усередині ОУНБ, так і в регіоні.

6.2. СПЕЦИФІКА БІБЛІОГРАФУВАННЯ КРАЄЗНАВЧИХ ДОКУМЕНТІВ

Процеси виробництва та поширення краєзнавчої бібліографічної інформації поділяють на бібліографування та бібліографічне обслуговування.

Бібліографування — це процес підготовки (створення, виробництва, зберігання) краєзнавчої бібліографічної інформації, а ***бібліографічне обслуговування*** — процес доведення КБІ до споживачів. Між ними є тісний зв'язок.

Бібліографування краєзнавчих документів здійснюється на основі загальних правил, передбачає процедури *аналізу та синтезу*, використовує такі головні *методи*:

- бібліографічне виявлення;
- бібліографічний відбір;
- бібліографічна характеристика;
- бібліографічне групування;
- складання довідково-пошукового апарату (ДПА) до бібліографічного посібника.

Загальні теоретико-методичні принципи бібліографування краєзнавчих документів (принципи відбору, анотування, групування) розглядалися в працях багатьох бібліографознавців. Серед сучасних фахівців найдетальніше висвітлили ці питання І.І. Міхліна й О.П. Солодовникова.

Під час бібліографування краєзнавчих документів слід зважати на таку специфіку:

1. Головною системоутворювальною ознакою краєзнавчої інформації, котра визначає відмінні особливості краєзнавчої бібліографії (її об'єкт, функції, принципові засади теорії, методики й організації), є *територіальний аспект змісту інформації*.

2. Зміст понять "край" і "краєзнавчий документ" визначає принципові підходи щодо відбору інформації з урахуванням *локального характеру змісту* краєзнавчих видань. Отже, визначати територіальні і тематичні межі відбору необхідно з урахуванням таких аспектів змісту поняття "край", як доцільність складання краєзнавчих бібліографічних посібників і відбір документів за обраною територіальною ознакою.

3. Пріоритетною вимогою до групування документів у краєзнавчих посібниках, а також до структури системи класифікації краєзнавчих документів слід вважати розкриття специфіки їх змісту. Саме територіальний аспект інформації, що міститься в цих документах як об'єктах систематизації, безпосередньо впливає на вибір розділів, їх наповнення, формулювання їх назв, а також на методичні підходи до систематизації.

4. Предметний зміст краєзнавчого документа, територія і час, що описуються в ньому, є визначальними елементами краєзнавчої анотації.

5. Забезпеченню ефективного пошуку інформації в територіально-змістовому аспекті сприяє складання допоміжних географічних покажчиків, які з вичерпною повнотою відтворюють усі види географічних об'єктів.

Принципового значення для визначення меж краю набуває вибір головної ознаки, що покладається в основу відбору документів (інформації, знань) територіального змісту.

З початку 60-х років ХХ ст. й дотепер переважна більшість фахівців розглядають поняття "край" як конкретну територію, що збігається з одиницею сучасного адміністративно-територіального поділу (область, район, місто, село). Доцільність такого підходу обґрунтовується в теоретичних і методичних працях бібліографів-краєзнавців. Саме адміністративно-територіальна ознака стала превалюючою в краєзнавчій діяльності обласних бібліотек, адже в усі часи адміністративний поділ пов'язувався з розвитком економіки. Проте у практичній роботі краєзнавці-

бібліографи враховують й інші ознаки. Так, уже в повоєнні роки М.В. Здобнов конкретизував свою тезу щодо неприпустимості лише формального підходу до визначення територіальних кордонів краю на основі адміністративно-територіального поділу. Він висловив думку про те, що поняття "край" не можна вважати однаковим для всіх без винятку галузей краєзнавчої бібліографії, і залежно від галузі знань, теми, читацького та цільового призначення краєзнавчих ресурсів, продуктів і послуг слід використовувати й інші принципи визначення меж досліджуваної території.

Крім того, в процесі бібліографування краєзнавчих документів слід зважати й на те, що певний край є невід'ємною частиною країни в цілому (О.М. Бученков). Природні характеристики та явища, які відбуваються на певній території, обмеженій адміністративно-територіальним поділом (природні, історичні, економічні особливості), мають спільні риси не лише з суміжними, але й зі значно більшими за обсягом територіями України. Це потребує від укладачів, наприклад бібліографічних покажчиків про ресурси краю, включати до них документи не тільки про цей край, але й про всю природну зону, у межах якої він знаходиться. Таким чином, складаючи краєзнавчий бібліографічний посібник за будь-якою ознакою (економічною, адміністративною, історичною тощо), територіальний комплекс необхідно розглядати з урахуванням його зв'язків із суміжними територіями, як органічну частину великого регіону або ж країни в цілому.

Теорія і практика краєзнавчої бібліографії виробила правила відбору документів, присвячених більшим територіальним комплексам (І.І. Міхліна):

- при відборі документів, що стосуються більших територіальних комплексів, слід зважати на обсяг вміщеної інформації, а також її якість. Недоцільно перевантажувати бібліографію матеріалами, що не мають суттєвого значення для характеристики краю;
- включаючи документи про великі території, що містять конкретний фактичний матеріал про певний край, слід чітко зазначити місце його розміщення (розділ, сторінка);
- видання, в яких великий економічний, геологічний або географічний регіон розглядається як єдине ціле, висвітлюються важливі проблеми і закономірності його розвитку, необхідно включати до краєзнавчої бібліографії, оскільки такі матеріали

мають важливе значення для вивчення кожного окремого краю, що входить до цього регіону;

- розгляд краю як органічної частини країни зумовлює певні підходи до вирішення питання про використання документів про сусідні території, оскільки вони можуть мати спільне історичне коріння, аналогічні природні умови тощо. Тому слід вважати за доцільне включати до краєзнавчих покажчиків, каталогів і БД документи про край, видання загального характеру про більші регіони, з якими цей край був пов'язаний упродовж свого історичного розвитку, а також документи про ті території цих великих районів, котрі до цього часу входять до складу краю;

- документи про економічні, геологічні, історичні, фізико-географічні комплекси, котрі частково знаходяться у межах краю, мають включатися до краєзнавчих бібліографічних посібників, оскільки представляють інтерес для характеристики краю з певного погляду;

- визначаючи територіальні кордони відбору для потреб краєзнавчої бібліографії, враховують також зовнішні зв'язки краю. З одного боку, тут відтворюються документи про об'єкти, які розташовані на території краю, але мають досить поширений вплив поза його межами, а з іншого, — документи про діяльність установ з вивчення та засвоєння краю, що функціонують за його межами, але впливають на нього.

Підсумовуючи, слід зазначити, що у вітчизняній бібліографії територіальні межі краєзнавчих бібліографічних посібників встановлюються за територіальними комплексами, що формуються на засадах природної, історичної й економічної системності, а вибір того чи іншого регіону залежить від специфіки краєзнавчих інформаційних потреб користувачів, які, у свою чергу визначаються особливостями території, що вивчається, галузі, тематики; цільового призначення бібліографічного посібника (для наукової, практичної, навчальної, просвітницької, дозвільної діяльності); мікропотоків краєзнавчих документів; наявності/відсутності бібліографічних видань з цієї території в бібліотеках певного краю.

Особливе місце в бібліографічній характеристиці краєзнавчих документів, окрім бібліографічного опису, належить *анотуванню*. Специфіці методики анотування краєзнавчих документів присвятили свої праці відомі бібліографознавці — М. В. Здоб-

нов, І.І. Корнейчик, В.О. Николаєв, І.І. Міхліна, О.П. Солодовникова та ін.

Анотація — це коротка характеристика краєзнавчого документа, котра пояснює його зміст, призначення, форму й інші особливості. Завдання анотації — максимально можливе розкриття змісту краєзнавчого документа в оптимально стислій формі. При цьому слід зважати на різноманітність читацьких інтересів.

Серед головних елементів *краєзнавчої анотації* слід назвати *предметний зміст документа*, *час дії* та *територію*. Визначальною є зазначення *території*, якій присвячено документ. Особливістю краєзнавчої анотації є й те, що вона розкриває зміст документів з погляду інтересу до вивчення певного краю та виявляє в них аспекти місцевого характеру. Тобто територіальний аспект змісту набуває виняткового значення в краєзнавчій анотації, причому мається на увазі обмежена за розмірами територія, розташована в рамках країни.

Головне правило складання краєзнавчої анотації: анотація має формулюватися таким чином, щоб користувачеві було зрозуміло, який матеріал міститься у виданні про той чи інший предмет. *Предметом* є окремі питання, що входять до певної теми або стикаються з нею та висвітлюються в документі, який анотується.

Для краєзнавчої анотації важливе значення має також *хронологічний аспект*. Якщо в анотації немає відомостей про хронологічний аспект, цілком природно, що в користувача може скластися думка, що в документі висвітлюються сучасні події. Інколи, навіть коли назва документа містить відомості про хронологічні межі, ознайомлення з текстом видання в процесі анотування дає змогу виявити суттєву інформацію, що виходить за рамки відповідного періоду, про що слід зазначити в анотації. Слід також мати на увазі, що відтворення в анотації хронологічного елементу набуває суттєвого значення не лише стосовно змісту, але й стосовно окремих описуваних фактів.

Територіальний аспект є найважливішим елементом краєзнавчої анотації. Його значущість посилюється при переході від найзагальнішої форми (назва краю, області тощо) до конкретизації тієї чи іншої території. У краєзнавчій бібліографії географічний елемент необхідно розкривати з максимальною повнотою. Звичайно бібліотеками різних типів і видів створюються і

надаються користувачам краєзнавчі каталоги, посібники, БД та інші продукти бібліографічної діяльності, присвячені певній території всередині країни. Доцільність паралельного існування краєзнавчих бібліографічних продуктів, присвячених територіям різного масштабу, визначається особливостями їхнього цільового і читацького призначення, потребами вивчення окремих великих і малих територіальних одиниць, роллю бібліотек різних типів і видів у виконанні краєзнавчої функції та іншими чинниками.

У процесі анотування бібліограф має надати краєзнавцеві чіткі вказівки щодо того, який саме матеріал твору належить до цієї території. Для цього недостатньо зазначити район або округ, а слід перелічити пункти (фізико-географічні, адміністративно-територіальні, економічні), про які йдеться у виданні, завдяки чому користувач отримає відомості про джерела пошуку наданої інформації. Якщо виникає необхідність зробити узагальнення географічних назв, користувач має чітко розуміти ступінь деталізації цього матеріалу стосовно території.

У разі, коли складається посібник про якийсь край, котрий займає значну територію, а його окремі частини мають специфічні особливості національного, фізико-географічного, географічного, промислового та іншого характеру, слід скласти список цих частин краю, який надалі використовуватиметься для визначення узагальнюючих географічних назв. Аналогічний прийом використовують також при анотуванні видань про окремі фізико-географічні об'єкти (озера, гори, річки тощо). Тобто, необхідно подавати в анотації матеріал, що стосується як краю в цілому, так і різних його аспектів (природи, історії, економіки, ісультури, населення тощо).

У краєзнавчих бібліографічних покажчиках широко використовується анотування *аналітичного характеру*. Це можна пояснити тим, що багато документів загального характеру пов'язані своїм змістом з тим чи іншим краєм (областю) лише частково (певний розділ, параграф, абзац тощо).

Особливу роль у краєзнавчій бібліографії відіграє *бібліографічне групування* — об'єднання бібліографічних записів у групи за визначеними ознаками. У краєзнавчій бібліографії використовують різні способи бібліографічного групування: за змістом документів (змістові способи); за формально-видавничими

ознаками документів (формальні способи); за змішаними ознаками (змістово-формальні способи).

Специфікою краєзнавчої бібліографії є активне застосування *систематичного групування*, а саме: розподіл бібліографічних записів за розділами певної схеми класифікації документів — Бібліотечно-бібліографічної класифікації (ББК) та Універсальної десятикової класифікації (УДК), поширеної в усьому світі.

Наразі для систематичного групування краєзнавчих документів в ОУНБ і ЦБС України використовується краєзнавчий варіант ББК — "Библиотечно-библиографическая классификация. Таблицы для краеведческих каталогов библиотек" (КББК) (М., 1989), створений на основі доопрацювання загальної схеми ББК з урахуванням особливостей об'єкта систематизації (краєзнавчі документи), особливостей краєзнавчих інформаційних запитів різних категорій користувачів, а також розкриття змісту краєзнавчої інформації та подання її у вигляді науково обгрунтованої системи знань. Краєзнавча бібліотечно-бібліографічна класифікація зберігає загальні методологічні та наукові засади ББК, але має суттєві зміни в змісті розділів, формулюванні класифікаційних ділень, комплексуванні. Деякі розділи ББК вилучено із варіанта для краєзнавчих фондів, оскільки вони призначаються для документів, де регіональний аспект не працює.

Краєзнавча система класифікації з достатньою повнотою розкриває зміст краєзнавчих документів. Розділи основного ряду таблиць відтворюють комплекс проблем і явищ, характерних для життєдіяльності краю, а деталізацію їх на різних ієрархічних рівнях здійснено з урахуванням специфіки краєзнавчих документів, яка значною мірою відбилася в системі типових ділень та в змісті алфавітно-предметного покажчика (АПП) до таблиць.

Створення єдиної системи класифікації для краєзнавчих каталогів бібліотек слід вважати позитивним явищем. Проте ця схема може існувати тільки як типова, а не універсальна. Як і ББК у цілому, краєзнавчий її варіант потребує постійного оновлення. І тільки колективними зусиллями можна його модернізувати, поліпшити його методичний рівень і можливості використання в краєзнавчих каталогах.

Краєзнавча ББК використовується регіональними та місцевими публічними бібліотеками для групування документної інформації про край як у традиційних (карткових, друкованих),

так і в електронних краєзнавчих каталогах (після часткового редагування). Однак протягом останнього часу спостерігається тенденція до переходу від класифікації краєзнавчих документів за КББК до використання УДК.

Особливістю краєзнавчої бібліографії є широке застосування для впорядкування бібліографічних записів *топографічного та персонального групування*. *Топографічне групування* — це групування бібліографічних записів за місцем видання документів (в алфавітному порядку місця видання чи за адміністративним поділом). Воно дає змогу зібрати в одному розділі документи, які вийшли друком в одній місцевості. Це дуже важливо для узагальненої характеристики місцевих документів (зокрема періодичних видань, особливо газет), а також для характеристики стану видавничої діяльності в певному краї. Крім того, топографічне групування дає можливість об'єднати за змістом документи про окремі райони і міста області. Зазвичай, у краєзнавчій бібліографії його називають *географічним групуванням*.

Персональне групування — це об'єднання бібліографічних записів за персональними рубриками, які визначають за прізвищами видатних діячів краю. Кожна рубрика містить відомості про твори цієї особи та/або літературу про неї. Якщо такі видання доповнюють біографічними даними, ці відомості можуть бути основою біобібліографічного посібника.

Особливе місце в довідково-пошуковому апараті краєзнавчих бібліографічних посібників посідає допоміжний географічний показник, що відображає певні ознаки змісту краєзнавчих документів. *Географічний допоміжний показник* є різновидом предметного допоміжного показника, де рубрики визначають географічні об'єкти, про які йдеться в документах. Він має з необхідною повнотою та глибиною відображати всі види географічних об'єктів краю.

При складанні допоміжного географічного показника дотримуються таких *правил*:

- відбирати матеріал для рубрик бажано безпосередньо за текстами книг і статей;
- відбір понять не може здійснюватися однаково в усіх випадках, оскільки залежить від типу бібліографічного показника;
- запровадження предметних підрубрик значною мірою підвищує практичну цінність показника;

- для деяких груп об'єктів (промислові підприємства, будівельні організації, окремі установи тощо) доцільно створювати самостійні алфавітні ряди, що забезпечить ефективний пошук потрібної інформації.

Указані методичні принципи бібліографування використовуються як у традиційних посібниках, так і в електронних базах даних, котрі містять краєзнавчі документи.

Відбір матеріалів для розкриття територіального аспекту змісту інформації в електронній базі даних здійснюється аналогічно. Назву території як найважливішу пошукову ознаку слід указувати на відповідному полі машинопрочитаного формату бібліографічного запису документа.

Розглянуті методи бібліографування краєзнавчих документів можна вважати загальними. Проте створення окремих елементів краєзнавчого довідково-бібліографічного апарату, краєзнавчих бібліографічних ресурсів і продуктів потребує застосування специфічних методів бібліографування краєзнавчих документів, а також способів створення краєзнавчої бібліографічної інформації*.

6.3. ФОРМУВАННЯ КРАЄЗНАВЧОГО ДОВІДКОВО-БІБЛІОГРАФІЧНОГО АПАРАТУ БІБЛІОТЕКИ

6.3.1. Краєзнавчий довідково-бібліографічний апарат бібліотеки: поняття, функції, структура

Важливим напрямом краєзнавчої бібліографічної діяльності бібліотеки є формування та використання краєзнавчого довідково-бібліографічного апарату.

Краєзнавчий довідково-бібліографічний апарат (КДБА) — це сукупність традиційних та електронних довідкових і бібліографічних видань, каталогів і картотек, котра призначається для розкриття складу та змісту документів, пов'я-

* Детальніше про це див. у відповідних розділах підручника.

заних із краєм змістом, походженням та авторською належністю. КДБА сприяє доведенню до користувачів краєзнавчої інформації, успішному виконанню завдань щодо бібліографічного обслуговування.

Як основа краєзнавчого бібліографічного обслуговування користувачів КДБА є спеціалізованою частиною ДВА бібліотеки. Його безпосереднє функціональне призначення полягає в цілеспрямованому і різнобічному розкритті складу та змісту краєзнавчих і місцевих документів у різних аспектах (авторському, персональному, предметному, топографічному, хронологічному, мовному), наданні допомоги користувачам у пошуку та доборі потрібної їм первинної краєзнавчої інформації.

Краєзнавчий ДВА є основою для:

- обслуговування користувачів краєзнавчими та місцевими документами;
- краєзнавчого довідково-бібліографічного обслуговування;
- формування системи краєзнавчих бібліографічних посібників і БД;
- доукомплектування фонду краєзнавчих і місцевих документів;
- поточної роботи з депозитарним і репозитарним фондами краєзнавчих документів і колекцій місцевих видань;
- поширення краєзнавчих знань і популяризації краєзнавчих ресурсів, продуктів і послуг бібліотеки бібліографічними засобами;
- науково-методичної, науково-дослідної діяльності та консультативної роботи в галузі бібліотечного краєзнавства.

Якісні показники КДБА бібліотеки можна звести до таких параметрів:

- максимально повне відображення всіх видів краєзнавчих і місцевих документів;
- оперативне поповнення новими матеріалами та вилучення застарілих;
- відповідність сучасним вимогам щодо змісту, структури її оформлення;
- збереження єдності та вдосконалення своїх системних якостей;
- наявність допоміжного апарату, що полегшує пошук інформації та забезпечує доступність КДБА.

Краєзнавчий довідково-бібліографічний апарат — це відомості про всі опубліковані краєзнавчі документи незалежно від їх фізичної форми, мови, місця і часу видання, наявності в бібліотеці, а також про всі неопубліковані краєзнавчі документи, що зберігаються в бібліотеці. Він містить дані про всі місцеві документи незалежно від їх місцезнаходження.

Система КДБА бібліотеки має певну компонентну *структуру* (рис. 6.3), котру складають:

- підсистема краєзнавчих каталогів і картотек;
- підсистема краєзнавчих баз даних;
- фонд довідкових і бібліографічних краєзнавчих посібників;
- фонд (архів) виконаних краєзнавчих довідок.

Краєзнавчий довідково-бібліографічний апарат

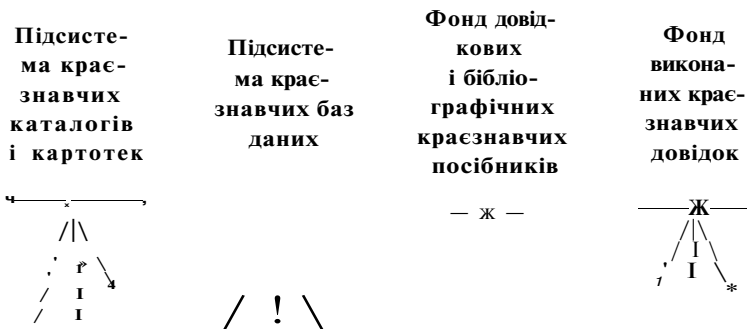

Рис. 6.3. Базові підсистеми краєзнавчого довідково-бібліографічного апарату бібліотеки

Усі компоненти й елементи КДБА створюють цілісну систему, організовуються та ведуться на єдиних методичних засадах, структурно та логічно взаємопов'язані один з одним відсилками та допоміжним апаратом. Перш за все КДБА пов'язаний із загальним ДБА бібліотеки системою відсилок від останнього до краєзнавчого. Взаємні зв'язки необхідно застосовувати не лише між окремими ланками КДБА та загальним ДБА бібліотеки, але й між кожною складовою всередині КДБА, оскільки без цього інформація про краєзнавчі та місцеві документи буде неповною.

Склад і структура КДБА в бібліотеках різних типів і видів має певну специфіку, залежить від реальних умов функціонування бібліотеки, традицій, характеру краєзнавчих інформаційних потреб користувачів, наявності системи каталогів, картотек, БД, бібліографічних посібників у бібліотеках регіону і т. ін. Структурні складові КДБА мають забезпечувати конкретний аспект пошуку та не дублювати одна одну.

Найповнішою є структура КДБА в ОУНБ, до якої входять такі структурні складові*:

1) *система каталогів і картотек:*

- зведений систематичний краєзнавчий каталог (ЗвССКК);
- зведений алфавітний краєзнавчий каталог (ЗвАКК);
- зведений каталог місцевих документів (ЗвКМД);
- тематичні краєзнавчі картотеки;

2) *система баз даних;*

3) *фонд довідкових і бібліографічних посібників;*

4) *фонд виконаних краєзнавчих довідок* (рис. 6.4).

КДБА ОУНБ відображає:

- документи про край (область) у цілому, окремі місцевості та населені пункти;
- документи про діячів та уродженців краю;
- місцеві документи;
- опубліковані або передані на зберігання до бібліотеки твори місцевих авторів (наукові, художні і т. ін.);
- довідкові та бібліографічні джерела інформації про край (зокрема інших бібліотек краю).

КДБА ОУНБ містить дані не лише про власний краєзнавчий фонд, але й має *зведений характер*. Краєзнавчі каталоги (електронні та карткові) подають інформацію про наявність краєзнавчих документів у бібліотеках інших типів і видів краю із зазначенням усіх відомих місць зберігання краєзнавчих документів на своїй території та поза її межами.

Організують та ведуть КДБА фахівці відділу (сектору) краєзнавства ОУНБ.

* Детальніше про головні складові КДБА див. у відповідних розділах підручника.

^ Краєзнавчий довідково-бібліографічний апарат

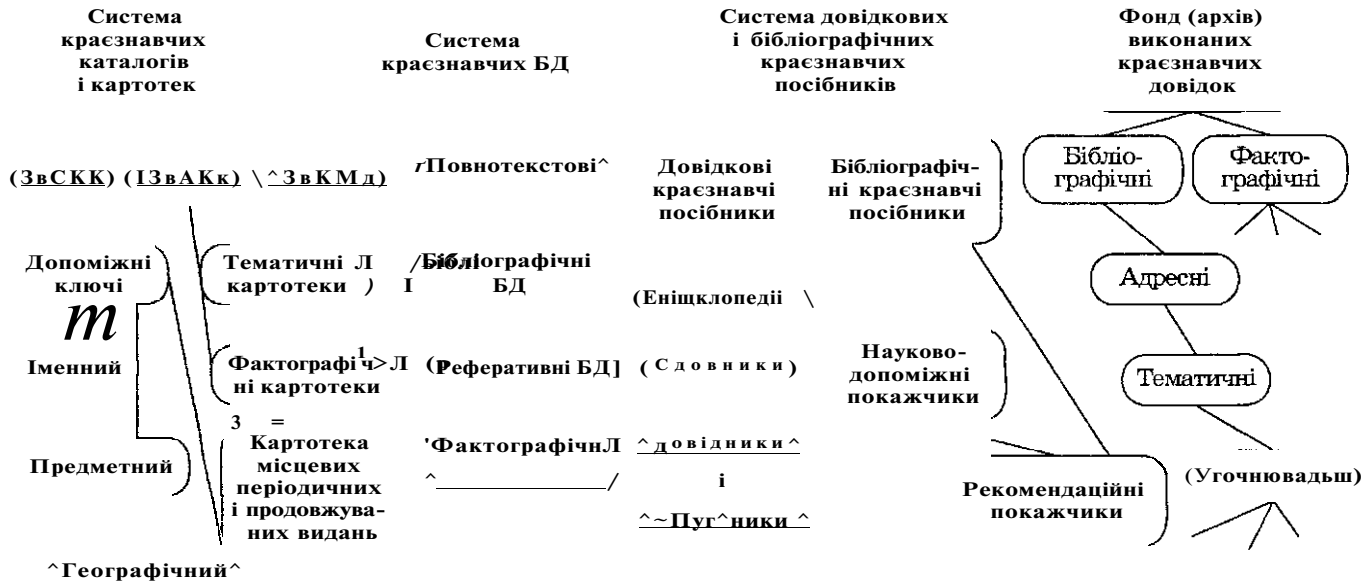

Рис .6.4. Структура краєзнавчого довідково-бібліографічного апарату обласної універсальної наукової бібліотеки

КДБА ЦБС має відтворювати краєзнавчі фонди всієї системи, фонди бібліотек-філіалів, а також, за можливості, зведені відомості про наявність краєзнавчих і місцевих документів у бібліотеках інших систем і відомств.

Структура КДБА ЦБС формується на двох рівнях. Центральна частина (район, місто), що функціонує в ЦБ, включає:

1) систему каталогів і картотек:

- » систематичний краєзнавчий каталог;
- зведений алфавітний каталог краєзнавчих опублікованих і неопублікованих документів (за відсутності електронного краєзнавчого каталогу);
- тематичні краєзнавчі картотеки;
- БД "Календар знаменних і пам'ятних дат" та інші фактографічні БД (адресні, персональні тощо), що стосуються своєї території;
- електронний каталог місцевих документів;

2) систему баз даних (БД):

- електронний краєзнавчий каталог (ЕКК);
- повнотекстові БД на місцеві нормативно-правові акти, а також на найбільш інформаційно насичені або рідкісні та цінні краєзнавчі документи про територію;

3) фонд краєзнавчих довідкових і бібліографічних видань;

4) тематичні підбірки вирізок і копій документів;

5) фонд виконаних довідок.

Структура КДБА філіалу включає:

- краєзнавчу систематичну картотеку (БД);
- фактографічні картотеки (БД);
- фонд краєзнавчих довідкових і бібліографічних видань;
- тематичні підбірки вирізок та копій документів.

У філіалах, які обслуговують дітей, виокремлюють елементи КДБА, призначені для дітей (за віковими групами) і для керівників дитячого читання. У філіалах створюються електронний краєзнавчий каталог (головним чином, завдяки імпорту бібліографічних записів) про мікрорайон, село і бібліографічні БД (фактографічні, хронологічні, адресні, персональні та ін.).

У ЦБС здійснюється внутрішній обмін бібліографічними записами (БЗ). ЦБ регулярно (раз на місяць) передає БЗ на нові

надходження до філіалів у традиційній або ж електронній формі. Філіали передають до ЦБ БЗ на нові краєзнавчі документи, які надійшли до них поза ЦБ або створені самою бібліотекою, для включення їх до краєзнавчих каталогів і БД. ЦБС також здійснює обмін бібліографічними та авторитетними записами з іншими бібліотеками та небібліотечними установами.

ОУНБ і ЦБС беруть участь у *корпоративних проєктах* різного рівня та масштабу, які передбачають розподілену бібліографічну обробку поточних документних потоків, ретроспективних масивів краєзнавчих і місцевих документів, організацію та ведення зведених електронних краєзнавчих каталогів, підготовку краєзнавчих бібліографічних посібників і т. ін.

З упровадженням інформаційних технологій КДБА бібліотек — центрів бібліотечного краєзнавства складається з каталогів і БД, створених безпосередньо в цих бібліотеках ("власна" частина КДБА), а також із зовнішніх краєзнавчих інформаційних ресурсів ("запозичена" частина КДБА). Одночасно КДБА ОУНБ і ЦБС, якщо він викликає зацікавленість поза межами цих установ і забезпечується доступ до нього, перетворюється на компонент регіонального, національного або світового КДБА. Проте в такому разі необхідно забезпечити сумісність інформаційних систем, запроваджених на різних рівнях у регіоні, країні та в різних країнах світу. ОУНБ і ЦБС мають відстежувати наявні краєзнавчі електронні каталоги і БД, включати їх до регіонального веб-порталу, вирішувати питання щодо організації доступу до них відвідувачів бібліотеки і віртуальних користувачів. Одним із найважливіших завдань є формування єдиного *краєзнавчого інформаційного простору*. Його вирішення передбачає насамперед формування єдиних теоретико-методичних підходів до організації та ведення КДБА, інтеграцію зусиль і ресурсів бібліотек різних типів і видів для створення *зведеного краєзнавчого довідково-бібліографічного апарату*.

Електронні та карткові краєзнавчі каталоги і картотеки розглядаються як унікальні й особливо цінні неопубліковані документи. Тому ОУНБ і ЦБС вживають заходів щодо забезпечення їх гарантованої схоронності. До них належать:

- ретроконверсія карткових елементів КДБА в електронну форму;

- певне обмеження самостійного доступу користувачів до карткових каталогів і картотек;
- регулярне копіювання краєзнавчих каталогів і БД на електронних носіях;
- дублювання нових БЗ, створених у картковій формі;
- захист БД від несанкціонованого доступу (програмними засобами).

Краєзнавчі каталоги і БД, створені бібліотекою, є її інтелектуальною власністю. Бібліотека має право контролювати копіювання значних за обсягами масивів БЗ з карткових або електронних каталогів, обмежуючи його програмними та іншими засобами. Надання значних масивів БЗ може здійснюватися також і на платній основі.

6.3.2. Зведений систематичний краєзнавчий каталог

Головним краєзнавчим бібліографічним ресурсом бібліотеки є *зведений систематичний краєзнавчий каталог (ЗвСКК), котрий містить вичерпні відомості про краєзнавчі документи незалежно від того, чи є вони у фондах певної ОУНБ.*

ЗвСКК відрізняється від звичайного систематичного каталогу характером відтворюваних у ньому даних. У ньому містяться описи книг, картографічних і нотних видань, кінофотофонодокументів, електронних (онлайнних та офлайнних) документів; дрібних, невеликих за обсягом матеріалів (листівки, плакати, буклети тощо); неопублікованих документів (доповіді не засіданнях місцевих відділень спілок і товариств — краєзнавчого, географічного, охорони природи, охорони пам'яток історії та культури; Літописи історії місцевих підприємств, установ та організацій і т. ін.) краєзнавчого змісту. Проте переважна більшість описів у ЗвСКК — це *аналітичні описи* частин книг, періодичних і продовжуваних видань, що дають змогу кумулювати виявлену за різними джерелами інформацію про край. У ЗвСКК застосовується *зворотно-хронологічний порядок* розташування бібліографічних записів документів всередині найдрібнішої рубрики, що забезпечує ознайомлення користувачів у першу чергу з новими краєзнавчими документами.

Зазвичай зведений каталог відтворює документи, котрі зберігаються у фондах кількох бібліотек. Стосовно ЗвСКК це поняття набагато ширше: він містить відомості також і про документи, котрі виявлені з різних бібліографічних джерел, але відсутні в бібліотеках регіону.

Комплексний характер краєзнавчих документів, різноманітність матеріалів у ЗвСКК ускладнюють процес їх класифікації за галузями знань, тому для краєзнавчих каталогів свого часу було розроблено "Типовую схему классификации для каталога краеведческой литературы областных, краевых, республиканских (АССР) библиотек" (М., 1961), а пізніше — ББК, УДК, рекомендації Державної історичної бібліотеки України щодо її вдосконалення (К., 1992).

ЗвСКК по суті є своєрідним та унікальним ретроспективним комплексним бібліографічним покажчиком. Жоден інший каталог за межами регіону не містить повнішої інформації про краєзнавчі документи. Саме тому ЗвСКК є надійною базою для проведення різнопланової краєзнавчої діяльності. Він також надає можливість здійснювати багатоаспектний пошук документів про той чи інший край.

Поповнення ЗвСКК відбувається завдяки поточним надходженням документів і виявлених матеріалів за минулі роки.

Головним методом *виявлення документів* для ЗвСКК залишається суцільний перегляд усього потоку нових надходжень до ОУНБ (книг, журналів, газет, продовжуваних видань і т. ін.). Цей метод дає змогу знайти інформацію про край в окремих частинах книги, у статтях, примітках тощо. Суцільний перегляд сіє уізи сприяє знаходженню краєзнавчих відомостей у тих виданнях, зміст котрих складно визначити лише за назвою. Такий метод перегляду дає можливість оцінити документ, зробити найточніший запис на нього, а також скласти анотацію з урахуванням краєзнавчого аспекту.

Важливим способом виявлення краєзнавчих документів є обстеження поточних і ретроспективних бібліографічних покажчиків, що допомагає розшукати ті матеріали, що не надійшли до бібліотек регіону. Серед обов'язкових джерел виявлення документів про край слід назвати:

- місцевий обов'язковий примірник документів;
- центральну періодику (газети, журнали);

- видання Книжкової палати України ("Літопис книг", "Літопис журнальних статей", "Літопис газетних статей", "Літопис рецензій", "Літопис картографічних видань", "Літопис нот", "Літопис образотворчих видань", "Нові видання України");
- місцеву періодику (газети, журнали);
- науково-допоміжні поточні бібліографічні посібники;
- науково-допоміжні ретроспективні бібліографічні посібники;
- фонди інших книгозбірень, зокрема депозитарні та репозитарні;
- бібліотечні веб-сайти і регіональні веб-портали.

Повнота виявлення документів залежить не тільки від широкого кола джерел, але й від якісної організації пошукової роботи, а також від професіоналізму бібліографів. Зазвичай, обстежуються фонди не лише певної ОУНБ та інших бібліотек регіону, але також і найбільших книгозбірень країни (при цьому широко використовують їх друквані каталоги, ретроспективні бібліографічні покажчики).

Для забезпечення якості ЗвСКК суттєве значення має *відбір документів*. До ЗвСКК відбирають документи, котрі мають наукову, історичну або практичну цінність. Вони містять описи подій, фактів, явищ, пов'язаних із територією області й зумовлених її природними особливостями, історичним розвитком, станом економіки та культури.

Відібраний матеріал має відповідати таким *головним вимогам*:

- містити відомості про край (область), які мають суспільно-політичне, історичне та наукове значення;
- відтворювати нові явища в житті області (демократичні перетворення в суспільному житті, розвиток економіки, науки і культури);
- містити конкретні фактичні або підсумкові статистичні дані.

До ЗвСКК включають відомості про:

- в** книги, котрі цілком присвячені області;
- книги, що частково присвячені області (розділи, підрозділи або сторінки), якщо цей матеріал має цінність для вивчення області;

- статті зі збірників, періодичних і продовжуваних видань, передмови та інші матеріали, присвячені області цілком або частково;
- статті та матеріали краєзнавчого змісту з місцевих (регіональних, всеукраїнських, зарубіжних) газет і журналів;
- рецензії на краєзнавчі документи;
- листівки і плакати;
- друковану графіку та картографічні матеріали;
- аудіальні та візуальні матеріали;
- електронні (онлайнні та офлайнні) документи краєзнавчого змісту.

Не слід відображати в краєзнавчому каталозі документи вузькоспеціального характеру, а саме:

- розпорядження місцевих організацій, котрі не мають принципового значення, наприклад про зміни в графіках роботи транспорту, про очистку вулиць тощо);
- адміністративно-управлінські, оперативно-господарчі і технічні документи, інструктивно-виробничі документи, які видаються для службового користування в установах і на підприємствах;
- форми, бланки й інструкції з обліку та звітності, технічні вказівки і вимоги, тарифно-кваліфікаційні довідники, пам'ятки з техніки безпеки і т. ін.;
- рекламні та комерційні об'яви навчальних закладів, культурно-освітніх закладів, спортивних та інших організацій, установ;
- програмно-методичні видання (навчальні плани, програми, інструкції), підручники та навчальні посібники, які не містять місцевого матеріалу.

Ці та видання місцевих наукових установ, праці вчених некраєзнавчого змісту, що видані на території області, зосереджують у каталозі (картотеці) чи БД місцевих документів.

Головним критерієм відбору документів вважається їх краєзнавчий зміст. Не слід переважувати ЗвСКК документами тимчасового характеру і такими, що не мають наукової чи пізнавальної цінності. Це загальний принцип відбору. Разом з тим місцеві умови та особливості краю (географічні, національні, економічні), а також забезпеченість фондів інформацією з конкретної теми потребують від ОУНБ прийняття самостійних рі-

шень, тому на місцях складають свої робочі інструкції щодо відбору документів до ЗвСКК.

Структура ЗвСКК передбачає три *складові*:

- систематичну (загальну);
- топографічну (райони, міста, села області);
- біобібліографічну (персоналі!).

Зважаючи на сучасні вимоги щодо компактності, доступності й інформативності КДБА, фахівці краєзнавчих структурних підрозділів, зазвичай, запроваджують одну — *систематичну частину ЗвСКК*. Концентрація інформації в ній дає можливість всебічно, повно і разом з тим економно вести КДБА за допомогою детально розроблених топографічних і персональних рубрик, системи посилань та добре організованого допоміжного апарату. У цій частині ЗвСКК містяться описи всіх видів документів загального змісту, де всебічно висвітлюється життя певної області, її історичний, економічний і культурний розвиток, природні умови, ресурси і т. ін. Матеріал усередині рубрик систематичної частини ЗвСКК доцільно поділяти на: 1) книги та інші окремо видані документи; 2) журнальні та газетні статті. З метою впорядкування відомостей про документи застосовується *зворотнотрохнологічна розстановка*.

Необхідність ведення *топографічної частини* не підтвердилася на практиці. ОУНБ не в змозі забезпечити достатньої наповненості цієї частини через великий обсяг роботи. Доцільніше розробити систему топографічних рубрик у розділах самого ЗвСКК і збирати в них описи на документи загального змісту. Детальніше матеріали про окремі регіони області відтворюються в каталогах ЦБС. Водночас виділення топографічних рубрик усередині ЗвСКК ОУНБ дає змогу досягти його цілісності. У цій частині каталогу матеріал розміщується в алфавітному порядку найменувань адміністративних та інших об'єктів, а всередині кожного з них — у тематичній послідовності.

Питання щодо ведення *біобібліографічної частини у ЗвСКК* кожна бібліотека вирішує по-своєму. Деякі бібліотеки виділяють у систематичній частині персональні рубрики за схемою та дублюють ці матеріали в біобібліографічній. Інколи бібліотеки не виокремлюють персональні рубрики в систематичній частині, а ведуть тільки самостійну "Персоналію", куди включають широкі імена і видань. Найдоречніше виокремлювати персо-

нальні рубрики у ЗвСКК за схемою, як це робиться в кожному систематичному каталозі.

У бібліографічній частині ЗвСКК бажаним є найширше представлення імен осіб, котрі пов'язані з краєм своєю діяльністю, творчістю, а також походженням. За повнотою представлення таких відомостей у цій частині ЗвСКК можна умовно виділити три групи документів під узагальнюючими назвами:

- *місцеві діячі*, діяльність котрих має суттєве значення для розвитку краю. У цьому разі з найбільшою повнотою мають подаватися відомості про документи двоякого роду: а) про певну особу; б) про праці особи, пов'язані за змістом із цим краєм.
- *видатні діячі*, тимчасово чи постійно пов'язані з краєм, відомі не лише в Україні, але й за її межами. У такому разі перевагу віддають документам, у яких висвітлюється зв'язок особи з краєм;
- *уродженці краю*, пов'язані з ним своїм походженням. У цьому разі, зазвичай, пріоритет мають документи, в яких відображаються бібліографічні відомості або інформація про початковий період життя особи.

Головним критерієм відбору імен і документів для персональних рубрик має бути зв'язок особи з краєм та її внесок у розвиток економіки і культури регіону. Що стосується інформації про особу, діяльність котрої не обмежується однією територією, то такі описи персоналій у ЗвСКК допомагають відшукати система посилань, додаткові картки, алфавітно-предметний та іменний покажчики. Описи матеріалів про перебування в краї відомих політичних діячів, учених, письменників, художників та інших митців, музичних, театральних та інших колективів відтворюються в таких розділах ЗвСКК, як "Суспільно-політичне життя краю", "Театральне життя краю" і т. ін., де виділяють рубрики типу "З історії літературного життя краю". Якщо матеріали містять відомості про коротке перебування діяча в краї і про те, що життя краю відображене в його творчості, то такі описи зосереджують у розділі "Край у творах художньої літератури".

Деякі труднощі в бібліографів викликає питання розміщення записів документів про видатних *уродженців краю*, що пов'язані з ним тільки фактом народження. Виділяти рубрики для таких осіб у ЗвСКК не логічно. Оскільки у виховній роботі тема

"Відомі уродженці... краю" або ж "Видатні земляки... краю" широко використовуються, таким особам можна присвятити картотеку або БД допоміжного характеру.

Групування персональних рубрик у біобібліографічній частині ЗвСКК, зазвичай, здійснюється двома способами: 1) за алфавітом прізвищ діячів; 2) через об'єднання осіб за сферою діяльності, а всередині рубрик — за алфавітом прізвищ ("Громадські діячі", "Лікарі", "Артисти" тощо). Доцільнішим є перший спосіб, оскільки він зменшує імовірність дублювання бібліографічних записів у разі, якщо діяльність особи є багатогранною.

Бібліографічний опис документів для ЗвСКК здійснюється відповідно до діючого наразі державного стандарту. Матеріали, що виходять друком національними мовами, описують з оригіналу з подальшим перекладом заголовка українською мовою.

На документи, заголовки яких не містять інформації про їх зміст, складають анотації. В основному для цього використовують загальноприйняті методичні правила, хоча вони мають свою специфіку. Найголовніше в цій роботі — чітке визначення краєзнавчого об'єкта (району, міста, села; підприємства чи інших конкретних географічних та економічних об'єктів), а також зазначення хронологічних меж або історичного періоду, про який йдеться в документі. Якщо в документі міститься інформація про конкретну особу, обов'язково вказують її прізвище, ім'я та по батькові, рід занять, звання і т. ін. Певну зацікавленість викликають відомості про ілюстративний і картографічний матеріал, а в деяких випадках необхідно навести дані про автора книги чи статті.

На картках ЗвСКК містяться умовні позначення: шифр, каталожний індекс і сигли бібліотек, у фондах яких знаходиться певний документ. На зворотній стороні картки записують джерело, в якому було виявлено документ, у тому випадку, коли його місцезнаходження не відоме:

Умовні позначення розміщують таким чином:

- на картках із описом книг обласної бібліотеки в лівому верхньому кутку проставляють шифр книги, а в лівому нижньому — індекс схеми класифікації для каталогу краєзнавчих документів цієї бібліотеки;

- на картках з описом книг про область з виділеного окремо підсобного краєзнавчого фонду зазначають індекс краєзнавчої схеми, за якою вони розміщуються;
- якщо краєзнавчий фонд не виокремлено, то на картці про- ставляють шифр основного книгосховища та індекс краєзнавчої схеми;
- якщо краєзнавчий каталог ведеться як зведений, то в ниж- ньому правому кутку або на звороті картки вказують номерні знаки (сигли) бібліотек-учасниць, де зберігається це видання;
- на картках з описами книг, що відсутні в обласній бібліо- теці, шифр не вказують, а в нижній частині картки скорочено зазначають бібліографічне джерело, з якого запозичений опис. Шифр не вказують також на картках з аналітичними описами.

З метою зручності користування й орієнтації в досить склад- ній структурі ЗвСКК створюється допоміжний апарат — пред- метний та іменний допоміжні покажчики. У *предметному по- кажчику* містяться картки з посиланнями на розділи та рубри- ки ЗвСКК, які відтворюють конкретний предмет, поняття, краєзнавчий об'єкт. У процесі створення цього ключа дотриму- ються загальної методики його складання з урахуванням особ- ливостей краєзнавчого каталогу. В *іменному покажчику* пода- ють прізвища осіб та посилання на розділи і рубрики ЗвСКК, які відтворюють видатних діячів. Добре організований допо- міжний апарат не тільки полегшує пошук документів у ЗвСКК, але й виконує роль своєрідного довідника для бібліотечних пра- цівників, оскільки прийняті в ньому методичні рішення допо- магають дотримуватися єдиних принципів систематизації до- кументів.

Для забезпечення надійності й актуальності каталогу його постійно вдосконалюють за допомогою планового та поточного *редагування*. Найважливішою умовою забезпечення високої яко- сті ЗвСКК є *безперервність* процесу його ведення — послідовне продовження його формування, доповнення новими описами, редагування з дотриманням прийнятих методичних рішень. Ці рішення відтворюються в спеціальній *документації*, що дає змо- гу запобігти дублюванню, порушенню встановлених взаємо- зв'язків між каталогами бібліотеки та всередині самого краєзнав- чого каталогу. Документація необхідна і для нових працівників, котрі будуть продовжувати розпочату раніше роботу.

Функції документації, що необхідна для ведення ЗвСКК виконують: паспорти, положення, інструкції на окремі процеси роботи, схема ЗвСКК, а також допоміжні робочі картотеки.

До *регламентуючих документів*, які забезпечують ведення ЗвСКК, належать:

- паспорт ЗвСКК;
- схема ЗвСКК (у друкованій чи електронній формі);
- інструкція про порядок виявлення краєзнавчих документів;
- інструкція про відбір документів;
- інструкція про порядок обстеження фондів бібліотек певної області (краю);
- інструкція про організацію допоміжного довідкового апарату (покажчик імен, алфавітно-предметний покажчик);
- перспективний план редагування ЗвСКК (на 15—20 років);
- допоміжні картотеки.

Особливе значення для якісного ведення ЗвСКК мають *допоміжні картотеки*. Серед них:

- *"Переглянуті джерела"* — картотека переглянутих видань для обліку, контролю та забезпечення послідовності процесів у виявленні документів.
- *"Для перегляду а"е ізи"* — картотека переглянутих матеріалів, які виявлено з різних джерел і з якими потрібно ознайомитися візуально.
- *"Методичні рішення"* — картотека, яка допомагає дотримуватися єдиних принципів ведення КДБА.
- *"Знаменні та пам'ятні дати"* — фактографічний банк даних, який є основою для підготовки видань типу "Календар знаменних і пам'ятних дат... області на... рік". На відміну від краєзнавчого каталогу ОУНБ, ця картотека містить фактографічні дані про ті чи інші події, факти, дати з життя області із зазначенням джерел, звідки їх узято.
- *"Видатні уродженці... краю"* — картотека біобібліографічних матеріалів. Оскільки сам факт народження видатної людини в краї має значення для патріотичного виховання, то в кожному регіоні виявляють таких людей, а також з'ясовують, якою діяльністю вони займалися. Віднаходять також джерела, що містять відомості про цих людей. У картотеці відтворюють опи-

си тільки тих джерел, де висвітлювалися факт народження або конкретний період життя цієї особи в краї. На описи документів, що подавали відомості про діяльність видатної людини поза межами краю, дається посилання до відповідного розділу загального систематичного каталогу бібліотеки або ж до біобібліографічного посібника (якщо такий є). Матеріал у картотечі розміщують за ознаками трудової або творчої діяльності відомих людей краю. Описи документів групують у розділи з більшою чи меншою деталізацією залежно від обсягу картотеки, а в межах розділів — за алфавітом прізвищ діячів. Можна використовувати й інший варіант, коли описи документів розміщують за алфавітом прізвищ, а в допоміжному покажчику — з урахуванням виду їхньої діяльності.

Залежно від умов конкретної бібліотеки може виникати потреба в складанні інших робочих картотек, але слід мати на увазі, що запровадження завеликої кількості картотек не доцільне.

З розвитком нових інформаційних технологій відбувається поступова трансформація зведеного краєзнавчого каталога в електронну форму, створення зведеного електронного краєзнавчого каталога (ЗвЕКК) що реалізується у двох головних напрямках:

- створення ЕКК на поточні надходження;
- ретроспективна конверсія (РК) карткових краєзнавчих каталогів в електронний формат.

Для інтеграції ЗвЕКК до електронного середовища необхідно вирішити три головні питання, без чого стає неможливою взаємодія між бібліотеками в майбутньому, а саме:

- модернізація правил каталогізації;
- комунікативний формат;
- лінгвістичне забезпечення.

Вирішення названих проблем в Україні набуває особливої актуальності. Найбільші бібліотеки країни, зокрема Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського (НБУВ) і Національна парламентська бібліотека України (НПБУ), працюють у напрямі створення комунікативного формату для бібліотек України. Його базу визначає ДСТУ 3578-97 "Формат для обміну бібліографічними даними на магнітних носіях" та міжнародний формат ИШ МАКС. НПБУ розробляє інформаційно-пошуко-

ву мову вербального типу — "Словник мови предметних рубрик НПБ України", тобто словник *дескрипторів* із зафіксованими парадигматичними відношеннями, що призначається для координатного індексування документів та інформаційних запитів. У ньому *пошуковий образ документа (ПОД)* і *пошуковий образ запиту (ПОЗ)* формуються фізичними особами (індексатором і користувачем) природною мовою з використанням нормалізованої лексики.

За відсутності єдиних організаційно-методичних і технологічних засад, тобто в ситуації, коли діють різні операційні системи, прикладні програми та комунікативні формати, ОУНБ і ЦБС України змушені створювати власне лінгвістичне забезпечення або запозичувати його для створення ЗвЕКК і краєзнавчих БД.

Бібліотеки, котрі здійснюють ретроспективну конверсію, зокрема процес переведення карткових каталогів на ретроспективну частину краєзнавчого фонду у машинозчитуваний формат, змушені апробувати та/або використовувати всі базові методики (як ручні, так і автоматизовані), а саме:

- клавіатурне введення бібліографічних записів (БЗ) із карток або з попередньо відсканованого графічного зображення;
- сканування карток та їх надання користувачеві в графічному вигляді з рубрикаторами;
- сканування карток, програмне розпізнавання тексту БЗ і його рознесення по полях БД з подальшим редагуванням;
- запозичення готових БЗ.

Визначальним чинником вибору методики ретроспективної конверсії (РК) слід вважати її адаптацію до конкретних умов, урахування ресурсної забезпеченості бібліотеки, яку розуміють не лише як фінансову забезпеченість бібліотеки, але й як її кадровий склад.

Ефективним засобом створення ЗвЕКК і краєзнавчих БД є *корпоративна каталогізація*, котра об'єднує зусилля бібліотек щодо створення електронних краєзнавчих ресурсів. Два її компоненти, зокрема економічна доцільність та орієнтованість на обслуговування, становлять суть корпоративної каталогізації, прийнятої в усіх провідних державах світу. Вона дає змо-

гу запобігти дублюванню в аналітико-синтетичній обробці конкретного краєзнавчого чи місцевого документа, а також спільно створювати ЗвЕКК і краєзнавчі БД на договірних засадах. Корпоративна каталогізація має перспективи щодо використання при формуванні бібліографічної бази даних в бібліотеках багатотомного енциклопедичного видання — *"Зводу пам'яток історії та культури України"* й перевидання *"Історії міст і сіл України"* як допомогу авторським колективам. Крім того, підключення бібліотек України до мережі Інтернет дає змогу, з одного боку, запозичувати національні та світові електронні краєзнавчі ресурси, а з іншого, • — забезпечувати інші країни краєзнавчими продуктами і послугами власної генерації.

6.3.3. Зведений алфавітний краєзнавчий каталог

Зведений алфавітний краєзнавчий каталог (ЗвАКК), запроваджений у більшості ОУНБ, є важливою ланкою КДБА, оскільки він відтворює репертуар краєзнавчих документів регіону та є засобом простого й оперативного пошуку інформації про рідний край. Зважаючи на те, що обсяг зведеного систематичного каталогу щороку зростає, а структура його ускладнюється, необхідність наявності зведеного алфавітного каталогу в структурі КДБА ОУНБ стає очевидною. У ньому відбивається інформація про краєзнавчий фонд бібліотек регіону, фонди депозитарного та репозитарного зберігання краєзнавчих документів. Отже, без цього каталогу ОУНБ не в змозі забезпечити задоволення запитів користувачів на видання про свій край, що перебувають в інших бібліотеках регіону, та якісно виконувати функції, що покладаються на неї як на депозитарне й репозитарне фондосховище.

У каталозі містяться описи всіх документів про край із зазначенням бібліотек, у фондах яких вони зберігаються. Використання цього каталогу дає змогу дізнатися про місцезнаходження кожного краєзнавчого документа. Зведений алфавітний краєзнавчий каталог використовують також для:

- ретроспективного дослідження фондів інших бібліотек регіону;
- перевірки даних про поточні надходження до фондів бібліотек;
- виявлення документів за ретроспективними бібліографічними джерелами.

Методика складання ЗвАКК практично не відрізняється від методики організації універсального алфавітного каталогу.

6.3.4. Зведений каталог (картотека) місцевих документів

Зведений каталог (картотека) місцевих документів (ЗвКМД) містить відомості про документи, опубліковані на території певного краю незалежно від їх змісту, способу видання або виготовлення.

ЗвКМД дає можливість дізнатися, які документи і де вийшли друком, де саме вони зберігаються, у яких фондах бібліотек зосереджуються книги та комплекти періодичних видань, скільки разів публікувалися ті чи інші твори певного автора тощо. Він забезпечує виконання різноманітних бібліографічних і фактографічних довідок.

Поточне поповнення каталогу здійснюється завдяки системі місцевого обов'язкового примірника документів, а порядок доставки, зберігання та використання останнього регулюється Законом України "Про обов'язковий примірник документів" (2002). Важливу роль у своєчасному отриманні примірника відіграє систематичний контроль за його надходженням до бібліотеки. Вона має стежити за тематичними планами місцевих видавництв, підтримувати постійний зв'язок з організаціями, що публікують власні друковані праці.

Зважаючи на те, що на ОУНБ покладаються функції депозитаріїв та репозитаріїв місцевих колекцій творів друку, особливу увагу слід приділяти обліку місцевих видань за минулі роки. Пошук відсутніх у фондах ОУНБ опублікованих раніше місце-

вих документів проводиться за різними джерелами, до яких належать: фонди і генеральні каталоги самих ОУНБ та інших книгозбірень, універсальні та галузеві ретроспективні бібліографічні посібники, друквані каталоги місцевих видань і т. ін. З метою отримання додаткової інформації, а також для контрольної перевірки результатів пошуку звертаються до органів державної бібліографії Книжкової палати України. Позитивні результати щодо пошуку окремих відсутніх у фонді ОУНБ місцевих видань можна отримати внаслідок ознайомлення з обмінно-резервними фондами інших бібліотек, книгозбірнями букіністів, приватними колекціями, інтернет-магазинами.

Описи документів у ЗвКМД розміщують за видами видань: *неперіодичні текстові видання; періодичні та продовжувані видання; інші види видань* (афіші, карти, ноти, плакати тощо). Що стосується дрібнодрукваних видань, то їх описують груповим способом і збирають в окремих папках за назвами видавничих організацій. Такий підхід до обробки та зберігання подібних документів забезпечує оперативність пошуку інформації про них і запобігає перевантаженню каталогу.

У кожному розділі описи документів розміщують у *хронологічній* послідовності, а в межах рубрик — за алфавітом назв документів. Описи зазвичай супроводжуються короткими анотаціями, у яких містяться вказівки на зв'язок документа з краєм, на його редакційно-видавниче та поліграфічне оформлення, наявність довідково-пошукового апарату тощо.

У розділі *"Неперіодичні текстові видання"* в межах кожного історичного періоду описи документів розміщують у хронологічному порядку, а в межах року — за алфавітом прізвищ авторів і назв документів.

На розділових картках розділу *"Періодичні та продовжувані видання"* міститься загальна характеристика журналів і газет: назва, підзаголовок, найменування колективу, назва видавництва або видавничої організації, рік заснування, періодичність, місце видання, тираж і ціна; мова, якою воно друкується; примітки про перейменування, якщо таке відбулося, а також роки, номери видання тощо. Ці дані звичайно звіряють з відомостями про видання, що містяться в органах державної бібліографії "Літописах періодичних видань України" Книжкової палати Украї-

ни. На базі ЗвКМД можна скласти покажчик "Періодичні видання... краю".

У розділі "Інші види видань" у рамках кожного історичного періоду описи документів також зазвичай групують у хронологічному порядку, а в межах року — за видами документів.

6.3.5. Тематичні та інші краєзнавчі картотеки

Теоретики і практики в галузі бібліотечного краєзнавства протягом останніх років постійно обговорюють питання про доцільність створення тематичних картотек як однієї із складових КДБА. Фахівці дійшли висновку, що для досягнення компактності КДБА не слід складати окремі тематичні картотеки, а розкривати якимось актуальним питанням необхідно у зведеному систематичному краєзнавчому каталозі за допомогою тематичних рубрик і деталізованих за певною темою розділових карток.

Слід однак зазначити, що складання тематичних картотек доцільно в тому разі, якщо тема не висвітлюється або ж недостатньо повно розкривається у ЗвСКК, але є актуальною для користувачів певного фаху. Такі картотеки здебільшого складають у спеціалізованих відділах ОУНБ. Так, у патентно-технічному відділі можна скласти картотеки "Продукція місцевих підприємств", "Винахідники... краю" тощо.

Крім тематичних, бібліотеки ведуть бібліографічні, фактографічні, персональні та інші картотеки. Система картотек краєзнавчого характеру зумовлюється ступенем інтенсивності краєзнавчих інформаційних потреб користувачів, що свідчить про їхню доцільність у бібліотеках різних типів і видів.

Розвиток комп'ютерних і телекомунікаційних технологій створює надійну технологічну базу для трансформації системи краєзнавчих картотек у систему краєзнавчих баз даних*.

* Детальніше про систему краєзнавчих БД див. у відповідному розділі підручника.

6.3.6. Фонд довідкових і бібліографічних посібників

З метою виконання нескладних краєзнавчих довідок і популяризації краєзнавчих бібліографічних посібників у всіх відділах обслуговування формується фонд довідкових і бібліографічних посібників, який складають:

- енциклопедії;
- словники;
- довідники:
 - путівники;
 - календарі;
 - довідкова література, яка має цифрові та фактичні дані про край (наприклад, видання комплексного характеру типу "... область за... років";
 - адресні та пам'ятні книги;
- географічні карти, атласи;
- бібліографічні посібники про край.

Останнім часом розпочато видання довідкових та бібліографічних посібників на СЮ-К, які також включаються до фонду довідкових бібліографічних видань.

Зазвичай з вичерпною повнотою ці матеріали зберігаються у фонді краєзнавчого відділу (сектору) ОУНБ. В інших структурних підрозділах бібліотеки, що обслуговують користувачів, обсяг цього фонду значно менший, оскільки його наповнення визначається профілем окремих відділів. Розстановка видань цього фонду здійснюється відповідно до розділів "Схеми ЗвСКК".

6.3.7. Фонд виконаних краєзнавчих довідок

Фонд виконаних краєзнавчих довідок може стати повноцінною ланкою КДБА бібліотеки лише за умов, коли буде раціонально організований. Це стосується насамперед його компактності. Він складається з великої кількості папок або існує у вигляді картотеки чи БД, які потребують самостійного допо-

міжного апарату. На такий фонд часто складають картотеки, якими важко користуватися, не маючи відповідних допоміжних показників. Отже, це призводить до створення архіву, який є, зазвичай, пасивною частиною КДБА, оскільки до нього звертається незначна кількість користувачів. Крім того, загальновідомо, що виконані довідки досить швидко застарівають. У той же час, якщо при виконанні тієї чи іншої довідки виявляється певний документ, що стосується краю, опис на нього посідає своє місце у ЗвСКК, а, крім того, такі документи відбиваються, з урахуванням змісту, у рубриках алфавітно-предметного показника до нього, а також в іменному ключі. Саме тому виконані довідки зберігаються у папках або картотеках як неопубліковані бібліографічні посібники. Рекомендується зберігати безпосередньо в бібліотечному фонді довідки про документи різними мовами; довідки, котрі потребували складного пошуку; фактографічні довідки, пов'язані з уточненням якихось конкретних даних тощо. Такий підхід можна вважати цілком виправданим, оскільки сприяє компактності КДБА та економії часу під час бібліографічної роботи.

Для ефективного функціонування КДБА як цілісної системи має існувати система взаємозв'язків не лише між окремими ланками КДБА, але і всередині ЗвСКК, між загальними і краєзнавчими складовими ДБА бібліотеки, між окремими каталогами, картотеками, БД та бібліографічними посібниками завдяки розробці системи посилань.

Ефективним засобом підвищення рівня використання КДБА вважається інформація про нього. Структура і призначення кожної складової КДБА розкривається засобами наочної інформації (схема КДБА, перелік каталогів, картотек та БД із зазначенням їх призначення та місцезнаходження).

Відомості про КДБА включають до інформаційних видань про бібліотеку в цілому: довідники, путівники, пам'ятки користувачеві, рекламні проспекти тощо, а також до веб-сайта бібліотеки.

6.4. СИСТЕМА КРАЄЗНАВЧИХ БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСІБНИКІВ БІБЛІОТЕКИ

6.4.1. Характеристика системи краєзнавчих бібліографічних посібників бібліотеки

Одним із головних завдань краєзнавчої бібліографічної діяльності бібліотек є створення *системи краєзнавчих бібліографічних посібників (СКБП), у тому числі баз даних (БД), які є складовими краєзнавчого довідково-бібліографічного апарату.*

Система краєзнавчих бібліографічних посібників — це цілісна сукупність бібліографічних посібників, що відображає документи, які за змістом і походженням пов'язані з краєм.

Як унікальні й ексклюзивні документи краєзнавчі посібники дають змогу регіональним і місцевим публічним бібліотекам пропонувати на інформаційному ринку затребувану і конкурентоспроможну продукцію, котра має історико-культурне значення. Суттєвий внесок у розроблення цієї проблеми зробили В.П. Кисельова, І.І. Корнейчик, О.В. Мамонтов, О.М. Маслова, І.І. Міхліна, В.Т. Петрикова, М.М. Щерба, В.О. Ярошик та ін.

За сучасних умов демократизації й інформатизації українського суспільства формування цілісної системи КБП має здійснюватися на базі єдиної стратегії її розвитку на основі принципів *доступності* краєзнавчої інформації та *інтеграції* краєзнавчих ресурсів в єдину національну та світову мережу. Впровадження комп'ютерних і телекомунікаційних технологій до бібліотечно-бібліографічної діяльності зумовило зміщення професійного та користувачького інтересів до електронних форм краєзнавчої бібліографічної інформації, проте і традиційні її форми зберігають своє значення. За умов сьогодення задоволення потреби в краєзнавчій бібліографічній інформації реалізується за двома головними напрямками:

1) задоволення краєзнавчих інформаційних потреб відвідувачів бібліотеки (котрі нині переважають), організація доступу до КБП населення відповідних регіонів, міст, інших географічних та адміністративно-територіальних одиниць усередині країни, які вважають їх рідним краєм;

2) задоволення краєзнавчих інформаційних потреб віддалених користувачів, а також попиту (який наразі зростає) на краєзнавчу бібліографічну продукцію поза межами краю.

Традиційною та найстабільнішою частиною краєзнавчих ресурсів є друковані бібліографічні посібники. Система краєзнавчих бібліографічних посібників має ієрархічну структуру, на верхньому рівні якої розрізняють дві головні підсистеми:

1) *змістову*, яка пов'язана за змістом із певною місцевістю в краї (БП краєзнавчих документів);

2) *формальну* — бібліографічні посібники, що відтворюють документи, котрі за походженням пов'язані з певною місцевістю в краї (БП місцевих документів).

Головною в системі КБП є *змістова підсистема бібліографічних посібників*, яку складають такі БП:

1) *науково-допоміжні посібники*:

- універсальні поточні;
- універсальні ретроспективні;
- ретроспективні галузеві, тематичні, комплексні;
- біобібліографічні і персональні;
- покажчики краєзнавчих бібліографічних посібників;

2) *рекомендаційні посібники*:

- універсального характеру типу "Що читати про... край";
- календарі знаменних і пам'ятних дат;
- тематичні, комплексні посібники;
- біобібліографічні і персональні посібники.

Формальну підсистему бібліографічних покажчиків місцевих документів складають такі БП:

- покажчики книг та інших неперіодичних видань;
- покажчики періодичних і продовжуваних видань;
- покажчики змісту періодичних і продовжуваних видань.

Кожна з підсистем має свою специфіку.

Наразі створено досконалу *систему* краєзнавчих бібліографічних посібників у єдності їх структури, форм, типо-видового різноманіття, теоретичних, методичних та організаційних засад з метою виконання триєдиної функції — *пошуку, комунікації й оцінювання документів*, пов'язаних з краєм змістом і походженням, а також присвячених відомим діячам та уродженцям краю (В. П. Кисельова, О. М. Маслова, В. Т. Петрикова, В. О. Ярошик та ін.).

6.4.2. Особливості підготовки основних видів краєзнавчих посібників

Провідне місце в підсистемі науково-допоміжних краєзнавчих бібліографічних посібників України посідають *універсальні поточні покажчики документів про край*. Вони відтворюють документи з різних галузей знань, призначаються для забезпечення науково-дослідної діяльності, публікуються протягом багатьох років бібліотеками країни окремими випусками з певною періодичністю. За методикою складання, структурою та довідковим апаратом вони становлять єдине ціле. У зв'язку з цим необхідно розробити макет оформлення покажчика, передбачивши найдоцільніші його композицію, шрифти, обкладинку, формат тощо, що зробить це видання привабливим і зручним у користуванні. Оскільки робота щодо складання посібника проводиться протягом багатьох років, до його проспектів щороку вносяться необхідні зміни.

Соціальна функція цього виду посібника полягає у своєчасному задоволенні інформаційних потреб фахівців та аматорів у документах про свій край.

Головним принципом відбору документів для покажчика є їх краєзнавчий зміст, а територіальні межі відбору визначаються сучасним адміністративно-територіальним поділом краю.

Діяльність щодо *виявлення* нових краєзнавчих документів у бібліотеках проводиться постійно. Книги розписують під час перегляду нових надходжень, газети — щоденно, інші періодичні видання — одразу після надходження до бібліотеки. Особливу увагу звертають на розкриття змісту місцевих газет. Бі-

бібліографічний опис складається за діючими державними стандартами і для підвищення його інформативності супроводжується довідковими анотаціями.

Групування матеріалу визначається логічною послідовністю для надання допомоги користувачам правильно зорієнтуватися при здійсненні пошуку документів, зібраних у посібнику.

Основний ряд універсального покажчика поточних документів про край має такі розділи:

- *Область у цілому.*
- *Історія області. Археологія. Етнографія.*
- *Природа і природні ресурси. Екологія.*
- *Народне господарство області.*
- *Охорона здоров'я. Медичні установи.*
- *Фізична культура і спорт.*
- *Суспільно-політичне життя області.*
- *Державна влада й управління.*
- *Релігія. Діяльність церкви.*
- *Наука, освіта в області.*
- *Культурне та мистецьке життя області.*
- *Літературне життя. Мови народів області. Фольклор.*
- *Засоби масової інформації.*
- *Бібліографічні посібники.*

Базуючись на цій схемі, кожна бібліотека, зважаючи на специфіку історичного і культурного розвитку, сучасного стану області, може використати схему власного краєзнавчого каталогу.

Значне місце в системі краєзнавчих бібліографічних посібників посідають науково-допоміжні *ретроспективні краєзнавчі покажчики універсального характеру*. Вони призначаються для систематизації всієї сукупності публікацій, виданих протягом багатьох років і присвячених життєдіяльності краю, а також для надання користувачам вичерпної інформації про всі наявні видання, присвячені краю.

Виявлення документів для відображення їх у ретроспективному покажчику універсального характеру відбувається за допомогою перегляду тих самих джерел, що й для створення зведеного систематичного краєзнавчого каталогу. Однак тут застосовується *вибірковий принцип* виявлення публікацій з урахуванням їхніх якісних особливостей, наукового та культурно-істо-

ричного значення. Для складання цього виду покажчика дуже важливим чинником є кваліфіковане визначення кола бібліографічних джерел, що призначаються для *суцільного перегляду* з метою виявлення відповідних матеріалів.

Щодо структури ретроспективного покажчика, то вона збігається зі структурою поточного покажчика про край, а в межах рубрик бібліографічні записи розміщують у порядку алфавіту авторів і назв творів.

Часто бібліографічні описи супроводжуються *довідковими анотаціями*, котрі уточнюють зміст документів і розкривають їх призначення. Найявна система допоміжних покажчиків до посібника забезпечує багатоаспектний пошук інформації. Окрім іменного та географічного, до цього типу посібника складають хронологічний покажчик, а також покажчик назв творів.

Як уточнювальну інформацію у вступній частині до покажчика подають характеристику обраного періоду, аналіз тематики, а також жанрових і типологічних ознак вміщених у ньому видань.

Друковані зведені каталоги краєзнавчих документів (ДЗвККД) є винятково важливим інструментом діяльності бібліотек. Вони не лише широко інформують користувачів про наявні краєзнавчі видання, але й забезпечують координацію роботи бібліотек щодо комплектування краєзнавчих фондів, міжбібліотечний обмін документами. Їх можна вважати проміжною формою між картковими каталогами та друкованими бібліографічними покажчиками, адже за змістом вони є каталогами, оскільки містять відомості про місцезнаходження документів.

Обласні універсальні наукові бібліотеки виконують функції депозитарію краєзнавчих документів, і саме складання друкованих ЗвКК стає одним із ефективних засобів збереження краєзнавчої документної інформації для нинішнього і майбутніх поколінь. Вони створюються координованими зусиллями декількох бібліотек-учасниць.

Оптимальний варіант друкованого ЗвКК передбачає наявність у ньому не лише інформації про видання, що є у фондах бібліотек того чи іншого регіону, але й надання відомостей про місцезнаходження тих видань, котрі відсутні у фондах бібліотек області. Це потребує використання системи сигл (умовних зна-

ків), якими позначаються бібліотеки-учасниці, що входять до списку бібліотек і музеїв з їх адресами і містяться в кінці каталогу.

Друкований зведений каталог краєзнавчих документів містить:

- *твори друку* (книги, серійні, багатотомні, продовжувані видання, відбитки, передруки та факсимільні видання; енциклопедії, словники та бібліографічні посібники; навчальні посібники та хрестоматії; нотні та картографічні видання; ілюстративні матеріали і креслення; звіти науково-дослідних установ, вищих навчальних закладів, наукових товариств; щорічники, календарі, навчальні програми і т. ін.);
- *кінофотофонодокументи* (кінофільми, мікрофільми, діафільми та діапозитиви; грамзаписи, фонокасети, фонограми);
- *неопубліковані документи* (рукописи, машинописи, автореферати дисертацій, котрі друкуються з грифом "на правах рукопису", а також дисертації);
- *офлайнові електронні документи* (СБ-К, компакт-диски, відеокасети тощо).

При їх складанні не обмежують хронологічні і типологічні рамки, тобто до ДЗвККД можна включати наукові, науково-популярні, виробничі та довідкові видання незалежно від року, мови та місця опублікування. Щодо художньої літератури, то доцільно відбивати в каталозі твори, в яких описуються події, що відбувалися в місцевостях, які належать краю, а також ті, героями яких є уродженці краю.

До каталогу включають усі без винятку перевидання краєзнавчого документа, що необхідно не лише для надання вичерпної інформації, але й для здійснювання порівняльного аналізу окремих видань (наприклад, їх трактування за різних часів, яке можна отримати з передмови), а також для необхідності перерозподілу фондів. Особливу увагу слід приділити виданням різних років, які вилучалися з фондів бібліотек і зберігалися в спеціальних сховищах.

Стосовно видань, в яких відомості про край містяться у розділах, абзацах, на окремих сторінках, то вони не включаються до зведеного каталогу, окрім випадків, коли ці відомості в результаті аналітичної обробки склали самостійно оформлену одини-

цю зберігання у вигляді, наприклад, тематичної папки. До ЗвКК не включають також: реклами і проспекти, бланки, доручення, скарги, заяви, ігри (правила та пояснення), календарі (настільні та відривні), програми (вступу до навчальних закладів, виставок, конференцій, театральні, концертні), прописи.

Довідково-допоміжний апарат містить:

- вступну статтю;
- передмову;
- допоміжні покажчики (іменний, назв творів друку, предметний, географічний, хронологічний);
- додатки (список бібліотек, архівів, музеїв — учасників створення ЗвКК, їхні адреси і сигли; список скорочень із наведенням повних назв; список місцевих періодичних і продовжуваних видань);
- зміст.

У межах географічних рубрик виділяють тематичні або предметні підрубрики. Після географічної рубрики ставиться двокрапка, а далі, через кому, у порядку зростання — номери записів, що надають загальні відомості про певний об'єкт, після крапки з комою — перелік тематичних і предметних рубрик з номерами записів. Цінність таких рубрик полягає в тому, що вони дають змогу показати, в якому аспекті згадується та чи інша місцевість.

На сучасному етапі розвитку української держави актуальною є проблема вивчення історичної, природної й економічної специфіки окремих регіонів, що потребує запровадження джерел інформації про кращі видання, котрі розкривають ці питання з урахуванням нових підходів. Вирішенню такого завдання сприяють *рекомендаційні посібники універсального характеру типу "Що читати про... край"*, які призначаються для широких верств населення, не обмежуються віком користувачів і мають допомогти:

- в загальній самоосвіті й освіті;
- професійній самоосвіті й освіті;
- педагогічній, популяризаторській та виховній діяльності.

Виявлення краєзнавчих документів для покажчиків цього типу здійснюється з використанням зведеного краєзнавчого каталогу ОУНБ, каталогів на окремі фонди бібліотеки та види доку-

ментів (наприклад, картографічних і нотних видань, кінофотофонодокументів, рідкісних книг), а також бібліографічних посібників краєзнавчої тематики.

Обов'язковим елементом бібліографічного запису в таких БП є *анотація*, що містить відомості про:

- читацьке призначення;
- джерела, використані для написання документа;
- мову та поліграфічне оформлення видання;
- наявність рецензій, які містять оцінку анованого видання з бібліографічним описом рецензій;
- наявність допоміжного апарату (географічні карти, ілюстративні матеріали тощо).

Розміщення бібліографічних записів на книги, статті з періодичних і продовжуваних видань всередині розділів покажчика здійснюється в логічному порядку — від загального до конкретного, від простого до складного, в рекомендованій послідовності читання, що відповідає принципам дидактики щодо засвоєння знань.

Довідково-методичний апарат універсального рекомендаційного покажчика складається з таких частин:

- вступна стаття;
- передмова (від укладача);
- допоміжні покажчики (іменний, географічний та ін.);
- додатки (список використаних джерел, список місцевих періодичних видань, список умовних скорочень тощо);
- зміст.

"Календар знаменних і пам'ятних дат... області" — це методико-бібліографічний посібник, який є щорічним виданням, і пов'язаний з місцевими ювілейними датами. Він сприяє популяризації літератури з актуальних питань життя області, містить відомості про діяльність минулих поколінь, називає імена знаних земляків, забезпечуючи формування історичної пам'яті, виховання національної гордості українського народу. Його створюють, зазвичай, ОУНБ, залучаючи до цієї роботи співробітників архівів, музеїв, обласних бібліотек для дітей і юнацтва, бібліотеки наукових установ і вищих навчальних закладів області, членів творчих спілок і громадських організацій.

Кожний випуск "Календаря" містить повний хронологічний перелік знаменних і пам'ятних дат, котрі мають святкуватися в наступному році. У ньому визначаються головні та додаткові дати. До визначних дат подаються додаткові матеріали: стислі фактичні довідки, списки рекомендованої літератури та ілюстрацій, цитати, факти, методичні поради, складається допоміжний апарат до посібника.

Написання текстових довідок, а також наукове та літературне редагування "Календаря" здійснюють фахівці бібліотеки. Робота з підготовки чергового випуску на наступний рік розпочинається на початку поточного року, а у вересні — жовтні він надходить до замовників.

На етапі запровадження роботи щодо щорічного випуску "Календаря знаменних і пам'ятних дат... області" створюють *фактографічну БД* — перелік дат з історії життєдіяльності краю, де стисло описується сама подія, а також міститься бібліографічний опис джерела, з якого взято відомості про дату. Якщо є декілька джерел, у БД зазначають перш за все першоджерела, енциклопедичні та довідкові видання, наукові праці. Робота з картотекою чи БД проводиться систематично: постійно вносяться нові дані про документи, котрі повністю або частково присвячуються краю і знайшли відображення у зведеному краєзнавчому каталозі бібліотеки; документи місцевого архіву, неопубліковані матеріали (статистичні документи, епістолярна спадщина тощо); електронні (онлайніві й офлайніві) документи.

Перегляд *краєзнавчої літератури* здійснюють, зазвичай, у такій послідовності:

- праці комплексного характеру;
- путівники, описи туристичних маршрутів;
- праці з історії окремих місцевостей, населених пунктів;
- публікації, буклети, присвячені історії та сучасному стану місцевих підприємств, установ, організацій, наукових і навчальних закладів, громадським об'єднанням і т. ін.;
- матеріали біографічного характеру.

Саме за цією картотекою на етапі підготовки кожного чергового випуску щорічного "Календаря" відбувається *відбір дат*, що є знаменними і пам'ятними для тієї чи іншої області. Слід зауважити, що дата знаменної події має бути круглою (**10**-річчя, **100**-річчя тощо). Сукупність наведених у "Календарі" дат має розкривати *найбільш значущі події історії та сучасного стану*

суспільно-політичного, економічного, наукового і культурного життя краю.

До "Календаря" включають дати:

- роковин значних історичних подій на нинішній території області, наприклад "350 років від часу заснування Харкова (2004)";
- подій суспільно-політичного руху, наприклад "60-річчя Української Повстанської Армії" (2002);
- географічних відкриттів, засвоєння нових земель;
- важливих подій культурного життя краю, наприклад "100-річчя відкриття пам'ятника І.П. Котляревському в Полтаві" (2003);
- заснування місцевих промислових, сільськогосподарських та інших підприємств, відкриття установ науки і культури, навчальних закладів, наприклад "200-річчя Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна" (2005);
- пов'язані з життям і діяльністю відомих місцевих діячів, знаних земляків, уродженців краю, а також осіб, чие перебування в області або їхня діяльність залишили помітний слід у його історії.

Відбираючи *персональні дати*, зважають на краєзнавчий аспект діяльності тієї чи іншої особи. З біографії слід відбирати значущі для цього краю епізоди незалежно від того, яке значення вони мали у власному житті та діяльності особи.

Недоцільно включати до "Календаря" дати, які не є круглими, а також ті, що не мають краєзнавчого змісту.

Формуючи "Календар", прагнуть до того, щоб, відбираючи сукупність дат, забезпечувати достовірність інформації, точну хронологію подій та об'єктивність висвітлення різних проблем суспільно-політичного, господарського та культурного життя області в цілому. Реалізації такого підходу сприяє поділ дат на головні та додаткові.

Головними є, окрім круглих дат, такі, що вважаються важливими для краю, а також ті, що визначаються постановами ЮНЕСКО й органами влади. Названі дати супроводжуються **тімсстовими** довідками та списками літератури.

Додатковими є дати, котрі:

- не знайшли відбиття в публікаціях;
- були головними в попередніх випусках посібника;
- викликають зацікавленість для певного регіону області;

- висвітлюють життя уродженців краю, котрі не мали особливого впливу на розвиток краю.

Структура "Календаря" визначається його цільовим і читацьким призначенням і включає:

- передмову;
- перелік пам'ятних дат на... рік;
- дані, що характеризують кожну з головних дат (текстова (фактична) довідка, цифри і факти, цитати, список літератури, перелік ілюстративних та аудіовізуальних матеріалів, список архівних і музейних документів);
- допоміжні покажчики (іменний, географічний, зведені покажчики змісту "Календарів" за останні роки);
- поради бібліотекарів;
- зміст.

Як доповнення до "Календаря" може складатися хроніка найважливіших подій, що відбулися протягом минулого року.

У *передмові* зазначаються краєзнавчий характер "Календаря", читацьке та цільове призначення, час запровадження та періодичність. Обґрунтовуються структура посібника, розподіл дат на головні та додаткові, принципи відбору публікацій і порядок їх розміщення, а також наводяться відомості про призначення допоміжних покажчиків та авторський колектив.

У *переліку пам'ятних дат на...рік* у хронологічному порядку, за місяцями й числами, розміщують відібрані дати (головні, що мають певні позначки, та додаткові, які супроводжуються короткими анотаціями). Дати подій, не встановлені з точністю до дня, подаються в кінці відповідного хронологічного розділу (місяця, року).

Дані, що характеризують кожну з головних дат, розглядаються як найважливіша складова "Календаря". *Текстова (фактографічна) довідка* містить достовірні факти, має чіткі формулювання та забезпечує об'єктивне висвітлення конкретної теми. Цілком зрозуміло, що текст довідки різний залежно від характеру дати (ювілей міста, певного закладу чи окремої особи). Її обсяг певної дати (якщо інформації замало, вона може бути детальнішою). Зважаючи на те, що цей посібник належить до типу просвітницького, популяризаторського видання, обсяг довідки слід обмежити 1–1,5 сторінками машинопису (або комп'ютерного

набору у форматі А4). Текст довідки може доповнюватися цифрами і фактами (статистичними даними, роковинами історичних подій), цитатами з висловлюваннями видатних людей про подію чи особу з посиланням на автора цитати та бібліографічний опис джерела, звідки її взято; списком літератури (книги, статті, карти, ілюстрації, архівні документи тощо), який має рекомендаційний характер і звичайно включає 10—20 назв. Документи в списку можуть розміщуватися в логічному, алфавітному або хронологічному порядку. Доцільно групувати публікації в порядку від загального до конкретного (від збірників до окремих документів), від простого до складного, або дотримуючись хронології подій. У списках літератури до персональних дат розміщують спочатку власні твори ювіляра, а далі — публікації про його життя і творчість. Список завершують аудіовізуальні, електронні й архівні документи. Видання українською та російською мовами розставляють у загальному алфавітному ряду, а іноземними мовами — кожною мовою окремо. Бібліографічні описи складають за діючими державними стандартами.

Рекомендується складати до окремих випусків іменний і географічний *показники* за загальними правилами.

Поради бібліотекаря включають розробки сценаріїв і плани різних заходів, особливо до таких дат, що відзначаються вперше. Звертається також увага бібліотекарів на необхідність *аналітичного розписування* змісту кожного випуску "Календаря" для поповнення краєзнавчих картотек і БД.

У *змісті* відбивається структура посібника.

Галузеві бібліографічні посібники відтворюють документи з певної галузі наукових знань або практичної діяльності, а *тематичні* — видання з певної теми (комплексної або галузевої). Визначаючи доцільність запровадження того чи іншого посібника, слід враховувати завдання науки, народного господарства та культурного життя області тощо.

Методика підготовки цих посібників багато в чому збігається з методикою складання вже розглянутих універсальних посібників: ознайомлення з певною галуззю (темою), визначення кола питань, що її стосуються, визначення бібліографічних джерел пошуку інформації, виявлення документів та ознайомлення з ними.

Групування визначається проспектом посібника, а в межах кожного розділу, рубрики матеріал розташовується в послідовності, прийнятій авторами документа. *Довідково-допоміжний* апарат складається з іменного і географічного покажчиків, списку переглянутих і розписаних джерел, а також вступної статті та змісту.

Біобібліографічні та персональні посібники є найпоширенішим типом краєзнавчих покажчиків.

Біобібліографічний посібник відображає твори тієї чи іншої особи (чи осіб), а також біографічні дані про особу (осіб) та документи про неї (них); *персональний* посібник містить твори одного автора та публікації про нього, не наводячи біографічних відомостей, а в деяких з них можуть подаватися тільки твори певного автора, або ж тільки видання про нього.

Документи в біобібліографічних посібниках розміщують в алфавітному порядку персоналій, а в межах персоналій — спочатку праці особи, а далі — видання про її життя і творчість. Створенню власне посібника передуює складання словників. Зокрема, готуючи створення біобібліографічного посібника типу "Письменники краю", для відтворення у ньому певної інформації визначають письменників:

- котрі народилися в краї та пов'язали свою творчість із його літературним і громадським життям;
- уродженців краю, які впродовж певного часу мешкали на його території, описували його специфіку у своїх творах, але є представниками інших національних літератур;
- котрі перебували на території краю, відображували його у своїх творах, але при цьому враховується, наскільки багатий місцевий колорит, наявний у них.

Вступна стаття містить інформацію про життєвий і творчий шлях особи, де розкриваються її зв'язки з краєм. Вона пов'язана посиланнями з бібліографічними описами в покажчику власних праць (порядкові номери бібліографічних описів вказують у квадратних дужках).

Основний розділ включає публікації про життєвий і творчий шлях, наукову і громадську діяльність особи. Видання групують за роками видання, у межах року — в алфавітному порядку назв праць і прізвищ авторів. Описи документів українською та

російською мовами розставляють у загальному алфавіті, а іноземними мовами — за мовами в алфавіті прізвищ і назв творів.

Показчик власних праць особи розмішують у хронологічному порядку, а в межах року — за видами документів за такою схемою:

- книги і брошури українською та російською мовами, а далі — іноземними;
- статті та інші матеріали (зокрема з газет);
- депоновані праці;
- рецензії;
- переклади;
- видання, укладачем яких є ця особа;
- праці, що вийшли друком за редакцією цієї особи.

Не відбиваються в цьому показчику періодичні видання, у редагуванні яких особа брала участь як член редколегії.

Для надання допомоги користувачам до біобібліографічного посібника складають **допоміжні** ключі — іменний, предметний і хронологічний.

Загальні принципи бібліографічного виявлення та відбору матеріалу для посібників зумовлені тематичними і хронологічними межами. Тут відображаються всі найбільш відомі, найкращі опубліковані праці незалежно від місця видання, виду, жанру та мови документа. Хронологічні рамки визначаються роком першої публікації та роком підготовки посібника.

Головними **джерелами виявлення матеріалів** про життя та діяльність особи є:

- енциклопедії, біографічні та біобібліографічні словники;
- поточні та ретроспективні краєзнавчі бібліографічні покажчики;
- каталоги і картотеки бібліотек;
- періодичні та продовжувані видання, пов'язані за тематикою з діяльністю особи;
- місцеві видання, у т. ч. газети, що опубліковані в тих місцях, де жила і працювала та чи інша особа;
- державні бібліографічні покажчики;
- праці оглядового характеру, що висвітлюють загальні і часткові питання діяльності особи;
- прикнижкові, пристатейні бібліографічні списки в працях особи і публікаціях про неї.

Для відображення в посібнику відбирають статті, доповіді, рецензії, передмови, інтерв'ю, виступи особи, її праці та літературу про неї. Не включають до посібника публікації, де прізвище особи лише згадується, але діяльність її не характеризується, а також матеріали про її відзнаки (нагородження, присвоєння почесних і наукових звань, присудження премій тощо, які наводять у вступній статті).

Паралельно з виявленням документів складається *картотека* переглянутих джерел, де матеріали розміщують у такому порядку: документи про особу в загальному алфавіті авторів і назв; власні праці особи, окремі видання — за алфавітом назв; статті з окремих збірників, словників — в алфавіті назв цих видань; видання за редакцією особи — за алфавітом авторів і назв публікацій.

При оформленні біобібліографічного посібника на його обкладинці бажано розмістити портрет особи, епіграф тощо.

Показчики краєзнавчих бібліографічних посібників надають відомості про те, в якому стані перебуває забезпечення певної галузі знання або тієї чи іншої категорії споживачів краєзнавчої бібліографічної інформації.

Показчик краєзнавчих бібліографічних посібників призначається для всіх категорій користувачів, чия діяльність пов'язана з краєзнавством: для працівників місцевих бібліотек, краєзнавчих музеїв, архівів, редакцій місцевих журналів, газет і видавництв, педагогів, учених і краєзнавців-аматорів.

Відбір видань для посібника здійснюється *за територіальним* (відповідно до сучасного адміністративно-територіального поділу) і *хронологічним* (з часу створення першого краєзнавчого посібника) *принципами*, а також *за тематичним охопленням* (головною ознакою вміщених документів є їх краєзнавчий зміст). До показчика включають різноманітні *види посібників*: науково-допоміжні та рекомендаційні посібники, списки й огляди (окремі видання, а також вміщені в книгах, періодичних і продовжуваних виданнях прикнижкові та пристатейні списки; показчики місцевих періодичних видань і показчики їх змісту; регіональні частини універсальних і галузевих показчиків).

Обов'язковою для цього типу посібників є *анотація*, що супроводжує бібліографічний запис. Принципи анутовання викладаються звичайно в проспекті видання.

Довідково-методичний апарат краєзнавчого покажчика бібліографічних посібників складається з передмови, допоміжних покажчиків, списку використаних джерел, списку скорочень і змісту.

Головним джерелом для складання покажчиків бібліографічних посібників про край є *довідково-бібліографічний фонд краєзнавчого відділу ОУНБ*, де зосереджуються з вичерпною повнотою всі краєзнавчі документи не лише обласної бібліотеки, але й бібліотек суміжних територій. Виявити краєзнавчі документи допомагає *перегляд обов'язкового примірника* документів, що надходить до ОУНБ.

Переглядаючи джерела, бібліограф визначає краєзнавчу спрямованість окремих видань краєзнавчої тематики, зокрема місце видання або характер діяльності установи, що видала документ; типову для цієї місцевості тему; прізвище автора, знаного своїми працями про край, або місцевого діяча, якому присвячується публікація.

Групування видань у покажчику бібліографічних посібників здійснюється на основі схеми для краєзнавчого каталогу. Зважаючи на наповнення покажчика, описи розміщують за різними ознаками: тематичною, географічною, історичною, іменною тощо, застосовуючи принцип — від загального до конкретного. Покажчик може мати таку структуру:

Універсальні та комплексні покажчики.

Поточні посібники.

Край на сторінках преси.

Ретроспективні посібники.

Про край у цілому.

Про окремі райони, міста, села.

Календарі знаменних і пам'ятних дат.

Видатні люди краю.

Галузеві і тематичні посібники.

Історія.

Загальні питання.

Історія міст і сіл.

Пам'ятники і пам'ятки історії та культури.

Край у Другій світовій війні.

Репресії.

Природа і природні ресурси. Екологія.

Народне господарство.
Загальні питання.
Промисловість.
Сільське господарство.
Охорона здоров'я
Суспільне життя.
Релігія. Діяльність церкви.
Наука. Освіта.
Окремі установи освіти.
Вчені краю.
Дослідники рідного краю.
Культура. Мистецтво.
Загальні питання.
Народна творчість. Прикладне мистецтво.
Діячі культури і мистецтва краю.
Літературне життя.
Загальні питання.
Письменник і край.
Письменники краю.
Показчики другого і вищих ступенів.
Показчики місцевого друку.

Оцінюючи якість показчика краєзнавчих бібліографічних матеріалів, беруть до уваги наповнення його саме краєзнавчими документами, наукову і практичну цінність відібраних видань, а також оперативність доступу до потрібної інформації. *Бібліографічний опис* здійснюється за діючими стандартами, тут частіше використовується аналітичний опис, що супроводжується бібліографічними записами і короткими анотаціями.

Важливою складовою бібліографічних характеристик кожного посібника є анотація, котра містить дані про його обсяг, хронологічні межі, мовний склад, порядок розміщення бібліографічних записів, визначення територій тощо.

Довідково-методичний апарат показчика бібліографічного посібника складається з іменного показчика, показчика назв документів і географічного показчика. Потреба в складанні показчика назв виникає узв'язку з тим, що багато кому з користувачів бібліографічні посібники з краєзнавства частіше *відомі саме за їх назвами*.

За умов інформатизації головні елементи системи КБП зберігають своє значення, і цілком прийнятними залишаються вироблені протягом десятиліть методичні прийоми створення *вторинної* краєзнавчої інформації. Трансформується переважно *форма* подання: від рукописної та друкованої — до *електронної* як такої, що забезпечує оперативний доступ до краєзнавчої бібліографічної продукції поза межами бібліотек регіону. Наразі багато бібліотек уже подають на своїх сайтах нові версії краєзнавчих бібліографічних покажчиків із можливостями досить простого пошуку, що є передумовою їх поступової трансформації в систему *електронного КДБА*, головними складовими якого є електронний краєзнавчий каталог і краєзнавчі бази даних.

6.5. СИСТЕМА КРАЄЗНАВЧИХ БАЗ ДАНИХ БІБЛІОТЕКИ

Краєзнавча база даних (БД) — це сукупність взаємопов'язаних даних, що за своїм змістом стосуються певної місцевості всередині країни, поданих у відповідному форматі на машинному носіїві. Краєзнавча БД є важливою та найперспективнішою складовою краєзнавчих електронних ресурсів бібліотеки, яка забезпечує *багатоаспектний пошук краєзнавчої інформації.*

Головними складовими елементами *системи* краєзнавчих баз даних слід вважати:

- *документографічні краєзнавчі БД*, які містять упорядковану сукупність відомостей про краєзнавчі документи та їх головні різновиди — *бібліографічні й реферативні БД*;
- *повнотекстові краєзнавчі БД*, що містять повні тексти краєзнавчих документів;
- *фактографічні краєзнавчі БД*, де подається інформація про конкретні факти, події, явища, пов'язані з краєм;
- *адресно-довідкові краєзнавчі БД*, які надають відомості про адреси, профіль діяльності місцевих підприємств, організацій та установ;
- *персональні краєзнавчі БД*, котрі містять інформацію про видатних діячів краю;
- *тематичні краєзнавчі БД*, що надають відомості про окремі аспекти життєдіяльності краю.

Система краєзнавчих БД є найдинамічнішою частиною краєзнавчих електронних ресурсів бібліотеки, що постійно поповнюється та збагачується. До *типових краєзнавчих БД* краю (області) можна віднести:

- край (область) у центральних і місцевих виданнях;
- періодичні видання краю;
- календар знаменних і пам'ятних дат;
- законодавство;
- установи й організації;
- знані діячі;
- навчальні заклади;
- хроніка життя;
- видавництва;
- бібліотеки;
- краєзнавчі читання.

При створенні краєзнавчих БД найскладнішими є процеси відбору й аналітико-синтетичної обробки краєзнавчих документів.

Відбір краєзнавчих документів супроводжується їх *аналізом* та *індексуванням*. Визначення класифікаційного індексу здійснюється на базі прийнятої в бібліотеці схеми класифікації — УДК чи ББК для краєзнавчих каталогів бібліотек. Бібліографічні записи містять довідкову анотацію, яка стисло розкриває тему, уточнює часові межі, вказує ім'я тієї чи іншої персони, дати її життя.

Метою аналізу є виявлення в тексті документів смислових компонентів — значущих елементів змісту, котрі в подальшому можна використовувати для інформаційного пошуку.

Поки що немає єдиної загально визнаної методики формалізованого аналізу змісту краєзнавчих документів. Разом з тим застосування методів формалізації в процесі *семантичної обробки* документів сприяє точному відтворенню змісту первинного краєзнавчого документа у вторинному (рефераті, анотації) з метою зниження ймовірності неоднозначного розуміння його смислу. Суть формалізованого аналізу полягає в тому, що в тексті первинного документа виявляються головні *аспекти краєзнавчого змісту* на підставі заданого переліку *маркерів та індикаторів*. Саме результати семантичної обробки документів (класифікаційний індекс, сукупність ключових слів, предметних рубрик, анотації, реферати і т. ін.) суттєво впливають на якість пошуку краєзнавчої

інформації, ефективність використання електронних краєзнавчих ресурсів бібліотечних установ.

Особливої цінності для відтворення у краєзнавчих БД набуває краєзнавча інформація, почерпнута з центральних і місцевих періодичних видань — газет і журналів, у яких міститься до 90 % краєзнавчої інформації. Відбору підлягають насамперед статті з оригінальною фактографічною, узагальнюючою, аналітичною і практичною інформацією. Приділяється також увага матеріалам, що висвітлюють особливості культурного будівництва, історію населених пунктів, підприємств, організацій, установ, профіль їх діяльності; роботу місцевої адміністрації, правоохоронних органів, пенсійного фонду, окремих видатних діячів краю тощо. Ці матеріали підлягають першочерговій формалізованій семантичній обробці.

Оскільки основу газетних і журнальних статей становлять краєзнавчі документи публіцистичного характеру, у процесі створення формалізованої методики згортання інформації вирішуються такі завдання:

- виявляються ознаки, котрі дають змогу атрибутувати краєзнавчі документи публіцистичного характеру;
- визначається склад жанрів краєзнавчих документів публіцистичного характеру та встановлюються притаманні окремим із них структурно-стилістичні особливості;
- виявляється склад аспектів змісту, що характеризують кожний із жанрів, визначаються формальні текстові ознаки (маркери), що дають змогу відрізнити в тексті краєзнавчого документа публіцистичного характеру один аспект від іншого;
- створюється формалізована методика анотування краєзнавчих документів публіцистичного характеру.

Суть цієї методики: 1) на базі "Класифікатора жанрів" бібліотекар-бібліограф визначає жанр краєзнавчого документа публіцистичного характеру; 2) застосовуючи аспектно-маркерну модель конкретного жанру, з'ясовує краєзнавчі аспекти, що висвітлюються в первинному документі; 3) використовуючи перелік зворотних дієслів (описується, досліджується, характеризується тощо), складає текст анотації, а потім здійснює його редагування.

Ефективне здійснення семантичної обробки краєзнавчих документів передбачає наявність відповідного нормативно-методичного забезпечення: технологічних інструкцій, методик ви-

конання технологічних операцій, карток методичних рішень і т. ін. Створення такого інструментарію базується, з одного боку, на досягненнях наукової теорії, а з іншого, — має орієнтуватися на роботу в автоматизованому та електронному режимах та характеризуватися прагматичністю. Використання формалізованої методики згортання краєзнавчої інформації забезпечує об'єктивність і повноту відбиття змісту первинного документа, збільшує ресурсні можливості створюваних краєзнавчих БД, розширює можливість інформаційного пошуку. Смыслові компоненти є основою для створення предметних рубрик. Саме тому вони потребують надзвичайно точних формулювань, які б не звужували або ж, навпаки, не розширювали зміст документа.

Для формування системи краєзнавчих БД бібліотеки створюють спеціальні *словники*:

в тематичний рубрикатор (словник) (на базі "Типової схеми класифікації краєзнавчих документів");

- словник персоналій, де відомості про кожну персону відбиваються з якомога максимальною повнотою;

- географічний словник, де відбиваються всі географічні об'єкти, зокрема уточнені географічні назви й окремі об'єкти, визначення належності котрих до певної території може викликати деякі ускладнення;

- « словник предметних рубрик, який є доповненням до тематичних рубрик і не повторює їх назв. Предметні рубрики формулюються за допомогою довідкових видань — енциклопедій, словників, алфавітно-предметного покажчика до ББК і т. ін.;

- список періодичних видань, які є базовими для формування поля БД ("Джерела інформації") і т. ін.

Серед названих складових, що забезпечують підготовку краєзнавчих БД бібліотеки, найважливішу роль відіграє тематичний рубрикатор, змістовою основою якого є "Типова схема класифікації краєзнавчих документів".

Обласні універсальні наукові бібліотеки України наразі набули певного досвіду щодо впровадження комп'ютерних технологій обробки та зберігання інформації з використанням різних програм для створення електронного каталогу краєзнавчих документів, а також складання оригінального словника тематичних рубрик, який розглядається як головний інструмент лінгвістичного забезпечення цього каталогу.

Запровадження комп'ютерних і телекомунікаційних технологій значною мірою збагачує ефективну бібліографічну діяльність бібліотек з краєзнавства, робить доступними її результати — краєзнавчі інформаційні продукти і послуги.

Методика створення краєзнавчих БД наразі є недостатньо опрацьованою. Практика вітчизняних і зарубіжних бібліотек свідчить про те, що створення краєзнавчих БД передбачає виконання взаємопов'язаних послідовних процесів, а саме:

- аналізу краєзнавчого документа;
- предметизації та складання предметних рубрик;
- координатного індексування (визначення ключових слів і дескрипторів).

Слід зазначити, що ефективною вважають методику створення КБД, котра сприяє дотриманню світових стандартів бібліографічних записів за умови найменших витрат. У структурі бібліографічних записів (БЗ) для електронних краєзнавчих баз даних виділяють три головні частини: *бібліографічний файл, авторитетні/нормативні файли, а також файл з фізичною характеристикою примірника краєзнавчого документа.*

Як відомо, до головних складових семантичної обробки документів відносять їх аналіз, формування системи предметних рубрик і підрубрик, а також установа індексів, які точно розкривають зміст документа. У зв'язку з тим, що ці процеси суттєво впливають на якість пошуку краєзнавчої інформації й ефективність використання електронних краєзнавчих ресурсів бібліотечних установ, вважаємо за доцільне зупинитися детальніше на методиці виконання цих процесів.

Насамперед слід зазначити, що всі вони здійснюються безпосередньо за самим документом (а не за відомостями про нього, вміщеними, наприклад, у бібліографічному записі), тобто ознайомлюються з краєзнавчим документом *сіе уізи*. У процесі *аналізу* бібліограф-краєзнавець має точно визначити, а надалі й розкрити зміст документа, не розширюючи і не звужуючи його. Якщо як смисловий компонент документа розглядаються будь-яка проблема, тема, об'єкт або особа, слід урахувати всі дані, що сприятимуть його ідентифікації. Залежно від актуальності проблеми, забезпеченості матеріалом, а також характеру запитів користувачів вибірково можуть знаходити відтворення і другорядні теми документа. Це дасть змогу в майбутньому уникнути повторного звернення до текстів певних документів і в разі

необхідності збільшити рівень глибини та деталізації інформації про ту чи іншу тему, а також перевірити правильність побудови та використання предметних рубрик і т. ін. Необхідно пам'ятати, що для краєзнавчих баз даних відтворення територіальної локалізації в смислових компонентах є обов'язковою умовою навіть у тих випадках, коли вона збігається з сучасними межами краю в цілому. Отже, глибина аналізу має бути достатньою для адекватного розкриття змісту документа незалежно від мови індексування (предметні рубрики, ключові слова тощо).

Зважаючи на перелік відомостей, що виявляють, а також на правила формулювання, можна виділити такі *категорії смислових компонентів*:

- персоналі!';
- окремі організації;
- географічні назви;
- певні теми.

Значна роль у краєзнавчих джерелах інформації належить *персоналіям*. Під час змістового аналізу визначають такі дані про ту чи іншу особу: ім'я, роки життя, псевдоніми та змінені прізвища, сфера діяльності, а для узагальнюючих персоналій — і належність до певної соціальної чи професійної групи населення.

Щодо окремих *організацій*, то слід зазначити, що вони можуть бути постійно діючими і тимчасовими. Для будь-якої організації встановлюють: офіційну назву, місце розташування, різні її назви за період існування, профіль діяльності її учасників, а для тимчасових — окрім того, місце і дату створення.

З погляду потреб краєзнавства *географічними об'єктами* вважають: фізико-географічні найменування (континенти, океани, географічні ландшафти, острови, гори тощо), адміністративно-політичні найменування (групи країн, що об'єднуються за певною ознакою, окремі держави, адміністративні складові країни), економіко-географічні найменування (Донбас, Рур тощо), історико-географічні найменування (археологічні культури, городища тощо), а також території, у найменуванні яких знаходиться відтворення етнічна характеристика. У процесі аналізу встановлюють повну назву об'єкта, всі варіанти його перейменування, найближчу географічну одиницю, до якої входять об'єкт, його статус і тип.

Тематика краєзнавчих документів може бути надзвичайно різноманітною, тому неможливо надати чітких рекомендацій,

але слід зазначити, що аналіз документа дає змогу визначити назву теми, а також всі синонімічні поняття, її зв'язок з більш широкими темами та поняттями.

Стосовно *авторитетного/корпоративного контролю* як важливу складову семантичної обробки краєзнавчих документів слід розглядати їх *предметизацію*. Безпосереднє ознайомлення з документом, аналіз його змісту, виявлення смислових компонентів у змісті документа, виділення компонентів, що відтворюють предмет (предмети) чи аспект (аспекти) його розгляду і, нарешті, стисле формулювання предметної рубрики (ПР) — усі ці процеси можливо здійснити тільки за умови роботи з краєзнавчими документами <іє уиви.

Головне завдання процесу *предметизації* полягає в достатньо повному і точному розкритті змісту, форми і призначення документа у вигляді предметних рубрик для забезпечення оперативного пошуку інформації. Предметна рубрика — це стисле формулювання предмета (об'єкта, аспекту, факту, події тощо), про який йдеться в документі. Для забезпечення однакових принципів в методичних підходах до вибору та формулювання предметних рубрик використовують *списки предметних рубрик* (словники, рубрикатори) в традиційній чи електронній формі, в яких міститься не лише їхній алфавітний перелік, але й відбиваються зв'язки між ними, що забезпечуються посилально-довідковим апаратом; визначають жорсткі правила предметизації, а також здійснюють авторитетний/нормативний контроль за правильністю ведення та застосування списку предметних рубрик.

Предметними рубриками можуть бути імена певних осіб, географічні найменування, назви організацій, уніфіковані назви творів, сталі терміни, що наведені в сучасних довідкових та навчальних виданнях. За спеціально встановленими правилами (але не для термінів) припускається *інверсія*, коли на першому місці в словосполученні зазначають слово, що має більше смислове навантаження (найчастіше її застосовують у сполученнях іменник + прикметник, коли на першому місці вказують саме іменник).

Між окремими рубриками встановлюються *зв'язки еквівалентності* (рівнозначності), *ієрархічності* й *асоціативності*. *Відношення еквівалентності* застосовують для декількох однакових або близьких за змістом предметних рубрик, коли одна з них приймається, а інші відхиляються з метою запобігання дублю-

вання та розпорошення майже аналогічних за змістом документів. Такі зв'язки розкриваються за допомогою посилань типу "див." (Українська Рада див. Центральна Рада). *Ієрархічні зв'язки* — це відношення типу "рід — вид", "ціле — частина" і "загальне — конкретне", які розкривають з використанням посилань "див. також" (Фольклор український див. також Вишиванки). *Асоціативні відношення* — це відношення типу "наука — об'єкт", "процес — обладнання", "дія — продукт", "процес — матеріал", "галузь — ім'я персони чи колективу", "узагальнююча персоналія — ім'я персони чи колективу". Такі відношення, як і попередні, оформляють посиланнями "див. також" (Театральні діячі українські див. також Курбас, Лесь (Олександр Степанович), 1887—1937).

Предметні рубрики (ПР) бувають *простими* (складаються тільки із заголовка) і *складними* (мають один або декілька підзаголовків). Заголовок складної предметної рубрики відображає головний предмет, котрий розглядається в документі, а підзаголовки — окремі аспекти його змісту, територіальної локалізації, призначення, форми тощо. При предметизації краєзнавчих документів доцільно використовувати переважно складні предметні рубрики, що дасть змогу розкрити їх зміст детальніше (Бібліотечне краєзнавство — Вивчення — Соціологічні методи). Порядок розміщення окремих елементів складної ПР визначається змістом документа на засадах принципу послідовного обмеження обсягу поняття. На відміну від традиційних пошукових систем, в електронних каталогах і БД не рекомендується використовувати описові предметні рубрики. Заголовком ПР можуть бути такі елементи мови предметних рубрик, як особа, назва колективу, географічне найменування і тема. Якщо необхідно зібрати документи про певну особу, його ім'я завжди наводиться в заголовку (Корнейчик, Ігор Іванович, 1924—1974 — Біографія). Для відтворення літератури про колектив його найменування завжди вказується в заголовку (Харківський історичний музей — Колекції). У краєзнавчих БД географічні найменування, головним чином, використовуються як підзаголовки (Адміністративно-територіальний поділ — Запорізька обл.). Зазначення найменування території в заголовку припускається в загальних оглядах (географія, населення, історія тощо), у документах про взаємозв'язки території, а також у разі, коли аспект вивчення території збігається з науковою

дисципліною (Галицько-Волинське князівство — Економічні зв'язки, 12—13 ст., Херсон м. — Екологія).

Залежно від змісту підзаголовки поділяють на *тематичні, географічні, хронологічні та формальні*.

Географічні та хронологічні підзаголовки застосовуються в разі необхідності географічної чи хронологічної деталізації заголовка. До краєзнавчих БД географічні підзаголовки включають до предметних рубрик, навіть тоді, коли вони збігаються з сучасною назвою краю.

Формальні підзаголовки розкривають особливості функціонального призначення документа, характер наведеної в ньому інформації, знакову природу тексту, функціональний стиль, ступінь аналітико-синтетичної обробки інформації, відмінності матеріальної конструкції документа тощо.

Тематичні підзаголовки можуть бути трьох видів, а саме:

- *універсальні*, які відтворюють найзагальніші аспекти розкриття будь-якого предмета (розвиток, склад, структура тощо);
- *типові*, що використовуються для деталізації певних груп предметів. Так, для колективних персоналій ("письменники", "краєзнавці" тощо) типовими є підзаголовки: філософські погляди, спогади тощо). Дотриманню уніфікації в застосуванні такого виду підзаголовків сприятиме складання списків типових підзаголовків для деталізації різних категорій заголовків;
- *специфічні*, котрі використовуються лише з конкретним заголовком предметної рубрики (Діячі козацтва — гетьмани, Військова справа — призов).

Засобом авторитетного контролю за формуванням предметних рубрик у традиційних каталогах є "Робоча картотека до предметного каталогу" та її друкований варіант — "Список предметних рубрик", де прості та складні ПР подають в алфавітному порядку. В електронному каталозі (БД) список ПР існує у вигляді *авторитетного файла ПР*, структура записів у якому забезпечує міжнародний або національний комунікативний формат ІШІМАКС або ІКМАКС.

Структурними одиницями авторитетного файла є *авторитетні/нормативні записи*. Кожний запис має поля та підполя, котрі залежно від призначення об'єднуються в блоки та позначаються певними символами. Зокрема, запис включає:

- заголовок (просту чи складну ПР);
- поля приміток;

- поля формування посилань "див.";
- поля формування посилань "див. також".

Слід зазначити, що *заголовок* є обов'язковою складовою авторитетного запису, а решта полів застосовується факультативно. Зважаючи на категорію, до якої належить заголовок, предметна рубрика подається в тому чи іншому полі блоку заголовків авторитетного запису:

Заголовок — Ім'я особи

- Найменування організації.
- Географічна назва.
- Родове ім'я.
- Уніфікована назва.
- Узагальнююча уніфікована назва.
- Ім'я/Назва.
- Ім'я/Узагальнювальна уніфікована назва.
- Тематична предметна рубрика.

Взаємозв'язки предметних рубрик, що входять до авторитетного файла, відбиваються у відповідних полях самостійних блоків:

Блок формування посилань "див." містить варіантні заголовки, від яких встановлюється посилання "див." до заголовка цього запису:

Формування посилання "див."

- Ім'я особи.
- Найменування організації.
- Географічна назва.
- Родове ім'я.
- Уніфікована назва.
- Ім'я/Назва.
- Ім'я/Узагальнювальна уніфікована назва.
- Тематична предметна рубрика.

Блок формування посилань "див. також" містить пов'язані прийняті заголовки, від яких встановлюється посилання "див. також" до заголовка цього запису.

Формування посилання "див. також".

- Ім'я особи.
- Найменування організації.
- Географічна назва.
- Родове ім'я.
- Уніфікована назва.
- Ім'я/Назва.

- Ім'я/Узагальнювальна уніфікована назва.
- Тематична предметна рубрика.

Зміст і форма подання інформації в авторитетному/нормативному записі визначаються прийнятими у бібліотеці підходами та методикою предметизації документів.

Процеси аналізу та предметизації документів завершуються *координатним індексуванням*, коли як головні розпізнавальні ознаки змісту документа використовуються ключові слова чи дескриптори. **Ключове слово (КС) — це слово або словосполучення з тексту документа чи запиту, яке в аспекті інформаційного пошуку має суттєве смислове навантаження.** Ними можуть бути окремі слова (унітерми), словосполучення, частини мови (але ніколи не використовують дієслова). До *унітерм* належать прості слова (географія), складні та складноскорочені слова (машинобудування, облрада), абрєвіатури (ЕОМ, НТІ). Ключовими словами можуть бути сталі словосполучення (національні рухи, міжнародні економічні організації). Їх наводять у називному відмінку множини відповідно до норм української мови. Індекссування ключовими словами відбувається з мінімальним ступенем нормалізації, коли бібліограф вибирає безпосередньо з тексту слова, що передають зміст документа, застосовуючи при цьому термінологію автора. Такий спосіб індексування може призвести до того, що однакові за змістом документи можуть опинитися в різних місцях пошукового апарату. Необхідно також зазначити, що використання КС не передбачає створення посилально-довідкового апарату в будь-якій формі (списку, тезауруса чи авторитетного файла).

КС, виділені з тексту документа, можуть стати основою для створення дескрипторів. **Дескриптор (слово, словосполучення або код) — це словникова одиниця інформаційно-пошукової мови, що об'єднує певним ім'ям еквівалентні та близькі за змістом ключові слова, сприяє максимальній нормалізації індексування і робить той чи інший пошуковий апарат більш інформативним.** Методика створення дескрипторної мови багато в чому збігається з методикою предметизації. Для забезпечення її необхідно створювати *тезаурус*, який містить дескриптори та відтворює відношення еквівалентності, ієрархії й асоціативності, застосовувати жорсткі правила індексування, а також здійснювати авторитетний (нормативний) контроль для забезпечення правильності прийнятих рішень та ефективного використання тезауруса.

6.6. БІБЛІОГРАФІЧНЕ ОБСЛУГОВУВАННЯ З КРАЄЗНАВСТВА В БІБЛІОТЕЦІ

Невід'ємною частиною краєзнавчої бібліографічної діяльності бібліотек є *бібліографічне обслуговування*, завданням якого є доведення краєзнавчої бібліографічної інформації до споживачів.

Розрізняють такі види краєзнавчого бібліографічного обслуговування (КБО): *краєзнавче довідково-бібліографічне обслуговування (КДБО) та краєзнавче бібліографічне інформування споживачів (КБІС)*.

Бібліографічне обслуговування з краєзнавства базується на загальних принципах бібліографічного обслуговування в цілому. Разом з тим краєзнавче бібліографічне обслуговування має певну специфіку, зумовлену як особливостями краєзнавчого аспекту цього виду бібліографічної діяльності, так і його прояву за умов функціонування бібліотек різних типів і видів.

Найповніше всі види краєзнавчого бібліографічного обслуговування проявляються за умов обласних універсальних наукових бібліотек, які є центрами бібліотечного краєзнавства. На локальному рівні весь комплекс бібліографічного обслуговування з краєзнавства характерний для ЦБ ЦБС районного та міського масштабів, які здійснюють цю роботу в межах своєї території. Спеціальні бібліотеки проводять КБО згідно зі своїм профілем.

Повне й оперативне задоволення потреб користувачів у краєзнавчій бібліографічній інформації за умов сьогодення не здатна забезпечити власними ресурсами будь-яка, навіть велика, бібліотека. Тому об'єктивною необхідністю є створення *системи бібліографічного обслуговування з краєзнавства*, яку розуміють як взаємодію бібліотек різних типів і видів краю, країни і навіть світу.

Розглянемо окремо особливості, структуру і форми кожного з видів краєзнавчого бібліографічного обслуговування.

6.6.1. Довідково-бібліографічне обслуговування з краєзнавства

Краєзнавче довідково-бібліографічне обслуговування (КДБО) — це бібліографічне обслуговування споживачів інформації, пов'язане з наданням довідок та інших бібліографічних послуг відповідно до разових інформаційних запитів.

На разовий інформаційний запит інформаційний працівник (бібліограф, бібліотекар, книгопродавець тощо) дає оперативну відповідь у тій формі, яка наразі можлива: підбирає краєзнавчі та місцеві документи або інформацію про такі документи і видає її як краєзнавчу бібліографічну інформацію.

Інформаційний запит може перетворитися споживачем на краєзнавчий *бібліографічний запит*, тобто в інформаційний запит на краєзнавчу бібліографічну інформацію або у *фактографічний запит* — вимогу на краєзнавчу фактографічну інформацію.

Узагальнену структуру КДБО можна відобразити схематично на рис. 6.5. Активною стороною в процесі КДБО є споживач краєзнавчої інформації, котрий звертається до бібліографа із запитом. Відповідь бібліографа може надаватися споживачеві у вигляді довідки, консультації або відмови.

Розрізняють бібліографічні або фактографічні довідки та консультації.

Краєзнавчий бібліографічний запит

**Споживач
краєзнавчої
інформації**

**Бібліограф-
краєзнавець**

Відповідь

Рис. 6.5. Узагальнена структура процесу краєзнавчого довідково-бібліографічного обслуговування

Бібліографічні довідки містять КБІ у відповідь на разовий запит споживача. *Бібліографічні консультації* містять поради щодо самостійного пошуку КБІ споживачем..

Фактографічні довідки вміщують відомості про конкретні факти, події, явища, дані з різних галузей знань, трактування термінів. Фактографічна довідка також може мати посилання на джерело фактографічної інформації, але тільки після відповідних фактографічних даних. *Фактографічні консультації* містять поради щодо самостійного пошуку фактографічної краєзнавчої інформації споживачем.

Відмова бібліографа у відповідь на інформаційний запит має містити мотивування неможливості надання; релевантної запити краєзнавчої інформації.

Найбільшу частину відповідей у процесі КДБО становлять бібліографічні довідки, які поділяють на адресні, тематичні й уточнювальні.

Адресна бібліографічна довідка встановлює наявність та/або місцезнаходження краєзнавчого документа в певному фонді. Вона видається споживачеві у вигляді бібліографічного опису краєзнавчого документа із зазначенням шифру зберігання його у фонді.

Тематична краєзнавча бібліографічна довідка містить бібліографічну інформацію з певної теми про край (зазвичай у вигляді бібліографічного списку).

Уточнювальна краєзнавча бібліографічна довідка встановлює та/або уточнює елементи бібліографічного опису краєзнавчого документа, що були відсутні, оскільки неправильно сформульовані в запиті споживача. Як правило, бібліограф має встановити прізвище автора або відомості про документ, в якому опублікована краєзнавча стаття.

Уточнювальна бібліографічна довідка час то виконується тоді, коли відповідь на адресний краєзнавчий запит була негативною, і тому необхідно встановити точні бібліографічні дані про документ. І, навпаки, у разі позитивної відповіді уточнювальна довідка перетворюється на адресну, оскільки слід відповісти користувачеві, чи є потрібний краєзнавчий документ у фонді бібліотеки. Класифікація результатів процесу КДБО наведена на рис. 6.6.

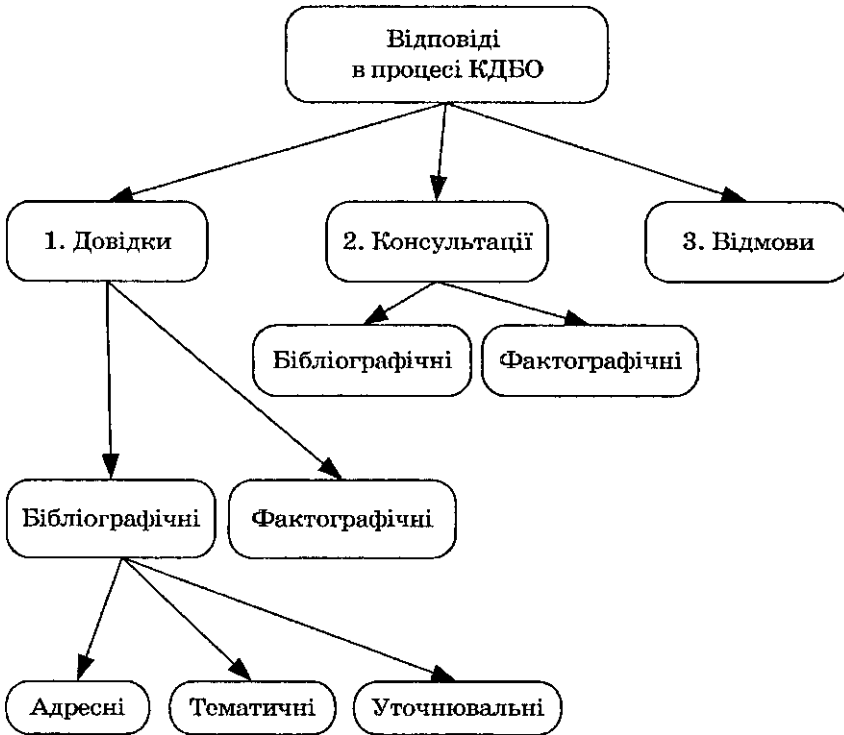

Рис. 6.6. Класифікація відповідей у процесі краєзнавчого бібліографічного обслуговування

Довідки в процесі КДБО можуть бути *усними* або *письмовими*.

Центром краєзнавчого довідково-бібліографічного обслуговування в межах області є ОУНБ. Усі краєзнавчі запити, що не отримали позитивної відповіді з використанням фондів бібліотек регіону, перенаправляють в разі необхідності до ОУНБ, через неї — до бібліотек інших регіонів або до загальнодержавних бібліотек.

При виконанні довідок за разовими запитамі використовують не лише власні ресурси ОУНБ, але й можливості інших бібліотек та установ країни.

Бібліографічні запити та відповіді на них обов'язково обліковуються в усіх відділах обслуговування і краєзнавчому підрозділі ОУНБ (за єдиною формою в спеціальних або загальних облікових документах довідково-бібліографічної роботи) та регулярно аналі-

зуються з метою отримання об'єктивних даних щодо потреби в краєзнавчій інформації, якості КДБА бібліотеки, ефективності системи краєзнавчих бібліографічних посібників і т. ін.

Центром краєзнавчого довідково-бібліографічного обслуговування в масштабах району чи міста є ЦБ ЦБС. Усі краєзнавчі запити на території, яку обслуговує ЦБС, що не отримали задовільної відповіді, перенаправляють до ОУНБ, а в разі необхідності, через неї — до інших бібліотек області, країни, світу.

Поява повнотекстових краєзнавчих електронних документів і можливості миттєвого доступу до них, а також поєднання краєзнавчого електронного каталогу та бібліографічних БД з електронною доставкою документів потребують органічного поєднання традиційної та електронної технологій краєзнавчого бібліографічного обслуговування. Спостерігається розвиток таких форм КДБ, які передбачають аналітичну, класифікаційну та синтетичну діяльність, — розробка навігаторів, путівників, порталів, підготовка оглядово-аналітичної інформації тощо.

Результатом змін у традиційному краєзнавчому довідково-бібліографічному обслуговуванні є створювані у вітчизняних бібліотеках *віртуальні довідкові служби (ВДС)*, які часто називають *віртуальною довідкою* (О.Д. Жабко). Вони зорієнтовані на обслуговування віддалених користувачів і надання у відповідь на запит готової краєзнавчої інформації як у вигляді посилань на наявні мережеві ресурси, так і бібліографічних списків і фактографічних даних. Обслуговування з краєзнавства здійснюється у межах загальної ВДС, йдеться про наявну специфіку виконання краєзнавчих запитів. Відмінність віртуального КДБО полягає в тому, що користувач може отримати краєзнавчу інформацію без додаткового звернення до бібліотекаря. Суть ВДС полягає в орієнтуванні на *отримання бібліографічної і повнотекстової краєзнавчої інформації. Відповіді на запити віддалених користувачів*, зокрема разові, розглядаються як складова системи КДБО, яка в електронному середовищі набуває форми *довідки, методичної консультації з пошуку краєзнавчої інформації, відмови у виконанні запиту, перенаправленні до іншої служби*.

Як відомо, одиницею виміру змісту традиційного КДБО є бібліографічні довідки — адресна, тематична, уточнювальна, фактографічна. В онлайн-овому КДБО визначення "бібліографічна довідка" є умовним, оскільки користувач може запитувати не

лише бібліографічну, але й *повнотекстову краєзнавчу інформацію* в електронній формі в Інтернеті або в повнотекстових краєзнавчих БД. Відповідно кінцевий результат праці бібліографа (довідка) може надаватися споживачеві не лише у вигляді бібліографічної краєзнавчої інформації, але й у *формі посилань на повні тексти краєзнавчих документів*. Технологічно краєзнавча бібліографічна довідка містить разовий бібліографічний запит + відповідь користувачеві. При цьому під *бібліографічним пошуком* стосовно КДБО розуміють пошук краєзнавчої інформації за сукупністю елементів бібліографічного опису. Відповідно технологія довідки при онлайн-обслуговуванні — це разовий запит користувача (без визначення ступеня згорнення інформації, що надається) + бібліографічний/повнотекстовий пошук інформації + відповідь користувачеві. У такому разі будь-яку відповідь, що надається віддаленому споживачеві ВДС як кінцевий результат праці бібліографа над запитом, можна вважати краєзнавчою довідкою.

Виконання тематичних, адресних, уточнювальних і фактографічних краєзнавчих довідок в онлайн-режимі має багато спільного з їх виконанням у традиційній формі. Разом з тим є й деякі відмінності.

Тематичні краєзнавчі довідки надаються у вигляді списків, що складаються з бібліографічних описів традиційних краєзнавчих документів. Довідки можуть містити списки краєзнавчих документів, розмішених в Інтернеті; списки гіперпосилань, що надають відомості про місцезнаходження таких документів у мережі (ИКЪ). Значення списку суттєво підвищується, якщо він супроводжується бібліографічним описом мережевого краєзнавчого ресурсу або документа. При цьому електронна адреса документа, розмішеного в мережі (ПКЪ), є складовою бібліографічного опису. Поширеним варіантом тематичної краєзнавчої довідки є *комбінація бібліографічних списків та електронних адрес*.

За трудомісткістю виконання краєзнавчі довідки поділяють на *прості* та *складні*. Основою їх поділу на види в традиційному режимі є ресурсна забезпеченість, необхідність перегляду численних джерел за великий хронологічний період і т. ін. В онлайн-варіанті *проста довідка* — це відповідь на запит користувача, коли йому видається бібліографічний список краєзнавчих документів, отриманий у результаті автоматизованого пошуку в

електронному краєзнавчому каталозі і базах даних. *Складна довідка* — це довідка, при виконанні якої бібліограф здійснює якісний відбір та групування матеріалу, отриманого в результаті автоматизованого пошуку, і корегує бібліографічний опис відповідно до державного стандарту; використовує традиційний КДБА й доповнює список бібліографічними описами, що набираються ручним способом. При виконанні тематичних краєзнавчих довідок обов'язковою умовою є наведення бібліографічних описів згідно з діючим ГОСТ 7.1-2003 "Библиографическая запись. Библиографическое описание. Общие требования и правила составления".

Адресні й уточнювальні краєзнавчі довідки передбачають відповіді на запити, пов'язані з уточненням бібліографічної інформації про конкретні краєзнавчі видання та місце їх зберігання. Форма видачі — бібліографічний опис документа і шифр його зберігання в бібліотеці.

Фактографічні краєзнавчі довідки можуть надаватися у вигляді конкретних даних із зазначенням традиційних чи електронних джерел краєзнавчої інформації, звідки вилучалися дані (бібліографічна інформація), а також у вигляді посилання на повнотекстовий краєзнавчий документ, що містить потрібну фактографічну інформацію.

Методичні консультації з пошуку краєзнавчої інформації — це надання віддаленим користувачам:

- текстової інформації, що навчає і пояснює, як саме користуватися електронним краєзнавчим каталогом бібліотеки, а також орієнтуватися в українських і зарубіжних інформаційних ресурсах;
- інформації про правила оформлення бібліографічного краєзнавчого списку, складання бібліографічного опису, систематизації краєзнавчих документів, їх анотування та реферування;
- відповіді на запитання, пов'язані з режимом роботи бібліотеки, розміщенням КДБА, краєзнавчого відділу, з умовами надання сервісних послуг з краєзнавства і т. ін. Навчання користувачів у онлайн-режимі є важливим напрямом діяльності бібліографів.

Відмова у виконанні краєзнавчого запиту можлива в разі некоректного формулювання запиту або неможливості його виконання у зв'язку з прийнятими обмеженнями.

Перенаправлення краєзнавчого запити (переадресування запити) також є формою довідки та означає надання конкретної інформації про веб-сайти, веб-портали, інші віртуальні довідкові служби, які можуть виконати запит оперативніше та якісніше.

Ресурсною базою краєзнавчого бібліографічного обслуговування, котра забезпечує оперативність виконання краєзнавчих запитів віддалених користувачів, є переважно краєзнавчі ресурси *в електронній формі*: власні електронні краєзнавчі каталоги бібліотек, онлайнів повнотекстові та бібліографічні бази даних, ресурси Інтернету. Традиційні краєзнавчі довідково-бібліографічні видання використовуються вибірково, якщо запит неможливо задовольнити на основі електронних ресурсів.

Фонд виконаних краєзнавчих довідок. У традиційному КДБО сукупний КДБА бібліотеки протягом десятиріч включав, крім краєзнавчих каталогів/картотек і довідково-бібліографічного фонду (ДФФ), також фонд (архів) виконаних довідок, що формувався з метою скорочення терміну пошуку інформації в разі необхідності повторного звернення до вже знайденої раніше краєзнавчої інформації. Часто бібліотеки переводять ці архіви в електронну форму. Наразі існує програмне забезпечення, яке створює можливості для автоматичного *генерування бази даних краєзнавчих запитів-відповідей*, що дає змогу не лише зберігати різноманітну краєзнавчу інформацію про користувачів, їхні запити, джерела надання інформації та безпосередньо відповіді, але й здійснювати пошук у масиві з усього спектра пошукових характеристик *за ключовими словами* в будь-якому текстовому форматі. За кордоном такі бази дістали назву *бази знань*.

Організація роботи в межах ВДС — це форма організації онлайнів КДБО. Онлайнів довідкові служби, які створені та працюють на базі бібліотек, використовують усі відомі засоби взаємодії з віддаленими користувачами: *електронна пошта, чат-спілбесіда, веб-форма запитів, аудіо- та відеоспілкування*. Різноманітність використовуваних фондів певною мірою компенсує обмеженість міжособистісної взаємодії територіально розрізнених користувачів і співробітників бібліотек. Найпоширенішою в українських бібліотеках є веб-форма запитів (електронна пошта використовується як додатковий засіб). Практично всі служби зберігають результати пошуку краєзнавчої інформації, формуючи каталоги, масиви або БД виконаних запитів, що надає можливість користувачам самостійно здійснювати

пошук інформації безпосередньо перед зверненням до бібліографа. Краєзнавчі запити виконуються в стилі строки.

Можна виділити дві головні *організаційні форми ВДС*: 1) Інтернет орієнтована; 2) бібліографічно орієнтована.

Перша форма ВДС є корпоративною службою регіонального веб-порталу, друга — віртуальною довідковою службою бібліотеки. Перша надає готову краєзнавчу інформацію відповідно до запиту, орієнтує користувачів у мережевих ресурсах. Вона має аудиторію користувачів, зорієнтованих на отримання виключно повнотекстової інформації. Як головну й єдину форму відповіді на запит можна розглядати гіперпосилання на розміщені в мережі краєзнавчі ресурси, а головним інструментом пошуку — інформаційно-пошукові служби (ІПС) Інтернету.

Друга — бібліографічно орієнтована ВДС — характеризується тим, що її користувачі зорієнтовані на отримання не лише повнотекстової, але й бібліографічної краєзнавчої інформації. Форми відповідей на запити в таких службах різноманітні, зокрема у вигляді готових тематичних краєзнавчих бібліографічних списків, посилань на електронні адреси повнотекстових краєзнавчих документів, комбінацій списку й адрес посилань. Крім того, при виконанні запитів, що виявляють конкретні краєзнавчі документи у фондах бібліотек, користувач отримує уточнений бібліографічний опис із зазначенням місця зберігання документа. Відповіді на запити фактографічного характеру можуть містити факти і дані з обов'язковим зазначенням джерела інформації. У такому разі Інтернет є не єдиним інструментом пошуку: використовуються електронні краєзнавчі каталоги не тільки тієї бібліотеки, на базі якої створено ВДС, але й інших. Важливою складовою ресурсної бази є онлайніві краєзнавчі БД, доступні як у режимі вільного доступу, так і ті, котрі придбала бібліотека. В окремих випадках можливе використання традиційного КДБА бібліотеки.

Бібліографічно орієнтовані краєзнавчі ВДС повинні максимально відповідати стандартам діяльності традиційного КДБО, а саме:

- прийняття всіх краєзнавчих запитів;
- зазначення джерел інформації;
- висока якість краєзнавчої інформації, що надається;

- розвиток інформаційної культури користувачів через надання інформації консультаційного характеру і т. ін. Міжособистісне спілкування в таких службах характеризується строгістю та лаконічністю текстового спілкування.

Перша модель ВДС притаманна місцевим публічним бібліотекам з невеликими за обсягом краєзнавчими фондами, а друга — ОУНБ з великими за обсягом краєзнавчими фондами і колекціями, структурованим КДБА, наявністю власної системи електронних краєзнавчих каталогів і доступу до зовнішніх онлайн-вих краєзнавчих БД, а також досвіду щодо виконання довідок у традиційному й електронному режимах.

Інформаційні технології дають змогу перенести значну кількість видів краєзнавчого довідково-бібліографічного обслуговування до електронного середовища. Отримавши інтернет-утілення, КДБО виграє в оперативності, масштабі аудиторії користувачів, що обслуговується, у наданні не лише бібліографічної, але й повнотекстової краєзнавчої інформації, у забезпеченні доступності до інтегрованих краєзнавчих ресурсів, продуктів і послуг для користувачів, які в традиційному середовищі цими послугами не могли скористатися. Водночас мають зберігатися кращі традиційні форми КДБО: професіоналізм пошуку краєзнавчої інформації, її якість і достовірність.

6.6.2. Краєзнавче бібліографічне інформування споживачів

Краєзнавче бібліографічне інформування споживачів (КБІС) — це систематичне забезпечення споживачів бібліографічною інформацією про краєзнавчі документи відповідно до їхніх довготривалих або постійно діючих запитів та/або без запитів згідно з краєзнавчими інформаційними потребами споживачів інформації.

Краєзнавче бібліографічне інформування, на відміну від довідково-бібліографічного обслуговування, має такі *особливості*:

- воно передбачене не для разових, а для довготривалих або постійно діючих краєзнавчих інформаційних запитів споживачів;

- активну роль у ньому відіграє бібліограф-краєзнавець, який є ініціатором надання краєзнавчої бібліографічної інформації споживачеві.

Узагальнена структура процесу КБІС подана на рис. 6.7.

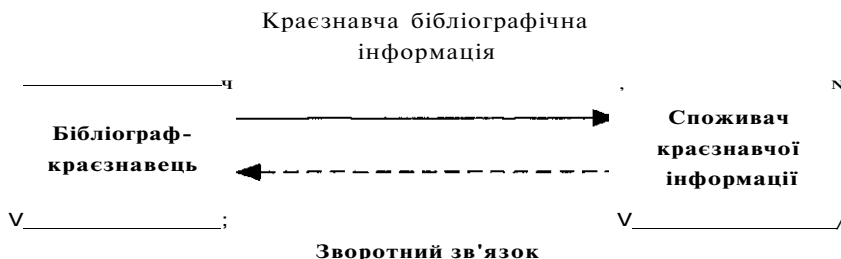

Рис. 6.7. Узагальнена структура процесу краєзнавчого бібліографічного інформування споживача

Тут головну роль відіграє *зворотний зв'язок* від споживача до бібліографа, що має свідчити про релевантність або пертинентність КБІ. Важливо, щоб бібліографічне інформування з краєзнавства здійснювалося *регулярно* та *оперативно* й охоплювало нову краєзнавчу інформацію.

Розрізняють такі *види КБІС*:

- *індивідуальне* — бібліографічне інформування певного споживача інформації, що здійснюється з урахуванням його індивідуальних краєзнавчих інформаційних потреб;
- *групове* — бібліографічне інформування групи споживачів інформації, котрі об'єднуються у зв'язку з подібністю їх краєзнавчих інформаційних потреб;
- *масове* — бібліографічне інформування широкого кола споживачів з тематики, котра має особливу краєзнавчу значущість.

Виконання краєзнавчого бібліографічного інформування, як і довідково-бібліографічного обслуговування, може здійснюватися бібліотекою в традиційному чи електронному режимах, органічне поєднання котрих має найбільший ефект.

Краєзнавче бібліографічне обслуговування згідно з довготривалими або постійно діючими краєзнавчими запитами (окремих

споживачів і колективів) здійснюється у формах, притаманних бібліографічному інформуванню в цілому. Серед них слід назвати такі:

- *система вибіркового розповсюдження інформації* (система ВРІ) (головним чином як метод індивідуального КБІС);
- *сукупність різних форм і жанрів бібліографічних посібників і БД* у поєднанні з книжковими виставками, відкритими переглядами нових надходжень і т. ін. (головним чином як метод групового КБІС);
- *"День спеціаліста"*, коли використовують сукупність названих методів, що дає змогу віднести цю форму до комплексної форми групового бібліографічного інформування;
- *"День інформації"* — комплексний захід, що передбачає інформацію про нові надходження краєзнавчих і/або місцевих документів, включає виставку-перегляд, бібліографічний огляд найцінніших видань, може бути тематичним ("Місцева влада і бібліотека", "Місцевий примірник документів");
- бібліографічні бюлетені нових надходжень краєзнавчих і місцевих документів;
 - списки, покажчики;
 - картотеки;
 - виставки-перегляди;
 - усні бібліографічні огляди;
 - плакати;
 - повідомлення в засобах масової інформації — газетах, журналах, на телебаченні та радіо (головним чином як методи масового бібліографічного інформування).

Застосування загальних форм і методів бібліографічного інформування в бібліотечному краєзнавстві завжди передбачає наявність *краєзнавчого аспекту* в бібліографічній діяльності та забезпечує органічну єдність КБІС з усіма напрямками бібліографічного інформування, що здійснюють бібліотеки.

("лід зважати й на те, що ефективність КБІС значно підвищується • **П**: м умови його запровадження в межах проведення суто краєзнавчих заходів бібліотеки — "Дня краєзнавця", "Дня краєзнавчої інформації", "Краєзнавчих читань" і т. ін., що сприяє цілеспрямованому просуванню краєзнавчої бібліографічної інформації,

ресурсів, продуктів і послуг до своїх відвідувачів і віртуальних користувачів. При визначенні кола абонентів краєзнавчого бібліографічного інформування пріоритет мають представники органів регіональної та місцевої влади й управління; співробітники музеїв та архівів, науково-дослідних колективів; члени обласних, районних і міських відділень Спілки краєзнавців; одинаки краєзнавці-дослідники та краєзнавці-аматори; усі ті, для кого рідний край є об'єктом постійного вивчення. ОУНБ і ЦБС мають планомірно здійснювати інформаційне забезпечення краєзнавчого компонента в навчальному процесі загальноосвітніх і спеціальних навчальних закладів свого краю, працюючи в тісному контакті з учителями, викладачами і бібліотеками різних типів і видів регіону.

Краєзнавче бібліографічне інформування може проводитися бібліотекою на договірних засадах, фінансові надходження від якого мають спрямовуватися на розвиток КДБ і матеріальне заохочення співробітників краєзнавчих підрозділів.

Головною активно діючою стороною в процесі КДБО є *бібліограф-краєзнавець* відділу краєзнавства або обслуговування користувачів. У такому разі завдання бібліографа полягає в попередньому створенні краєзнавчого рекомендаційного бібліографічного посібника (КДБП), який може використовуватися як бібліотекарем, так і користувачем. Бібліограф надає користувачеві бібліографічну інформацію у вигляді КДБП або іншій формі під час усного спілкування. Відбувається обмін інформацією (краєзнавча комунікація), головною метою якого є *допомога* користувачеві зорієнтуватися в невідомих йому джерелах краєзнавчої інформації, виховання *інформаційної культури*, тобто вміння розібратися в краєзнавчих документах за допомогою КРБП та самостійно зробити вибір згідно зі своїми інтересами.

Запитання для самоконтролю

1. *Яка ознака є основною при виокремленні краєзнавчої бібліографії як виду бібліографії?*
2. *У чому полягає суть понять "краєзнавча бібліографія" і "краєзнавча бібліографічна діяльність"?*
3. *Які види бібліографії за територіально-змістовою ознакою ви знаєте? Як вони співвідносяться?*
4. *Якою є компонентна структура краєзнавчого довідково-бібліографічного апарату?*
5. *У чому виявляється специфіка бібліографування краєзнавчих і місцевих документів?*
6. *Яку роль відіграють нові інформаційні технології у виробництві інформаційних продуктів і послуг на базі краєзнавчої інформації? Охарактеризуйте специфіку краєзнавчих баз даних.*
7. *Назвіть види бібліографічного обслуговування з краєзнавства. Чим вони відрізняються один від одного?*
8. *У чому полягає специфіка довідково-бібліографічного обслуговування з краєзнавства?*
9. *Які види бібліографічного інформування користувачів з краєзнавства вам відомі? Поясніть їх особливості.*
10. *Як впливають комп'ютерні і телекомунікаційні технології на склад краєзнавчих ресурсів бібліотек?*

Розділ 7

ПОШИРЕННЯ КРАЄЗНАВЧИХ ЗНАНЬ

7.1. ПОПУЛЯРИЗАЦІЯ КРАЄЗНАВЧИХ ДОКУМЕНТІВ (ІНФОРМАЦІЇ, ЗНАНЬ)

Поширення краєзнавчих знань — один із важливих напрямів краєзнавчої діяльності бібліотеки.

Поширення краєзнавчих знань — це планомірна і цілеспрямована діяльність бібліотеки щодо поширення об'єктивних та достовірних знань про свій край у формі, доступній для жителів усього краю, відвідувачів бібліотеки. Воно здійснюється у двох головних напрямках:

- 1) *популяризація краєзнавчих документів, інформації та знань про край;*
- 2) *просування краєзнавчих ресурсів, продуктів і послуг бібліотеки.*

Поширення краєзнавчих знань передбачає:

- широку аудиторію, яка включає всіх жителів краю, реальних і віддалених користувачів;
- використання широкого спектра як універсальних способів рекомендації документів, так і таких, котрі спеціально призначаються для ознайомлення з життям краю та літературою про нього;

- синтез традиційних і новітніх форм поширення краєзнавчих знань;
- здійснення роботи як у бібліотеці, так і далеко за її межами;
- співпрацю й кооперацію з іншими установами, що поширюють краєзнавчі знання (музеями, архівами, інспекціями, відділами охорони пам'яток історії та культури, місцевими відділами Спілки краєзнавців, навчальними закладами та ін.).

Популяризація краєзнавчих документів, інформації та знань здійснюється за такими головними напрямками:

- рекомендація краєзнавчої документованої інформації в процесі обслуговування;
- організація та проведення масових заходів, передбачених переважно для жителів краю та відвідувачів бібліотеки (краєзнавчі конференції, читання і семінари, виставки краєзнавчих документів, зустрічі з краєзнавцями й авторами книг тощо);
- підготовка та видання наукових, навчальних, довідкових, популярних краєзнавчих матеріалів (бібліографічні посібники, дайджести матеріалів преси про певну територію; краєзнавчі словники й енциклопедії; путівники по території, окремих населених пунктах; літописи та хроніки місцевих подій);
- путівники, альманахи, збірки статей і матеріалів краєзнавчих конференцій; публікації праць краєзнавців і неопубліковані краєзнавчі документи; хрестоматії з історії краю; карти, комплекти листівок з видами місцевостей і населених пунктів своєї території та ін.;
- розміщення публікацій у ЗМІ, на веб-сайті, веб-порталі;
- створення комфортного інформаційного середовища, що забезпечує можливості самостійного отримання краєзнавчої інформації для своїх і віддалених користувачів. З цією метою бібліотека створює та підтримує краєзнавчий блок на своєму веб-сайті, а за відсутності доступу до Інтернету — на сайті іншої бібліотеки (ОУНБ та ін.), місцевої адміністрації тощо.

Електронне середовище дає змогу досягти одночасної презентації і краєзнавчих знань (документів, інформації), і результатів ІСДБ, тобто розкривати їх *системно*.

У складі краєзнавчого блоку на сайті ОУНБ і ЦБС містяться:

а) *інформація:*

- про краєзнавчі ресурси публічної бібліотеки (КДБА, фонди, колекції, рідкісні та цінні документи тощо);
- краєзнавчу діяльність публічної бібліотеки (послуги, правила й умови обслуговування, видання тощо);
- краєзнавчу діяльність інших бібліотек та установ краю, що мають значні краєзнавчі ресурси;
- діяльність регіональних (обласних, районних, міських) відділів Спілки краєзнавців, роботу громадських краєзнавчих об'єднань при бібліотеках.

б) *головні краєзнавчі ресурси публічної бібліотеки, а також регіону в електронній формі:*

- електронний краєзнавчий каталог;
- бібліографічні, фактографічні, повнотекстові та інші БД ("Календар знаменних і пам'ятних дат", "Видатні земляки" тощо);
- електронні версії найцінніших друкованих краєзнавчих і місцевих документів;
- бібліографічні та довідкові видання (стислий універсальний рекомендаційний список літератури про край, список місцевих періодичних видань, поточний покажчик місцевих неперіодичних видань, поточний покажчик краєзнавчої літератури, календар знаменних і пам'ятних дат, довідники, путівники);
- електронні версії або оригінал-макети видань, підготовлених публічною бібліотекою (монографії, матеріали наукових, науково-практичних конференцій, семінарів, тренінгів, бібліографічні покажчики, списки тощо);
- посилання на краєзнавчі ресурси за межами ОУНБ або ЦБС: найбільш значні та стабільні інтернет-ресурси, присвячені своїй території й регіону; сайти бібліотек та інших установ (адміністративних органів, архівів, музеїв, наукових установ і навчальних закладів) свого краю, на яких містяться краєзнавчі ресурси та інформація; створення на своїй базі веб-порталу електронних краєзнавчих ресурсів і продуктів бібліотек регіону.

Усі перелічені елементи створюють *систему* та пов'язані взаємними посиланнями. У філіалах, що спеціалізуються на обслуговуванні дітей та юнацтва, використовуються специфічні форми поширення краєзнавчих знань, притаманні дитячим та юнацьким бібліотекам.

Створення локальних комп'ютерних мереж, підключених до Інтернету, дає можливість здійснювати обмін краєзнавчою інформацією як за горизонталлю, так і за вертикаллю, тобто між окремими містами та районами, між містами та регіональними центрами, між регіонами і країною, між своєю країною та всіма країнами світу.

Важливим засобом популяризації краєзнавчих знань, організації локального та віддаленого доступу до них є *регіональний сервер**, який має статус офіційного джерела інформації про край у мережі Інтернет. Він входить до єдиного адресного простору Інтернету як загальнодоступний веб-сервер. Останній є сховищем відкритих краєзнавчих інформаційних ресурсів і засобом організації доступу до них користувачів мережі Інтернет. Для користувачів забезпечується однаковий, безплатний та необмежений доступ до всієї інформації сервера.

Розробкою й експлуатацією сервера забезпечується:

- створення позитивного іміджу регіону (краю) в країні та світі, надання інформації про економічний потенціал, культуру, ресурси тощо;
- доступ підприємств, установ та організацій до актуальних інформаційних ресурсів регіону з метою здійснення маркетингових або технологічних досліджень, для пошуку ринків збуту, вивчення інвестиційного потенціалу, розвитку бізнесу тощо;
- організація роботи регіональних і місцевих органів влади, поширення інформації, необхідної для їх діяльності;
- інформування громадськості про діяльність керівництва краю;
- створення краєзнавчого інформаційного ресурсу регіону;
- підвищення рівня інформатизації краєзнавчої діяльності бібліотек на основі технології Інтернету.

На базі регіонального веб-сервера слід підтримувати в стандартизованому форматі регіональні фрагменти загальнодержавних розподілених інформаційних ресурсів, зокрема: банку правової і інформації, банку статистичної інформації, реєстру юридичних осіб, реєстру фізичних осіб, довідника органів влади.

* Детальніше про регіональний веб-портал див. у відповідному розділі.

Можливими розділами регіонального сервера є (М.І. Сенченко):

1. *"ІПК"* (інформаційний портрет краю) — містить головні оглядові дані про край (природа, історія, економіка, устрій, туристичні маршрути, стислий довідник).

2. *"Карта"* — оглядова інформація про міста, райони, населені пункти (географія, природа, історія, економіка, культура).

3. *"Партії"* — інформація про партії, громадські та релігійні організації краю. Структура може містити такі поля: назва, адреса, телефон, відомості про керівників, стислий виклад програмних завдань та ін.

4. *"Хроніка"* — містить повнотекстовий банк даних з оглядом матеріалів із засобів масової інформації (повні тексти, анотації, дайджести з регіональних і місцевих газет; моніторинг теле- та радіопрограм регіональних і місцевих компаній), повідомлення прес-служби голови адміністрації краю (області, району, міста), перелік запланованих заходів регіонального та місцевого значення (засідання, конференції, візити, виставки, концерти, змагання).

5. *"Культура"* — інформація про культуру та мистецтво краю. Розміщуються дані про музеї, архіви, бібліотеки, театри тощо; краєзнавча бібліографія, відомості про краєзнавчу діяльність бібліотек та інших установ; персональні дані про видатних діячів та уродженців краю.

6. *"Довідник"* — має структурований за тематичною ознакою телефонний довідник органів влади, місцевих підприємств, установ та організацій, готелів, магазинів, супермаркетів, театрів, вокзалів тощо.

7. *"Підприємства"* — банк даних (БНД) зберігає повний перелік юридичних осіб, зареєстрованих у краї. До структури БНД входить обмежений набір полів: назва, адреса, телефон, керівник, вид діяльності тощо.

8. *"Статистика"* — містить інформацію, що надається регіональними (місцевими) органами статистики.

9. *"Інвестиції"* — подається інформація про зареєстровані інвестиційні проекти: загальні відомості про підприємство, назва проекту, масштаби, умови інвестицій, плановий час окупності.

10. *"Виставка"* — банк даних містить інформацію про підприємства та їх продукцію, маркетингову інформацію та комерційні пропозиції.

11. "Ринок" — це електронний журнал пропозицій і кон'юнктури ринку (прайс-листи, реклама фірм, навчальних закладів тощо).

12. "Біржа праці" — зберігає інформацію про попит і пропозиції, а також відомості регіонального центру зайнятості.

Перелік розділів регіонального веб-сервера в процесі роботи може змінюватися, доповнюватися відповідно до специфіки краю, вивчення попиту на краєзнавчі ресурси. Розділи сервера залежно від їх функціонального призначення можуть реалізуватися у формі банку даних (через інтерфейс із сервером баз даних) або є у вигляді ієрархічної структури НТМБ-файлів.

7.2. КОМПЛЕКСНІ ЗАХОДИ ПОШИРЕННЯ КРАЄЗНАВЧИХ ЗНАНЬ

Популяризація краєзнавчих документів (інформації, знань) звичай здійснюється під час проведення інформаційної та масової роботи з використанням системи краєзнавчих каталогів і картотек та бібліографічних посібників, а також безпосередньо під час видачі краєзнавчих документів користувачам на абонементі та в читальних залах.

Бібліотеки популяризують краєзнавчі документи *універсальними бібліотечними засобами*, які виявилися найефективнішими саме в краєзнавчій роботі: книжкові виставки, огляди літератури, читацькі конференції, диспути, літературні вечори та ін.

Окрім універсальних засобів поширення краєзнавчих знань, бібліотечна практика виробила *специфічні заходи*, які спеціально призначені для ознайомлення з життям краю та виданнями про нього. Цій діяльності притаманні *комплексні форми* популяризації краєзнавчих документів, серед яких можна назвати: *краєзнавчі дні (тижні, місячники); краєзнавчі читання; читацькі конференції; презентації; диспути; "літературні вечори", зустрічі з відомими людьми краю, вченими, краєзнавцями, родинами; конкурси на кращого знавця краю; "гра-мандрівка" рідним краєм; клуби та об'єднання краєзнавців* та ін.

Звичай комплексні заходи бібліотеки проводять у співпраці з установами й організаціями, які здійснюють краєзнавчу ро-

боту. На таких заходах бібліотеки пропонують широку палітру своїх інформаційних краєзнавчих послуг.

Популярними серед користувачів бібліотеки є краєзнавчі дні (тижні, місячники), краєзнавчі читання, читацькі конференції, присвячені обговоренню краєзнавчих книг, дні краєзнавця тощо, тобто комплексні інформаційні заходи, призначені для широкої читацької аудиторії або ж певної групи користувачів, об'єднаних спільністю інтересів.

Краєзнавчі дні (тижні, місячники) і краєзнавчі читання — це споріднені комплексні інформаційні заходи, які призначені для широкої читацької аудиторії та характеризуються певною періодичністю проведення, що дає змогу користувачам систематично та послідовно: а) розширювати знання про край і б) набувати вмінь і навичок ефективного використання краєзнавчих ресурсів, продуктів і послуг, які надає бібліотека. Ці заходи плануються заздалегідь. У плані визначаються тематика кожного краєзнавчого читання, його мета; номенклатура інформаційних продуктів і послуг; читацька аудиторія, для якої захід призначений; термін проведення заходу; відповідальні за його проведення.

Кожний такий захід має на меті: поглиблення краєзнавчих знань користувачів; розширення кола читання літератури про рідний край, його історію, природні умови, економіку, культуру, відомих людей; залучення до бібліотеки найширшого кола користувачів; просування краєзнавчих ресурсів і послуг бібліотеки.

Програма кожного такого заходу передбачає доповідь (доповіді), виступи його учасників у диспутах та обговореннях, відповіді на запитання тощо.

Краєзнавчі дні (тижні, місячники) і краєзнавчі читання дають змогу популяризувати весь наявний арсенал краєзнавчих продуктів і послуг бібліотеки; застосовувати індивідуальні, групові та фронтальні (масові) форми обслуговування. Краєзнавчі дні проводяться на основі постійно діючої виставки-перегляду нових надходжень краєзнавчих документів. У цей день відбувається презентація веб-сторінки "Краєзнавство"; демонструється відеофільм про бібліотеку та її послуги; проводяться читацькі конференції, усні бібліографічні огляди, консультації, бесіди про краєзнавчі видання і краєзнавчу роботу бібліотеки в цілому; обговорення нових дослідницьких матеріалів; зустрічі з авто-

рами та редакторами краєзнавчих видань, місцевими видавництвами, місцевою адміністрацією, відомими земляками, краєзнавцями тощо. До дня краєзнавця, окрім книжкових виставок, організують виставки продукції місцевих підприємств, художників, зразків вишиванок та ін. Використовуються й інші форми і методи обслуговування користувачів з краєзнавства. Бібліотеки мають вивчати ефективність проведеного заходу шляхом аналізу попиту та видачі краєзнавчих документів відповідної тематики.

Краєзнавчі дні (тижні, місячники), а також краєзнавчі читання слід вважати головними комплексними заходами щодо поширення краєзнавчих знань, просування бібліотекою своїх основних краєзнавчих ресурсів, продуктів і послуг, які дають змогу об'єднати *в систему* всі наявні традиційні та новітні засоби і форми поширення краєзнавчих знань із залученням бібліотеки. Саме тому бібліотека докладает певних зусиль щодо висвітлення кожного такого заходу в місцевих періодичних виданнях, на радіо й телебаченні. Створюється також "Гостьова книга" на бібліотечному веб-сервері. Соціальна значущість проведеного краєзнавчого дня або ж краєзнавчого читання значно підвищується саме тоді, коли про результати його проведення відомо не лише з інформації, поданої співробітниками бібліотеки, але й користувачами бібліотеки — учасниками заходу.

Ефективними засобами поширення краєзнавчих знань і популяризації (просування) краєзнавчих ресурсів, продуктів і послуг бібліотеки все ще залишаються традиційні форми — книжкова виставка, бібліографічний огляд, читацька конференція, диспут, обговорення тем з питань краєзнавства. Ці форми органічно пов'язані між собою, можуть бути невід'ємними складовими комплексних заходів (проведення краєзнавчих днів, краєзнавчих читань, ювілею бібліотеки, дня міста тощо) або використовуватися як відносно самостійний захід.

Книжкова виставка була і залишається чи не найкращою бібліотечною формою популяризації краєзнавчих і місцевих документів. Нині кожна бібліотека застосовує цілу систему існування виставок, серед яких чільне місце посідають виставки краєзнавчого змісту.

Книжкова виставка — це публічна демонстрація спеціально підібраних і систематизованих творів друку та інших носіїв інформації, які рекомендуються користувачам бібліотеки для

огляду й ознайомлення. Кожна виставка вирішує своє конкретне завдання і має цілеспрямоване читацьке призначення. Користувачів приваблює можливість узяти з полицки й переглянути будь-який експонат виставки. Таке попереднє ознайомлення надає достатньо повне уявлення про зміст книги або іншого джерела інформації, дає можливість зрозуміти, чи варто його використати (прочитати).

Книжкові краєзнавчі виставки дуже різноманітні за своїм змістом, читацьким призначенням та іншими параметрами: постійно діючі універсальні, тематичні, нових надходжень, присвячені знаменним і пам'ятним датам тощо.

При підготовці книжкової виставки слід визначити головні *критерії*, за якими створюватиметься її експозиція:

- *за статусом* — самостійні й такі, що супроводжують масові заходи;
- *за змістом* — універсальні, галузеві, персональні;
- *за цільовим призначенням* — на допомогу в навчанні, для підвищення загальноосвітнього та загальнокультурного рівня, організації наукової діяльності та ін.;
- *за часом публікації документів і надходження їх до бібліотеки* — нових надходжень, видань за різні роки, забуті видання;
- *за місцем експонування* — розміщенні безпосередньо в бібліотеці або ж за її межами;
- *за повнотою розкриття фонду* — переглядові, локальні, поличні;
- *за видами документів* — книжкові, журнальні, газетні та ін.;
- *за конструктивними ознаками* — вітринні, стелажні, поличні, пересувні тощо;
- *за ступенем доступності* — безплатні (саме такими мають бути практично всі виставки) і платні (з приватних бібліотечних зібрань і музеїв).

Виставкова робота передбачає не тільки безпосередній показ книжок та інших краєзнавчих документів, але й використання багатьох елементів наочності, а саме: макетів, моделей, різноманітних предметів, символів, емблем, що стосуються тематики виставки. Для повного розкриття змісту поданих документів використовуються також ілюстративні матеріали (портрети, вишиванки, елементи декору), цитати, анотації.

Методика організації різних видів книжкових виставок, зокрема краєзнавчих, є подібною, хоча кожна з них має свої особливості і передбачає цілу низку послідовних технологічних дій:

- уточнення та визначення теми, цільового та читацького призначення;
- попереднє ознайомлення з темою;
- виявлення методичних рекомендацій, бібліографічних покажчиків за тематикою виставки;
- ознайомлення з методичними рекомендаціями та бібліографічними покажчиками;
- виявлення джерел з використанням ДВА, ресурсів Інтернету;
- підбір виявлених у фонді документів;
- ознайомлення з документами;
- відбір документів;
- групування відібраних документів;
- визначення структури виставки;
- формулювання заголовка, назв розділів, відбір цитат, ілюстрацій, предметних атрибутів;
- оформлення виставки;
- реклама виставки;
- докомплектування виставки;
- облік ефективності книжкової виставки.

Для популяризації краєзнавчих документів найчастіше використовують такі *види виставок*:

- *нових надходжень*;
- *тематичні*, різновидами котрих є: а) персональні; б) до знаменних дат.

На виставках *нових надходжень* рекламуються всі краєзнавчі документи, що надійшли до бібліотеки останнім часом за місцевим обов'язковим примірником та з інших джерел.

Тематичні виставки бувають різні за змістом. Найчастіше їх присвячують конкретній актуальній темі. У більшості бібліотек створюються комплексні довготривалі виставки, присвячені краю в цілому. Інколи вони мають такі заголовки: "Вивчай свій край", "Краю мій, — ти частка Батьківщини", "Чи знаєте ви своє місто?" тощо.

Персональні виставки присвячуються видатним діячам краю. Виставки *до знаменних дат* ознайомлюють читачів з документами, що присвячені ювілею, дню міста і т. ін.

Інтер'єр виставки прикрашають фотографії мальовничих куточків краю, цитати-вислови про рідний край видатних земляків — діячів минулого та сучасності, краєзнавчі ювілейні видання, путівники, довідники, буклети, бібліографічні покажчики тощо.

Бібліотечна практика багата на нові види виставок, серед яких: *виставки-діалоги*, *виставки-конкурси*, *виставки однієї книги*, *віртуальні виставки* та багато інших. Зокрема, *виставка однієї книги* передбачає створення, перш за все, її експозиції з такими складовими:

- бібліотечний плакат;
- головна книга й анотація до неї;
- цитата;
- допоміжні матеріали (книжки, фотографії, ілюстрації, статті з періодичних видань тощо).

До структури виставки входять дані про автора книги (журналу, статті), інші його твори, а також про історію створення книги. Композиція виставки будується від часткового до загального. Над виставкою розміщується плакат із написом: "Виставка однієї книги". В одній частині плаката розташовується збільшене зображення обкладинки книги, у другій — анотація до неї. Головну книгу, якій присвячується вся підбірка, необхідно виділити в центрі виставки. Решта матеріалів, які доповнюють і розкривають зміст книги, групуються в розділах виставки. Її також доповнюють рекомендаційними бібліографічними посібниками за тематикою експозиції. Головне завдання виставки однієї книги (журналу, статті) — привернути увагу читачів до нового видання і водночас викликати зацікавленість конкретною краєзнавчою темою, а також публікаціями місцевого краєзнавця тощо.

Серед нових видів виставок краєзнавчих документів особливий інтерес викликають *віртуальні книжкові виставки*, які містяться на веб-сайті бібліотеки. Кожна віртуальна виставка має свою специфіку. Одні складаються з кількох розділів, причому кожен з них відкривається ілюстрацією (портретом, малюнком, аквареллю тощо), інші присвячуються декільком окремим виданням. У виставці, присвяченій певній особі, подають-

є ілюстрації з книг, цитати з публікацій та відгуки користувачів. Перевага таких виставок полягає у можливості використати мультимедійні технології — звук, відео- та кінофільм, а також технології "сторінки, що гортаються". На кожному веб-сайті бібліотеки має бути рубрика "Новинка" з інформацією про останні найцікавіші виставки, а також архів, де зберігаються відомості про найзначніші експозиції останніх років.

Традиційною формою популяризації краєзнавчих документів є *бібліографічний огляд* — узагальнена характеристика декількох творів, об'єднаних за темою, жанром, належністю одному або групі авторів тощо. Бібліографічний огляд за викладом подібний до статті, конкретні дані про твори друку наводяться в примітках або після огляду. Іноді бібліографічним оглядом називають бесіду про книги, тобто послідовну характеристику декількох книг.

З метою ознайомлення користувачів бібліотеки з краєзнавчими документами в ОУНБ здебільшого проводяться *огляди нових надходжень, тематичні та огляди-екскурсії* по краєзнавчих фондах або по окремих його частинах.

У бібліотечній практиці використовують також інші види оглядів, а саме: огляд краєзнавчих видань, які незаслужено забуті; огляд періодичних видань місцевого друку, де містяться краєзнавчі матеріали; огляд нових публікацій про край тощо.

Підготовка огляду має свою методику та послідовні етапи. Зокрема, *тематичний* огляд передбачає таку послідовність:

- вибір теми та читацького призначення;
- попереднє ознайомлення з темою і документами, які є в бібліотеці;
- відбір документів;
- вивчення документів;
- підготовка тексту або тез огляду;
- реклама огляду;
- проведення огляду;
- вивчення ефективності огляду.

Перший етап підготовки тематичного огляду передбачає вибір теми та визначення читацького призначення. Найчастіше такий огляд присвячується знаменним датам у житті краю, видатним його діячам тощо. Для попереднього ознайомлення з темою огляду використовують наявні в бібліотеці документи

(підручники, енциклопедії, словники, путівники та інші довідкові видання). У процесі відбору з'ясовують, які саме документи слід запропонувати користувачам для огляду. З цією метою також переглядаються критичні статті, рецензії, бібліографічні посібники тощо; визначається кількість документів для огляду. Вивчення змісту документів, відібраних для огляду, дає змогу професійно та яскраво розповісти про них, а також зацікавити ними користувачів.

Запорукою успішного проведення огляду є підготовка тексту або його тез. Необхідно написати текст повністю, відредагувати його, обговорити з колегами та фахівцями-краєзнавцями. Текст потрібно добре знати і не читати його, а вести розповідь. Текст огляду складається з трьох частин: 1) вступу, де визначають проблеми, актуальність і значення теми; 2) характеристики документів, яка починається з повідомлення про авторів книг, про їх назви і дати опублікування; розкривається художня та наукова цінність документів; представлені книги характеризують у логічній послідовності або за принципом від загального до часткового; 3) заключної частини, де містяться рекомендації читачам щодо використання поданих краєзнавчих документів для задоволення їх інформаційних потреб.

Ефективність огляду значно підвищується, якщо його проводять разом із іншими бібліотечними формами популяризації краєзнавчих документів. Огляд зазвичай відбувається біля книжкових виставок, інколи він слугує окремим етапом проведення читачької конференції або краєзнавчого читання тощо.

Огляди рекламують у самій бібліотеці, а також через засоби масової інформації, Інтернет. У багатьох ОУНБ уже стало традицією проводити огляди на місцевому радіо й телебаченні, у передачах краєзнавчого змісту: "За народним календарем", "Криниця", "Мужай, прекрасна наша мова", "Перша столиця" тощо.

Широко використовують також *огляди краєзнавчого фонду* або окремих його частин, які супроводжуються екскурсією до книгосховища. Такі огляди потребують досконалого знання фонду (як нових надходжень, так і документів за минулі роки). Під час огляду фахівець зупиняється на цікавих фактах з історії створення краєзнавчих зібрань, зокрема, рідкісних, місцевих періодичних видань, довідкових матеріалів та ін. Такі огляди-екскурсії є ефективною формою популяризації краєзнавчих документів, що зберігаються у фондах ОУНБ.

Останнім часом тексти оглядів розміщують також у віртуальному просторі на веб-сторінках бібліотек. Отже, вони стають доступними для широкого кола користувачів.

Ефективним традиційним засобом поширення краєзнавчих знань є *читацька конференція* — організоване колективне обговорення книг широкою читацькою аудиторією та обмін думками. Темою читацької конференції може бути обговорення однієї або декількох книг, об'єднаних серією, жанром, тематикою, творчістю одного письменника тощо. Основою для проведення читацької конференції може стати окрема цікава публікація або цикл статей краєзнавчого змісту, опублікованих у місцевій пресі, а також полеміка, яку організувала редакція місцевого радіо чи телебачення.

В організації читацької конференції умовно виділяють три етапи: *підготовка до обговорення; публічне обговорення книги* (або кількох видань); *підбиття підсумків*. Підготовка читацької конференції передбачає:

- вибір теми або книги для обговорення;
- заходи до підготовки конференції;
- збільшення кількості примірників книги, за якою проводитиметься конференція;
- розповсюдження примірників книги серед учасників конференції;
- збирання відгуків про книгу і випуск дайджесту з відгуками;
- організація консультацій для тих, хто виступатиме;
- призначення головуючого на конференції;
- підготовка переліку питань для обговорення;
- підготовка приміщення для проведення конференції;
- реклама.

Публічне обговорення зазвичай розпочинається коротким вступним словом, у якому повідомляється про головні заходи, що передували читацькій конференції, а саме: виставки, огляди, перегляди літератури та ін. Далі стисло характеризується обрана тема (книга), її значення у творчості автора. Повідомляються також перелік питань, за якими відбудеться обговорення. Центральне місце належить виступам читачів. Важливо створити комфортну атмосферу для дискусії, постановки запитань та відповідей.

Під час *підбиття підсумків* головуєчий узагальнює та доповнює виступи учасників конференції.

Відповідальним масовим заходом, який сприяє поширенню краєзнавчих знань і популяризації краєзнавчих ресурсів, продуктів і послуг не лише публічної бібліотеки, але й бібліотек інших типів і видів регіону (країни, світу) серед різних категорій користувачів, є краєзнавчі наукові і науково-практичні *конференції*. Вони можуть присвячуватися певним ювілейним датам, актуальним питанням місцевого життя, окремим особам, рідкісним і цінним краєзнавчим книгам та ін. Їх тематика може пов'язуватися із загальноукраїнською проблематикою — українознавством. Заздалегідь призначається оргкомітет, розробляється програма, визначаються секції до головної проблематики, коло основних доповідачів, організовується книжкова виставка та інші наочні експонати за тематикою конференції. Після підбиття підсумків вивчається ефективність конференції: активність попиту на видання цієї тематики, збирання відгуків, зауважень, побажань тощо. Обов'язкова вимога — висвітлення результатів конференції в збірнику тез доповідей, у ЗМІ, в Інтернеті.

Часто використовують такий захід, як *конкурс на кращого читача* краєзнавчої книги (з подальшим захистом читацького формуляра). Учасників конкурсу заздалегідь орієнтують на читання певного кола краєзнавчих праць визначеної тематики ("коло краєзнавчого читання"). Визначаючи переможця, враховують не лише знання ним тексту твору, але і творчий підхід до прочитаного, уміння самостійно оцінювати зміст твору. При підбитті підсумків конкурсу, зазвичай, проводиться захист читацького формуляра — коло прочитаних краєзнавчих видань, кількість входжень на веб-сайт бібліотеки, принципи формування своєї власної бібліотеки, місце в ній краєзнавчої літератури тощо.

Одним із популярних краєзнавчих заходів є вікторина.

Краєзнавча вікторина (або вікторина знавців краю) — один із ігрових засобів поширення краєзнавчих знань. Вона передбачає наявність системи взаємопов'язаних запитань про край. Запитання передбачають знання певної інформації про край, а також знання джерел інформації, з яких можна здобути знання, що стимулює учасників вікторини до пошуку нової інформації, тобто відповіді. Це зумовлено тим, що звичайно відповіді на

запитання передбачають знання джерел краєзнавчої інформації: книг, статей, ресурсів Інтернету тощо. Рекомендація таких джерел здійснюється: 1) до проведення вікторини; 2) під час вікторини або після неї. Такий захід сприяє розвитку логічного мислення, передбачає елементи дослідницької діяльності, вміння працювати з краєзнавчими традиційними та електронними документами.

Одним із популярних і захоплюючих краєзнавчих засобів поєднання інтересу до краю з літературою про нього є *"гра-мандрівка"*. Алгоритм проведення цього заходу передбачає такі етапи:

- пропонується тема і розробляється маршрут "подорожі" (реальної або за сторінками книг);
- добираються відповідні видання, які рекомендуються всім, хто бажає взяти участь у заочній "подорожі". З читачами проводяться індивідуальні бесіди, для них складаються плани читання, організуються книжкові виставки, огляди літератури, вікторини, конкурси та ін.;
- на зустрічі учасники гри розповідають, що вони дізналися про цей маршрут, щоб і присутні в залі відчували себе учасниками походу. Для ілюстрації маршруту використовуються мультимедійні матеріали.

Гра супроводжується краєзнавчими вікторинами, виставками книг, географічних карт, фотографій, картин місцевих художників із зображенням місць, якими відбувається подорож. Якщо гра присвячується декільком маршрутам, між її учасниками розподіляються ділянки подорожі.

Пізнавальне та практичне значення такої гри багатопланове. Вона привертає увагу до різних сфер життя краю, його минулого та майбутнього; відкриває та популяризує нові туристичні маршрути; об'єднує любителів подорожувати; робить реальні подорожі краєм більш організованими, усвідомленими, підкріпленими документальними знаннями і досвідом.

Серед популярних краєзнавчих заходів — організація *творчого конкурсу з краєзнавства*, який передбачає, по-перше, мналіз опублікованих і неопублікованих документів про край; по-друге, збір нових відомостей про край у цілому або мікротопоніміки. Зокрема, може вивчатися історія церков, капличок, монастирів, діяльності священнослужителів і взагалі релігійні

сторінки з минулого краю (релігійне краєзнавство). Результатами такої діяльності можуть бути статті в місцевих періодичних виданнях, мальовничі альбоми-літописи свого краю, авторські веб-сторінки тощо.

Ознайомленню з історією краю, його традиціями сприяє робота *краєзнавчих клубів*, створених у бібліотеках. Тут проводять *краєзнавчі читання*; обговорюють книги та рукописи місцевих авторів, нові дослідницькі матеріали; заслуховують доповіді з проблем місцевої історії та культури; організують зустрічі з видатними земляками та відомими людьми; розглядають економічні, екологічні та соціальні проблеми області, краю, країни; відзначають ювілейні дати відомих краєзнавців, бібліотечних працівників тощо. Діяльність клубу відбувається у формі засідань або екскурсій, а іноді обидві форми поєднуються.

Одним із ефективних засобів поширення краєзнавчих знань є збирання відомостей про *родовід* села, селища, вулиці, установи, тієї чи іншої родини шляхом вивчення офіційних документів, періодичних видань, біографій, опитування місцевих жителів тощо. Результати пошуків відтворюються в матеріалах літописів сіл, міст, у яких зібрані документи, фотографії, відомості, записані зі слів старожиливі; у генеалогічному дереві, публікації статті тощо.

Зазвичай такий напрям діяльності об'єднують однією назвою — *"Мій родовід і край"*. Він стає особливо актуальним у зв'язку зі зростанням інтересу людей до пошуку своїх раніше втрачених коренів. Основою такої діяльності є збирання місцевими жителями (і не тільки) — часто за допомогою бібліотек — відомостей про своїх предків, визначення їхнього внеску в громадське та культурне життя краю і країни в цілому; реконструкція власних родоводів, вивчення історії родин. У зв'язку з цим посилюється інтерес до історичної та краєзнавчої літератури, особливо з генеалогії. Відроджується мистецтво складання родоводів, складаються поколінні розписи, генеалогічні дерева, влаштовуються родинні посиденьки тощо.

Поширенню краєзнавчих знань сприяє створення постійних *експозицій*, де представлені рідкісні краєзнавчі видання, вишиванки, нагороди прадідів, документи, старовинні книги та листівки з власних колекцій із зазначенням імен їх творців і власників. Часто саме фрагмент (вицвіла фотографія загиблого на війні брата, чоловіка або мізерні відомості про працівника пер

шої земської бібліотеки тощо) є відправною точкою для відтворення образу місцевої інтелігенції, її подвижницької та просвітницької діяльності. При цьому вибудовуються асоціативні зв'язки між діяльністю земства і нинішніх органів місцевого самоврядування; традицій масового святкування Різдва, Паски або Трійці та сучасних народних гулянь, які відновлюються з етнографічною скрупульозністю. Краєзнавчий імідж публічної бібліотеки посилюється її участю в ювілеях міста, села, видатних земляків тощо. Ці форми діяльності бібліотеки припустимі, якщо сприяють поширенню краєзнавчих документів, інформації та знань, просуванню краєзнавчих ресурсів, продуктів і послуг бібліотеки.

7.3. ПРОСУВАННЯ КРАЄЗНАВЧИХ РЕСУРСІВ, ПРОДУКТІВ І ПОСЛУГ БІБЛІОТЕКИ

Бібліотеки мають забезпечити затребуваність своїх краєзнавчих ресурсів, продуктів і послуг з боку користувачів через просування результатів краєзнавчої діяльності бібліотеки.

Просування результатів КДБ — це різні форми інформації, переконання користувачів або нагадування про послуги і продукцію бібліотеки з краєзнавства. Просування має *креативний* — творчий, цілеспрямований характер, який відрізняється пошуком і створенням нового. Цьому сприяє *бібліотечний маркетинг* — система заходів з вивчення ринку та формування попиту споживачів краєзнавчих ресурсів, продуктів, послуг, ідей, знань і т. ін.

Головними формами просування є *реклама, набліситі, персональний продаж, стимулювання збуту краєзнавчої продукції і послуг бібліотеки.*

Головними завданнями просування краєзнавчих ресурсів, продуктів і послуг бібліотеки є:

- *формування позитивного іміджу* публічної бібліотеки у свідомості населення, спонсорів, представників регіональних (місцевих) органів влади й управління, громадських організацій тощо;

- *інформування* про багатство краєзнавчого фонду, різноманітність краєзнавчої продукції та послуг, переконання користувачів скористатися ними.

Позитивний образ (імідж) місцевої публічної бібліотеки формується насамперед якістю обслуговування користувачів, краєзнавчих ресурсів, продуктів і послуг, які їм надаються. Однак це не виключає необхідності цілеспрямованої роботи щодо просування результатів краєзнавчої діяльності.

Однією з найдієвіших та найефективніших форм просування краєзнавчих ресурсів, продуктів і послуг бібліотеки є *реклама* — інформація про публічну бібліотеку, її послуги та продукцію з краєзнавства з метою повідомлення про неї реальних і потенційних користувачів і стимулювання попиту на ці послуги і продукти. До її функцій входить формування попиту на краєзнавчі ресурси, послуги і продукцію бібліотеки та популяризація нових краєзнавчих бібліотечно-інформаційних послуг. Рекламу покликано надати відомості про споживчі властивості послуг, їх адресність, призначення, умови отримання, використання тощо. Її мета — підвищити популярність бібліотеки — центру бібліотечного краєзнавства — та попит на її краєзнавчі ресурси, продукти та послуги.

Рекламна діяльність публічної бібліотеки щодо просування краєзнавчих ресурсів, продуктів і послуг здійснюється за загальними правилами. Бібліотека використовує різні форми і види реклами: *масову* (розраховану на широкі кола користувачів), *групову* (орієнтовану на певний сегмент споживчого ринку), *персональну* (розраховану на індивідуального споживача); *адресну*, яка інформує населення про місцеву публічну бібліотеку, місце її розташування, режим роботи) та *престижну* (спрямовану на створення в користувачів уявлення про МПБ як про надійного, високопрофесіонального партнера).

Найефективнішими в рекламній діяльності центральних публічних бібліотек (ОУНБ і ЦБ ЦБС) є такі види реклами: телефонна та поштова, реклама в місцевих газетах, на радіо й телебаченні, відеорекламу, друкована реклама, інтернет-реклама. Використовується як зовнішня, так і внутрішня реклама. Найрезультативнішою є місцева реклама, хоча це й не виключає можливості її поширення до масштабів регіону, країни, світового рівня.

Засоби *телефонної та поштової* реклами публічні бібліотеки застосовують у певних ситуаціях: телефонну — для оперативних повідомлень, а поштову, за допомогою якої розсилають рекламні повідомлення, — для інформування певної групи споживачів або можливих ділових партнерів, спонсорів. Ділові листи розсилають залежно від цільового призначення до різних установ та організацій, місцевих газет, на радіо, телебачення, діячам науки, культури, краєзнавцям. Виконуючи суто функціональні завдання, вони відіграють роль прихованої реклами, оскільки містять конкретні відомості про бібліотеку.

Значну увагу бібліотеки приділяють співпраці з місцевими друкованими органами, радіо, телебаченням, що забезпечує планомірний комунікативний зв'язок між бібліотекою та споживачами краєзнавчої інформації. Активно використовуються можливості Інтернету.

Реклама в пресі — це рекламні оголошення, статті, репортажі, огляди. Для просування до користувачів краєзнавчих ресурсів, продуктів і послуг публікації розміщують у місцевих газетах, часописах, різних довідниках.

Радіо й телереклама є найбільш масовою за охопленням споживачів. Бібліотека готує радіооб'яви, радіоролики, різні краєзнавчі радіожурнали, читання, рекламні репортажі в програмах "Новини", "Радіо-факт" та ін., де висвітлюються краєзнавчі заходи, які вже відбулися або намічаються для проведення, а також презентації нових книг тощо.

Важливою формою реклами є розкриття багатства краєзнавчих фондів бібліотеки за допомогою книжкових виставок (тематичних і присвячених знаменним датам у житті краю), вистанок-переглядів, фотовиставок. Причому виставки демонструються як безпосередньо в бібліотеці, так і поза її межами, а також разом з іншими бібліотеками й організаціями.

Ефективним засобом рекламної діяльності є *аудіовізуальна* реклама. Суттєвими перевагами відеофільмів є більш оперативність; виробництво, можливості виразних спецефектів, а також зручність у демонстрації. До створення аматорських відеофільмів аалучаються читачі бібліотеки, що посилює почуття їхньої співпричетності до краєзнавчих подій. Відеофільми часто присвячують ювілею бібліотеки, фіксації краєзнавчих заходів тощо.

Друкована реклама (листівки, афіші, буклети, проспекти, каталоги, довідники-путівники, бібліографічні посібники) дає змогу публічній бібліотеці вибірково розкривати краєзнавчі

документні, інформаційні та когнітивні можливості, наголосити на своїй унікальності. Так, закладка може містити довідкову інформацію про краєзнавчий фонд бібліотеки, режим роботи краєзнавчого відділу, місце його розташування, адресні реквізити. Велику роль відіграють плакати й афіші, які рекламують книгу, бібліотеку та її послуги, види діяльності, що надають допомогу в засвоєнні краєзнавчих знань. Буклети та проспекти є поширеними засобами друкованої реклами, що використовуються бібліотекою.

Зовнішня реклама розглядається як сукупність засобів стабільного територіального розміщення відомостей про бібліотеку, її краєзнавчі можливості, що мають викликати зацікавленість населення. Найголовніший засіб зовнішньої реклами — це *зовнішній вигляд будівлі бібліотеки*, його архітектура; дошка з датою створення бібліотеки й ім'ям її засновника; вивіска про режим роботи бібліотеки та перелік краєзнавчих послуг, які вона надає; покажчики відділів, зокрема й краєзнавчого; рекламно-інформаційні стенди*.

Реклама краєзнавчої діяльності бібліотеки створюється також через рекламу найкваліфікованіших працівників краєзнавчих відділів, бібліотекознавців і бібліографів, які зробили суттєвий внесок у розвиток теорії та практики бібліотечного краєзнавства в Україні. Серед засобів реклами слід назвати: інформацію про нагородження бібліотечних працівників за істотний внесок у розвиток краєзнавства, бібліотечного краєзнавства; проведення ювілейних наукових або науково-практичних конференцій, присвячених ювілейним датам публічної бібліотеки або відомим вітчизняним ученим у галузі бібліотечного краєзнавства, краєзнавчої бібліографії тощо; створення бібліографічних покажчиків до ювілеїв учених і практиків, наукова чи практична діяльність котрих пов'язана з бібліотечним краєзнавством; видання довідників типу "Українські краєзнавці", "Хто є хто в бібліотечному краєзнавстві" тощо.

Важливим засобом прихованої реклами публічної бібліотеки та результатів її краєзнавчої діяльності є співпраця бібліотекарів як консультантів, викладачів за межами бібліотеки, а також їхня участь у наукових і науково-практичних конференціях, семінарах, нарадах регіонального, державного та міжнародно-

Детальніше про це див. у розд. 9.

го рівнів. Цьому сприяє кількість і якість публікацій співробітників краєзнавчих відділів тощо.

Інтернет-реклама бібліотеки, її краєзнавчих ресурсів, продуктів і послуг — це відносно новий засіб просування результатів інтелектуальної діяльності бібліотеки з краєзнавства. На своєму веб-сайті міститься інформація про історію виникнення бібліотеки, зміст фондів, її колекції, виставки, електронні ресурси, реквізити, режим роботи, можливості використання електронного краєзнавчого каталогу та ін. Краєзнавчий аспект діяльності на веб-сайті бібліотеки зазвичай відтворюється на спеціальній сторінці "Краєзнавство" та є засобом просування краєзнавчих ресурсів, продуктів і послуг не лише до своїх, але й до сторонніх користувачів.

7.4. ПРЕСТИЖНА РЕКЛАМА В КРАЄЗНАВЧІЙ ДІЯЛЬНОСТІ БІБЛІОТЕКИ

Ефективною формою поширення краєзнавчих знань і просування краєзнавчих продуктів і послуг бібліотеки є *престижна реклама*. Саме вона дає змогу сформувавши в користувачів уявлення про публічну бібліотеку як надійного, загальнодоступного й високопрофесіонального партнера, здатного повно й оперативно задовольнити потребу в знаннях про рідний край. Престижна реклама є інструментом *бібліотечного маркетингу*, складовою *пабліситі* — діяльності щодо популяризації бібліотеки, надання відомостей про її краєзнавчу діяльність.

Особливо ефективною в бібліотечному краєзнавстві є *корпоративна* (престижна, іміджева) *реклама* — комплекс маркетингових комунікацій, що, окрім суто рекламних методів, включають також методи паблік рилейшнз та внутрішнього маркетингу (організаційної культури). Іміджева реклама має підкреслювати позитивні якості та приховувати недоліки бібліотеки. Іюна завжди чітко орієнтована на певну ситуацію.

Своєрідною точкою відліку для початку інтенсивної рекламної кампанії з метою популяризації краєзнавчої діяльності може бути *ювілей* бібліотеки або *ювілей (день) міста* (села, селища), оскільки МПБ є частиною його інфраструктури.

Престижна реклама не повинна зводитися до окремих навіть найяскравіших та виграшних елементів — афіш, буклетів, фірмових знаків і т. ін. Реклама — це спосіб мислення, основу якого становлять змінені останнім часом уявлення про сучасну МПБ у цілому та її краєзнавчу діяльність, зокрема.

До ювілею бібліотеки розробляють спеціальну *рекламну кампанію*. Вона має відобразити взаємовплив таких чинників: престиж бібліотеки, престиж краєзнавства, престиж місцевої влади, престиж області (міста, району, села, селища), престиж місцевої публічної бібліотеки.

Престижна реклама передбачає активне залучення до її проведення місцевих жителів, користувачів бібліотеки — до процесів підготовки та проведення ювілейних урочистостей: не стільки як користувачів, скільки як друзів і партнерів (ювілейний захід не для користувачів, а разом з ними). Участь користувачів у ювілейних урочистостях бібліотеки може бути різноманітною: від спонсорської допомоги до безпосередньої участі в масових заходах. Важливого значення при цьому набувають організаційна культура самої бібліотеки, стимулювання творчої активності її співробітників, розуміння ними мети заходу, своїх завдань і обов'язків.

Головною метою ювілейного заходу є формування в громадській свідомості *привабливого образу (іміджу) МПБ — центру бібліотечного краєзнавства*.

Для реалізації накресленої мети необхідно вирішити такі завдання:

- усвідомлення (аналіз) історичного шляху бібліотеки та перспектив її розвитку;
- удосконалення маркетингової служби бібліотеки в цілому та рекламної діяльності зокрема;
- сегментування ринку бібліотечною рекламою в регіоні;
- визначення форм і методів впливу на виділені групи реальных і потенційних користувачів краєзнавчих ресурсів, продуктів і послуг бібліотеки; зміцнення організаційної культури бібліотеки (тобто вдосконалення внутрішнього маркетингу);
- налагодження прямих контактів з місцевою спільнотою в цілому та користувачами бібліотеки зокрема.

Особливістю рекламно-інформаційного забезпечення ювілею місцевої публічної бібліотеки (ОУНБ або ЦБ ЦБС) є його *системність* (комплексність). Краєзнавчий аспект відіграє системою

творювальну роль і виявляється у двох головних напрямках: а) як наскрізна ідея, що пронизує ювілейний захід; б) як головна частина ювілейного проекту. У ньому мають бути всі головні комунікації бібліотечного маркетингу: паблік рилейшнз, пабліситі, реклама. Саме системний підхід дає змогу відзначити ювілей з максимальною ефективністю при мінімальних витратах.

Для розробки й реалізації *ювілейного проекту* на базі сектору маркетингу організовується *проектна група* (проекту надається конкретна назва). Керівництво групою здійснює директор бібліотеки, а координацію — заступник директора (головний бібліотекар), який відповідає за підготовку ювілейного заходу.

Проектна група звичайно складається з чотирьох — п'яти осіб: маркетолога, рекламиста, спеціаліста "паблік рилейшнз", завідувача відділу (сектору) краєзнавства, котрі мають право для реалізації своїх завдань формувати тимчасові творчі колективи із співробітників різних підрозділів бібліотеки.

Завдання маркетолога полягає у визначенні цільових груп дії, тобто він має відповісти на запитання: "нащо і кому" адресується реклама. PR-фахівець визначає спрямованість роботи зі ЗМІ та користувачами бібліотеки, тобто відповідає на запитання "що сказати". Рекламист визначає, які засоби та методи реклами доцільно використати для вирішення поставлених завдань, тобто відповідає на запитання: "як сказати". Завідувач краєзнавчого відділу (сектору) забезпечує змістовий напрям реклами, тобто відповідає на запитання: "в чому полягає корисність бібліотеки для місцевої спільноти".

Ювілейний проект зазвичай передбачає два етапи: 1) *підготовчий*; 2) *реалізаційний*.

Головна мета *підготовчого етапу* полягає в розробці рекламної кампанії. До нього входять:

- розробка загальних принципів рекламної кампанії (головна ідея — "бібліотека — краю", "бібліотека — місцевій спільноті", "бібліотека — центр бібліотечного краєзнавства" тощо);
- розробка принципів включення ювілейної тематики до фірмового стилю бібліотеки;
- підготовка та проведення маркетингових досліджень з краєзнавства;
- формування фактографічної рекламно-інформаційної бази даних з історії та сучасної (зокрема краєзнавчої) діяльності бібліотеки.

На другому, *реалізаційному*, етапі передбачається реалізація таких заходів:

- виготовлення сувенірної продукції (ювілейний фірмовий блок), що передбачає як обов'язковий елемент краєзнавчий аспект (символ);
- виготовлення зовнішньої реклами;
- підготовка та видання ювілейних видань (буклета, тез ювілейної конференції тощо), створення відеофільму або компакт-диску, присвяченого діяльності бібліотеки, оновлення бібліотечного сайту тощо;
- створення постійно діючої виставки-діалогу "Бібліотечне краєзнавство вчора, сьогодні та завтра";
- створення та публікація циклу історичних нарисів про бібліотеку — статей, монографій про краєзнавчу діяльність бібліотеки тощо;
- створення або оновлення веб-сторінки МПБ "Краєзнавство", відкриття гостьової книги-чату "Бібліотека — це ми!", "Бібліотека — краю";
- видання та презентація професійного альманаху (журналу, збірки): "XXI: нове століття бібліотеки", "Бібліотека в житті краю" тощо;
- організація та проведення циклу краєзнавчих читань;
- організація та проведення підсумкової ювілейної науково-практичної конференції;
- урочистий вечір із запрошенням губернатора (мера), інших представників місцевої влади, опікунської ради, друзів бібліотеки з числа видатних земляків, учених, краєзнавців, кращих користувачів бібліотеки — місцевих жителів тощо.

Рівень фінансової та матеріально-технічної підтримки ювілейного проекту багато в чому залежить від професійного вміння бібліотечних фахівців налагодити тісні контакти з губернатором (мером), органами регіонального та місцевого самоврядування, місцевими меценатами та спонсорами, місцевою спільнотою в цілому. МПБ має постійно та цілеспрямовано здійснювати роботу щодо підвищення іміджу бібліотеки, доведення соціальної значущості краєзнавчої діяльності в документно-інформаційному забезпеченні ефективного розвитку всіх напрямів **11** життєдіяльності краю.

Для оцінювання ефективності рекламної кампанії після завершення ювілейних заходів здійснюється маркетингове дослі

дження, а також аналітичний огляд публікацій у періодичній пресі, публікація дайджесту "Про бібліотеку пишуть...", "Віват, бібліотека!" тощо.

Після ювілейних заходів важливо продовжувати розвиток престижної реклами в діяльності бібліотеки, спрямовувати її на популяризацію краєзнавчих ресурсів, продуктів і послуг бібліотеки, відповідальної за формування документальної регіональної (місцевої) пам'яті як важливої частини реалізації регіональними (місцевими) бібліотеками національної та всесвітньої програм щодо створення документальної пам'яті регіону, країни, світу. Реклама оптимізує впливає на управління КДБ, згуртовує всі підрозділи бібліотеки, підвищує відповідальність бібліотечних працівників за виконання своїх професійних обов'язків, створює позитивний імідж МПБ, навчає мислити стратегічно й інноваційно, збільшує її шанси щодо підвищення фінансової та матеріально-технічної підтримки КДБ зі сторони органів місцевого самоврядування та місцевої спільноти, що зрештою підвищує якість обслуговування користувачів з краєзнавства.

7.5. ЗВ'ЯЗКИ З ГРОМАДСЬКІСТЮ В КОНТЕКСТІ БІБЛІОТЕЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА

У формуванні думки про високу репутацію загальнодоступної публічної бібліотеки як центру бібліотечного краєзнавства важливе місце належить *громадськості — місцевим жителям* (споживачам і користувачам бібліотеки).

Імідж бібліотеки (певною мірою й матеріально-технічне благополуччя) багато в чому залежить від визнання її авторитету місцевою спільнотою, органами місцевої влади, громадськими організаціями, ЗМІ, місцевими підприємствами, установами, організаціями, зокрема видавництвами, книготорговельними організаціями, бібліотеками, музеями, архівами, інформаційними центрами тощо. Це визначає особливу значущість у поширенні краєзнавчих знань і просуванні краєзнавчих продуктів та послуг бібліотеки паблік рилейшнз (англ. *public relations — PR*) діяльності щодо встановлення зв'язків із громадськістю.

Для планомірного та цілеспрямованого формування позитивного образу, створення атмосфери взаєморозуміння між бібліо-

текою і її оточенням МПБ використовує всі головні засоби та можливості РК. Найефективнішими є:

- налагодження безпосередніх тісних контактів з територіальною спільнотою;
- збирання, відбір, аналіз та використання зовнішньої інформації про краєзнавчу діяльність бібліотеки, а також виробництво своєї власної.

Перший напрям РК — налагодження безпосередніх тісних контактів з територіальною спільнотою — передбачає залучення користувачів та місцевого населення до активного використання краєзнавчих ресурсів, продуктів і послуг бібліотеки, участі в масових краєзнавчих заходах тощо. Ефективним засобом публіцистики є співпраця з органами місцевого самоврядування; установами культури, науки, освіти; видавництвами, книготорговельними організаціями, бібліотеками, музеями, архівами, інформаційними центрами; ЗМІ; впливовими людьми — діячами культури і науки; політиками; керівниками місцевих підприємств, установ, організацій, бізнесменами тощо. Такі контакти взаємовигідні. Бібліотека підвищує свій імідж, розширює контингент своїх друзів, користувачів, має можливість лобювати свої інтереси; поліпшити фінансове та матеріальне становище завдяки меценатам, спонсорам, опікунам. Територіальна ж спільнота теж має користь, яка виявляється в повному й оперативному задоволенні своїх інформаційних потреб у пізнанні краю.

Другий напрям РК — збирання, аналіз і поширення інформації про краєзнавчу діяльність бібліотеки — передбачає, поперше, відстеження, збирання, аналіз друкованих та електронних відомостей про бібліотеку через *прес-кліппінг*, або *моніторинг преси*. Її результатом є підбір матеріалів про бібліотеку, виявлених у періодичних виданнях, Інтернеті. На їх базі може складатися *дайджест про бібліотеку* — підбір фрагментів текстів багатьох документів (цитати, витяги, статті тощо). На основі аналізу отриманих даних, думок, суджень визначається рейтинг бібліотеки, розробляється система заходів, які дають змогу збільшити популярність загальнодоступної публічної бібліотеки як центру бібліотечного краєзнавства, підвищити якість і культуру обслуговування користувачів тощо.

По-друге, разом з обробкою інформації із зовнішнього світу бібліотекарі виробляють також власну інформацію, популяри-

зуючи свої краєзнавчі ресурси, продукти і послуги за допомогою різних засобів і методів: публікацій, веб-сайтів, публічних виступів, прес-конференцій, брифінгів, інтерв'ю, виставок, прес-релізів тощо. Одним із найрезультативніших засобів у технологіях публікації рилейшнз для організації відносин бібліотеки з громадськістю є інтернет-сайти та ЗМІ. Взаємна довіра сторін у РК — основа розвитку рівноправних партнерських відносин між бібліотекою та територіальною громадою.

Запитання для самоконтролю

1. *Наведіть визначення поняття "поширення краєзнавчих знань". Які основні напрями поширення краєзнавчих знань вам відомі?*
2. *Перелічіть відомі вам напрями популяризації краєзнавчих документів, інформації та знань. Який з них ви вважаєте найефективнішим і чому?*
3. *Перелічіть відомі вам напрями просування краєзнавчих ресурсів, продуктів і послуг бібліотеки. Який із них ви вважаєте найефективнішим і чому?*
4. *Які стратегії презентації краєзнавчих ресурсів, продуктів і послуг на сайті ОУНБ і ЦБС, на вашу думку, є найефективнішими і чому?*
5. *Які функції реклами вам відомі? Чим реклама відрізняється від популяризації і поширення краєзнавчих знань?*
6. *Які зміни в поширенні краєзнавчих знань відбувалися в останні роки? Чим це зумовлено?*
7. *Які основні вимоги висуваються до створення регіонального веб-серверу?*
8. *Які переваги і недоліки мають друковані й електронні ласоби просування краєзнавчих ресурсів, продуктів і послуг бібліотеки?*
9. *Що таке позитивний імідж публічної бібліотеки? Якими є його складові?*
10. *У чому полягає специфіка змісту й організації ювілейного проекту місцевої публічної бібліотеки?*

Розділ 8

КАДРОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ БІБЛІОТЕЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА

8.1. БІБЛІОТЕКАР-КРАЄЗНАВЕЦЬ ЯК ТИП БІБЛІОТЕЧНОЇ ПРОФЕСІЇ

Успіх краєзнавчої діяльності бібліотек багато в чому залежить від їх кадрового потенціалу. Публічні бібліотеки (дитячі, юнацькі, для дорослих, загальновікові) потребують кваліфікованих фахівців-краєзнавців.

Бібліотечний персонал — центральна ланка краєзнавчої діяльності, і від рівня його професійних знань, умінь і навичок у галузі бібліотечного краєзнавства й особистісних якостей значною мірою залежать ефективність та соціальна віддача краєзнавчої сфери бібліотечної діяльності.

Краєзнавча *орієнтація* в бібліотечній професії набуває характеру об'єктивної закономірності. Така орієнтація зумовлена тим, що *краєзнавчий підхід* за умов функціонування загальнодоступних публічних бібліотек регіонального та місцевого рівнів (**а** це переважна більшість бібліотек країни) стає *принципом і методом діяльності*. Інфраструктурний характер **краєзнавчої** діяльності, формування бібліотечної політики на місцях, перорієнтація регіональних і місцевих публічних бібліотек на свій власний край та задоволення краєзнавчих інформаційних потреб своїх і сторонніх користувачів, **а** також затвердження **Б** як центрів бібліотечного краєзнавства — усе це приводить до

того, що кожний співробітник бібліотеки незалежно від конкретної сфери діяльності та посади, яку він обіймає, має володіти теоретико-методологічними, методичними, технологічними й організаційними засадами бібліотечного краєзнавства.

Опанування системою краєзнавчих знань необхідне для всіх випускників бібліотечно-інформаційних факультетів (відділень) коледжів і вищих навчальних закладів культури I—II і III—IV рівнів акредитації, здатних ефективно діяти за умов демократизації й інформатизації України. Окрім того, конче необхідно налагодити безперервну фахову підготовку, перепідготовку та підвищення кваліфікації бібліотекарів і бібліографів у системі ітислядипломної освіти, на курсах підвищення кваліфікації.

Поки що не розроблена професіограма бібліотекаря (бібліографа)-краєзнавця, остаточно не визначені його особистісні та професіональні якості. Є нечисленні публікації О.С. Алексеевої, І.М. Кушнарєнко та ін., що присвячуються краєзнавчій підготовці бібліотечно-бібліографічних кадрів.

Бібліотекар (бібліограф)-краєзнавець — це тип бібліотечної професії, який поєднує наявність не однієї, а сукупності професійних та особистісних якостей фахівця. Професіональне кредо бібліотекаря (бібліографа)-краєзнавця — це любов до свого краю, глибокі знання в галузі бібліотечного краєзнавства та краєзнавчої діяльності бібліотеки. Його характеризують комунікабельність, контактність, широка ерудиція, скрупульозність, дбайливість у роботі тощо.

Бібліотекар-бібліограф незалежно від ділянки роботи та посади, яку він обіймає, має володіти такими професійними якостями:

- знати теоретико-методологічні, методичні, технологічні (1 організаційні засади бібліотечного краєзнавства;
- досконало знати історію бібліотечного краєзнавства;
- володіти інформацією про законодавчу та нормативно-нормативну базу бібліотечного краєзнавства;
- знати краєзнавство — сферу наукової та практичної діяльності, яку він обслуговує;
- мати досить повні знання про край, у якому він мешкає та працює;
- уміти визначати головні процесуальні та змістові напрями краєзнавчої діяльності бібліотеки, що найадекватніше відповідають місцевим особливостям;

- мати уявлення про характер краєзнавчих інформаційних потреб, інтересів, запитів реальних і потенційних користувачів бібліотеки (своїх і сторонніх);
- орієнтуватися в потоках і масивах краєзнавчих і місцевих документів;
- знати особливості формування, використання та популяризації краєзнавчих фондів, продуктів і послуг бібліотеки;
- знати теорію та методику бібліотечно-бібліографічного обслуговування з краєзнавства;
- знати специфіку краєзнавчого ДБА, системи краєзнавчих бібліографічних посібників і БД;
- уміти налагоджувати тісні зв'язки з місцевою спільнотою, органами місцевого самоврядування, ЗМІ, бібліотеками, музеями, архівами, інформаційними центрами та іншими місцевими установами й організаціями, які здійснюють краєзнавчу діяльність;
- уміти ефективно використовувати комп'ютерні й телекомунікаційні технології в краєзнавчій діяльності бібліотеки.

Успіх краєзнавчої діяльності бібліотеки залежить не тільки від того, наскільки бібліотечні фахівці віддані своїй справі та є професіоналами, але й від їхніх *особистісних якостей*. Бібліотекар як особистість зобов'язаний:

- добре адаптуватися до місцевих умов, знати місцеву історію, звичаї, побут населення;
- вважати край своїм особистим життєвим простором;
- бути активним читачем краєзнавчої літератури, користувачем краєзнавчих ресурсів, продуктів і послуг бібліотеки;
- широко любити та вивчати свій край (перш за все, у тій галузі, що близька до його фаху, спеціальності), бути істинним краєлюбом і краєзнавцем, котрий вивчає край не лише в межах своїх професійних обов'язків, але й як громадянин, житель краю;
- володіти мовою, якою спілкується і читає народ титульної національності, користувачі його бібліотеки;
- володіти культурою міжнаціонального спілкування;
- уміти налагоджувати тісний зв'язок з етнічними, національними, краєзнавчими спілками, бібліотеками, музеями, архівами, інформаційними центрами та іншими організаціями, які проводять краєзнавчу роботу.

Органічне поєднання сукупності професійних та особистісних якостей фахівця (бакалавра, спеціаліста, магістра) з бібліо

темного краєзнавства становить *систему* специфічних показників, які дають змогу віднести фах бібліотекаря та бібліографа-краєзнавця до особливого *типу бібліотечної професії*.

Професіограма бібліотекаря (бібліографа)-краєзнавця як типу бібліотечної професії поки що чекає на своїх дослідників, котрі здатні визначити сукупність професійних та особистісних якостей співробітників краєзнавчих підрозділів публічних бібліотек.

Бажано (як у більшості європейських країн), щоб посади керівників місцевих публічних бібліотек і краєзнавчих підрозділів ОУНБ обіймали бібліотекарі з числа місцевих жителів, котрі добре знайомі з особливостями краю та адаптовані до місцевих умов, сприймають край як особистий життєвий простір, є краєлюбцями та краєзнавцями, які вивчають свій край не тільки в межах своїх професійних обов'язків, але й як його жителі, громадяни, члени місцевого відділення Спілки краєзнавців тощо.

Вивчення вітчизняного та зарубіжного досвіду кадрового забезпечення краєзнавчих підрозділів публічних бібліотек дало можливість визначити такі закономірності: а) у краєзнавчих відділах найнижчою є плінність кадрів; б) стаж роботи співробітників відділів — від десяти і більше років. Це свідчить про те, що, залучившись колись до краєзнавчої діяльності, бібліотечні працівники залишаються її прихильниками протягом подальшої професійної діяльності.

Із розвитком ринкових відносин у нашій країні доцільно запозичити зарубіжний досвід матеріального стимулювання співробітників публічних бібліотек, котрі здійснюють краєзнавчу роботу. На Заході випускникам університетів та Вищих бібліотечних шкіл, які прослухали курс "Краєзнавство" ("Юсаі Бівіогу") та вивчили специфіку краю (конкретного місця майбутньої практичної діяльності) чинним законодавством передбачається доплата в розмірі 10 % і вище до суми посадового окладу. Зважаючи на це, потребує вдосконалення система правового її економічного захисту співробітників краєзнавчих підрозділів ОУНБ. У зв'язку з тим, що загальнодержавний закон "Про бібліотеки та бібліотечну справу" містить посилання до загальних норм трудового законодавства, доцільно прийняти спеціальні підзаконні правові акти з питань соціального захисту бібліотечних працівників, котрі здійснюють краєзнавчу роботу, зокрема

розробити та видати постанову регіональних органів влади "Про порядок встановлення та розміру щомісячної надбавки до посадового окладу за безперервний стаж роботи в краєзнавчому відділі бібліотеки". Основою регіонального бібліотечного законодавства в соціальній сфері мають бути дві усталені форми: 1) виплата додаткових (окрім заробітної плати) фінансових коштів; 2) надання оплачуваного вільного часу. Варіюватися може лише набір критеріїв, за якими вони надаються. Прийняття такого правового акта відповідало б європейській і світовій практиці економічного стимулювання бібліотечних працівників, котрі знають особливості краю та здійснюють краєзнавчу роботу в бібліотеці на належному рівні.

8.2. СИСТЕМА ПІДГОТОВКИ ТА ПЕРЕПІДГОТОВКИ КАДРІВ ДЛЯ БІБЛІОТЕЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА

Оснovoю забезпечення бібліотечного краєзнавства професійними бібліотечними кадрами становить система безперервної краєзнавчої підготовки бібліотечних кадрів як цілеспрямований процес їхньої професійної підготовки, підвищення кваліфікації та перепідготовки.

Центральною ланкою підготовки кадрів для бібліотечного краєзнавства є вища бібліотечна школа.

Формування *базового* краєзнавчого *мислення* бібліотечних працівників здійснюється в процесі здобуття освіти на бібліотечно-інформаційних факультетах у вищих навчальних закладах культури (I—II і III—IV рівнів акредитації). Зважаючи на об'єктивну необхідність *краєзнавчої орієнтації* в бібліотечній професії, кожний випускник вищого навчального закладу бібліотечно-інформаційного профілю має опанувати систему краєзнавчих знань, набути вміння і навички, а також поповнювати їх протягом усього життя.

Оптимальна модель краєзнавчої підготовки бібліотечно-інформаційних кадрів у вищому навчальному закладі передбачає:

- внесення краєзнавчих смислів і фактів до фундаментальних навчальних дисциплін ("Історія України", "Етнографія", "Екологія", "Культурологія" та ін.);

Кадрове забезпечення бібліотечного краєзнавства

- запровадження до навчальних планів таких дисциплін: "Краєзнавство", "Історичне краєзнавство", "Історія рідного краю", "Топонімія... краю" тощо;
- викладання для всіх студентів професійно орієнтованих дисциплін "Бібліотечне краєзнавство", "Бібліотечно-бібліографічне краєзнавство", "Краєзнавча бібліографія" тощо;
- введення курсів спеціалізації та за вибором, які поглиблюють знання, уміння та навички студентів у різних галузях краєзнавчої діяльності бібліотек різних типів і видів;
- викладання в межах освітньої спеціальності "Книгознавство, бібліотекознавство, бібліографія" спеціалізації "Краєзнавча діяльність бібліотеки" (кваліфікація — бібліотекар (бібліограф-краєзнавець) за ініціативи та фінансової підтримки регіональних і місцевих органів влади.

До цього часу жодному з існуючих вищих навчальних закладів України не вдалося реалізувати оптимальну модель краєзнавчої підготовки бібліотечних фахівців. Краєзнавчий компонент у вищій бібліотечній освіті визначається як: а) наскрізне явище, що пронизує краєзнавчим змістом більшість загальнопрофесійних і спеціальних дисциплін; б) самостійна професійно орієнтована навчальна дисципліна "Бібліотечне краєзнавство" з курсами за вибором.

Історія включення краєзнавчого знання до змісту освіти бібліотечно-бібліографічних кадрів бере свій початок у 1920-х роках. Її принципові засади закладено в працях М.В. Здобнова. Професійна освіта бібліографів як фахівців з краєзнавства розпочалася з курсової підготовки кадрів. Тривалий час не було краєзнавчої підготовки майбутніх бібліотекарів.

У 1960-ті роки розпочинається становлення курсу "Краєзнавча бібліографія" в Московському та Ленінградському державних інститутах культури (нині — Московському та Санкт-Петербурзькому університетах культури і мистецтв). У його розвитку істотну роль відіграли В.А. Ніколаєв і М.А. Бріскман. Їхньому перу належать навчальні посібники і конспекти лекцій. Значний внесок у вдосконалення змісту та структури курсу зробили О.М. Буринська, О.В. Мамонтов, О.І. Коган, І.І. Міхліна, М.М. Щерба та ін.

Одним із головних показників інституціоналізації навчальної дисципліни можна вважати наявність підручника. Підготовка першого підручника з краєзнавчої бібліографії розпочалася в 1972 р. Його автори — представники ленінградської та москов-

ської вищих бібліотечних шкіл О.В. Мамонтов і М.М. Шерба. Підручник вийшов друком у 1978 р. і в цілому отримав позитивну оцінку в професійних колах. Головна дискусія розгорнулася навколо базових понять дисципліни: "краєзнавча література", "місцеві видання", "краєзнавча бібліографія". В узагальненому вигляді суть зауважень зводилася до такого: 1) обсяг і зміст поняття "краєзнавча література" мають визначатися з урахуванням не лише вузькоспеціальної позиції, але і його базового значення для інших видів краєзнавчої діяльності бібліотек: краєзнавчого фонду, бібліотечно-бібліографічного обслуговування, популяризації краєзнавчих знань тощо; 2) краєзнавча бібліографія має стати органічною частиною багатогранної краєзнавчої діяльності бібліотеки.

До моменту появи другого видання підручника "Краєзнавча бібліографія" цих самих авторів минуло понад 10 років (1989). Це відіграло значну роль у краєзнавчій бібліографічній підготовці бібліотечних кадрів. Автори підручника сформулювали головну мету курсу таким чином: надати студентам бібліотечних факультетів та відділень систематизовані знання з теорії, методики, історії та організації краєзнавчої бібліографії, розкрити закономірності та перспективи її розвитку, прищепити навички бібліографування краєзнавчої літератури, навчити застосовувати отримані знання при створенні бібліографічних посібників про край, краєзнавчого довідково-бібліографічного апарату, організації довідково-бібліографічного обслуговування та бібліографічного інформування з краєзнавства, а також у науково-методичній роботі. Вперше в підручнику висвітлювалися не тільки проблеми краєзнавчої бібліографії, а й проблеми *краєзнавчого бібліографознавства* — наукової дисципліни, що вивчає краєзнавчу бібліографію. Природно, що в підручнику не знайшли відображення зміни в краєзнавчій бібліографії, зумовлені впровадженням нових комп'ютерних і телекомунікаційних технологій, однак до цього часу це навчальне видання зберігає своє базове значення для розуміння сутності краєзнавчої бібліографії.

Вперше в Україні навчальний курс "Краєзнавча бібліографія" запроваджено в Харківському державному інституті культури (нині — академія) у 1960 р. Його становлення та розвиток тісно пов'язані з ім'ям І.І. Корнейчика, який близько 15 років викладав цю дисципліну у вищому навчальному закладі, опублікував у 1961—1964 рр. оригінальні лекції, що висвітлювали специфіку краєзнавчої бібліографії в Україні. Цей курс існував

за рахунок годин, виділених на дисципліни, пов'язані зі специфікою союзної республіки як складової Радянського Союзу. На відміну від інших республік, у Харківському навчальному закладі дисципліна "Краєзнавча бібліографія" викладалася для всіх студентів бібліотечного факультету, що давало змогу забезпечити відносно повну фахову підготовку до майбутньої роботи у сфері краєзнавчої бібліографії.

Слід зазначити, що протягом тривалого часу краєзнавча підготовка фахівців у вищій бібліотечній школі орієнтувалася переважно на бібліографічну ділянку краєзнавчої діяльності бібліотек. Суто бібліотечні види краєзнавчої діяльності або розосереджувалися кількома спеціальними курсами ("Бібліотечні фонди", "Бібліотечні каталоги", "Робота з читачами"), або ж узагалі не викладалася.

Першою спробою заповнити прогалини в бібліотекознавчій підготовці бібліотекарів з краєзнавства можна вважати вивчення специфіки краєзнавчих фондів у курсі "Бібліотечні фонди і каталоги". Цьому значною мірою сприяла опублікована в 1961 р. О.І. Талалакіною лекція для студентів "Краєзнавчі фонди обласних бібліотек", видана на базі Московського державного бібліотечного інституту, а пізніше — її навчальний посібник зі спецкурсу "Краєзнавча робота бібліотек" (1973). З цим виданням можна пов'язати початок вивчення у вищих навчальних закладах культури бібліотекознавчого аспекту бібліотечного краєзнавства як складного самостійного комплексу. Однак курс за вибором не міг забезпечити повноцінної підготовки майбутніх бібліотечних працівників із краєзнавства. Навчальний посібник "Краєзнавча робота бібліотек" мав сім *розділів*:

1. Значення і завдання краєзнавчої роботи бібліотек.
2. З історії краєзнавчої роботи бібліотек до 1917 р.
3. Основи радянського бібліотечного краєзнавства.
4. Головні напрями розвитку краєзнавчої роботи в СРСР.
5. Краєзнавча література.
6. Краєзнавчі фонди бібліотек.
7. Пропаганда краєзнавчої літератури.

Бібліотекознавча складова бібліотечного краєзнавства, тобто робота щодо формування, використання краєзнавчих фондів та обслуговування користувачів краєзнавчими і місцевими документами, протягом тривалого часу не була предметом викладання для студентів бібліотечних факультетів. Професіональна май-

стерність бібліотекарів з усього комплексу краєзнавчої діяльності бібліотек формувалася не стільки в процесі навчання у вищому навчальному закладі, скільки внаслідок подальшої практичної роботи в бібліотечних закладах.

Наприкінці 1980-х років став очевидним той факт, що суто бібліографічна підготовка бібліотечних кадрів не відповідає комплексному характеру краєзнавчої діяльності бібліотек, яка включає як бібліографічний, так і бібліотечний напрями діяльності. Тому одні вищі навчальні заклади розширили зміст курсу "Краєзнавча бібліографія" через упровадження тем з проблем формування краєзнавчих фондів, обслуговування читачів і пропаганди краєзнавчої літератури, а інші — через введення комплексного курсу "Краєзнавча робота бібліотек" обсягом до 48 год. Однак обидва варіанти і з практичного, і з наукового поглядів були явно недостатні та вузькі. По-перше, у них досить механічно поєднувалися бібліотечні та бібліографічні напрями КДБ, а по-друге, предметом викладання була переважно практична краєзнавча робота бібліотек. За такого підходу майбутні бібліотечні фахівці не мали можливості опанувати систему знань з теорії, історії, методики й організації бібліотечного краєзнавства як цілісного предмета вивчення. У кадровому плані найослабленішими ділянками стали формування краєзнавчого фонду й обслуговування користувачів з краєзнавства.

На початку 1990-х років усвідомлюється необхідність запровадження до навчального процесу інтегрованої навчальної дисципліни "Бібліотечне краєзнавство", яка передбачала не механічне збільшення годин та формальне об'єднання бібліотечного і бібліографічного напрямів краєзнавчої діяльності бібліотеки, а принципово новий підхід до змісту краєзнавчої підготовки студентів факультетів бібліотечно-інформаційного профілю. Еволюція змісту і структури курсу здійснювалася шляхом поступового переходу від *комплексного курсу* "Бібліотечно-бібліографічне краєзнавство" до інтегрованої *системної навчальної дисципліни* "Бібліотечне краєзнавство". Цьому значною мірою сприяв захист у 1993 р. докторської дисертації та публікації автора цього підручника з проблем бібліотечного краєзнавства. У науковій, освітній і практичній сферах набув поширення її навчальний посібник "Краєзнавча діяльність бібліотеки", виданий у 1993 р. у Московському державному інституті культури. Особлива увага зосереджена на висвітленні сутнісно-функ-

ціональної структури бібліотечного краєзнавства, визначенні місця в ньому краєзнавчої діяльності бібліотеки, розкритті теоретико-методологічних і методичних засад роботи бібліотеки з первинними краєзнавчими документами й обслуговування ними користувачів. Головними **розділами** навчального посібника є:

1. Основи теорії й організації краєзнавчої діяльності бібліотек.
2. Краєзнавчий фонд — основа краєзнавчої діяльності бібліотеки.
3. Обслуговування користувачів бібліотеки з краєзнавства.
4. Матеріально-технічна база краєзнавчої діяльності бібліотеки.

У 1990-ті роки розпочався активний процес розроблення програми курсу та навчально-методичних матеріалів у Харківському, Московському, Санкт-Петербурзькому, Краснодарському та інших вищих навчальних закладах культури. Незважаючи на значний збіг змісту і структури навчальної дисципліни, спостерігаються й розбіжності як у її назві, так і в наповненні, що можна вважати стимулом щодо подальшого вдосконалення інтегрованого навчального курсу.

На початку 90-х рр. XX ст. підготовка програми та навчально-методичних матеріалів з курсу "Бібліотечне краєзнавство" розпочалася в Харківській державній академії культури. Структура курсу постійно вдосконалюється, що знайшло відображення в опублікованих програмах навчальної дисципліни в 1993 р. (В.П. Богданова, Н.М. Кушнарєнко), у 1998 р. (Н.М. Кушнарєнко), у 2004 р. (Н.М. Кушнарєнко, Є.М. Тодорова). В останньому варіанті програми структура курсу містить п'ять **розділів**:

1. Теоретичні основи бібліотечного краєзнавства.
2. Краєзнавча діяльність бібліотеки.
3. Краєзнавчий фонд бібліотеки.
4. Краєзнавчі бібліографічні ресурси бібліотек.
5. Краєзнавчий бібліотечно-бібліографічний сервіс.

У 1995 р. вийшов друком розроблений у 1993 р. М.М. Щербою (м. Москва) проект навчальної програми курсу "Бібліотечне та бібліографічне краєзнавство". У ньому є такі головні **розділи**:

1. Основи краєзнавства. Бібліотечне краєзнавство як складова частина краєзнавчої діяльності (загальна характеристика).
2. Єдиний краєзнавчий бібліотечний фонд. Види краєзнавчих документів.

3. Краєзнавчі бібліографічні ресурси.
4. Краєзнавчий бібліотечно-бібліографічний сервіс.
5. Менеджмент. Кадри.
6. Краєзнавче бібліотекознавство та бібліографознавство: розвиток, сучасні проблеми.

Багаторічні пошуки професорів В.С. Крейденка та О.В. Мамонтова (м. Санкт-Петербург) дали змогу в 1998 р. визначити структуру навчального курсу "Бібліотечне краєзнавство", що складається з чотирьох **розділів**:

1. Основи краєзнавства.
2. Краєзнавчий бібліотечний фонд.
3. Краєзнавче бібліографознавство.
4. Обслуговування споживачів краєзнавчими документами.

На базі цієї програми автори опублікували навчальні посібники та навчально-методичні матеріали.

Робота щодо вдосконалення змісту і структури інтегрованого курсу "Бібліотечне краєзнавство" триває. Його розширили завдяки впровадженню спеціального розділу, присвяченого специфіці краєзнавства як галузі наукової та практичної діяльності. Додаються розділи, що поглиблюють професійні знання студентів, зокрема теоретико-методологічні засади, історія бібліотечного краєзнавства тощо. Лише за наявності такого варіанта випускники вищих навчальних закладів зможуть опанувати **систему знань** з історії, методології, теорії, методики й організації бібліотечного краєзнавства, поглибити свої знання в галузі формування та використання краєзнавчих ресурсів, продуктів і послуг бібліотеки для повного й оперативного задоволення краєзнавчих інформаційних потреб користувачів за умов інформатизації.

Інтегрований навчальний курс "Бібліотечне краєзнавство" надає **базові знання** в галузі краєзнавчої бібліотечно-бібліографічної діяльності. Його органічним продовженням є дисципліни спеціалізації та курси за вибором, які поглиблюють знання студентів у галузі специфіки краєзнавчої діяльності бібліотек різних типів і видів, краєзнавчої бібліографії, селекції та фондоутворення краєзнавчих і місцевих документів, маркетингової та проектної діяльності бібліотек у сфері бібліотечного краєзнавства тощо.

Вираз "навчання протягом життя" набуває особливого значення для бібліотечних фахівців, професійна діяльність котрих пов'язана з краєзнавчою діяльністю. Крім самоосвіти й набуття базової професійної підготовки у вищому навчальному закладі,

є можливість навчання в аспірантурі та докторантурі за науковою спеціальністю 07.00.08 — "Книгознавство, бібліотекознавство, бібліографознавство", одержання наукових ступенів кандидата або доктора наук.

Перепідготовка та підвищення кваліфікації співробітників краєзнавчих підрозділів — неодмінна умова поглиблення й оновлення знань у галузі бібліотечного краєзнавства, а також просування по службі. Вона може здійснюватися або в *базових* вищих навчальних закладах, або в бібліотеках — центрах бібліотечного краєзнавства, де створюються навчальні, тренінгові, аналітично-консультативні, консалтингові центри, майстер-класи тощо.

ОУНБ організовує підвищення кваліфікації співробітників своєї бібліотеки та бібліотек регіону в галузі краєзнавчої діяльності бібліотек у межах системи безперервної освіти бібліотечних працівників: навчальні семінари, практикуми щодо організації, змісту та методів краєзнавчих досліджень, використання комп'ютерних і телекомунікаційних технологій у КДБ; творчі лабораторії, школи передового досвіду, групові й індивідуальні стажування тощо; сприяє професійному спілкуванню фахівців у галузі бібліотечного краєзнавства і КДБ, запроваджуючи семінари, практичні та науково-практичні конференції, інтернет-конференції та форуми на своєму сайті і т. ін.

Навчально-методичні центри при ОУНБ організовують і планують заходи щодо підвищення кваліфікації та перепідготовки бібліотечного персоналу, складають "Зведений план заходів щодо підготовки, підвищення кваліфікації та перепідготовки кадрів краєзнавчих відділів". Центр покликаний максимально залучати співробітників, які здійснюють краєзнавчу діяльність, до освітнього процесу; у своїй діяльності він орієнтується на різні категорії працівників залежно від ступеня їхньої професійної (базової) підготовки, стажу роботи, вмінь і навичок, необхідних для роботи в сучасній бібліотеці. Такий центр може стати базовою організацією для створення кафедр вищих навчальних закладів. Це створює можливості, по-перше, для впровадження до процесу освіти в цих закладах найсучасніших бібліотечно-інформаційних та освітніх технологій; по-друге, застосування єдиного методологічного підходу до базової освіти та освіти після закінчення вищого навчального закладу. Ефективною є діяльність тренінгової служби в малих групах, де кожен

може реалізувати свої творчі здібності в пошуках оптимального вирішення загальної проблеми. Результатом такої діяльності є проекти "Бібліотека — центр краєзнавчої інформації", "Центр спілкування ділових людей" і "Сприяння бібліотеки створенню реклами підприємств міста" та ін.

Запитання для самоконтролю

1. *Чому бібліотечний персонал є центральною ланкою краєзнавчої діяльності бібліотеки?*
2. *Чому кожний співробітник публічної бібліотеки має опанувати систему знань з бібліотечного краєзнавства?*
3. *Які головні складові професіограми бібліотекаря (бібліографа) -краєзнавця визначають його як тип бібліотечної професії?*
4. *Які професійні якості характеризують співробітників краєзнавчих підрозділів?*
5. *Якими особистісними рисами характеризуються співробітники краєзнавчих підрозділів?*
6. *У чому полягає сутність безперервної краєзнавчої підготовки бібліотечних кадрів?*
7. *Назвіть головні складові оптимальної моделі краєзнавчої підготовки бібліотечно-інформаційних кадрів у вищому навчальному закладі.*
8. *Чому протягом усієї професійної діяльності бібліотечні працівники мають навчатися?*
9. *Які форми перепідготовки та підвищення кваліфікації співробітників краєзнавчих відділів вам відомі?*
10. *Які є перспективи підготовки бібліотекарів (бібліографів)-краєзнавців у системі сучасної вищої бібліотечно-інформаційної освіти в Україні?*

Розділ 9

МАТЕРІАЛЬНО-ТЕХНІЧНА БАЗА КРАЄЗНАВЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ БІБЛІОТЕКИ

9.1. ФІНАНСОВЕ ТА МАТЕРІАЛЬНО-ТЕХНІЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КРАЄЗНАВЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ БІБЛІОТЕКИ

Ефективне виконання бібліотекою свого краєзнавчого призначення здебільшого залежить від фінансових і матеріально-технічних ресурсів КДБ. Сучасний користувач висуває підвищені вимоги до якості КДБ, оцінює не тільки рівень краєзнавчих ресурсів, продуктів і послуг з краєзнавства, але й умови їх падання, зокрема санітарно-гігієнічні, етичні, естетичні, психологічні, часові та ін.

Матеріально-технічна база (МТБ) КДБ виконує функцію матеріальної умови, яка необхідна для ефективного виконання краєзнавчої діяльності бібліотек.

Без функціонально пристосованих бібліотечних споруд, приміщень, фінансів, меблів, спеціального обладнання, технічних (електронних) засобів і комунікацій, електроенергії та інших Інженерних мереж неможливо комплектувати, зберігати та використовувати КФ, створювати й надавати інформацію про нього, обслуговувати користувачів з краєзнавства, забезпечувати умови праці бібліотечним фахівцям, котрі здійснюють КДБ.

Матеріально-технічна база виконує також функцію ***матеріального середовища*** для плідного здійснення КДБ. Бібліотека її к центр духовного розвитку місцевої спільноти має створюва-

ти комфортний простір для краєзнавчої діяльності співробітників бібліотеки і краєзнавчої діяльності користувачів. Технічна оснащеність бібліотеки, її місцезнаходження, відведена бібліотеці земельна ділянка тощо мають сприяти розвиткові потреби місцевого населення в поглибленні та поширенні своїх краєзнавчих знань.

Бібліотеки здатні успішно реалізовувати своє краєзнавче призначення тільки за наявності необхідних фінансових ресурсів. Одвічно безплатні народні бібліотеки, а потім і губернські публічні, створювалися на субсидії земств і пожертви місцевого населення. КДБ не фінансується з державного бюджету, реалізується в межах виділених мізерних коштів на бібліотечну сферу та здійснюється, головним чином, завдяки ентузіазмові бібліотечних працівників.

Краєзнавча діяльність бібліотеки — це вид діяльності, що фінансується переважним чином із місцевого бюджету. Її спрямованість на задоволення потреби в документах (інформації, знаннях) про рідний край, громадянсько-патріотична значущість зумовлюють фінансову та матеріально-технічну підтримку КДБ з боку місцевих органів влади, місцевих державних, комерційних і громадських установ та організацій, а також приватних осіб як один із показників результативності краєзнавчої діяльності бібліотеки.

Краєзнавча сфера діяльності бібліотек набуває статусу пріоритетної і потребує значного підвищення рівня фінансового та матеріально-технічного забезпечення. Створення документного й інформаційного банку даних у кожній таксономічній одиниці всередині країни та про країну в цілому є завданням загальнодержавним, а не локальним, тому і фінансуватися воно має не лише з місцевого, але й із державного бюджету. При цьому КДБ необхідно фінансувати з місцевого бюджету, а створення "Документальної пам'яті України" та кожного з її регіонів і реалізація інших цільових програм — з державного бюджету. Бібліотечні фахівці мають брати активну участь не тільки у формуванні обсягів місцевих бюджетів, але й у визначенні пріоритетів їх використання.

Краєзнавча діяльність є найсприятливішим напрямом (видом) діяльності для пошуку й отримання місцевими бібліотеками додаткових джерел фінансування бібліотечної діяльності, що сприяють поліпшенню матеріально-технічної бази та всієї

краєзнавчої роботи бібліотеки. У зв'язку з цим посилюється значення *фандрейзingu* — пошуку додаткових джерел фінансування КДБ у системі місцевих органів влади, місцевих спонсорів і меценатів, благодійних фондів (місцевих, регіональних, державних і міжнародних).

Зарубіжний досвід засвідчує, що в різних країнах світу з метою сприяння фінансовому та матеріально-технічному забезпеченню КДБ створюються спеціальні державні та регіональні (місцеві) *фонди розвитку краєзнавчої діяльності бібліотек*. Джерелом їх формування є благодійні внески засновників цих фондів, громадян і громадських організацій, надходження від місцевих підприємств, установ, організацій, доходи від проведення спеціальних лотерей, аукціонів та інших комерційних заходів. Засоби названих фондів використовуються для фінансування *програм розвитку КДБ*, окремих краєзнавчих заходів (конференцій, конкурсів, ювілеїв), координації та кооперації діяльності бібліотек тощо. Кошти фондів можуть також використовуватися з метою стимулювання співробітників краєзнавчих підрозділів бібліотек.

Краєзнавча діяльність бібліотек — це найпривабливіша сфера залучення інвесторів, меценатів і спонсорів з числа місцевих жителів, котрі фінансують як КДБ у цілому, так і окремі краєзнавчі проекти та заходи. Дарчі акти можуть включати: передачу автором частини тиражу своєї книги бібліотеці; надання програмного забезпечення, комп'ютерів, меблів, коштів та ін.

Із розвитком ринкових відносин зростає роль додаткових джерел фінансування КДБ: кооперування, добровільні внески та благодійні пожертвування організацій, підприємств, кооперативів, приватних осіб, відрахування на розвиток госпрозрахункового бібліотечного обслуговування установ і підприємств, що не мають своїх бібліотек, виторг від реалізації платних послуг, надходження від здавання в оренду приміщень і обладнання бібліотек тощо.

Внаслідок дефіциту бюджетного та іншого дотаційного фінансування велика кількість бібліотек змушена запроваджувати платні послуги, комерціалізувати свою діяльність, співпрацювати з підприємницькими структурами, виконувати складні та специфічні краєзнавчі інформаційні потреби, які потребують додаткових зусиль, зокрема таких, що не пов'язані з виконанням посадових обов'язків і не впливають на ефективність вирі-

шення головних завдань бібліотеки. Цей вид краєзнавчої діяльності бібліотек є новою моделлю КДБ, яка базується на конструктивних комерційних та управлінських стратегіях у сфері бібліотечного краєзнавства: нічний абонемент, ксерокопіювання, надання статистичної, ділової інформації, складання сімейних родоводів, виконання разових запитів місцевих підприємств, установ та організацій тощо. При деяких МПБ запроваджуються бібліотеки родинної історії на зразок тих, що функціонують у США та інших країнах світу.

Публічні бібліотеки навчилися виживати за умов ринку, їх співробітники піднімають престиж бібліотекаря як особистості, котра має різноманітні навички комерційної діяльності. У результаті бібліотеки розглядаються в суспільстві як динамічний, комерційно орієнтований інформаційний та аналітичний центр, де працюють професіонали, які задовольняють специфічні краєзнавчі інформаційні потреби окремих користувачів, обслуговують різні організації та підприємства всіх сфер діяльності. Водночас бібліотеки мають прагнути не допускати перепрофілізації своєї головної діяльності та забезпечувати доступність (за можливості — безплатну) головних краєзнавчих ресурсів, продуктів і послуг, особливо для соціально й економічно незахищених верств населення.

Характер краєзнавчої діяльності бібліотек, відчуття причетності місцевого населення до свого краю додають місцевій публічній бібліотеці союзників і партнерів за межами професійного кола, безпосередньо серед різних верств населення, місцевих владних структур, установ та організацій щодо залучення додаткових фінансових і матеріальних коштів для розвитку краєзнавчої діяльності.

Удосконалення КДБ потребує техніко-технологічного оснащення цього напрямку діяльності бібліотек сучасними засобами зв'язку, телекомунікацією, транспортом, комп'ютерною технікою, мікрографією тощо. Збереження унікальних колекцій краєзнавчих і місцевих документів висувають як першочергове завдання формування страхових краєзнавчих фондів через переведення їх у цифрову форму, створення електронних краєзнавчих каталогів, веб-сайтів, веб-порталів тощо. Забезпечення електронною та іншою технікою з високою швидкістю дії та великою машинною пам'яттю рівною мірою потребують і формування КФ, і обслуговування користувачів з краєзнавства, і створен

ня краєзнавчого довідково-бібліографічного апарату, і запровадження системи краєзнавчих бібліографічних посібників, і довідково-бібліографічного забезпечення тощо. Технічне оснащення бібліотек, упровадження комп'ютерних і телекомунікаційних технологій (зокрема Інтернету) уможливорює розширення номенклатури ресурсів, продуктів і послуг бібліотеки з краєзнавства, підвищувати ефективність КДБ у цілому.

9.2. КРАЄЗНАВЧИЙ ІМІДЖ БІБЛІОТЕКИ

Успішній реалізації краєзнавчої функції сприяє формування краєзнавчого іміджу публічної бібліотеки (Н.М. Кушнарєнко).

Краєзнавчий імідж бібліотеки — це відтворення в змісті й організації діяльності, зовнішньому та внутрішньому оформленні бібліотеки та прилеглої до неї території місцевого колориту (місцевих особливостей).

Краєзнавчий імідж підсилює позитивний образ місцевої публічної бібліотеки як соціально-комунікативної категорії, що є сполучною ланкою між територіальною (місцевою) спільнотою та найдоступнішим демократичним соціальним інститутом, який задовольняє її різноманітні краєзнавчі інформаційні потреби. Функціонування такого інституту, безумовно, має велику користь, а взаємодія з ним є не тільки ***вигідною*** (в особі читача, споживача краєзнавчих продуктів і послуг, спонсора, партнера тощо), але й ***престижною***. Отже, йдеться про формування ***краєзнавчо орієнтованої іміджології***.

Місцева публічна бібліотека як матеріальний об'єкт краю та місце проведення КДБ несе на собі відбиток місцевої культури і традицій. Завдання бібліотечних фахівців — забезпечити краєшавчий імідж бібліотеки через вплив на зовнішній вигляд її будівлі й оформлення внутрішнього інтер'єру.

Асортимент засобів для ***створення краєзнавчого іміджу*** бібліотеки досить широкий, це:

- надання фасадів будівлі бібліотеки місцевого колориту;
- створення краєзнавчого дизайну бібліотеки;
- формування фірмового стилю бібліотеки;
- використання наочно-інформаційних засобів у створенні краєзнавчого мікроклімату в МПБ тощо.

Будівля місцевої публічної бібліотеки — це перше образне сприйняття цієї установи як центру бібліотечного краєзнавства. Саме з неї користувач осмислено входить до *краєзнавчого простору бібліотеки*.

При проектуванні та будівництві будівель і приміщень бібліотеки слід зважати на *місцеві особливості і традиції*. У зовнішньому та внутрішньому вигляді бібліотеки має відбиватися *краєзнавчий колорит*.

У процесі будівництва бібліотеки (для дітей, юнацтва, дорослих, різновікових) слід урахувувати дві обставини:

- будівля бібліотеки (обласної та місцевої публічної) має бути самостійною, а не займати цокольні приміщення або приміщення квартири в багатоповерховому будинку;
- будівля бібліотеки повинна вписуватися за своїм зовнішнім виглядом до прилеглої до бібліотеки території та інших споруд житлового і громадського призначення.

Вибір самого місця для МПБ має принципове значення: чим зручніше вона розташована для жителів міста або іншого населеного пункту і чим ближче вона знаходиться до центру міста, тим частіше її будуть відвідувати. Наразі в багатьох країнах вважається комфортним розміщенням МПБ приблизно в 15—30 хвилинах ходьби читача від місця його проживання.

Досвід свідчить про те, що переваги має та бібліотека, яка розташована в центрі міста або села, у територіальній близькості до місцевого архіву, краєзнавчого музею, картинної галереї, інших освітніх і культурних центрів краю. Переваги такого місцезнаходження місцевої публічної бібліотеки полягають, перш за все, у тому, що збільшується ступінь її реальної просторово-часової доступності для населення, внаслідок чого зростає ефективність використання її ресурсів. А крім того, цей чинник впливає на встановлення тісних регіональних зв'язків, здійснення координації та кооперування з краєзнавства бібліотек різних типів і видів, зближення бібліотек зі спорідненими музейними, архівними та іншими місцевими установами. Імідж місцевої публічної бібліотеки підвищується, якщо її архітектурний вигляд органічно вписується в характеристики середовища краю.

Бібліотечні фахівці можуть реально впливати на архітектурно-планувальний і технологічний вигляд та інтер'єр місцевої

публічної бібліотеки: підготовляти завдання на проектування, брати в ньому участь як консультанти, здійснювати аналіз проектів бібліотечної будівлі, робити короткий огляд щодо історії питання, надавати загальне уявлення про діяльність бібліотеки, впливати на вибір місцеположення бібліотеки тощо. У процесі проектування нових бібліотечних споруд та реконструкції старих бібліотекарі звичайно беруть участь у розрахунку загальної площі будівлі та її приміщень з урахуванням кількості одиниць зберігання у фонді, кількості користувачів та обслуговуючого персоналу. Вони намагаються дотримуватися таких найважливіших положень, як загальнодоступність бібліотеки для місцевого населення, вільний доступ користувачів до послуг і фонду бібліотеки; захист бібліотечних матеріалів і людей від несприятливої дії зовнішнього середовища; забезпечення комфортних умов для користувачів і бібліотекарів; ефективність експлуатації будівлі, адаптація її до зростання фонду та функціонально-технологічних змін; відповідність проектного рішення прийнятим у державі нормам і стандартам.

Будівля МПБ є важливим засобом реклами. Періхіе, на що звертає увагу відвідувач бібліотеки, — це вигляд будівлі, а також інтер'єр, які створюють її краєзнавчий стиль.

Бібліотечні фахівці здатні підсилити краєзнавчий вплив місцевої публічної бібліотеки наданням фасаду будівлі та його внутрішньому інтер'єру художньої виразності та місцевого колориту. Фасад будівлі бібліотеки, що "запрошує" до пізнання краю, можуть прикрашати герб міста, національний орнамент, бюст засновника бібліотеки чи меморіальна дошка, що увіковічує місцеві історичні події, пам'ять про діячів, чиє ім'я вона носить, відомих читачів або співробітників бібліотеки тощо. Отже, фасад будівлі та прилегла до неї територія можуть використовуватися для розміщення краєзнавчої інформації одразу при вході до бібліотеки, створити уявлення взаємопроникнення екстер'єру споруди, природного та соціального оточення.

Привабливий краєзнавчий імідж створюють не тільки зовнішній вигляд будівлі бібліотеки, різні візуальні форми (зовнішні — банери, вітрини тощо та внутрішні — стенди, афіші, об'яви і т. ін.), але й *бібліотечний інтер'єр**.

* Про засоби реклами в КДБ див. у відповідному розділі підручника.

Бібліотечні фахівці за участі професіоналів-дизайнерів здатні не тільки красиво, але й нестандартно, в особливому стилі оформити приміщення з урахуванням історико-краєзнавчих та етнокультурних особливостей.

Арсенал краєзнавчої дії на користувачів бібліотеки досить широкий: обробка приміщень місцевими будівельними та оздоблювальними матеріалами, національним орнаментом, оснащення приміщень меблями місцевого комбінату, прикрашання стін картинами місцевих художників, фотомонтажами тощо.

Усе поширенішим стає "вторгнення" до КДБ небібліотечних краєзнавчих матеріалів: зразків місцевої фауни і флори, продукції місцевих підприємств, виробів місцевих умільців, предметів місцевого побуту, одягу, іграшок, вишиванок, виробів із кераміки, скла, бісеру, соломи, квітів тощо, які відтворюють особливості краю. Ці матеріали, що супроводжують утворення фонду джерел з історії рідних місць, складаються з публікацій документів, отриманих із літописів, літописних зводів, архівних матеріалів, праць учених та істориків, дайджестів, підборок із періодичних видань, а також спогадів старожилів. Вони створюють надійну документну базу для складання *родоводу* кожного міста і села. Використання предметів небібліотечного зберігання в краєзнавчій діяльності бібліотек дає змогу уявити край у його максимально предметному втіленні, а місцеву публічну бібліотеку — як центр залучення населення до краєзнавчих документів (знань, інформації).

На формування краєзнавчого іміджу бібліотеки впливає також *фірмовий стиль*. Головною константою, яка відрізняє фірмовий стиль, є *логотип* бібліотеки (її словесно-зображувальний знак, символ). Таким може бути зображення будівлі бібліотеки, яке доповнюється малюнками книг, місцевої символіки (герб, прапор, головна архітектурна споруда тощо). Цей логотип міститься на всіх документах, що випускаються бібліотекою. Провідне місце серед них посідають офіційні документи: бланки, читацькі квитки, книжкові формуляри, папки тощо. Фірмова атрибутика є на всіх виданнях, підготовлених та опублікованих бібліотекою: пам'ятки, покажчики, путівники, монографії **ТІІ** ін. Бібліотека використовує конверти, котрі маркує власним логотипом і поштовою адресою. Фірмовий стиль передбачає за безпечення співробітників бібліотеки нагрудними знаками, візитками. Елементом фірмового стилю бібліотеки є також її

екслібрис — знак володаря, який оформлюється у вигляді твору графіки і наклеюється на книгу зазвичай на передньому внутрішньому боці обкладинки або оправлення. Окрім штемпеля-екслібриса, краєзнавчу дію МПБ на користувачів виявляє наявність знака володаря на книзі, подарованій із власної колекції видатним земляком (уродженцем, автором тощо).

Самобутній образ бібліотеки закріплюють спеціальна уніформа її співробітників, що має місцевий колорит, бейджі, візитки, екслібриси, читацькі квитки, фірмові бланки, пам'ятки читачам з місцевою символікою тощо. Все це входить до поняття "краєзнавчий дизайн" і відіграє важливу роль у "м'якому" краєзнавчому впливі бібліотеки на її користувачів.

Дух краєзнавства має проймати наочно-інформаційну частину діяльності бібліотеки, посилюючи її краєзнавчу дію. Наочна інформація є вкрай важливою для КДБ, оскільки звертає увагу користувачів на різноманітні краєзнавчі проблеми та документи, підвищує краєзнавчу атмосферу в бібліотеці. Всю роботу щодо оформлення бібліотечного простору слід здійснювати зважаючи на місцеві та національні інтереси користувачів, виявляючи ініціативу та винахідливість. Краєзнавчу інформацію можна подавати наочно і схематично: об'яви, афіші, карти-схеми, макети, діаграми, дошки.

Біля входу до бібліотеки розміщують план (карту) міста, на якому позначають цю область, район, місто чи село, розташування бібліотеки та її філіалів зі вказівкою на відповідний транспорт. На карті можуть також позначатися важливі об'єкти, вулиці, сквери, установи, станції метро тощо. Поряд можуть вміщуватися легенди, пов'язані з назвами міста, вулиць, проспектів з відповідними поясненнями. Для детального вивчення міста можна розмістити фотографії з короткими надписами. Допомагають краєзнавчій орієнтації як користувачів, так і співробітників бібліотеки таблиці зі статистичними даними або за спеціальними темами. Можна надати історичну довідку про виникнення назви міста чи села або про його змінення. Інформаційні стелажі або настінні карти кумулюють краєзнавчі відомості, налаштовують читачів на краєзнавчу хвилю, дають змогу користувачам обмінюватися інформацією іноді й без участі працівників бібліотеки. Створені в бібліотеці краєзнавчі виставки і Пільшують інформаційні можливості зацікавлених у краєзнавчих документах користувачів, а також сприяють налагодженню

дженню контактів між користувачами та бібліотекарями, котрі мають спільний інтерес до краю. Інформація про краєзнавчі заходи, що організовує бібліотека, про загальноміські свята міста, вулиці, що оформлюється у формі інфостіни, навісної картотеки тощо та розміщується біля входу, надання приміщення бібліотеки для проведення краєзнавчого заходу — усе це посилює краєзнавчий вплив бібліотеки, слугує підвищенню її іміджу як центру регіональної пам'яті. Наочно-інформаційна діяльність бібліотеки має спонукати читача зазирнути до краєзнавчої книги, залучити його до читання літератури про край, перегляду веб-сторінки бібліотеки, відвідування краєзнавчого заходу тощо.

Місцевий колорит має пронизувати все приміщення відділу краєзнавства, починаючи від дверної ручки і закінчуючи краєзнавчим інформаційним написом і "малими формами". Але ж, зазвичай, краєзнавча діяльність залишається основним, заради чого в бібліотеці робиться все інше. Використовуючи систему впливів на формування і розвиток краєзнавчих інформаційних потреб користувачів, важливо дотримуватися міри й такту, пам'ятати про те, що будівля та приміщення МПБ мають підпорядковуватися загальній меті — створенню комфортних умов для користувачів і співробітників бібліотеки, котрі мають справу а документами (інформацією, знаннями) про край.

9.3. МІСЦЕВА ПУБЛІЧНА БІБЛІОТЕКА ЯК МАТЕРІАЛЬНИЙ ОБ'ЄКТ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ КРАЮ

Місцева публічна бібліотека — це матеріальний об'єкт, пам'ятка місцевої історії та культури.

Місцева публічна бібліотека у своїх духовній та матеріальній іпостасях може бути предметом вивчення краєзнавчого бібліотекознавства як нерухома пам'ятка місцевої історії та культури.

Пам'яткою МПБ робить уже той факт, що в цій будівлі (приміщенні) здійснюють краєзнавчу бібліотечну діяльність. Це стосується насамперед дитячих бібліотек, оскільки саме в цьому закладі розпочинається краєзнавча діяльність із дітьми, коли їм

прищеплюється любов до рідного краю та знання про нього. Бібліотеки для юнацтва і дорослих (загальновікові) як *спадкоємці* формують, розвивають і задовольняють краєзнавчі інформаційні потреби користувачів. Значення місцевої публічної бібліотеки як пам'ятки можна значно підсилити, якщо розмістити на її будівлі (або всередині приміщення) меморіальну дошку (або статтю) і вказати, що саме тут, у цій бібліотеці, здійснюється (розпочинається) робота з краєзнавства, вивчення краю з використанням документованої інформації. Її значення як пам'ятки посилюється, коли бібліотечна будівля має особливу історичну та культурну цінність: розміщується в історичному центрі міста, займає дворянську садибу, історичну споруду тощо.

МПБ своєю матеріально-речовою формою має органічно вписуватися до матеріально-технічної інфраструктури краю. За зовнішнім виглядом її будівлі, місцеположенням у межах міста чи села, за іншими зовнішніми ознаками можна судити про ставлення населення, місцевої влади до бібліотечної сфери в цілому. Фасад будівлі та внутрішній інтер'єр приміщень у разі відповідного оформлення здатний підвищити краєзнавчий імідж місцевої публічної бібліотеки, надати їй зовнішньому та внутрішньому вигляду місцевого колориту й самобутнього характеру.

Вивчення місцевої бібліотеки в єдності її духовно-матеріальної значущості в бібліотечному краєзнавстві поки що не здійснюється на належному рівні.

Місцева публічна бібліотека як матеріальний об'єкт краю, нерухома пам'ятка місцевої історії та культури є предметом вивчення бібліотечного краєзнавства з метою створення документної інформації про неї. Цей напрям КДБ передбачає:

1) виявлення, збирання, збереження та надання в громадське користування опублікованих документів та інформації з історії проектування будівництва, введення в експлуатацію тощо місцевої публічної бібліотеки;

2) пошук, фіксацію, аналіз та узагальнення нових фактів, підомостей про матеріальний аспект місцевої публічної бібліотеки через опитування співробітників самої бібліотеки, архіву, краєзнавчого музею, краєзнавців і фахівців у галузі архітектури та будівництва, місцевих старожилів, а також аналіз неопублікованих документів з цієї проблеми;

3) обстеження будівлі та приміщень бібліотеки як пам'ятки н тому вигляді, у якому він зберігся до наших часів, здійснення

його фото- і відеозйомки, зарисовок, обміру фасаду будівлі, її приміщень та отримання таким чином додаткових відомостей про місцеву публічну бібліотеку як матеріальний об'єкт краю;

4) виявлення, збирання та зберігання предметів бібліотечної техніки й обладнання, фрагментів бібліотечного інтер'єру, що є речовими свідченнями історії місцевої бібліотеки.

Таке вивчення має не тільки пізнавальне, а й прагматичне значення, оскільки забезпечує:

1) створення або поповнення документних бібліографічних та інформаційних відомостей про місцеву публічну бібліотеку як матеріальний об'єкт краю, пам'ятку місцевої історії та культури;

2) складання та видання матеріалів про бібліотеку: науково-популярних, довідкових видань, путівників, альбомів, буклетів, бібліографічних посібників та ін., що мають високий інформаційно-пізнавальний потенціал;

3) визначення ступеня історичної, наукової, художньої або іншої культурної цінності публічної бібліотеки як нерухомої пам'ятки місцевої (або національної) історії та культури, а також паспортизацію та облік її у відповідних органах. Бібліотеки як пам'ятки — будівлі громадського користування — беруться на облік виконкомама обласних і місцевих Рад народних депутатів, підлягають охороні з боку держави як громадське надбаня. Саме на цій підставі вирішуються питання, пов'язані з охороною та використанням їх у практичних цілях, а також із фінансуванням робіт щодо їх консервації, ремонту та реставрації, зберіганням документів та переведенням їх на мікроносії.

Однак бібліотеки здійснюють подібного роду роботу не в повному обсязі. Більшість місцевих бібліотек у своїй матеріальній іпостасі ще недостатньо добре вивчені, а бібліотечні працівники, зазвичай, не проводять цілеспрямованої роботи щодо збирання неопублікованих матеріалів про місцеву бібліотеку як пам'ятку матеріальної культури. У практиці краєзнавчої роботи бібліотек, набув поширення практично один напрям — виявлення, збирання, зберігання та надання в громадське користування опублікованих документів про бібліотеку як матеріальний об'єкт краю, а також відображення цих матеріалів у краєзнавчому каталозі, БД та бібліографічних посібниках. Одні бібліотеки розміщують подібну інформацію про свою бібліотеку як нерухому пам'ятку

у відповідних розділах краєзнавчого каталогу або веб-сайта разом з інформацією про інші нерухомі пам'ятки місцевої історії та культури. Інші — у спеціальному розділі, присвяченому власній бібліотеці разом з іншими аспектами її історії або сучасної діяльності. Другий варіант є вдалішим, оскільки надає можливість зібрати в одному місці відомості про місцеву публічну бібліотеку як центр духовної та матеріальної культури краю. Бібліотеки використовують ці матеріали для створення науково-допоміжних бібліографічних посібників типу "Пам'ятки історії та культури... краю", БД, які містять перелік пам'яток із зазначенням авторів монументальних і архітектурних пам'яток тощо. Отже, вивчення публічної бібліотеки як місцевого історичного і матеріального об'єкта має не тільки пізнавальне, але і практичне значення та потребує подальшого поглибленого дослідження в межах бібліотечного краєзнавства.

Запитання для самоконтролю

- 1. Які функції виконує матеріально-технічна база в краєзнавчій діяльності бібліотеки?*
- 2. У чому полягає суть фандрейзингу?*
- 3. Що таке краєзнавчий імідж бібліотеки?*
- 4. Які засоби підвищення краєзнавчого іміджу бібліотеки ви лпасте?*
- 5. Які бібліотечні та небібліотечні засоби формування краєзнавчого іміджу бібліотеки вам відомі?*
- 6. Що таке фірмовий стиль бібліотеки?*
- 7. У чому полягає суть оформлення інтер'єру бібліотеки в краєзнавчому колориті?*
- 8. Які варіанти оформлення екстер'єру будівлі бібліотеки ви вважаєте зразковими?*
- 9. Чому місцева публічна бібліотека є матеріальним об'єктом історії та культури краю?*

Розділ 10

ГЕНЕЗИС БІБЛІОТЕЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА В УКРАЇНІ

10.1. ОСНОВНІ ЕТАПИ ІСТОРИЧНОГО РОЗВИТКУ БІБЛІОТЕЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА В УКРАЇНІ

Генезис (гр. γένεσις — походження) бібліотечного краєзнавства — це походження, виникнення, становлення, розвиток та оновлення бібліотечного краєзнавства як специфічної сфери бібліотечної діяльності, що має в умовах України певні відмінності.

Формування бібліотечного краєзнавства, як і будь-якої сфери діяльності, передбачає його організаційну, функціональну, цілісну єдність як системного утворення. Можливість вести мову про бібліотечне краєзнавство виникла на етапі досягнення ним високого рівня *інституціоналізації — виокремлення і/відносно самостійну соціально значущу сферу науково-практичної бібліотечної діяльності.*

Історія бібліотечного краєзнавства в Україні малодосліджена. Основні принципи періодизації історії української краєзнавчої бібліографії запропоновані М.І. Ясинським (1929) і реалізовані І.І. Корнейчиком (1971). Серед вагомих праць І.І. Корнейчика — монографія "Історія української бібліографії: доживотневий період (нариси)" (Х., 1971) та лекції "Краеведческая библиография на Украине" (Х., 1964—1968). Особливості функціонально-змістової, організаційно-інституціональної та теор

тичної структур бібліотечного краєзнавства в Україні на різних етапах його функціонування з IX ст. — до початку 90-х років XX ст. висвітлила автор цього підручника у навчальному посібнику "Історія бібліотечного краєзнавства в Україні" (Х., 1993) і докторській дисертації "Библиотечное краеведение: теоретико-методологический аспект" (М., 1993). Серед новітніх досліджень історії української краєзнавчої бібліографії — кандидатська дисертація В.Т. Петрикової "Особенности становления та розвитку системи краєзнавчої бібліографічної інформації в Україні (1917—1991 рр.)" (К., 2001), в якій визначено такі *етапи еволюціонування* краєзнавчої бібліографічної діяльності в Україні: виникнення (1847—1916 рр.), становлення (1917—1939 рр.), розвиток (1940—1991 рр.) та оновлення (з 1992 р.). Разом з тим слід зазначити, що узагальнення процесу розвитку теорії та практики бібліотечного краєзнавства як складової краєзнавчої української потребує подальших серйозних наукових досліджень.

Історія поетапного еволюціонування бібліотечного краєзнавства в Україні зумовлена впливом соціальних чинників як домінуючих, що становлять *зовнішнє середовище* розвитку бібліотечного краєзнавства. Визначальним змістовим чинником еволюціонування системи БК на різних історико-хронологічних етапах державотворення в Україні є краєзнавство. Історія формування його організаційно-інституціональної структури вплинула на процеси теоретичного, методологічного, організаційного та методичного стану БК, сформувавши його особливості в середовищі європейських країн.

Разом з тим генезис бібліотечного краєзнавства має і свої власні *внутрішні закономірності* інституціоналізації: формування доведеної системи БК у єдності його головних організаційних форм, видів і напрямів, поетапного виникнення, становлення та розвитку *родових елементів* — краєзнавчого фонду як документної бази БК; бібліотечного персоналу, здатного активно здійснювати краєзнавчу бібліотечну діяльність; контингенту користувачів — носіїв краєзнавчої інформаційної потреби; фінансових і матеріально-технічних ресурсів КБД — матеріального підґрунтя бібліотечного краєзнавства. Наявність означених елементів є необхідною умовою виконання бібліотечним краєзнавством свого соціального призначення — надання повного

та необмеженого доступу користувачів до краєзнавчих і місцевих документів, а також інформації про них.

Урахування зовнішніх і внутрішніх чинників еволюціонування бібліотечного краєзнавства в Україні дає змогу умовно виділити в історії його виникнення, становлення та розвитку *сім головних етапів*:

- **I етап** — зародження (IX—XIV ст.) і становлення краєзнавчої традиції в історії українських бібліотек (XV — перша половина XIX ст.);
- **II етап** — формування головних родових елементів бібліотечного краєзнавства (друга половина XIX — початок XX ст.);
- **III етап** — розгортання бібліотечного краєзнавства у роки золотого десятиліття краєзнавства (1917—1928 рр.);
- **IV етап** — руйнація організаційних засад бібліотечного краєзнавства в Україні (30-ті роки XX ст.);
- **V етап** — комплексний розвиток бібліотечного краєзнавства (кінець 40-х — 70-ті роки XX ст.);
- **VI етап** — пріоритетний розвиток бібліографічної складової бібліотечного краєзнавства у кінці 70-х — на початку 90-х років XX ст.);
- **VII етап** — системне оновлення бібліотечного краєзнавства в Україні (з 1991 р. і дотепер).

10.2. ЗАРОДЖЕННЯ (IX - XII ст.) І СТАНОВЛЕННЯ КРАЄЗНАВЧОЇ ТРАДИЦІЇ В ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКИХ БІБЛІОТЕК (IX - ПЕРША ПОЛОВИНА XIX ст.)

Краєзнавча традиція в історії українських бібліотек виникла в IX ст. і пов'язана з першими спробами *цілеспрямованого придбання бібліотеками документів місцевого змісту і походження*, що можна вважати першою ознакою зародження бібліотечного краєзнавства. Інші складові БК виникли дещо пізніше.

Саме в цей час відкрилися перші школи в Києві та інших містах, де збиралася не лише навчальна література, але й літописи місцевого походження. Уроки освітньої діяльності Ярослава Мудрого створені перші бібліотеки при соборах і монастирях

Киева, Володимира-Волинського, Галича, Переяслава-Хмельницького, Чернігова та інших міст, де також склали літописи, в яких містилися відомості про розташовані поблизу монастирів місцевості. У IX ст. у давньоруській державі виникли перші приватні бібліотеки, у яких разом з літописами зберігалися грамоти князів, описи та хроніки місцевих подій, життя місцевих святих і проповідників тощо. Це були своєрідні архіви-бібліотеки, де писемні документи місцевого змісту і походження зберігалися разом з іншими матеріальними цінностями. Тільки пізніше, у зв'язку зі зростанням кількості документів, ці установи дістали назву книгосховищ.

Бібліотечне краєзнавство започатковане в *бібліотеках монастирів*, які розглядалися не лише як релігійні, але й як культурні центри кожної місцевості. Про зародження БК за цих часів свідчить, по-перше, те, що краєзнавчий, місцевий характер мали і документи, і користувачі, і бібліотекарі, і матеріально-технічна база бібліотек. По-друге, саме монастирські бібліотеки розпочали збирання, зберігання документів місцевого походження та місцевого змісту, зокрема шляхом переписування наявних і складання нових. Нарешті, XV—XVIII ст. зроблені перші спроби виокремити бібліотечне краєзнавство в самостійний напрям роботи бібліотек.

У фондах бібліотек монастирів одне з основних місць посідають літописи та хроніки подій, пов'язані з певною місцевістю гноім походженням і змістом, а також життя місцевих святих і проповідників. У літописах місцевого походження містилися відомості про розташування міст і сіл, монастирів, храмів, церков, шкіл, бібліотек, про природу краю і побут населення, місцеві промисли, сільське господарство тощо. Наприкінці XV — на початку XVIII ст. саме у фондах монастирських бібліотек зосереджувалися найповніші колекції місцевих літописів та їх зводів".

Окрім літописів, які протягом тривалого часу були головним джерелом краєзнавчих знань, у фондах бібліотек монастирів і храмів IX—XVIII ст. зберігалися так звані копійні книги, тобто інірпикі документів, акти, жалувані грамоти на право світських і духовних феодалів на захоплені землі, листи городян, еудові протоколи, вироки, торговельні договори, тобто письмові джерела, які нині мають назву неопублікованих документів і зберігаються переважно в місцевих архівах.

Певний відсоток (від двох до десяти) бібліотечних фондів монастирів становили світські рукописні твори: хроніки, кормчі книги, билини, повісті, оповідання, поеми. Наприкінці XVI — на початку XVII ст. в українській полемічній літературі почали використовуватися такі поняття, як "історія краю", "вітчизна", "земля", "народ". З кінця XVI ст. за українськими землями в писемності закріпилася назва "Мала Росія". Це поняття вживається в передмові до "Тріоди", виданої друкарнею Києво-Печерського монастиря.

Можливості для розвитку бібліотечного краєзнавства зросли в XV—XVII ст. у зв'язку з виникненням книгодрукування, посиленням інтересу населення до місцевих проблем, створенням бібліотек при місцевих державних установах, навчальних закладах, товариствах і братствах — національно-релігійних і просвітницьких громадських організаціях, які функціонували при православних церквах України, а також формування приватних бібліотек окремих громадян. При Львівському (1586 р.), Київському (1615 р.) і Луцькому (1624 р.) братствах було відкрито школи, друкарні та колегіуми, а при Київському — Києво-Могилянська академія (1632 р.). Неодмінною складовою братств були бібліотеки, фонди яких поповнювалися не тільки рукописами, але й друкowanими книгами, що містили грамоти, креслення, плани і карти окремих міст і повітів, інформацію про окремі українські землі, садиби, їх побут і господарство, про вітряки і крамниці.

Наявність літописів, друкowanих книг, географічних карт та інших документів місцевого змісту або місцевого походження у фондах монастирських, приказних і приватних бібліотек свідчить про зародження і становлення бібліотечного краєзнавства в Україні ще в IX—XV ст.

У цей час формується контингент читачів краєзнавчої літератури серед місцевих жителів: вище духовенство, служителі монастирів, князі, купці, освічені бояри, котрі в пізнавальних і прагматичних цілях цікавилися фактами місцевої історії, природи, сільського господарства, звичаями населення. Лише згодом, у XIV—XVII ст., коло читачів місцевих бібліотек розширилося завдяки іншим верствам населення. Проте протягом тривалого часу використання бібліотечних зібрань було досить обмеженим.

Першими бібліотекарями монастирських і приказних бібліотек були також місцеві жителі: писарі, ларники, друкарі, металники, ченці. Їхнім обов'язком було переписування, придбання та зберігання документів у різницях, ларях і книгосховищах разом з церковними речами.

Дорожнеча рукописних і друкваних книг призвела до того, що створювати бібліотеки мали змогу переважно монастирі. Ці бібліотеки утримувалися на їхні кошти. Бібліотеки розмішувалися в кращих на той час приміщеннях храмів, монастирів, церков. Престиж бібліотек на місцях був настільки значним, що літописи і книги в містах зберігалися в патрональних храмах, тобто в храмах тих святих, котрих вважали покровителями і заступниками того чи іншого міста. За географічним розміщенням монастирів можна було зробити висновки щодо розташування бібліотек. Отже, уже в зазначений період вимальовуються так звані місцеві бібліотечні гнізда: Києво-Печерський монастир у Києві, Галицький, Володимиро-Волинський, Холмський, Чернігівський та ін.

Головними напрямками роботи бібліотек Київської Русі були книговиробництво, книгозбирання та книгозберігання. Стародавні бібліотекарі не тільки придбавали рукописи, отримували готові примірники і включали їх до фонду бібліотеки, але й ісопіювали книги, складали літописні зводи і навіть писали літописи. Зв'язки між містами були недостатньо розвиненими, і ченці описували переважно місцеві події, природу, географію, побут населення, торгівлю тощо. Зокрема, у бібліотеці Видубицького Михайлівського монастиря під Києвом ігумен Мойсей ічслав у 1199 р. великокнязівський звід, для чого використав як джерела місцеві літописи, які висвітлювали історію і тогочасний стан багатьох місцевостей Київської Русі.

Важливого значення набула робота щодо літописання у XIII—XIV ст. у столицях феодальних князівств. Літописці використовували значну кількість джерел із князівських, міських, церковних і приватних архівів і бібліотек окремих власників, цитуючи або переказуючи зміст документів. Подібного роду творів, поширених у такій кількості, не має жодна країна світу. Вже наприкінці XVI ст. периферійні монастирські та світські бібліотеки того часу мали більші фонди, ніж центральні.

Книгокористування в бібліотеках IX—XVIII ст. характеризувалося обмеженістю. Головна увага приділялася зберіганню бібліотечних фондів. Літописи й інші писемні документи старовини зберігалися як особлива матеріальна та духовна цінність у кращих приміщеннях. Саме тому багато даних рукописів збереглися до нашого часу і слугують сьогодні джерелом вивчення історії окремих таксономічних одиниць України.

Однак значна частина фондів стародавніх бібліотек втрачена з трьох головних причин: від пограбувань, пожеж і воєн. З XIII ст. до середини XV ст. Русь зазнала понад 160 воєн із зовнішніми ворогами. Під час міжусобиць між князями останні захоплювали один в одного землі і документи на право володіння ними, літописи та різні писемні пам'ятки. Так, у 1169 р. володимиро-суздальський князь Андрій Боголюбський заволодів Києвом і привласнив писемні документи. Як свідчать місцеві літописи, пограбування і пожежі за часів Київської Русі були досить поширеним явищем, що завдало значної шкоди збереженню бібліотечних фондів.

У XV—XVII ст. бібліотеки відокремилися від архівів, книговиробничих центрів і спрямували свої зусилля на придбання друкованих видань. Зростання обсягу рукописних і друкованих документів краєзнавчого змісту та місцевого походження потребувало від бібліотек пошуку нових форм організації фондів. У цей період зроблені перші спроби виділити місцеві та краєзнавчі документи як в основному фонді бібліотеки, так і з використанням бібліографічного методу в каталогах-описах, а також шляхом створення довідників бібліотек. У деяких монастирських, приватних бібліотеках та бібліотеках товариств місцеві і краєзнавчі документи зберігалися в окремих шафах, виділялися в бібліографічних описах бібліотек за територіальною ознакою змісту або за походженням. Отже, краєзнавчий аспект бібліотечної діяльності визначився при формуванні фондів у створенні *краєзнавчих колекцій*, на які почали складати своєрідні реєстри.

На початку XVIII ст. поширенню БК сприяв розвиток економіки і культури в провінції, започаткований урядом новий поділ країни, виникнення наукового краєзнавства, розвиток місцевого книгодрукування. У цей час створено краєзнавчі видання в сучасному розумінні цього слова. Головними бібліотеками п

галузі бібліотечного краєзнавства стали вже не монастирські, а бібліотеки при місцевих державних установах, навчальних закладах і різноманітних товариствах. Окрім традиційних напрямів бібліотечного краєзнавства (книгозбирання, книгозберігання і складання каталогів), поширюється книговикористання ізраєзнавчих і місцевих документів. За цих часів збільшується коло читачів краєзнавчої літератури (вчені, письменники, чиновники, краєзнавці-аматори з числа місцевих демократичних кіл дворянства, купці і навіть прості городяни та селяни). Зроблено перші спроби створення краєзнавчих бібліографічних покажчиків і налагодження бібліотечної освіти, однак вони поки що тісно не пов'язувалися з бібліотеками та краєзнавчою підготовкою бібліотекарів.

У XVIII ст. документи, присвячені окремим містечкам, повітам та губерніям України, разом з монастирськими бібліотеками збирали бібліотеки при навчальних закладах, губернських, повітових і земських канцеляріях. Тут збиралися книги, ділові справи, грамоти, карти, атласи, довідники тощо.

Зростання кількості бібліотек при губернських земських управах спостерігається після наказу Петра I (1718 р.) про генеральне межування країни та створення Межової експедиції Сенату (1768 р.). Цими наказами узаконювалося збирання бібліотеками губернських земських управ неопублікованих краєзнавчих документів: межових книг, креслень, повітових планів та атласів. Систематизація документів здійснювалася за територіальною ознакою: вони поділялися на губернські та повітові, а на шафах, де вони зберігалися, зазначалися назви міст і районів.

Накопичені в бібліотеках місцевих канцелярій неопубліковані краєзнавчі документи ставали основою для складання у Ж)–90-х роках XVIII ст. "Описів намісництв", у яких подавалися фізико-географічні й економічні дані про окремі провінції, губернії та міста. В Україні в ці часи було створено три види таких "Описів...". Перший, найповніший, охоплював Київське, Чернігівське та Новгород-Сіверське намісництва. У ньому намідилися відомості про умови судноплавства по річках, про підприємства, пам'ятки історії та культури. Другий містив топографічні описи, складені відповідно до єдиної програми, що охоплювали Катеринославське, Харківське (1785 р.), Чернігівське (1786 р.) намісництва. Крім того, подавалися дані про окремі

губернські та повітові міста і деякі поселення. Третій містив скорочені описи намісництв практично всіх губерній України. Описи намісництв значно збагатили склад краєзнавчих фондів бібліотек губернських земських управ того періоду.

З другою половиною XVIII ст. пов'язують виникнення наукового краєзнавства, коли з ініціативи М.В. Ломоносова при складанні "Ландкарти Російської" (1760 р.) по всій країні розсилалися краєзнавчі анкети.

Центром наукового краєзнавства на той час було Вільне економічне товариство у Петербурзі. За його завданням видатний український поет Т.Г. Шевченко виїздив до Полтавської губернії з метою вивчення особливостей цього краю. Вивченням українських міст і сіл займалася також Києво-Могилянська академія (1632—1817 рр.) — найважливіший на той час український загальноосвітній і науково-культурний центр. Викладачі академії за допомогою членів різноманітних товариств на місцях і краєзнавців-аматорів збирали відомості про історію, природу, економіку, культуру, народні традиції різних країн і місцевостей України та висвітлювали їх у працях академії. Згідно з описом бібліотеки, в ній були такі розділи: "Історія універсальна. Хронологія і географія", "Атласи і карти топографічні". Саме в цих розділах збиралася краєзнавча література.

Наприкінці XVIII ст. вийшли друком фізико-географічні, статистичні та історичні описи окремих міст і районів України, історико-географічні словники, путівники, де містилися відомості з історії міст, вулиць, бібліотек, підприємств, пам'яток культури тощо. Це підготувало документну базу бібліотечного краєзнавства та спонукало бібліотеки до пошуку форм збирання, зберігання та використання краєзнавчих і місцевих документів.

За цих часів посилюється інтерес до місцевої історії, природи, економіки і культури, а отже, й до краєзнавчої літератури з боку не лише видатних діячів, а й простих городян та селян. Але все ж таки краєзнавча література була для них малодоступною. Це пояснювалося, по-перше, тим, що користування бібліотекою було платним. По-друге, все ще недостатньою була видавнича база краєзнавчих видань, тому вони коштували дуже дорого. Покупець, який мав, наприклад, три карбованці, міг купити за них коня або ж двотомник "Описание земли Камчатки" С.П. Крашеніннікова.

У XVIII ст. головними центрами бібліотечного краєзнавства в Україні були бібліотеки наукових товариств та організацій, місцевих державних установ, навчальних закладів і приватних осіб. Книгописання на цей час вилучили зі сфери бібліотечної діяльності. Основними напрямками БК залишаються книгозбирання та книгозберігання, однак активізується також книговикористання, що стимулювало пошуки нових прийомів відображення краєзнавчих і місцевих видань в описах-каталогах бібліотек.

Тенденції щодо формування краєзнавчих фондів, які заклалися у XVIII ст., збереглися й у першій половині XIX ст., що було пов'язано зі зростанням обсягу краєзнавчих періодичних і неперіодичних видань. Тільки на початку XIX ст. вийшло друком близько двох тис. назв книг у 22 містах країни. Найплідніше працювали друкарні Києва, Одеси і Харкова. Так, в Одесі в 1828—1860 рр. було надруковано близько 700 книг, у Харківському університеті протягом 1805—1855 рр. — 646, у Київському — 140 книг (1839—1849 рр.). Наприкінці 30-х років XIX ст. в Україні відкриваються губернські друкарні.

Значною подією, що сприяла поширенню джерельної бази ІЖ, став вихід у 1838 р. "Губернских ведомостей", а з 1860 р. — "Епархиальных ведомостей". В Україні друкуються Волинські, Катеринославські, Київські, Полтавські, Подільські, Таврійські, Харківські, Херсонські, Чернігівські та Бессарабські губернські відомості, які переважно збиралися у місцевих бібліотеках. У XIX ст. повсюдно розвивається місцева періодична преса, на сторінках якої висвітлювалися проблеми місцевого життя.

Розвиткові БК сприяли наукові товариства, губернські статистичні комітети та створені в деяких губерніях України на початку XX ст. вчені архівні комісії. Вони проводили величезну роботу стосовно вивчення різних місцевостей країни, створювали й видавали різноманітні краєзнавчі видання: монографії, збірники, пам'ятні книжки, твори, довідково-статистичні матеріали, географічні словники, статті в періодичних виданнях. Зокрема, Полтавська вчена архівна комісія опублікувала 15 друкованих праць з минулого губернії. Велику увагу вивченню рідного краю приділяли й письменники: Г. П. Данилевський, М. М. Коцюбинський, І. Я. Франко, І. С. Нечуй-Левицький,

Г.Ф. Квітка-Основ'яненко та ін. Краєзнавством цікавилися і краєзнавці-аматори: земські діячі, агрономи, лікарі, вчителі, любителі історії та стародавніх пам'яток. Тобто в цей час формується так зване соціальне замовлення на збирання й упорядкування краєзнавчих фондів у бібліотеках, виразнішими стають краєзнавчі потреби користувачів.

У ХІХ ст. значних зусиль для розвитку БК докладали бібліотеки університетів, інших навчальних закладів, музеїв, наукових товариств, "просвіт", приватних осіб. Суттєво сприяли зміцненню позицій бібліотечного краєзнавства фундаментальні наукові бібліотеки Київського, Львівського, Одеського (Новоросійського) і Харківського університетів. Статутами цих закладів передбачалося вивчення губерній і повітів, що входили до складу їхнього навчального округу. Так, Харківський університет з 1805 до 1832 р. керував навчальним округом, до якого входило 14 губерній і 7 областей. Учені університету вивчали та друкували праці, що присвячувалися губерніям та областям навчального округу.

Значний внесок у вивчення історії Слобожанщини, Харкова та Харківського університету зробив професор цього закладу, академік Д.І. Багалій. Учений присвятив п'ять праць історії Запоріжжя та Південної України, сім — історії Росії, вісім — історії стародавньої України і Русі, дев'ять — викладанню історії у вигляді підручників, тридцять — архівній справі в Україні, чотирнадцять — краєзнавству, п'ятнадцять — історії Лівобережної України, вісімнадцять — історії суспільної думки та революційного руху в Україні, дев'ятнадцять — джерелознавству й історіографії, тридцять чотири — рецензуванню робіт з історії України, сімдесят одну — історії Слобідської України, сімдесят три — історії української культури, освіти, письменства України, зокрема Слобідської України. Нині праці Д.І. Баталія залишаються неперевершеними джерелами знань про окремі місцевості України, ними укомплектована бібліотека Харківського університету.

У науковій бібліотеці Львівського університету, починаючи з 1915 р., зберігалися рукописні книги і часописи, видані в Галичині і частково на Буковині. Бібліотеку вважали крайовою бібліотекою Галичини, яка з 1807 р. отримувала обов'язковий місцевий примірник творів друку. І сьогодні бібліотека Львів

ського університету є найповнішим сховищем літератури про західні області України.

Наукові бібліотеки університетів ставили за мету зібрати рукописні та друковані матеріали, присвячені своїм регіонам, праці викладачів свого закладу та видання, що публікувалися в університетських друкарнях. Створені при цих бібліотеках бібліографічні товариства, зокрема, в Новоросійському університеті, розробляли краєзнавчі бібліографічні посібники. У ХІХ — на початку ХХ ст. у бібліотеках університетів зберігалися найповніші колекції краєзнавчих документів, якими могли користуватися студенти, викладачі, вчені.

У цей період суттєву роль у розвитку БК в Україні відігравали так звані народні будинки. Відповідно до замислу Харківського губернського земства створення "народних будинків" давало змогу пов'язати культурне життя місцевого населення з економічним життям. Народні будинки об'єднували бібліотеку-читальню, музей, архів, картинну галерею, фольклорний колектив та ін. Тут збиралися члени місцевих товариств і опікунств, любителі рідного краю для обговорення питань місцевого життя, новинок місцевої друкованої продукції, опрацьовувалися зібрані матеріали з історії, географії, культури своєї місцевості. Бібліотеки при наукових товариствах природознавців і любителів природи, просвітах і народних будинках аж до 30-х років ХХ ст. були головними осередками, де вивчалися особливості місцевого краю в Україні. Тому їх можна кваліфікувати як прототип спеціальної краєзнавчої бібліотеки.

У першій половині ХІХ ст. помітну роль починали відіграти потенційні центри бібліотечного краєзнавства — публічні бібліотеки, перші проекти створення яких виникали вже у ХVІІІ ст.

Початком створення публічних бібліотек вважають 1830 р., коли вийшло розпорядження Міністерства внутрішніх справ про відкриття громадських бібліотек у всіх губерніях і містах. Ідея започаткування публічних бібліотек належить графові П.С. Мордвінову, голові Вільного економічного товариства, котрий зобов'язався надсилати в ці бібліотеки по два примірники всіх видань товариства. В Україні масово вони були створені у другій половині ХІХ ст., але, на відміну від Росії, публічні бібліотеки на українських землях з самого початку свого існування почали активно збирати у своїх фондах літературу про

край і протягом тривалого часу були взірцем краєзнавчої роботи не тільки для бібліотек України, а й для інших регіонів Російської імперії.

Серед публічних бібліотек першої половини ХІХ ст. помітних успіхів досягла Одеська публічна бібліотека, яку було відкрито в 1830 р. Ще в 1829 р. з ініціативи місцевої інтелігенції, яка об'єдналася навколо газети "Одесский вестник", було порушено питання про створення міської публічної бібліотеки. Редактор газети Б. Левшин у доповідній записці генерал-губернаторові Воронцову гарантував виділення на обладнання та придбання книг для бібліотеки 20 тис. крб з прибутку газети, а також пропонував звернутися з клопотанням до міста про субсидії для неї. Перед Одеською губернською публічною бібліотекою ставилося завдання — стати центральною бібліотекою для північного Причорномор'я. З 1831 р. з дозволу одеського генерал-губернатора було видано розпорядження про обов'язкову доставку до бібліотеки двох примірників усіх видань, що виходили в місті, що уможливило початок формування місцевого відділу, який мав назву "Новоросси́ка".

Таким чином, на етапі зародження і становлення бібліотечного краєзнавства в Україні (ІХ — перша половина ХІХ ст.) первинним і пріоритетним напрямом діяльності бібліотек було формування краєзнавчих фондів. Інші напрями БК — каталогізація, бібліографування, організація обслуговування — перебували на початковому етапі свого розвитку. Цей етап характеризувався появою перших публічних бібліотек — потенціальних центрів бібліотечного краєзнавства.

10.3. ФОРМУВАННЯ РОДОВИХ ЕЛЕМЕНТІВ БІБЛІОТЕЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ - НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Початок нового етапу розвитку бібліотечного краєзнавства збігається з розвитком наукового краєзнавства, початком становлення масового краєзнавчого руху в Україні. Бібліотечне краєзнавство починає утверджуватися як невід'ємна складова краєзнавчого руху. Його мета — виявлення, зберігання літератури

й допомога зорієнтуватися читачам у масиві інформації про рідний край. Розвиткові БК сприяли видатні вчені й громадські діячі, такі як П.І. Кеппен, А.М. Лазаревський, П.С. Єфіменко, М.Ф. Сумцов, Д.І. Багалій, І.А. Устинов, А.І. Макаревич та ін.

Характерною особливістю цього етапу є активний інтерес до вивчення місцевої історії, природи, економіки, культури, громадського життя краю з боку *земств*. Виникла значна кількість добровільних товариств, об'єднань, у діяльності яких краєзнавство посідало пріоритетне місце. Тривали краєзнавчі розвідки географічних, археологічних, історичних та інших товариств. Комплексне вивчення окремих територій у межах губерній, повітів, міст, регіонів набуло домінуючого значення. У навчальних закладах введено такий предмет викладання, як "батьківщинознавство". На рубежі ХІХ і ХХ ст. набуло поширення саме поняття "краєзнавство". Сплеск краєзнавчого інтересу викликав об'єктивну потребу в надійній документній базі краєзнавства, що стимулювало діяльність бібліотек.

Новий етап розвитку бібліотечного краєзнавства в Україні пов'язаний зі збільшенням кількості публічних бібліотек, формуванням основних родових його елементів: краєзнавчого фонду; бібліотечного персоналу, здатного здійснювати краєзнавчу роботу; користувачів, зацікавлених в отриманні краєзнавчої інформації; матеріально-технічної бази КБД як умови функціонування й розвитку бібліотечного краєзнавства.

Бібліотечне краєзнавство на цьому етапі формується лива складова діяльності публічних бібліотек, бібліотек університетів, шкіл, музеїв, губернських архівних комісій, статистичних комітетів, товариств вивчення рідного краю та інших громадських організацій.

Губернські, земські, повітові бібліотеки створювали головним чином, на пожертвування місцевого населення та субсидії земств (як самостійні, так і при школах та музеях) з метою всебічного вивчення краю, задоволення духовних потреб місцевих жителів. Майже в усіх статутах публічних бібліотек наголошувалось на необхідності вивчення місцевого життя, врахування місцевих особливостей у роботі громадських бібліотек, придбання літератури про край і всіх місцевих видань. Місцева інтелігенція про і пціальних міст України вела наполегливу боротьбу за надання права народним бібліотекам придбавати у свої фонди місцеві періодичні видання і краєзнавчі документи. На Першому Всеро-

сійському з'їзді з бібліотечної справи (1911 р.) порушувалося питання про заснування, за можливості, місцевих відділів при всіх громадських бібліотеках. З метою забезпечення успішного виконання бібліотеками функцій місцевих громадських книгосховищ з'їзд ухвалив рішення про постачання виданнями органів самоврядування, урядових установ і громадських організацій безкоштовно та миттєво після виходу друком усіх без винятку публічних, зокрема народних, бібліотек.

З цього часу розвиваються всі головні напрями бібліотечного краєзнавства, відбувається широкомасштабне створення нових публічних бібліотек, які згодом посіли провідне місце в цій сфері. У 80-ті роки ХІХ ст. їх кількість сягнула 111 закладів. Краєзнавча функція набула офіційного визнання в статутах цих бібліотек. Так, у примірному "Статуті громадських бібліотек" наголошувалося, що серед їхніх обов'язків мають бути надання можливості населенню певного району (міста, села, волості, повіту, губернії) безплатно (або за відповідну плату) користуватися фондом, а також збирання книг, рукописів та інших матеріалів, які сприяють вивченню краю. У складі публічних бібліотек виділялися спеціальні структурні підрозділи, так звані *місцеві відділи*, які мали збирати, зберігати й надавати в користування населенню літературу, присвячену місцевому краю або видану в ньому. За повнотою місцевого відділу зазвичай визначали центральну бібліотеку краю.

Період становлення публічних бібліотек особливо цікавий у краєзнавчому сенсі. По-перше, тому, що в цей період було створено губернські та повітові бібліотеки, котрі пізніше посіли провідне місце в бібліотечному краєзнавстві. По-друге, тому, що боротьба за організацію губернських бібліотек продемонструвала патріотичні почуття, справжнє народне прагнення до створення загальнодоступних культурних центрів у кожному краї. Публічні бібліотеки запроваджувалися, головним чином, з ініціативи місцевої інтелігенції, на кошти місцевого населення. По-третє, вперше у створенні бібліотек активну участь брали місцеві державні органи — земства, діяльність яких у цій справі потребує додаткового вивчення та використання в період сьогодення. Нарешті, за цих часів у пресі опубліковано перші матеріали, що висвітлювали діяльність місцевих бібліотек.

На той час місцеві відділи було створено в Херсонській, Харківській, Одеській, Київській і Чернігівській громадських бі

бліотеках, у Таврійській, Полтавській губернських земських бібліотеках та ін. Як свідчить аналіз друкованих каталогів, поширених у цей період, чималі місцеві відділи функціонували при Херсонській, Харківській і Чернігівській громадських бібліотеках, які протягом тривалого часу вважали взірцем краєзнавчої роботи не тільки в Україні, але й за її межами.

Міцний місцевий відділ як структурний підрозділ був у Харківській громадській бібліотеці з часу його заснування в 1886 р. У зазначеному відділі цієї бібліотеки зосереджувався цінний краєзнавчий матеріал: земські та міські видання, звіти бібліотек, просвітницьких товариств, матеріали про роботу шкіл, лікарень, фабрик, банків тощо. Відділ безперервно поповнювався краєзнавчими і місцевими виданнями, які відтворювали історію та сучасний стан краю, його громадських установ. Напередодні першої російської революції виникла ідея створення в бібліотеці українського відділу. Пропонувалося включити до фонду відділу твори українською та іншими мовами з етнографії, географії й економічного стану України та систематично поповнювати його. З ініціативи відомих харківських учених Д.І. Багалія та М.Ф. Сумцова український відділ розпочав своє функціонування в 1906 р., а в 1911 р. йому було присвоєно ім'я Т.Г. Шевченка. Отже, у Харківській громадській бібліотеці було започатковано не лише бібліотечне краєзнавство, але й бібліотечне українознавство.

Херсонська громадська бібліотека з часу свого заснування в 1872 р. приділяла значну увагу краєзнавчій роботі. У 1892 р. тут було запроваджено спеціальний структурний підрозділ — відділ ім. Потьомкіна, який існував до середини 30-х років ХХ ст. Фонд місцевого відділу мав такі підфонди: а) край у природничо-історичному сенсі; б) земське і міське управління і господарство; в) сільське господарство, промисли і торгівля; г) медицина і медична статистика; д) стан освіти; е) статистика; ж) довідкові книги. Відповідно до статуту бібліотека покликана була збирати поточні та ретроспективні видання, які всебічно висвітлювали життя Новоросійського краю: рукописи, твори друку, археологічні та природничо-історичні предмети місцевого значення. Тобто це був заклад, котрий у своїй діяльності поєднував функції місцевої бібліотеки і музею.

У 1891 р. місцевий відділ заснували в Чернігівській громадській бібліотеці, де зберігалися не тільки краєзнавчі та місцеві

видання, але й речові пам'ятки місцевої старовини. У Київській публічній бібліотеці функціонував спеціальний відділ "Історія Києва", у фондах якого зосереджувалися рукописи, друковані видання з історії міста. У тих публічних бібліотеках, які не мали краєзнавчих відділів, видання місцевого змісту і походження зберігалися разом з іншими документами переважно в таких підфондах, як історія, географія чи подорожі. Відомості про склад краєзнавчого фонду місцевих відділів подавалися насамперед у звітах і друкованих каталогах. Останні є надійними джерелами динаміки розвитку бібліотечного краєзнавства цієї доби.

Отже, в Україні, як і в Російській імперії в цілому, в середині ХІХ ст. провідну роль у бібліотечному краєзнавстві почали відігравати публічні бібліотеки. Однак у Росії поряд із публічними бібліотеками існували бібліотеки місцевих відділів Російського Географічного товариства, що деякою мірою стримувало розвиток краєзнавчої діяльності загальнодоступних бібліотек. Місцеві публічні бібліотеки Росії були змушені обмежувати свої краєзнавчі зібрання місцевими краєзнавчими виданнями або ж офіційними виданнями земської управи. В Україні склалися інші обставини.

Оскільки в Україні бібліотеки наукових товариств природознавців і любителів природи були нечисленними, бібліотеки просвіт — малопотужними, а народні бібліотеки-читальні — бідними, то губернські і повітові бібліотеки з початку свого виникнення стають головними центрами бібліотечного краєзнавства на місцях, головними сховищами документів, присвячених краю, а також тих, що опубліковані в місцевих друкарнях. Вони зосередили свої зусилля на вичерпному збиранні та зберіганні краєзнавчих і місцевих видань, створенні краєзнавчих каталогів, бібліографічних посібників літератури про місцевий край. Часто публічні бібліотеки виходили за межі суто бібліотечної роботи і збирали не тільки писемні твори, але й речові предмети місцевого походження.

Крім формування краєзнавчих фондів, обсяг яких становив від двох до семи відсотків загального фонду, на цьому етапі значного поширення набуло створення карткових або друкованих каталогів на фонди місцевих відділів і складання краєзнавчих бібліографічних покажчиків. Серед перших друкованих каталогів, що містили дані про краєзнавчі фонди, можна назвати ката

логи Київської, Одеської, Полтавської, Харківської, Херсонської, Чернігівської та інших публічних бібліотек України*.

Алфавітні та систематичні каталоги, що створювалися на фонди місцевих відділів публічних бібліотек того часу, виконували дві головні функції: 1) реєстраційну або облікову; 2) розкриття складу краєзнавчого фонду для користувачів. Каталоги місцевих відділів бібліотек були надійним джерелом інформації про склад краєзнавчих фондів цієї доби.

Створені в той час книжкові краєзнавчі каталоги, з одного боку, відбивали фонди місцевих відділів бібліотек, а з іншого, — мали форму бібліографічного покажчика, виконували фондові-дображальну, інформаційну функції тобто започатковували бібліотечну краєзнавчу бібліографію. Основою краєзнавчих каталогів публічних бібліотек були попередньо складені картотеки. Вони слугували допоміжним засобом для укладання краєзнавчих покажчиків, які надалі отримували бібліотечну атрибутику і перетворювалися на справжні бібліотечні каталоги.

Значного розвитку краєзнавча бібліографія набула в 50—70-ті роки ХІХ ст. Авторами бібліографічних посібників ставали переважно науковці або краєзнавці-аматори, які не були професійними бібліотекарями чи бібліографами. Але й бібліотечні працівники зробили певний внесок у розвиток цієї справи і ХІХ — на початку ХХ ст. По-перше, бібліотекарі традиційно складали каталоги (картотеки) на свої краєзнавчі фонди. По-друге, співробітники публічних бібліотек часто брали участь у створенні краєзнавчих бібліографічних покажчиків, які не завжди були пов'язані зі складом краєзнавчих фондів власних бібліотек. По-третє, фонди місцевих відділів бібліотек практично завжди використовували укладачі посібників з метою виявлення краєзнавчих документів і місцевих видань та вивчення їх. Так, ще в 1898 р. були створені "Систематичний каталог Херсонської громадської бібліотеки. 1872—1896" і "Каталог Харківської громадської бібліотеки", у спеціальних розділах яких виокремлювалася краєзнавча література. У 1911 та 1913 рр. Оуло видано "Указатель книг и статей отдела имени кн. Г.А. Потемкина по истории и современному состоянию Новороссий-

* Аналіз друкованих каталогів і бібліографічних посібників, створених бібліотеками України в цей час, міститься в працях І.І. Корнії'гика.

ского края", який містив 1500 назв (автор — завідувач Херсонської громадської бібліотеки В.К. Шенфінкель), і "Систематический указатель отдела имени Мих. Евг. Беккера. I. По вопросам городского самоуправления (книги и журнальные статьи)", котрі є найповнішими джерелами відомостей про склад краєзнавчого зібрання цієї бібліотеки на той час. Серед інших краєзнавчих каталогів слід назвати "Каталог Одесской городской публичной библиотеки" (1885р.), у додатку до якого виокремлено земський і міський відділи; "Каталог библиотеки губернского земства "Тагиса" (1903 р.), який містив основну літературу про Крим; "Каталог книг библиотеки Полтавской губернской управы", що відбивав місцеві земські видання; "Каталог Киевской публичной библиотеки" (1888 р.), в якому було описано 60 назв книг з історії Києва та ін.

Отже, на цьому етапі, як і на попередньому, головним напрямом краєзнавчої роботи бібліотек залишалося придбання та зберігання краєзнавчих і місцевих документів. Разом з тим її напрями збагатилися завдяки створенню карткових і друкованих каталогів (картотек), бібліографічних покажчиків для повного розкриття краєзнавчих фондів перед читачами і кваліфікованішого обслуговування місцевими та краєзнавчими виданнями.

Краєзнавчою літературою цікавилось практично все письменне населення губерній і повітів, особливо та його частина, котра активно вивчала свій край у практичних, наукових і пізнавальних цілях. Були також краєзнавці-аматори і краєзнавці-бібліофіли. Ядро читачів краєзнавчої літератури в цей період становили вчені, місцеві громадські діячі, члени вчених архівних комісій, губернських статистичних комітетів, співробітники редакцій місцевих газет, викладачі навчальних закладів, агрономи, вчителі, лікарі, геологи, економісти, етнографи, інженери тощо.

Водночас доступ до краєзнавчих фондів багатьох бібліотек був обмеженим. У деяких громадських бібліотеках використання фондів здійснювалося лише з дозволу самого губернатора. Місцеві газети за минулі роки, а також звіти й інші матеріали, що висвітлювали місцеве життя, внаслідок їхньої особливої цінності додому не видавали. Низький показник використанії; місцевих і краєзнавчих видань був зумовлений нечисленністю та недоступністю бібліотек у зв'язку з платою за користування! близько 20—30 крб на рік. Обмежували відвідування публічних

бібліотек також незручність приміщень (тіснота, холод і т. ін.), години роботи. Отже, про широке використання краєзнавчих і місцевих видань за таких умов у той час узагалі не йшлося.

Обов'язки бібліотекарів у місцевих публічних бібліотеках України виконувала найосвіченіша місцева інтелігенція. Бібліотекарями в земських народних бібліотеках найчастіше були вчителі народних шкіл, духовенство (священники, дяки), повітові писарі, селяни, іноді фельдшери чи лікарі, земське начальство. Так, у 1907—1911 рр. серед українських бібліотекарів відповідно налічувалося вчителів 67,7 і 94,2 %, духовенства — 6,8 і 3,5 %, селян — 10 і 2,3 %, писарів — 4,6 і 2,3 %, осіб інших професій — 10,9 %, котрі отримували мізерну заробітну плату. При затвердженні завідувача губернської повітової публічної бібліотеки, а також бібліотеки "народного дому" зважали не тільки на професійні знання і навички претендентів, але й на знання ними свого повіту чи губернії. Об'єктивно виникла потреба в спеціальній підготовці бібліотечних кадрів, здатних проводити бібліотечну роботу з урахуванням місцевих особливостей.

У зв'язку з повсюдним створенням місцевих громадських бібліотек і читалень в Україні виникла проблема їхнього матеріально-технічного забезпечення. Публічні повітові, губернські народні бібліотеки відкривалися на кошти місцевого населення, місцевих установ, органів влади, земств, культурологічних товариств. У сільській місцевості бібліотеки функціонували також па кошти місцевих жителів: поміщиків і селян. Грошові асигнування бібліотек того часу становили: плата місцевого населення на користування бібліотекою — близько 40 %, кошти земств і міст — до 30 %, добровільні пожертвування місцевих жителів — близько 20 %. Так, Чернігівське губернське земство в 1891 р. виділило на розвиток бібліотечної справи в губернії 60 тис. крб. 15 інших губерніях субсидії земств були дещо нижчими.

Більшість місцевих громадських бібліотек України не мали класних приміщень та розміщувалися при школах або інших установах. Так, у 1908 р. у Харківській губернії з 361 земської породної бібліотеки 230 діяли при школах, 67 • — при волосних і сільських правліннях, 30 — у спеціально найманих або збудованих приміщеннях, 14 — у чайних, 20 — у різноманітних більшменш пристосованих приміщеннях, наприклад у церковних сторожках. У Київській губернії всі 88 народних безплатних бібліотек розміщувалися в земських школах, на Волині — при церков-

них школах. У Полтавській губернії, за даними "Статистическо-го ежегодника Полтавского губернского земства" за 1903 р., із 69 бібліотек спеціальні приміщення мали лише 4, а 52 розташовувалися у волосних і сільських приміщеннях, 2 — у народних школах, 1 - у церковному будинку, решта — у приватних приміщеннях. В інших губерніях України стан з приміщеннями був ще гіршим. Дещо кращі умови мали губернські публічні бібліотеки й університетські бібліотеки України, однак не вистачало коштів на придбання всіх необхідних краєзнавчих і місцевих видань.

Отже, у ХІХ — на початку ХХ ст. споживачами краєзнавчих і місцевих видань були місцеві жителі. Обов'язки бібліотекарів у публічних бібліотеках виконувала місцева інтелігенція, яка мала повне уявлення про свій край. У цей час публічні бібліотеки розглядали як культурні осередки краю. Становленню краєзнавчої діяльності сприяло формування головних родових елементів бібліотеки: краєзнавчих і місцевих видань, користувачів і бібліотекарів — місцевих жителів, місцевої матеріальної бази бібліотек.

Наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. вийшли друком перші видання, в яких узагальнювалася діяльність публічних бібліотек окремих регіонів України. Так, у 1909 р. надруковано видання "Харьковское Губернское Земство. Состояние сельских библиотек-читален к 1 января 1908 г.", в якому висвітлювалися історія становлення, розвитку і сучасний стан народних бібліотек Харківської губернії. В анотації до видання підкреслювалося, що Харківська губернія в бібліотечній справі є "однією із найвидатніших в усій земській Росії". Названа книга, а також коментарі до неї, можна вважати взірцем бібліотечного краєзнавства як узагальнення діяльності бібліотек певного краю. Завдяки таким виданням дореволюційного періоду є можливість вивчати кращі вітчизняні "бібліотечні гнізда", що сформувалися в Україні ще в ХІХ — на початку ХХ ст.

Особливістю цього етапу є й те, що на роль бібліотек у краєзнавстві звернули увагу культурні діячі, прогресивні бібліотекознавці та бібліографи того часу. Ідеї бібліотечного краєзнавства підтримали А.В. Мезьєр, Є.М. Мединський, О.О. Покровський, Є.Ф. Проскуракова, М.О. Рубакін, Л.Б. Хавкіна, В.І. Чарнолуський та ін.

Розвиткові бібліотечного краєзнавства в ХІХ — на початку ХХ ст. сприяло посилення місцевого губернського патріотизму, зростання соціального замовлення на краєзнавчі видання як з боку державних установ, так і з боку товариств, що виникли для вивчення місцевого краю в центрі та провінції. Вони не лише публікували власні праці та інші краєзнавчі видання, але й постачали ними місцеві бібліотеки.

Значну роль у бібліотечному краєзнавстві відігравали університетські бібліотеки, які збирали та зберігали праці своїх співробітників, видання власної друкарні, а також краєзнавчі видання, присвячені різним регіонам України, що входили до навчального округу університету.

Значного поширення в цей період набули краєзнавчі бібліотеки, що створювалися при статистичних комітетах, губернських учених архівних комісіях, культурно-просвітницьких товариствах, земських управах і функціонували в усіх більш-менш великих губерніях і повітах України. Бібліотеки при вказаних установах збирали, обліковували та зберігали праці службовців статистичних комітетів і вчених архівних комісій, пам'ятні книжки, монографії, огляди й описи губерній, збірники, науково-популярні книги, календарі, географічні атласи, місцеві періодичні та продовжувані видання, бібліографічні покажчики про край. Аналогічні функції виконували бібліотеки вчених архівних комісій і губернських земств. Значні краєзнавчі фонди були зібрані в бібліотеці Таврійської губернської земської управи, що складалися з творів, присвячених Криму і Таврійській губернії, а також бібліографічних посібників, котрі відбивали літературу про цей край. Тут було створено також систематичний краєзнавчий каталог.

У ХІХ — на початку ХХ ст. помітну роль у розвитку бібліотечного краєзнавства почали відігравати бібліотеки наукових товариств: наукового товариства ім. Т.Г. Шевченка, Київського товариства дослідників природи, Товариства дослідників Воппні, Кримського товариства дослідників і любителів природи, Товариства подільських дослідників і любителів природи, Бессарабського товариства дослідників і любителів природознавства й інших. Бібліотеки збирали праці членів своїх товариств, **III** и діяли велику увагу придбанню українознавчої та краєзнавчої літератури переважно гуманітарного змісту, присвяченої

своїм географічним районам. Ці бібліотеки не були загальнодоступними, обслуговували обмежене коло користувачів, тобто місцеве населення широкого доступу до їх фондів не мало.

У поширенні краєзнавчих знань серед різних верств українського населення значну роль відіграли бібліотеки "просвіт" і "народних будинків", які виникли в середині ХІХ ст. У Статуті Полтавського товариства "Просвіти" зазначалося, що воно має на меті створення української бібліотеки, поповнення її книжками, газетами, журналами, календарями, які сприяли б вивченню населенням історії України, географії українських земель, української мови. Бібліотеки при цих установах згруппували навколо себе любителів рідного краю, котрі вивчали його не лише за допомогою друкованих видань, але й через безпосереднє спостереження над природою, збирали й записували народні пісні, легенди, спогади старожиливі т. ін.

Таким чином, головним досягненням цього етапу розвитку бібліотечного краєзнавства є створення губернських і повітових публічних бібліотек, які утвердилися як головні бібліотечні установи краю, носії краєзнавчої функції, центри бібліотечного краєзнавства на місцях. У положеннях і статутах цих бібліотек наголошувалося, що одне з головних завдань — придбання та зберігання краєзнавчих і місцевих видань. Краєзнавче покликання публічних бібліотек було затверджене в рішеннях Першого Всеросійського з'їзду з бібліотечної справи, згідно з якими губернським і повітовим бібліотекам передбачалося надати можливість отримувати місцевий обов'язковий примірник творів друку. Участь місцевого населення, земських установ у створенні цих бібліотек свідчить про дійсно всенародну зацікавленість у запровадженні справжніх центрів бібліотечного краєзнавства на місцях. Цей період цікавий ще й тим, що вийшли друком перші публікації, які узагальнювали діяльність бібліотек певної місцевості, що можна кваліфікувати як бібліотечне краєзнавство у вузькому розумінні цього терміна, у значенні описування й узагальнення історії розвитку бібліотечної справи в певному краї, вивчення функціонування місцевих бібліотек. Зростання кількості громадських бібліотек, посилення їх ролі в документному забезпеченні краєзнавства викликало необхідність у розмежуванні їх функцій не тільки всередині бібліотечної системи, але й з музеями, архівами, видавництвами тощо.

Однак у ті часи питання про узгодження їх роботи лише ставилося, але практично не вирішувалося.

На цьому етапі розвитку бібліотечного краєзнавства спостерігається еволюція всіх його видів. У цей час широко видаються і залучаються до фондів бібліотек місцеві та краєзнавчі документи в сучасному розумінні слова. Зв'язок між краєзнавчими документами та їх головними споживачами — місцевими жителями краю — був найтіснішим, оскільки зібрані в місцевих бібліотеках краєзнавчі видання (періодичні й неперіодичні) використовувалися переважно місцевими державними і громадськими діячами, місцевою інтелігенцією для вивчення рідного краю, у виробничих, наукових або самоосвітніх цілях. Місцевий характер мали й інші елементи місцевої бібліотеки — бібліотекарі та матеріально-фінансове забезпечення бібліотечного краєзнавства. Публічні й інші громадські бібліотеки утримувалися на місцеві кошти і пожертвування місцевого населення. Однією з головних вимог до бібліотекарів публічних бібліотек на той час було знання ними своєї губернії, волості чи повіту.

Головними напрямками бібліотечного краєзнавства в ХІХ — на початку ХХ ст. були суто бібліотечні види діяльності: формування краєзнавчих фондів; створення каталогів на цей фонд; краєзнавчих бібліографічних списків і покажчиків; обслуговування користувачів з краєзнавства. Перші два види діяльності стали пріоритетними.

Бібліотечне краєзнавство в кінці ХІХ — на початку ХХ ст. виокремилось в особливий напрям бібліотечної діяльності, організаційно оформилося у спеціальні місцеві відділи губернських публічних бібліотек. Характерною особливістю розвитку бібліотечного краєзнавства стало здійснення перших спроб щодо наукового осмислення краєзнавчої функції бібліотечних установ. Саме в ці часи бібліотечне краєзнавство в Україні набуло яскраво вираженої соціальної значущості.

10.4. БІБЛІОТЕЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО У РОКИ ЗОЛОТОГО ДЕСЯТИЛІТТЯ КРАЄЗНАВСТВА (1917-1928 рр.)

Якісно вищий етап розвитку бібліотечного краєзнавства зумовлювався революційними подіями 1917—1921 рр. в Україні та процесами створення української державності. Результатом усіх соціальних чинників, що визначився як підґрунтя для еволюціонування БК, стало залучення до розбудовчих процесів усіх регіонів України та розгортання в їх межах місцевої науки — краєзнавства на засадах національного патріотизму. Народ України прагнув всебічного вивчення та перетворення свого рідного краю.

Бібліотечне краєзнавство розглядалося в цей час як частина краєзнавчого руху в країні. Ще залишалися міцними традиції громадського та наукового краєзнавства, сформовані попередніми роками. Краєзнавство набуло чітких організаційних форм: від Комісії краєзнавства в структурі Українська академія наук (УАН) (1922) — організаційно-методичного центру — до губернських і повітових кабінетів вивчення краю. Набувала розвитку мала видавнича діяльність на місцях, поширювалося коло місцевих періодичних видань. До середини 20-х років налічувалося вже понад 1 тис. назв краєзнавчих книг. З 1923 р. публікувався журнал "Краеведение", з 1925 р. — "Известия Центрального бюро краеведения", які згодом об'єднали в єдиний часопис "Советское краеведение", в Україні виходив друком журнал "Краєзнавство" (1927—1930 рр.). Інституціональну структуру краєзнавства в 1920-ті роки створюють такі організації й установи: музеї, бібліотеки, архіви, організації УАН, вищі навчальні заклади, науково-дослідні установи, товариства, органи місцевої влади, редакції газет і журналів. Активізують свою діяльність краєзнавчі гуртки. Невипадково вже за наших часів 20-ті роки ХХ ст. дістали назву *золотого десятиліття* краєзнавства.

Більшість існуючих на той час бібліотек поживали роботу в галузі бібліотечного обслуговування краєзнавства. До цієї роботи залучали публічні бібліотеки, а також бібліотеки систем і Академії наук, університетів, вищих і середніх спеціальних на

вчальних закладів, шкіл, науково-дослідних установ, музеїв, архівів і краєзнавчих товариств.

На відміну від Росії, де надії на розвиток бібліотечного краєзнавства пов'язували переважно з бібліотеками товариств з вивчення місцевого краю, в Україні центрами краєзнавчої роботи стали державні наукові бібліотеки, публічні губернські, повітові, волосні та сільські бібліотеки. Ставилося завдання — організувати при державних місцевих бібліотеках краєзнавчі відділи, які мали збирати, зберігати, каталогізувати, бібліографувати та надавати в користування читачам літературу про рідний край і місцеві видання. На цьому етапі почала формуватися система організаційно-методичного керівництва бібліотечним краєзнавством, поглиблюється розробка його наукових засад. У країні впроваджується місцевий обов'язковий примірник творів друку для забезпечення центральних міських бібліотек, а згодом і губернських публічних місцевими краєзнавчими виданнями. Пізніше це починання поширилося на всі губернські публічні бібліотеки колишнього СРСР.

У межах етапу розвитку бібліотечного краєзнавства, про який ідеться, можна умовно виділити два підетапи. Перший охоплює період 1917—1923 рр. У ці роки головним напрямом діяльності українських бібліотек на місцях була робота зі збирання й збереження культурних цінностей. Багато бібліотек іємських і міських управ, де зберігалися досить значні збірки статистичних та інших матеріалів місцевого значення, були зруйновані в роки громадянської війни. Лише завдяки централізованним заходам, зусиллям науковців і краєзнавців, зацікавлених у місцевих виданнях, а також бібліотечних працівників, обізнаних з місцевими книжковими багатствами, вдалося врятувати й раціонально розподілити місцеві та краєзнавчі видання між публічними бібліотеками. Значні краєзнавчі фонди зосереджувалися в Кам'янці-Подільському, Вінниці, Житомирі, Полтаві, Катеринославі, Херсоні, Чернігові та інших українських провінційних містах. Виявлення, облік, зберігання та використання культурних цінностей, залишених господарями маєтків і квартир, стає особливо помітною сферою діяльності краєзнавців і бібліотечних працівників. Внаслідок величезної роботи зі збирання краєзнавчих і місцевих документів та об'єднання дрібних бібліотек були створені досить обширні бібліотечні краєзнавчі фон-

ди, своєрідні образи культурно-історичного життя краю — Поділля, Волині, Чернігівщини, Полтавщини, Запоріжжя тощо.

З 1918 р. у губернських і повітових містах при відділах народної освіти були створені позашкільні підвідділи з бібліотечними комісіями. Розпочалося формування державної мережі загальнодоступних губернських, повітових, волосних, сільських бібліотек відповідно до наявного на той час адміністративно-територіального поділу України. Бібліотеки організовували на місцеві кошти за ініціативою місцевих органів влади і місцевих жителів. Вони повинні були діяти в тісному контакті з місцевими радами, зважати на інтереси свого міста, району чи села.

У 1918—1920 рр. губернські та повітові бібліотечні комісії, до складу яких входили представники діючих у місті бібліотек, ставили перед собою такі головні завдання: 1) вивчення стану бібліотечної справи в губернії чи повіті та облік усіх існуючих книг; 2) розробка питань планомірного розподілу книг на території губернії чи повіту; 3) визначення місця бібліотек у вивченні свого краю. Тобто йшлося про два рівні бібліотечного краєзнавства: у вузькому значенні — як вивчення діяльності бібліотек конкретної губернії чи волості, в широкому значенні — як допомога бібліотеки місцевому населенню у вивченні свого краю. На початку 20-х років при багатьох державних бібліотеках невеликих міст України було створено краєзнавчі гуртки і музеї. У складі гуртків функціонували різноманітні секції: вивчення історії, природи, культури, побуту, художньої творчості населення. Разом зі збиранням краєзнавчих і місцевих видань місцеві бібліотеки організовували екскурсії, записували спогади старожилів, народні пісні, казки, легенди, збирали речі для поповнення колекцій місцевих музеїв. Державні бібліотеки на місцях розглядалися за тих часів як культурні осередки, що мали допомагати населенню в пізнанні свого рідного краю, задоволити будь-які потреби, пов'язані з книжкою чи газетою.

Формуванню документної бази бібліотечного краєзнавства! і Україні, на відміну від бібліотечних установ інших республік Радянського Союзу, сприяв місцевий обов'язковий примірник творів друку, запроваджений у країні ст. 623 Декрету ВУЦКК про народну освіту від 30 квітня 1924 р. Відповідно до закот всі місцеві друкарні зобов'язувалися надсилати по одному примірнику всього, що друкувалося, до своєї місцевої бібліотеки (окружної, районної та ін.). У свою чергу місцева бібліотеки

мала створювати на базі обов'язкового примірника спеціальний місцевий (краєзнавчий) відділ. Таким чином, уже в середині 20-х років місцеві публічні бібліотеки України мали надійну базу для поповнення своїх краєзнавчих фондів завдяки системі місцевого обов'язкового примірника творів друку. Однак практична реалізація закону була недостатньою.

Проблеми бібліотечного краєзнавства активно обговорювалися на різноманітних з'їздах, конференціях, нарадах, зборах і т. ін. Про необхідність участі державних бібліотек України в краєзнавчому русі йшлося вже на першій нараді працівників книги в Харкові в листопаді 1923 р. Наприкінці 1924 р. на з'їзді з питань вивчення продуктивних сил і народного господарства України в Харкові директор Всенародної бібліотеки України С.П. Постернак порушив питання про ефективне використання бібліотечної мережі як готової форми для розгортання краєзнавчої роботи. Рекомендувалося організувати в місцевих публічних бібліотеках краєзнавчі відділи для широкої пропаганди краєзнавчих видань. Методичним центром краєзнавчої роботи бібліотек країни мала стати Всенародна бібліотека України. Вирішальне значення для розвитку бібліотечного краєзнавства мала Перша конференція наукових бібліотек України (1925), яка визнала краєзнавчу роботу пріоритетним напрямом діяльності місцевих публічних бібліотек, визначила головні напрями цієї діяльності. Центрами бібліотечного краєзнавства в Україні було затверджено наукові бібліотеки як такі, що мали найповніші фонди краєзнавчих і місцевих документів.

Серед бібліотечних установ, які на той час активно здійснювали краєзнавчу роботу, слід назвати: Всенародну бібліотеку України та її Вінницьку філію, Дніпропетровську державну публічну бібліотеку, Центральну наукову бібліотеку в Одесі, Одеську державну публічну бібліотеку, Полтавську центральну наукову бібліотеку, Херсонську центральну державну бібліотеку, Харківську державну бібліотеку ім. В.Г. Короленка, Центральну бібліотеку Лубенської округи на Полтавщині та ін. Бібліотеки приділяли значну увагу формуванню краєзнавчих фондів, створенню краєзнавчих каталогів, складанню бібліографічних списків і покажчиків, обслуговуванню читачів краєзнавчими і місцевими виданнями. Дніпропетровська й Одеська державні публічні бібліотеки мали у своєму складі краєзнавчі відділи.

Ще в 1922 р. в Одеській публічній бібліотеці було створено відділ рідкісних видань (музей книги), в якому зосереджувалися найцінніші краєзнавчі документи з історії Одеси і Новоросійського краю (книги, газети, фотографії, креслення, описи Одеси, малюнки тощо). У зв'язку з особливим значенням видань про Одесу в 1923 р. їх було виокремлено в самостійний відділ. У 1925 р. було організовано спеціальний краєзнавчий каталог "Одесика".

Науковим і методичним центром з українознавчої та краєзнавчої роботи була на той час Всенародна бібліотека України (ВБУ), яку було створено при Всеукраїнській Академії наук у 1918 р. Перед ВБУ ставилося завдання зібрати в спеціальному відділі "Україніка" і зробити доступною для громадського використання всю літературу, що друкувалася будь-коли та будь-де українською мовою незалежно від змісту і напрямку, а також усі видання, присвячені Україні, українському народові, іншим народам, котрі мешкають на її теренах, незалежно від мови та місця видання. Фонд відділу "Україніка" включав також як невід'ємну частину своїх фондів літературу, що стосувалася окремих територіальних одиниць України — краєзнавчу.

З метою поповнення відділу "Україніка" краєзнавчими виданнями бібліотека використовувала всеукраїнський обов'язковий примірник творів друку. Для комплектування відділу бібліотеки, а також для створення краєзнавчих осередків на місцях у губерніях і округах України призначалися громадські уповноважені від ВБУ, які мали спеціальні мандати й одержували підтримку від місцевої влади. Серед громадських уповноважених були видатні вчені-краєзнавці, вчителі, директори бібліотек і краєзнавчих музеїв. Активні зв'язки мала Всенародна бібліотека України з науковим товариством ім. Т.Г. Шевченка у Львові, від якого вона отримувала видання про окремі місцевості Західної України. З метою надання науковим працівникам і краєзнавцям можливостей щодо всебічного вивчення Кнєва та Київщини у фондах відділу "Україніка" було створено підвідділ "Київ", де планувалося ведення окремого каталогу.

Всенародна бібліотека України у 20-ті роки мала найповніше зібрання краєзнавчої літератури і місцевих періодичних вида **111 •**, що виходили друком на території країни. Як і бібліотека Цепіального бюро краєзнавства в Росії, Всенародна бібліотека Укр.і і ни стала першим централізованим сховищем краєзнавчої літо

ратури в країні. Її краєзнавчий фонд став документною базою для створення в 1928 р. "Бібліографічного покажчика краєзнавчої літератури на Україні (1917—1926 рр.)". Бібліотека пропагувала краєзнавчі та місцеві видання шляхом експонування на виставках книг і періодичних видань, графіки, фотографій, карт, нот, стародруків тощо. ВБУ відіграла значну роль у консолідації бібліотек України навколо проблем бібліотечного українознавства і краєзнавства у 20-ті роки ХХ ст.

Своєрідним взірцем краєзнавчої роботи того часу була Вінницька філія Всенародної бібліотеки України, заснована в 1920 р., у складі якої діяв Кабінет виучування Поділля. До завдань Кабінету входили збирання та зберігання краєзнавчих і місцевих видань, їх бібліографування, ведення каталогів та обслуговування користувачів. Бібліотека зібрала значний на той час краєзнавчий фонд про Поділля, який складався з книг, комплектів газет і журналів, інших документів про минуле і сучасність краю. У 1929 р. вона організувала музей місцевої преси, який щорічно відвідували тисячі екскурсантів. Для поповнення цих фондів бібліотека з 1926 р. одержувала всеукраїнський обов'язковий примірник творів друку. У 1927—1928 рр. філія видавала покажчик "Часописи Поділля", де було зареєстровано понад 500 назв журналів і газет, надрукованих у краї протягом 1838—1927 рр. Бібліографічна комісія Кабінету виучування Поділля підготувала і частково опублікувала бібліографічні краєзнавчі покажчики, присвячені цьому краю.

Кабінет виучування Поділля у своїй діяльності не обмежувався лише бібліотечним краєзнавством, оскільки ставив за мету игшрання літератури, присвяченої іншим регіонам України, а не тільки Поділлю. У 1926 р. у складі його фонду було виокремлено такі відділи: Волинь, Донеччина, Катеринославщина, Київщина, Крим, Кубань, Полтавщина, Харківщина, Херсонщина, Чернігівщина, Галичина, Буковина, Закарпаття та ін. Кабінет здійснював певні небібліотечні напрями діяльності: проиодення науково-експедиційної діяльності щодо вивчення Поділля, організація мережі краєзнавчих організацій на місцин, науково-видавнича робота. Філія друкувала "Інформаційний огляд дослідницько-краєзнавчої роботи на Поділлі", а таи п ж наукові монографії з історії, природи, культури Поділля, іміити на публікацію котрих філія отримувала від місцевих ииржавних установ. Вона широко пропагувала ідею створення

кабінетів виучування краю в усіх регіонах України. Однак через матеріальні труднощі в Україні реалізувати цю ідею не було можливості.

Активну діяльність у галузі краєзнавства розгорнули окружні та районні бібліотеки України. Зміст їх краєзнавчої роботи зафіксований у відповідних статутах, положеннях, неодноразово обговорювався на різноманітних конференціях і нарадах з бібліотечної справи, висвітлювався в пресі.

В опублікованому в 1925 р. "Положенні про центральні губернські і повітові бібліотеки" окружним бібліотекам надавалося право створювати у своїй структурі спеціальні краєзнавчі відділи, де зосереджувалася література, що вийшла в межах краю, і та, що присвячувалася краю. Районні бібліотеки, крім краєзнавчих книг, повинні були мати карту Радянського Союзу, свого округу та району, а також передплачувати не менше однієї місцевої газети. З метою поширення краєзнавчих знань було рекомендовано створювати в місцевих державних бібліотеках краєзнавчі гуртки.

Окружні та районні бібліотеки переводили на фінансування з місцевого бюджету і зобов'язані були здійснювати свою роботу з урахуванням місцевих особливостей і читацьких потреб місцевого населення. У "Положенні..." були зафіксовані такі елементні й інституціональні атрибути краєзнавчої роботи окружних і районних бібліотек, як краєзнавчий документ, місцевий читач, місцевий відділ, місцевий бюджет і краєзнавчий гурток. Пріоритетними напрямками краєзнавчої роботи місцевих державних бібліотек у цей час були збирання, зберігання та використання краєзнавчих і місцевих видань, а також організація спеціального краєзнавчого відділу. У 1927 р. 22 окружні бібліотеки України передплачували по одній назві місцевої газети в одному — двох примірниках, що становило 40,7 % назв і 20,5 % примірників від загальної кількості отримуваних ними газет. Серед них: "Киевский пролетарий", "Одесские известия", "Більшовик Полтавщини", "Красне Запоріжжя", "Селянин Харківщини", "Правда Прилуччини", "Червона Лубенщина" та ін. Водночас 170 районних бібліотек України передплачували липи' 17 назв (66 примірників) місцевих газет, що становило тільки 21,8 % назв і 9,3 % примірників від загальної кількості одержуваних ними газет. Отже, місцеву газету мала лише кожна дев'ять та районна бібліотека України.

Окрім формування краєзнавчих фондів, створення краєзнавчих каталогів і картотек, бібліографічних списків і покажчиків, організації бібліотечно-бібліографічного обслуговування на їх основі, бібліотеки у 20-ті роки ХХ ст. розпочали роботу з *пропаганди краєзнавчої літератури* традиційно бібліотечними засобами — за допомогою краєзнавчих каталогів, картотек, краєзнавчих бібліографічних покажчиків, виставок, плакатів, оглядів літератури тощо. Вони фіксували запити читачів на краєзнавчу літературу в спеціальній картотеці та здійснювали доукомплектування фонду. Окружні бібліотеки налагоджували зв'язки з іншими бібліотеками краю для обміну краєзнавчими документами.

У 20-ті роки ХХ ст. окрім суто професійної краєзнавчої бібліотечної діяльності значного поширення набуває *пошуково-практичний і науково-дослідницький* напрями бібліотечного краєзнавства, пов'язані з пошуком, аналізом та узагальненням знань про край, створенням бібліотекарями-краєзнавцями первинних документів про край та поповненням ними краєзнавчих фондів. Уперше на окружні бібліотеки покладалося завдання якщо не координування науково-дослідної роботи з вивчення краю, то принаймні спрямування уваги краєзнавців на маловивчені теми, інформування місцевих наукових і краєзнавчих установ про найбільш розділи краєзнавчих фондів. Окружні бібліотеки України часто були організаторами краєзнавчого руху на місцях, інколи підмінюючи своєю діяльністю місцеві мрхиви, музеї, видавництва і навіть краєзнавчі товариства.

Оскільки опублікованих видань, що стосувалися району, міста або села, було замало, місцеві бібліотеки були змушені використовувати з метою пропаганди краєзнавчих знань як бібліотечні, так і небібліотечні засоби. Вони робили вирізки з газет, ("спорювали альбоми фотографій, здійснювали записи спогадів місцевих жителів, народного фольклору, звичаїв, обрядів, легенд, коломийок, прикмет, приказок, прислів'їв тощо, залучаючи до цієї роботи своїх читачів. Залученню читачів до краєзнавчої роботи сприяли гуртки і музеї, що створювалися повсюдно при місцевих державних бібліотеках невеликих міст і сіл України. Вважалося, що усвідомлення ідеї краєзнавства, вивчення історії краю сприятимуть залученню читачів до самоосвіти. Екскурсії, спостереження, поповнення музею друкованими і речовими матеріалами, опис своєї фабрики, свого підприємства —

усе це поступово повинно було привести читача до потреби читання краєзнавчих книг і місцевих газет.

Державні бібліотеки невеликих міст і сіл працювали в тісному контакті зі школами, залучаючи до читання краєзнавчих книг школярів і вчителів, значна частина котрих цікавилася історією, природою, культурою краю для своїх професійних потреб і становила значний відсоток такої категорії користувачів, як краєзнавці-аматори, знавці рідного краю.

Створення при бібліотеках краєзнавчих гуртків і музеїв мало на той час велике значення, сприяло зростанню престижу місцевої бібліотеки як культурного центру краю, збагаченню бібліотек масовими, музейними та іншими формами роботи, дало змогу об'єднати зусилля бібліотек, музеїв, шкіл, краєзнавчих товариств щодо залучення населення до вивчення свого краю. Однак виконання бібліотеками не властивих їм функцій часто призводило до розпорошення сил і досить мізерних матеріальних і фінансових ресурсів. Деякі бібліотеки занадто захоплювалися експедиційною, музейною та масовою роботою, що інколи навіть гальмувало власне бібліотечну роботу.

Розширення державними районними та сільськими бібліотеками України своїх краєзнавчих повноважень у 1920-ті роки було об'єктивним явищем. По-перше, тому, що бібліотека була найдоступнішим для всього населення культурним закладом, спроможним задовольняти зростаючі потреби користувачів у краєзнавчих знаннях. По-друге, неписьменність значної частини місцевого населення, бідність, а інколи й повна відсутність краєзнавчих книжок стимулювали місцеві бібліотеки відшукати й запроваджувати різноманітні засоби краєзнавчого впливу. Бібліотечне краєзнавство в Україні в 1920-ті роки, як і в попередні періоди, розвивалося переважно завдяки ентузіазмові бібліотечних працівників. Його фінансове та матеріально-технічне забезпечення з об'єктивних причин було недостатнім. У кінці 1920-х років окружні бібліотеки України перейшли на фінансування з місцевого бюджету, який становив від двох до восьми тисяч крб. Більша його частина (близько 50 %) витрачалася на заробітну плату, а на придбання літератури — лише 30 %. Деякі місцеві бібліотеки почали навіть брати плату за читання. Гірше за все більшість краєзнавчих бібліографічних покажчиків, створених окружними бібліотеками в той час, не було опублікованими. Природно, що за таких умов місцеві державні бібліотеки й

могли повністю реалізувати свої можливості щодо документного та бібліографічного забезпечення краєзнавства. Так, Дніпропетровська державна публічна бібліотека у зв'язку з відсутністю необхідного приміщення в 1925—1926 рр. тимчасово припинила обробку книг фонду місцевого відділу, відмовилася від систематизації газетних надходжень. В аналогічних матеріально-технічних умовах опинилися майже всі окружні та районні бібліотеки України того часу.

Окрім публічних бібліотек значний внесок у розвиток бібліотечного краєзнавства в Україні в цей період зробили бібліотеки наукових і краєзнавчих товариств та краєзнавчих музеїв. Особливо відчутною була їх участь у розвитку *краєзнавчої бібліографії*. Краєзнавчі товариства, музеї, бюро, асоціації, різні за масштабами (від губернських і обласних до сільських і шкільних) мали на меті вивчення рідного краю, поширення краєзнавчих і народознавчих знань, збереження пам'яток культури. Краєзнавчі організації були практично єдиними науковими установами на місцях і мали назву "місцеві академії". Їхня діяльність активізувалася після I Всеросійської конференції наукових товариств з вивчення краю (1921), створення Центрального бюро краєзнавства (ЦБК) при Російській академії наук, а згодом — Українського комітету краєзнавства (1925), які здійснювали організаційно-методичне керівництво масовим краєзнавчим рухом.

Наприкінці 20-х — на початку 30-х років на території СРСР, зокрема і в Україні, створювалися спеціалізовані краєзнавчі установи, товариства, гуртки. Так, у 1927 р. у СРСР налічувалося 1763 краєзнавчих установи і товариства, що майже в сім разів перевищує їхню кількість у 1900 р. Найбільша їх кількість іосереджувалася на території Росії (1307 закладів), в Україні — I 75 установ. Більшість із них друкували власні періодичні та неперіодичні видання, мали солідні на той час бібліотеки, у складі яких створювалися краєзнавчі відділи. Протягом тривалого часу краєзнавчу бібліографічну роботу офіційно вважали обов'язком суто краєзнавчих установ. Наявність значної кількості гійгшіотек при товариствах вивчення місцевого краю зумовила їх провідну роль у розвитку бібліотечного краєзнавства. Навіть після ліквідації краєзнавчих товариств у 30-ті роки більшість російських фахівців пов'язували перспективи розвитку крає-*'Піпнчої* бібліографії не з місцевими державними бібліотеками,

а зі створенням місцевих книжкових палат, спеціальних бібліографічних установ тощо. Хибність таких поглядів призвела до того, що протягом тривалого часу місцеві державні бібліотеки практично не залучалися до краєзнавчої бібліографічної роботи і не розглядалися як центри бібліотечного краєзнавства на місцях.

Інша ситуація склалася на той час в Україні, де досить активно працювали 35 відносно великих бібліотек, краєзнавчих товариств і гуртків. Через їх малочисельність було визнано за необхідне найефективніше використовувати існуючу систему державних громадських бібліотек, які мали активно пропагувати краєзнавчі і місцеві видання бібліотечними та бібліографічними засобами. Цей шлях виявився більш виправданим. Отже, в Україні бібліотеки краєзнавчих товариств і гуртків здійснювали краєзнавчу роботу паралельно з державними бібліотеками.

У 1928 р. журнал "Краєзнавство" (орган Українського комітету краєзнавства) звернувся до краєзнавчих установ України з відкритим листом з питань бібліотечного краєзнавства. У листі наголошувалося на необхідності посилення роботи краєзнавчих товариств і гуртків України щодо збирання, обліку й ознайомлення членів товариства з літературою про місцевий край, а також придбання методичної та програмної літератури з питань краєзнавства. Крім того, товариства були покликані створювати бібліографічні покажчики краєзнавчих видань. На одному із засідань їм також пропонувалося розглянути два головних питання: 1) про організацію бібліографічної роботи в цьому товаристві (гуртку); 2) про створення бібліотеки, фонд якої май систематично поповнюватися краєзнавчими виданнями. Товариствам було рекомендовано призначити бібліотекаря й організувати читальний зал при бібліотеці для забезпечення обслуговування користувачів. Український комітет краєзнавства бран на себе зобов'язання всіляко підтримувати бібліотечний напрям діяльності краєзнавчих організацій та установ.

Активно діяли за тих часів бібліотеки при краєзнавчих товариствах у Вінниці, Кам'янці-Подільському, Миколаєві, Одесі, Полтаві, Харкові та інших містах України. Їх фонди налічували до кількох сотень краєзнавчих видань. Бібліотеки здійснювали роботу щодо збирання, зберігання та популяризації краєзнавчих документів, створювали краєзнавчі каталоги і карто

теки, бібліографічні покажчики краєзнавчої літератури, обслуговували користувачів. Більшість краєзнавчих бібліотек існувала на внески членів товариств, кількість яких постійно змінювалася. Товариства створювалися на добровільних засадах і тому часто існували тимчасово. Так, бібліотека Хорольського гуртка краєзнавців-аматорів налічувала лише 32 книги і три журнали, куплені на кошти його членів. Обов'язки бібліотекаря виконував один із членів гуртка. Бібліотека не мала можливості задовольнити зростаючий попит читачів на краєзнавчу літературу внаслідок відсутності необхідних коштів і приміщень. В аналогічному матеріальному становищі перебувала більшість бібліотек краєзнавчих товариств і гуртків України.

Згодом, після ліквідації краєзнавчих товариств, накопичена тут краєзнавча література поповнила фонди публічних і музейних бібліотек. Отже, громадське бібліотечне краєзнавство внаслідок об'єктивних причин не могло конкурувати з державним. Нині, коли відбувається відродження масового краєзнавчого руху, накопичений у 1920-ті роки досвід потребує додаткового вивчення та використання для розвитку громадського бібліотечного краєзнавства в нашій країні.

Міцні краєзнавчі фонди було створено за часів розгляданого періоду бібліотеками краєзнавчих музеїв, створених практично в кожному окружному місті України. Зокрема, краєзнавчий фонд бібліотеки Конотопського окружного музею налічував (1 тис. примірників. Бібліотеки кабінету вивчення Шевченківщини при Черкаському окружному музеї зосередили свої зусилля на збиранні всіх періодичних і неперіодичних видань, присвячених своєму краю, а також на придбанні літератури з методики краєзнавчої роботи, інформаційних і довідкових видань. Тут в окремі зібрання виділялися книги, газети, картографічні і так звані ілюстративні видання (фотографії, альбоми, плакати, діапозитиви, листівки, таблиці та ін.). Бібліотека складала крає-ін'явчу картотеку та бібліографічний покажчик про свою округу, а також покажчик діячів та установ, що працювали над вивченням Шевченківщини. Часто окружні музеї мали у своїй структурі не тільки бібліотеку, а й місцеву художню галерею, архів і лекторій. Однак бібліотеки окружних музеїв призначалися переважно для обслуговування співробітників музеїв та науковців і на лишалися малодоступними для місцевого населення.

У 20-ті роки ХХ ст. дещо поживляється краєзнавча робота бібліотек науково-дослідних інститутів, університетів, педагогічних та інших вищих навчальних закладів, педтехнікумів і шкіл. Набуває розвитку краєзнавче бібліофільство. Книголюби придбавали до своїх власних зібрань книги краєзнавчого змісту, присвячені певному місту України або ж Україні в цілому. Часто українські бібліофіли чи науковці дарували свої власні зібрання державним бібліотекам, вищим навчальним закладам або краєзнавчим музеям. Свою власну бібліотеку подарував Всенародній бібліотеці України академік Д.І. Багалій.

Бібліотечне краєзнавство в роки золотого десятиліття книгознавства характеризується теоретичним осмисленням його сутності, напрямів та організаційних форм. Підвалини розробки теоретичних питань бібліотечного краєзнавства в Україні заклали: Д.А. Балака, М.А. Годкевич, К.В. Дубняк, В.В. Дубровський, А.І. Козаченко, Я.Л. Міяковський, Ю.О. Меженко, В.Д. Отамановський, С.П. Постернак, С.Л. Рубінштейн, М.І. Сагарда, М.І. Ясинський та ін. Більшість їх теоретичних міркувань, що реалізувалися в практичній краєзнавчій діяльності бібліотек, й дотепер залишаються актуальними.

У ці часи формується внутрішня структура бібліотечного краєзнавства. Окрім практичної та наукової його підсистем налагоджується підготовка бібліотечних кадрів. Постановою Раднаркому УРСР від 13 вересня 1925 р. у Харківському інституті народної освіти (ХІНО) відкривається факультет політичної освіти, який починає готувати бібліотечних фахівців.

Таким чином, бібліотечне краєзнавство в Україні в перше післяреволюційне десятиліття, за років активного розвитку наукового краєзнавства та масового краєзнавчого руху, існувало у двох основних формах — *державній і громадській*. До краєзнавчої діяльності залучалися майже всі наявні на той час бібліотеки, але ядро бібліотечного краєзнавства складали універсальні наукові, великі публічні, окружні та районні бібліотеки. Зазначені бібліотеки визнавали центрами бібліотечного краєзнавства з двох головних причин. По-перше, тому, що вони мали повні зібрання краєзнавчих і місцевих видань, поповнюваних обов'язковим місцевим та всеукраїнським примірниками творів і друку. По-друге, перевагою цих бібліотек були загальнодоступність, можливість використання краєзнавчих фондів усіма жителями краю.

Краєзнавча діяльність публічних бібліотек спрямовувалася на створення краєзнавчих відділів, придбання, зберігання та надання читачам місцевих і краєзнавчих видань, створення краєзнавчих каталогів і картотек, складання краєзнавчих бібліографічних покажчиків, організацію бібліотечно-бібліографічного обслуговування користувачів, пропаганду краєзнавчих знань. У цей час здійснювалися кроки щодо створення центрального сховища краєзнавчих видань при Всенародній бібліотеці України. І хоча з відомих причин цю ідею остаточно реалізувати не вдалося, все ж це була перша спроба створення страхового фонду краєзнавчих видань всередині країни. Місцеві бібліотеки часто виходили за межі суто бібліотечної діяльності в прагненні поширення краєзнавчих знань серед українського населення. Здійснювалися і перші кроки на шляху координації краєзнавчої роботи між публічними бібліотеками та бібліотеками краєзнавчих музеїв і товариств. Краєзнавча діяльність бібліотек як практична підсистема БК у 20-ті роки ХХ ст. набувала ознак *комплексності* і багато в чому відповідає сучасним уявленням про головні напрями бібліотечного краєзнавства. Сучасний розвиток краєзнавчої діяльності бібліотек відбувається шляхом удосконалення головних її видів, започаткованих у 1920-ті роки.

Перше післяреволюційне десятиліття можна класифікувати як найяскравіший період розвитку бібліотечного краєзнавства в Україні. Разом з тим слабка матеріально-технічна, фінансова і кадрова база бібліотечного краєзнавства стримувала реалізацію багатьох краєзнавчих починань публічних бібліотек.

Наприкінці 20-х років ХХ ст. у краєзнавстві в цілому і в бібліотечному зокрема намітився так званий виробничий ухил, який неминуче призводив до деформації гуманітарного змісту бібліотечного краєзнавства. Окружні бібліотеки поступово починали відходити від гуманітарної, комплексної суті бібліотечного краєзнавства та спрямовували свої зусилля на надання допомоги місцевим планово-господарським органам у прискоренні індустріалізації України.

10.5. БІБЛІОТЕЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО в 30-ті РОКИ ХХ ст.

30-ті роки — це роки згортання громадського бібліотечного краєзнавства як у СРСР у цілому, так і в Україні зокрема. Державні публічні бібліотеки хоча й утвердилися як центри бібліотечного краєзнавства в країні, однак на масштаби і рівень їх діяльності негативно впливали серйозні руйнації в галузі вітчизняного краєзнавства: 1) проведення широкомасштабних репресій, які призвели до руйнації кращих краєзнавчих традицій, зумовили початок періоду, названого вже у наші дні періодом репресованого краєзнавства; 2) багаторазові зміни адміністративно-територіального поділу України, що порушувало вікові традиції українського народу — • знати і любити свій рідний край.

Головною руйнівною причиною, що призвела до гальмування бібліотечного краєзнавства в Україні, було проголошення на початку 30-х років краєзнавства "буржуазною псевдонаукою", "місцевим націоналізмом". У 1929—1930-х роках багато краєзнавців зазнали репресій, інших було усунено від улюбленої справи, невинувато вилучалися з обігу цінні краєзнавчі видання. Те, що краєзнавці встигли зібрати, надрукувати або увіковічити, виявилось не лише непотрібним, але навіть небезпечним для когорти нових чиновників. Книги, збірки і газети безжалісно вилучалися з обігу. Навіть про саме вилучення заборонялося згадувати. За таких умов узагалі виникали сумніви в необхідності проведення краєзнавчої роботи. Значна частина українського населення була позбавлена можливості користуватися бібліотеками як головними фондоутримувачами краєзнавчих і місцевих документів.

Другою причиною, яка негативно позначилася на розвитку краєзнавства, слід вважати неодноразовий адміністративно-територіальний переділ України. У 1930 р. у країні було ліквідовано округи та створено 484 райони і 18 міст, що підпорядковувалися безпосередньо центру. Оскільки така система виявилася незадовільною, у 1932 р. було запроваджено 7 областей: Харківську, Київську, Вінницьку, Дніпропетровську, Одеську.

Донецьку та Чернігівську, тобто їх було значно менше, ніж округів. До кінця 30-х років відбувався безперервний поділ України, внаслідок чого було створено ще 17 областей, кордони яких постійно змінювалися. Переділ України призвів до руйнування вікових культурно-історичних зв'язків, втрати населенням свого коріння — рідного краю. Багато окружних центрів опинилися в числі рядових міст. Це негативно позначилося на їх матеріально-технічному забезпеченні та призвело до зміни функцій їх головних бібліотек.

Наприкінці 1920-х років посилюється прагнення до відвертої ідеологізації роботи краєзнавців, особливо у сфері просвітницької й освітньої діяльності, намагання централізувати краєзнавчий рух, знищити гуманітарну сутність краєзнавства, зводячи його до задоволення переважно народногосподарських потреб.

Перші спроби щодо централізації краєзнавства здійснено в 1929 р. на IV Всеросійській конференції з краєзнавства. У 1931—1938 рр. прийнято кілька постанов і розпоряджень Раднаркому з питань краєзнавчої роботи. У них зазначалося, що краєзнавчі товариства не виконали завдань щодо вивчення продуктивних сил і природних багатств країни, виявлення додаткових місцевих ресурсів, які можуть використовуватися в інтересах розвитку соціалістичного будівництва, зокрема для підвищення врожайності, впровадження нових жультур, виявлення нових предметів експорту тощо. Згідно з постановою Раднаркому "Про реорганізацію краєзнавчої роботи в центрі й на місцях" (1937 р.) було ліквідовано краєзнавчі бюро і товариства, а вся краєзнавча робота зосереджена у виробничих колективах, навчальних і культурно-освітніх закладах, музеях.

Бібліотеки наукових і краєзнавчих товариств, які під впливом Іюзвиту краєзнавства у 20-ті роки здійснювали пошуки шляхів самостійного розвитку, після втрати наукового і громадського середовища були змушені згорнути свою діяльність та увійти до складу краєзнавчих музеїв або державних бібліотек. Громадське бібліотечне краєзнавство припинило своє існування.

Починаючи з 1930-х років, державні універсальні наукові та публічні бібліотеки України посідають провідне місце в організаційно-інституціональній структурі БК в Україні, яке стає вищою державною справою. Проте державне бібліотечне крає-

знавство, яке більш-менш організаційно сформувалися в Україні ще в 1920-ті роки, потребувало серйозної перебудови.

У 1934 р. Всенародну бібліотеку України було реорганізовано у Бібліотеку Академії наук УРСР, і вона вже не виконувала функції методичного центру в галузі краєзнавчої роботи бібліотек. Фонд бібліотеки поповнився зібраннями історико-археологічного інституту й інших історичних установ Всеукраїнської академії наук, комісій і товариств при Київському університеті Св. Володимира, Одеського товариства історії і старовини, Київського товариства старовини і мистецтв, Товариства дослідників Волині, Кам'янець-Подільського краєзнавчого музею та ін. Сюди передавалися приватні бібліотеки багатьох українських учених, краєзнавців: Ю.С. Виноградського, Ф.Р. Штейнгеля (Житомир), К.Ф. Кушніра-Марченка (Черкаси) та ін. Вінницьку філію Всенародної бібліотеки України спочатку було реорганізовано у Вінницьку центральну міську бібліотеку, а пізніше — у Вінницьку обласну бібліотеку.

У 1930-ті роки спостерігається деякий відхід бібліотек від роботи в галузі бібліотечного краєзнавства на засадах комплексності, орієнтації на потреби галузевих компонентів краєзнавчого знання. Лише Харківська наукова бібліотека ім. В.Г. Короленка та Одеська наукова бібліотека ім. М. Горького повното мірою зберегли його універсальний зміст.

Харківська наукова бібліотека здійснювала пропаганду краєзнавчих видань, використовуючи такі форми наочної пропаганди, як плакати, діаграми з показниками розвитку народного господарства області й України в цілому. Особлива увага приділялася популяризації документів про Харківщину. У бібліотеці влаштовували літературні вечори, концерти, читали лекції за участю різних науково-дослідних, громадських, навчальних закладів міста. У довоєнні роки фахівці бібліотеки працювали па/і складанням кількох покажчиків, які, на жаль, не були опубліковані: "Харків за 20 років (1917—1927)", "Харківська преса доби громадянської війни".

Одеська наукова бібліотека на той час відійшла від традиційного гуманітарного змісту бібліотечного краєзнавства і звернулася до літератури, присвяченої природним ресурсам та екоіоїміці Одещини. На замовлення відділу комунального господарства Одеси вона склала бібліографічний покажчик відповідного змісту (978 назв), на замовлення планового відділу — про п >

нове господарство Одеси (2 тис. назв). Під час конференції, присвяченої розміщенню продуктивних сил Одеської області, бібліотека організувала виставку книг і карт, склала картотеку, що налічувала понад 6 тис. назв.

Відповідно до наказу № 208 Народного Комісаріату освіти України "Про утворення Державних обласних бібліотек" на початку 1934 р. у всіх обласних центрах країни було створено обласні бібліотеки: Харківську, Дніпропетровську, Київську, Вінницьку, Одеську, Сталінську (Донецьку) та Чернігівську. Обласні бібліотеки утримувалися на кошти обласного бюджету та забезпечувалися обов'язковим примірником книжкової продукції України.

У прийнятому в Україні "Положенні про державні обласні бібліотеки" (1934 р.) вони розглядалися як центральні обласні книгосховища, покликані вести краєзнавчу роботу в масштабах області. Визначено два головних завдання цих бібліотек: 1) здійснення комплектування, вивчення місцевих і краєзнавчих видань, що вийшли друком у межах області; 2) науково-бібліографічна робота на допомогу науково-дослідній і краєзнавчій роботі п краї. Тобто "Положення..." обмежувало об'єкт краєзнавчої роботи обласних бібліотек лише краєзнавчими виданнями місцевого походження. Однак життя внесло корективи в краєзнавчу діяльність обласних бібліотек, більшість яких паралельно працювали з виданнями, присвяченими краю незалежно від часу та місця видання, а також з місцевими виданнями незалежно від їх змісту і часу виходу у світ. Починаючи з 1934 р., обласні універсальні наукові бібліотеки (ОУНБ) посіли монопольне місце в організаційно-інституціональній структурі БК України.

Суттєвих успіхів у краєзнавчій роботі досягла Вінницька обласна бібліотека, яка проводила досить активну роботу щодо придбання книжок, журналів і газет, присвячених Поділля. Її краєзнавчий каталог налічував понад 8 тис. карток. Бібліотека створює та публікує краєзнавчі бібліографічні посібники "Бібліографія Жовтневої революції", готує до друку покажчик "< !тара і нова Вінниця", видає збірники і монографії: "Рибне господарство Вінниччини", "Історія громадянської війни на Поділлі", "Ліси, лісове господарство та лісова промисловість Вінниччини" та ін., серію брошур з циклу "Історія фабрик і заводів". Нісім із цих покажчиків були премійовані народним комісаріатом освіти України. Вінницька ОУНБ використовувала різно-

манітні форми масової й індивідуальної пропаганди краєзнавчих та місцевих видань: лекції і доповіді, читацькі конференції, книжкові виставки, плакати, газетні та журнальні монтажі, альбоми, рекомендаційні списки краєзнавчої літератури тощо. На початку 1930-х років нею користувалося понад 8 тис. читачів. Однак брак приміщень і бібліотечних працівників, відсутність необхідних асигнувань (32 тис. крб) гальмували розширення масштабів краєзнавчої роботи бібліотеки. Державна допомога у формі надсилання обов'язкового примірника друкованих видань України забезпечувала лише виконання бібліотекою функції зберігання краєзнавчих видань. Використання ж цих видань як у самій бібліотеці, так і через міжбібліотечний абонемент було істотно обмежене.

Дніпропетровська обласна бібліотека здійснювала в цей час велику роботу щодо комплектування своїх краєзнавчих фондів, які налічували понад 7 тис. примірників, присвячених Дніпропетровщині. Київська обласна бібліотека ім. ВКП(б) вела спеціальний каталог "Київщина", який тільки в 1935 р. поповнився 550 картками. Сталінська (Донецька) обласна бібліотека пропагувала краєзнавчі видання не тільки в приміщенні своєї бібліотеки, але й безпосередньо на підприємствах, в інших місцевих установах: організувала виставки, куточки, готувала огляди, бібліографічні та фактографічні довідки краєзнавчого змісту. Активізували свою краєзнавчу діяльність Черкаська, Миколаївська, Житомирська, Херсонська, Луганська, Артемівська, Полтавська та інші центральні міські бібліотеки.

Внаслідок втрати значної кількості індивідуальних читачів краєзнавчої літератури і місцевих видань бібліотеки змушені були орієнтуватися у своїй діяльності переважно на так званих колективних користувачів: науково-дослідні установи, навчальні заклади, редакції місцевих газет, обласні видавництва, господарчі, партійні, радянські, профспілкові організації та ін., фахівці яких за родом своєї наукової, виробничої чи навчальної діяльності мали здобувати знання краєзнавчого змісту.

У 30-ті роки ХХ ст. органічною складовою БК стає бібліографічна діяльність. На відміну від Росії, де здійснювалися тривалі пошуки центрів краєзнавчої бібліографії (бібліотеки при краєзнавчих музеях, регіональні книжкові палати, створення спеціальних інститутів, особливих краєзнавчих бібліотечно-бібліо

графічних об'єднань), в Україні бібліографічна діяльність пер-вісно локалізувалася в наукових і публічних бібліотеках.

Обласні бібліотеки створювали поточні та ретроспективні бібліографічні покажчики рекомендаційного та науково-допоміжного характеру. Головними формами організації краєзнавчої бібліографічної інформації були каталожна (карткова) та друкована. Каталогна форма забезпечувала її універсальний рівень. Галузево-тематичний рівень формували бібліотеки місцевих навчальних закладів, спеціальні наукові бібліотеки системи НАН України, наукові медичні та інші спеціальні бібліотеки. Вони склали бібліографічні покажчики і списки рекомендованої літератури, присвячені революційному рухові та роковинам Жовтневої революції в краї, ролі партії в революційних подіях на місцях. Складалася бібліографія літератури про природні багатства і продуктивні сили краю, промисловість, сільське господарство, транспорт області, району чи міста. Отже, тематика краєзнавчих покажчиків визначалася, головним чином, ідеологічними завданнями і завданнями п'ятирічних планів розвитку народного господарства в краї. За браком необхідних коштів більшість створених на той час посібників так і не були опубліковані.

Краєзнавча діяльність політосвітніх (масових) бібліотек від-різнялася за формами і масштабами роботи. У куточках крає-апаства цих бібліотек, окрім самих краєзнавчих видань, розмі-щувалися списки книжок, статей із журналів і газет, картогра-ми про господарське та культурне життя району, міста або села, ілюстративні матеріали, а також інформація про значні події місцевого масштабу.

Відмінністю краєзнавчої роботи масових бібліотек слід вва-жати й те, що вони пропагували краєзнавчі знання не тільки бі-бліотечними, але й небібліотечними засобами. Серед форм про-паганди краєзнавчих знань широко використовувалися крає-піавчі гуртки, вечори-конференції, бесіди, лекції, консультації, екскурсії, виставки краєзнавчих документів. Бібліотеки висвіт-лювали досвід краєзнавчої роботи в місцевій пресі, залучали ко-ристувачів до збирання краєзнавчих матеріалів, створення папок газетних і журнальних статей про свій район, плакатів, діаграм, мльбомів, літописів рідного краю та ін. За умов, коли краєзнавчі

товариства почали згортати свою діяльність, місцеві бібліотеки намагалися виконувати їх функції, функції музеїв і навіть видавництва.

Масові бібліотеки забезпечували зв'язок із краєм двома шляхами: 1) урахування у своїй діяльності економічних і культурних особливостей краю, а також тісного зв'язку з місцевими радянськими, партійними та господарчими органами і 2) власне краєзнавчої роботи — збиранням книг, карт, художніх творів, статей із газет і журналів про свою область, район, місто чи село, пропаганди друкованих видань серед широких верств населення. Проте наприкінці 1930-х років починає переважати саме перший напрям, тобто ототожнення власне краєзнавчої роботи з профілюванням діяльності бібліотеки.

Внаслідок гоніння на краєзнавчий рух бібліотечні фахівці вважали за краще розглядати краєзнавчу роботу не як самостійний напрям діяльності, а як складову географічної освіти населення. Вони пропагували краєзнавчі та місцеві видання разом з літературою, присвяченою іншим регіонам України і Радянського Союзу. Цілком природно, що виконання краєзнавчої роботи потребувало додаткових матеріальних і фінансових затрат. Однак у ці роки у зв'язку з переходом на фінансування з місцевого бюджету вони опинилися в скрутному матеріально фінансовому становищі. Коштів не вистачало навіть на поточне поповнення бібліотечного фонду.

Мізерні кошти, малочисельність співробітників у більшості місцевих державних бібліотек України призвели до того, що бібліотеки не могли самотужки придбавати всі необхідні краєзнавчі та місцеві видання. Саме тому все наполегливіше висловлювалася думка про необхідність забезпечення міських, районних та обласних бібліотек місцевим обов'язковим примірником творів друку. Це питання широко обговорювалося в пресі, на Нараді директорів наукових бібліотек, Конференції-курса директорів крайових та обласних бібліотек (1934 р.) та ін. Фахівці наполягали на постачанні цих бібліотек місцевим обов'язковим примірником в кількості не менше двох екземплярів.

10 листопада 1939 р. вийшла постанова РНК СРСР "Про стачання найважливіших державних книгосховищ СРСР наданнями, що виходять на території СРСР, і про доставку обов'язкових і сигнальних примірників творів друку". У § 3 постаново.

зокрема, зазначалося, що кожна крайова, обласна та районна бібліотеки з метою здійснення краєзнавчої роботи отримує місцевий обов'язковий примірник творів друку. Згідно з правилами зберігання та використання місцевого обов'язкового примірника, кожна обласна (крайова) та районна бібліотека мала реєструвати (обліковувати) кожний примірник книги, брошури, журналу та інших друківаних матеріалів, а також комплект газет; проставляти штемпель і спеціальний штамп "обов'язковий примірник", наклеювати кольоровий ярлик у процесі технічної обробки; класифікувати за загальноприйнятими таблицями десятикової класифікації, розставляти та зберігати разом з іншими книгами фонду читального залу, а у великих бібліотеках — в основному фондосховищі. З метою забезпечення збереження місцевого примірника не рекомендувалося видавати його читачам додому.

Книги, журнали, наочні посібники, карти, газети, образотворчі, нотні та дрібнодруковані видання (афіші, листівки), що отримувалися за системою місцевого обов'язкового примірника, необхідно відбивати в каталогах бібліотеки. Крім того, бібліотека повинна була вести два спеціальних каталоги: каталог місцевої (районної, крайової, обласної) преси і каталог краєзнавчої літератури. Отже, бібліотеки мали старанно обробляти, забезпечувати схоронність, пропагувати місцевий обов'язковий примірник, здійснювати контроль за його доставкою з поліграфічних підприємств. Однак реалізувати цю постанову до кінця не вдалося через початок Великої Вітчизняної війни. У 1949 р. місцевий примірник узагалі було відмінено. Знову повернулися до цієї ідеї лише в другій половині 50-х років ХХ ст.

У 1929 р. в Україні було створено перший вищий навчальний інклад з підготовки вітчизняних бібліотечно-бібліографічних фахівців. Підготовкою бібліотечних фахівців спочатку займалися бібліотечні факультети Харківського інституту політосвітро(іоти і Всеукраїнського інституту комуністичної освіти. У 1935 р. на базі бібліотечного факультету останнього було створено Харківський бібліотечний інститут з трьома факультетами (бібліотекознавства, бібліографії та дитячих бібліотек). Бібліотечних фахівців стали розглядати як головних споживачів краєзнавчої літератури, покликаних згідно зі своїми професійними обов'язками ознайомлюватися з друківаними та недруківаними докумен-

тами, що висвітлювали різноманітні аспекти життя краю, читати обласні та районні газети, звіти районних з'їздів рад та ін.

У спеціальних бібліотечних журналах ("Бібліотека в соціалістичному будівництві", "Радянська бібліотека", "Журнал бібліотекознавства і бібліографії", "Красний бібліотекар", "Советская библиография") висвітлювалися окремі теоретичні, методичні й організаційні питання краєзнавчої роботи бібліотек. У 1931 р. вийшло друком друге видання праці М.В. Здобнова "Основи краевой библиографии", яке використовували українські бібліотекарі у своїй практичній діяльності. Проблеми краєзнавчої роботи державних бібліотек обговорювалися на Всесоюзній нараді з теоретичних питань бібліотекознавства і бібліографії (1936 р.).

Таким чином, бібліотечне краєзнавство в 30-ті роки розвивалося за складних суспільно-політичних і матеріально-фінансових умов. У зв'язку з ліквідацією місцевого краєзнавства в країні припинила роботу переважна більшість бібліотек краєзнавчих організацій (гуртків) і наукових товариств. Починаючи з 30-х років головними носіями краєзнавчої функції стають державні (обласні, міські та районні) бібліотеки. Тобто розвивається так зване державне бібліотечне краєзнавство. Однак визначення "державне" стосовно бібліотечного краєзнавства має досить умовний характер, оскільки воно ніколи не було об'єктом належної державної уваги і матеріально-фінансового забезпечення.

Як головні напрями краєзнавчої роботи бібліотек визначено формування фондів краєзнавчих і місцевих видань, ведення каталогів, створення краєзнавчих бібліографічних покажчиків і пропаганда краєзнавчих знань. У зв'язку зі зменшенням індивідуальних користувачів у краєзнавчій роботі бібліотеки почали орієнтуватися, переважним чином, на колективних абонементів та проведення масової роботи.

У 1930-ті роки краєзнавчу бібліографію в Україні почали розглядати як складову бібліотечного краєзнавства, що сприяло осмисленню такого явища, як *бібліотечна краєзнавча бібліографія*. Краєзнавчу бібліографію вважали бібліотечною внаслідок таких причин: 1) бібліографічним опрацюванням краєзнавчих документів переймалися переважно бібліотечні установи; 2) домінуючими формами краєзнавчої бібліографічної інформації стали каталожна і друкowana, які створювалися на основі краєзнавчих фондів бібліотек; 3) створювані бібліографічні списки і по

кажчики переважно призначалися для обслуговування користувачів конкретної бібліотеки.

У зв'язку з неодноразовими змінами адміністративно-територіального поділу України бібліотеки почали дещо формально підходити до визначення меж свого краю, орієнтуючись у придбанні краєзнавчих і місцевих документів виключно на нові кордони своїх територій. Тому значна частина літератури, пов'язаної з минулим краю, лишалася поза межами краєзнавчих інтересів державних бібліотек. Зміст краєзнавчої роботи часто визначався черговою річницею або ювілейною датою, а також завданнями п'ятирічних планів.

Розвиток бібліотечного краєзнавства в довоєнне десятиліття характеризувався складністю та суперечністю. Воно набуло суто ідеологічного і суто прикладного характеру. Гуманістичний (соціальний) зміст бібліотечного краєзнавства було зруйновано, а історично важливий зв'язок поколінь — розірвано. Лише завдяки самовідданій праці бібліотечних працівників, збереженню ними кращих традицій вітчизняного бібліотечного краєзнавства стало можливим його відродження й оновлення в подальші періоди розвитку.

10.6. КОМПЛЕКСНИЙ РОЗВИТОК БІБЛІОТЕЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА (КІНЕЦЬ 40-х - 70-ті РОКИ ХХ ст.)

Бібліотечне краєзнавство в Україні в повоєнні роки розвивалося за складних суспільно-політичних і матеріально-технічних умов. У краєзнавчій роботі бібліотек переважали ідеологічні й технократичні напрями. Бібліотеки діяли за умов суттєвих суперечностей. З одного боку, патріотично налаштований народ-переможець прагнув якнайшвидше відбудувати зруйновані міста і села, виявляв підвищений інтерес до історії та сьогодення рідного краю, потребував поповнення краєзнавчих знань, а з іншого, сталінський режим, підтримуючи на словах, практично всіляко стримував поширення в Україні масового краєзнавчого руху та розвиток місцевої науки — краєзнавства. У другій половині 50-х років намітився значний теоретичний, методичний і практич-

ний розрив між бібліотекознавчим і бібліографічним напрямом краєзнавчої діяльності бібліотек. Бібліотеки України опинилися на межі втрати свого головного призначення внаслідок значного збіднення краєзнавчих фондів у повоєнні роки.

Початок означеного етапу комплексного розвитку бібліотечного краєзнавства ознаменувався виходом деяких документів уряду щодо розвитку краєзнавчої роботи в Україні. У 1946 р. Комітет у справах культурно-освітніх закладів при Раді Міністрів України зобов'язав музеї, будинки культури, бібліотеки й інші культосвітні заклади посилити краєзнавчу роботу, яку мали здійснювати універсальні обласні та наукові бібліотеки, бібліотеки університетів, вищих навчальних закладів і музеїв. До краєзнавчої роботи залучали масові, дитячі, шкільні та спеціальні наукові бібліотеки.

Бібліотечне краєзнавство за років сталінізму було змістово обмеженим. Бібліотеки зосередили свої зусилля на ознайомленні читачів з перебігом виконання виробничих планів своєї області, району, міста, села, підприємств, колгоспів, на пропаганді літератури про досвід передовиків, котрі перевиконують норми, а також на доведенні до широких кіл користувачів і населення соціалістичних зобов'язань і мобілізації на їх виконання. Головне завдання місцевих бібліотек полягало в конкретній і дієвій допомозі у вивченні та засвоєнні місцевих ресурсів шляхом розробки краєзнавчої бібліографії з актуальних проблем п'ятирічного плану області, міста чи району. Суто прагматичний підхід до бібліотечного краєзнавства був затверджений на Всесоюзній нараді бібліотечних працівників (1948 р.). Стимулом для краєзнавчої роботи бібліотек у повоєнне десятиліття стали й численні ювілейні дати і події: роковини Жовтневої революції, Великої Вітчизняної війни, історичні дати, пов'язані з краєм, організацією чи установою, життям і діяльністю видатних уродженців і місцевих діячів, ювілеї бібліотеки тощо. Бібліотечні працівники докладали значних зусиль для збереження комплексної суті та гуманітарного змісту бібліотечного краєзнавства в повоєнні роки.

Одним із головних напрямів краєзнавчої діяльності бібліотек України на той час була відновлювальна робота, зокрема це стосувалося зруйнованих і пограбованих бібліотек за роки війни. Фашисти знищили понад 30 тис. бібліотек, які функціонували в Україні. Було знищено й пограбовано краєзнавчі та ста

тистичні матеріали Київської, Одеської, Чернігівської й інших обласних бібліотек, картографічні та рідкісні видання наукової бібліотеки Харківського університету. Згорів краєзнавчий фонд Полтавського історико-краєзнавчого музею, який налічував майже 7 тис. книг і мав надзвичайну цінність для вивчення Полтавщини та всієї України. Більшість краєзнавчих каталогів і картотек було знищено або ж вони стали непридатними для користування. Природно, що за таких умов про широке розгортання краєзнавчої роботи бібліотек не могло бути й мови. Бібліотечне краєзнавство в Україні в повоєнні роки помітно відставало від РРФСР.

Поступово краєзнавчу роботу налагоджують Державна публічна бібліотека академії наук України, Державна історична бібліотека України, Одеська та Харківська наукові бібліотеки, наукові бібліотеки Київського, Одеського та Харківського університетів, Київська, Одеська, Станіславська (Івано-Франківська), Сталінська (Донецька), Кримська та інші обласні бібліотеки, а також багато міських, районних та сільських бібліотек. На відміну від Росії, де центрами бібліотечного краєзнавства визнавали державні обласні, крайові та республіканські бібліотеки автономних республік, в Україні головне навантаження у сфері краєзнавства взяли на себе обласні універсальні й університетські бібліотеки.

У 1947 та в 1955 рр. затверджені "Положення про обласну (крайову, республіканську) бібліотеку", в яких обласні бібліотеки визнано центрами бібліотечного краєзнавства на місцях, їх завданням стало збирання, зберігання і вивчення краєзнавчої літератури та місцевих видань з метою обслуговування користувачів та ведення бібліографії краєзнавчої літератури. Згідно з "Положенням..." обласні бібліотеки мали створювати зведені краєзнавчі каталоги на базі фондів бібліотек усіх відомств області, їм надавалося право отримувати платний обов'язковий примірник за профілем бібліотеки, а також безплатний обов'язковий примірник місцевих видань. Однак цей пункт "Положення..." був суто декларативним. Фактично обласні бібліотеки були позбавлені цього джерела поповнення краєзнавчих фондів до початку 60-х років. У "Положенні..." зазначалося, що найбільші обласні бібліотеки можуть створювати у своїй структурі краєзнавчі відділи. Однак ця рекомендація не була реалізована

через відсутність необхідних приміщень, матеріально-фінансових засобів і належним чином підготовлених кадрів.

Обласні, центральні міські та районні бібліотеки України одразу ж після війни розпочали роботу щодо доукомплектування своїх краєзнавчих фондів, копіткого виявлення літератури про свій край. Вони створювали краєзнавчі каталоги і картотеки, вели довідково-бібліографічну роботу, складали бібліографічні покажчики, організовували масові заходи (книжкові виставки, лекції, бібліографічні огляди, читацькі конференції), здійснювали обслуговування читачів краєзнавчими та місцевими документами.

Обласні, міські та районні бібліотеки орієнтували свою діяльність на місцеві партійні та господарські органи, науково-дослідні установи, підприємства, місцевий архів, редакції газет і журналів, видавництва, наукові та навчальні заклади, вчителів та учнів. Бібліотечне краєзнавство, таким чином, орієнтувалося переважно на колективних користувачів краєзнавчих і місцевих видань. Найактивніших читачів бібліотеки залучали до роботи в краєзнавчих гуртках, проведення масових заходів, ведення літописів краю, папок газетних вирізок, оформлення плакатів тощо.

У краєзнавчій роботі бібліотек повоєнних часів значне місце посідала довідково-бібліографічна робота. Серед довідок переважали питання економіки, промисловості, сільського господарства, культури і побуту населення області, міста чи району; історичні довідки про минуле краю; про життя видатних уродженців і діячів краю; характеристика окремих міст, районів, установ і підприємств краю тощо.

Обласні бібліотеки розпочали методичну роботу в галузі бібліотечного краєзнавства, допомагаючи районним та іншим бібліотекам області в проведенні краєзнавчих заходів, нарад, створенні показових краєзнавчих куточків та ін.

Наприкінці 40-х років ХХ ст. обласні бібліотеки як центри бібліотечного краєзнавства в Україні зосередили свої головні зусилля на створенні краєзнавчих каталогів і каталогів місцевої преси, чисельних краєзнавчих картотек (топографічних, тематичних, журнальних і газетних статей тощо), довідково-інформаційних і рекомендаційних бібліографічних посібників і списків. Мали місце значні розбіжності як у наборі каталогів, картотек і посібників, так і в методиці їх складання та ведення, у зв'язку з чим у пресі порушувалося питання про необхідність

запровадження в обласних бібліотеках штатної одиниці — бібліографа-краєзнавця.

На початку цього етапу розвитку БК домінуючого розмаху набуває бібліографічна діяльність бібліотек у галузі краєзнавства. Потреби краєзнавчого знання виявили необхідність створення різновидів каталожної форми краєзнавчої бібліографічної інформації за різними формальними та змістовими ознаками краєзнавчих документів. Обмежені можливості каталожної форми зумовили поширення друкованої форми краєзнавчих бібліографічних посібників — рекомендаційних і науково-допоміжних, поточних і ретроспективних. До практики бібліотек впроваджується створення зведених краєзнавчих каталогів (ЗвКК), універсальність яких забезпечувала тематичну різноманітність краєзнавчих бібліографічних посібників — універсальних і комплексних, тематично-галузевих і біобібліографічних. Бібліографічний напрям домінував не лише у сфері практичної краєзнавчої роботи бібліотек, але й у теорії. Переважна більшість статей, опублікованих у ці часи в журналах "Библиотечкарь", "Советская библиография", "Библиотеки СССР", присвячувалися теоретичним, методичним та організаційним питанням краєзнавчої бібліографії. Інтенсивний розвиток краєзнавчої бібліографії в межах бібліотечного краєзнавства в ті часи пояснюється як об'єктивними обставинами, так і необхідністю усунення негативних наслідків багаторічного упередженого ставлення до бібліотек як до центрів бібліографування краєзнавчих і місцевих документів.

Наприкінці 40-х років ХХ ст. усвідомлюється необхідність повернення бібліотечному краєзнавству його комплексної суті. Це знайшло відображення в працях Д.А. Балики, М.Г. Бригадірова, Я.Т. Журавльова, Г.О. Озерової, О.І. Талалакіної, Г.Ф. Чудової та інших, у яких робилася спроба повернути бібліотечному краєзнавству втрачений комплексний характер. Це стало особливо відчутним у період першої відлиги, коли відкрилися широкі перспективи для розвитку краєзнавства в його головних організаційних формах — державній, шкільній і громадській. Розпочалося відродження масового та наукового краєзнавства, чому сприяло зростання обсягів краєзнавчої видавничої продукції. Тільки з історії населених пунктів країни в 1960—1966 роках Гіуло видано близько 200 назв книг і брошур загальним тиражем до 5 млн примірників, а у 1967—1973 роках — відповідно 300 назв і понад 7,5 млн примірників. Причому з кожним роком спо-

стерігалася тенденція до збільшення кількості книг і брошур краєзнавчого змісту. Все це не могло не вплинути на діяльність місцевих архівів, бібліотек і музеїв, покликаних придбавати, зберігати і надавати краєзнавчі документи для науково-дослідницької, навчальної, викладацької, виробничої та загальноосвітньої діяльності.

10 жовтня 1959 р. Міністерство культури СРСР видало наказ "Про стан і заходи поліпшення бібліотечної справи", в якому наголошувалося на необхідності розгорнути в союзних республіках краєзнавчу роботу бібліотек. 13 квітня 1960 р. згідно зі спеціальним наказом про краєзнавчу роботу обласних бібліотек Міністерства культури України обласні бібліотеки мали здійснювати пропаганду краєзнавчої літератури шляхом створення зведених краєзнавчих каталогів, видання поточної та ретроспективної краєзнавчої бібліографії рекомендаційного та науково-інформаційного характеру, а місцевим видавництвам пропонувалося передбачити у своїх видавничих планах їх випуск.

У 1960 р. відбулася Всесоюзна нарада бібліотек з краєзнавчої роботи, на якій досвід краєзнавчої роботи українських бібліотек розглядався як один із кращих у СРСР. На нараді, зокрема, підкреслювалося, що в Україні (на відміну від РРФСР) бібліотечне краєзнавство набуло значного розвитку.

Відповідно до постанови Ради Міністрів України від 6 липня 1961 р. "Про надсилку контрольних примірників друкованих видань Державній бібліотеці УРСР і обласним бібліотекам" Державна республіканська бібліотека УРСР ім. КПРС отримувала безплатний республіканський, а всі обласні бібліотеки — місцевий обов'язковий примірник друкованих видань*.

На початку 60-х років ХХ ст. визначився республіканський методичний центр з питань краєзнавчої роботи масових і наукових бібліотек — Державна історична бібліотека УРСР. Восени 1965 р. відділ бібліотек Міністерства культури разом із Державною історичною бібліотекою провели в Києві республіканську нараду-семинар бібліотечних працівників з питань краєзнавчої роботи, на якій основна увага бібліотечних фахівців була

Про надсилку контрольних примірників друкованих видань. Державній бібліотеці УРСР і обласним бібліотекам див.: Пост. Ради Міністрів Укр. РСР № 965 від 6 липня 1961 р. //Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень уряду Української РСР. — 1961. — К., 19'64. — Т. 7. — С. 219—220.

зосереджена на комплексному розвитку бібліотечного краєзнавства в Україні. У 60—70-ті роки проблема розвитку бібліотечного краєзнавства неодноразово обговорювалася на різноманітних республіканських, обласних і районних нарадах з бібліотечної справи та бібліографії. Тільки в 1960-ті роки було опубліковано близько двадцяти методичних матеріалів на допомогу краєзнавчій роботі бібліотек України.

З середини 1960-х років розпочався процес посилення кадрового забезпечення бібліотечного краєзнавства. У бібліографічних відділах обласних та універсальних наукових бібліотек України передбачалася посада бібліографа-краєзнавця.

У Харківському державному бібліотечному інституті в 1962/1963 навчальному році запроваджено навчальний курс "Краєзнавча бібліографія", який викладався для студентів усіх відділень бібліотечного факультету. На базі прочитаних лекцій І.І. Корнейчик опублікував у 1964—1968 рр. три випуски конспекту лекцій "Краєзнавча бібліографія в Україні", які висвітлювали історію краєзнавчої бібліографії з дореволюційних часів до кінця 60-х років ХХ ст.* І нині праці І.І. Корнейчика залишаються найціннішим джерелом знань з історії української краєзнавчої бібліографії як складової бібліотечної краєзнавчої україніки.

Виняткову роль у розвитку бібліотечного краєзнавства відіграло опубліковане в 1959 р. "Положення про краєзнавчу роботу обласних, крайових, республіканських (АРСР) бібліотек". Значення "Положення..." полягало, по-перше, в тому, що вперше на загальнодержавному рівні визнавався пріоритет краєзнавчої роботи в активному сприянні всебічному вивченню місцевого краю та пропаганді краєзнавчих знань серед населення. По-

* *Корнейчик И.И.* Краеведческая библиографии на Украине: Конспект лекций по курсу "Краеведческая библиографии" для студентов ХГБИ. Развитие краеведческой библиографии на Украине в дореволюционное время / ХГБИ. — Х., 1964. — 53 с; *Корнейчик И.И.* Краеведческая библиографии на Украине: Конспект лекций по курсу "Краеведческая библиографии". Развитие краеведческой библиографии в советское время (1917—1940 гг.) / ХГИК. — Х., 1965. — 27 с; *Корнейчик И.И.* Краеведческая библиографии на Украине: Лекций по курсу "Краеведческая библиографии". Развитие краеведческой библиографии в советское время (1941—1967 гг.) / ХГИК.— Х., 1968.— 46 с.

друге, краєзнавча робота бібліотек визнавалася як комплексна сфера діяльності. У "Положенні про краєзнавчу роботу обласних, крайових, республіканських (АРСР) бібліотек" виокремлено п'ять головних *напрямів КДБ*: 1) комплектування та організація краєзнавчого фонду; 2) бібліографічна діяльність бібліотек у сфері краєзнавства; 3) довідково-бібліографічна й інформаційна робота; 4) науково-методична робота обласної бібліотеки у сфері краєзнавства; 5) організація і планування краєзнавчої роботи бібліотек*. Цим документом керувалися практично всі бібліотеки Радянського Союзу до початку 1990-х років. Українські бібліотеки використовували його до 1978 р., коли було прийнято республіканський варіант "Положення про краєзнавчу роботу бібліотек системи Міністерства культури Української РСР".

Було зафіксовано два положення стосовно вирішення проблеми формування краєзнавчого фонду обласної бібліотеки. По-перше, називалися головні джерела книгопостачання, спроможні забезпечити повноту фонду, по-друге, висвітлювалися питання щодо зберігання краєзнавчих і місцевих видань. Практично вперше визначено основні джерела і способи поповнення краєзнавчого фонду, серед яких: платний обов'язковий примірник, безплатний місцевий обов'язковий примірник, отримання видань за домовленістю з місцевими установами й організаціями, передплата на місцеві періодичні видання, купівля літератури в обласному бібліотечному колекторі, одержання видання в дар, через книгообмін та мікрофільмування. "Положенням..." передбачалося два можливих варіанти розміщення краєзнавчого фонду за умов обласної бібліотеки. Він міг зберігатися в загальному фонді або ж виокремлюватися в самостійний фонд, який складався з видань, повністю присвячених краю.

Визначалися також головні об'єкти краєзнавчої роботи — краєзнавча література та місцеві видання. Згідно з "Положенням..." до поняття "краєзнавча література" входили всі твори друку: книжки, періодичні видання краєзнавчого характеру, статті з місцевих і центральних періодичних і продовжуваних видань, карти, плакати, листівки, котрі повністю або частково присвячувалися цьому краю. До поняття "*місцеві видання*"

* Краеведская работа областных библиотек: Метод, пособие / ГБЛ; МГБИ. — М., 1961. — С. 143—147.

входили: а) книжки, брошури і плакати незалежно від їх змісту, які публікувалися на території краю і б) періодичні та продовжувані видання, котрі друкувалися в межах краю. Питання про об'єкт краєзнавчої роботи бібліотек завжди викликало численні суперечки і залишається невирішеним донині.

Найповніше в "Положенні..." розкривався *бібліографічний аспект* краєзнавчої роботи бібліотек, зокрема: 1) організація довідково-бібліографічного апарату; 2) створення бібліографічних посібників краєзнавчого змісту; 3) довідково-бібліографічна й інформаційна робота; 4) надання допомоги всім відділам бібліотеки в пропаганді краєзнавчої літератури. Згідно з документом в обласних бібліотеках створювалася цілісна система краєзнавчих бібліографічних посібників.

Довідково-бібліографічний апарат обласної бібліотеки вперше було подано як сукупність взаємопов'язаних і доповнюючих один одного елементів: а) зведений каталог краєзнавчої літератури; б) картотека місцевих періодичних і продовжуваних видань; г) хронологічний каталог книг місцевого походження; д) фонд довідкових і бібліографічних посібників краєзнавчого характеру; е) фонд виконаних довідок краєзнавчого змісту; ж) тематичні папки та альбоми газетних вирізок. Було визначено *структуру зведеного краєзнавчого каталогу*, який складався з трьох частин: систематичної, топографічної (міста і райони краю), біобібліографічної (персоналі). Обласні бібліотеки мали відображувати у ЗвКК усі твори друку про край незалежно від їх наявності у фонді цієї бібліотеки. Однак на останню рекомендацію не завжди зважали бібліотеки у своїй практичній діяльності.

На обласні бібліотеки покладалася науково-методична функція. Вони мали розробляти питання теорії та методики краєзнавчої бібліографії, складати методичні та бібліографічні посібники краєзнавчого змісту, вести консультативну роботу з питань краєзнавчої роботи, вивчати й узагальнювати досвід роботи бібліотек області в галузі краєзнавства.

У "Положенні..." вказувалося на необхідність здійснення координації краєзнавчої роботи обласних бібліотек з науковими і спеціальними бібліотеками регіону, а також з іншими установами, які проводять краєзнавчу діяльність: краєзнавчими музеями, філіалами та відділами АН СРСР, науково-дослідними

інститутами, вищими навчальними закладами та ін. На обласні бібліотеки як центри бібліотечного краєзнавства покладалися завдання щодо складання перспективних і щорічних зведених планів краєзнавчої роботи бібліотек області, а також здійснювання обліку всіх заходів краєзнавчого змісту. Отже, у "Положенні про краєзнавчу роботу обласних, крайових, республіканських (АРСР) бібліотек" уперше визначено головні напрями розвитку бібліотечного краєзнавства.

Наприкінці 1950-х років краєзнавча робота утвердилася як один із пріоритетних напрямів діяльності універсальних наукових і обласних бібліотек України. Обласні бібліотеки стали справжніми осередками бібліотечного краєзнавства. Особливих успіхів у сфері бібліотечного краєзнавства досягли Державна історична бібліотека УРСР, Львівська наукова бібліотека АН УРСР, Харківська наукова бібліотека ім. В.Г. Короленка, наукові бібліотеки Львівського і Харківського університетів, Вінницька, Ворошиловградська, Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Кримська, Одеська, Херсонська, Хмельницька, Черкаська та інші обласні бібліотеки країни, а також бібліотеки краєзнавчих музеїв і деякі масові бібліотеки.

Уявити масштаби краєзнавчої роботи допоможе досвід Харківської наукової бібліотеки ім. В.Г. Короленка. У 1962 р. тут введено штатну одиницю бібліографа-краєзнавця, у 1968 р. створено сектор краєзнавчої бібліографії з двома співробітниками, а в 1979 р. — відділ краєзнавчої роботи. У 1960—70-ті роки бібліотека проводила активну роботу щодо поліпшення комплектування фонду новими виданнями та ретроспективний пошук краєзнавчої літератури. З цією метою було переглянуто бібліографічні покажчики, видані головними бібліотеками країни в дореволюційні та перші роки радянської влади, здійснювався книгообмін. Широкого розмаху набувала масова робота, організовуються серії тематичних виставок не лише в бібліотеці, але й за її межами: на заводах, у науково-дослідних інститутах. Наприкінці 1970-х років бібліотека започатковує краєзнавчі читання з історії та сучасних проблем життя міста, України, організовує музичні та літературні вечори. При відділі краєзнавчої роботи функціонував гурток "Краєзнавець".

Значно розширюється довідково-бібліографічний апарат Харківської наукової бібліотеки ім. В.Г. Короленка про Харкі н

щину. Краєзнавчий систематичний каталог "Харківщина" цієї бібліотеки на початку 70-х років ХХ ст. налічував майже 110 тис. бібліографічних записів різних подій і фактів з життя краю. Було створено декілька тематичних краєзнавчих картотек, видано бібліографічний покажчик "Соціалістична Харківщина (1943—1959)". Тільки за 1969 р. було видано 859 краєзнавчих довідок на запити державних підприємств, громадських установ, читачів. Бібліотека пропагувала краєзнавчі знання серед харків'ян через пресу, телебачення і радіо.

Пропаганда краєзнавчої літератури стала органічною складовою краєзнавчої роботи Одеської обласної бібліотеки, яку здійснювали всі без винятку відділи бібліотеки. На абонементі, у читальному залі та довідково-бібліографічному відділі було запроваджено відкритий доступ до книжкових полиць, де виділялося понад 100 тис. краєзнавчих видань. Пропаганда краєзнавчої літератури в бібліотеці здійснювалася за допомогою різноманітних форм і методів індивідуальної та масової роботи з читачами: книжкові виставки, перегляди, тематичні стелажі, читацькі конференції, літературні вечори, бібліографічні огляди, індивідуальні та групові бесіди з читачами, лекції тощо. Тільки за 1965 р. бібліотека видала 143 усних і 70 письмових бібліографічних довідок краєзнавчого змісту. Починаючи з 1959 р., довідково-бібліографічний відділ бібліотеки складає та періодично публікує рекомендаційний покажчик "Література про Одеську область", з 1962 р. — "Календар пам'ятних і знаменних дат Одеської області" та інші бібліографічні посібники краєзнавчого змісту. Бібліотека надає методичну та практичну допомогу бібліотекам області в розгортанні краєзнавчої роботи.

З початку 1960-х років міські, районні та сільські бібліотеки країни проводили значну роботу з упорядкування й доукомплектування краєзнавчих фондів, створення краєзнавчих картотек, бібліографічних списків краєзнавчої літератури. У масових бібліотеках створювалися краєзнавчі куточки. Тільки на Чернігівщині було організовано 100 меморіально-літературних куточків на честь славетних земляків.

Налагоджується книгообмін між бібліотеками. Так, Переяслав - Хмельницька районна бібліотека звернулася з проханням до Державної республіканської бібліотеки ім. КПРС і Державної **11** універсальної бібліотеки АН УРСР надіслати бібліографічні списки

літератури про район, за допомогою яких вдалося відшукати й отримати через книгообмін деякі відсутні краєзнавчі видання. Внаслідок цього фонд краєзнавчої літератури бібліотеки в 1965 р. уже налічував 250 примірників книг і брошур. Краєзнавчі видання фіксувалися в краєзнавчій картотечі, котра налічувала понад 1200 бібліографічних записів, а також у розділі "Література про наш край" систематичного каталогу бібліотеки. Переяслав-Хмельницька районна бібліотека як методичний центр району з краєзнавчої роботи на семінарах для сільських бібліотекарів проводила велику консультативну роботу. Зокрема, надавалися консультації з питань комплектування краєзнавчого фонду, складання краєзнавчої картотеки, оформлення краєзнавчого куточка, організації краєзнавчих вечорів, полиць, виставок, оформлення краєзнавчих плакатів, папок газетних вирізок тощо.

Краєзнавчу роботу в цей час посилюють міські дитячі та шкільні бібліотеки країни. Так, Ніжинська міська бібліотека для дітей і юнацтва склала краєзнавчу картотеку, організувала куточок юного краєзнавця, створила краєзнавчий альбом, започаткувала проведення краєзнавчої вікторини "Чи знаєш ти своє місто?" та ін.

На цьому етапі розвитку бібліотечного краєзнавства в Україні особливо актуалізується бібліографічний аспект краєзнавчої діяльності бібліотек. Уже в другій половині 50-х років опублікували свої перші рекомендаційні списки та бібліографічні покажчики краєзнавчої тематики Вінницька, Дніпропетровська, Луганська, Львівська, Одеська, Херсонська, Хмельницька, Черкаська, Чернігівська обласні бібліотеки. Зазначені бібліотеки склали і видали універсальні поточні покажчики краєзнавчої літератури. Протягом 1956—1960 рр. вийшло друком 111 краєзнавчих посібників. Крім означених типів видань, у 1960-ті роки створені ретроспективні краєзнавчі покажчики науково допоміжного характеру, календарі знаменних і пам'ятних дат. Протягом 1961—1965-х років обласні бібліотеки опублікували 347 бібліографічних праць, 1966—1970-х років — 451 бібліографічний посібник. Активізували краєзнавчу бібліографічну роботу спеціальні наукові бібліотеки, які створюють бібліографічні посібники відповідно до профілю своєї діяльності.

Додатковим стимулом для розвитку бібліотечного краєзнавства в Україні стала започаткована в першій половині 1960 н

років робота щодо укладання фундаментальної 26-томної "Історії міст і сіл Української РСР". Це була перша всеукраїнська програма в галузі краєзнавства, у реалізації котрої взяли участь понад 5 тис. співробітників багатьох бібліотек: Центральної наукової бібліотеки АН УРСР, Державної історичної бібліотеки УРСР, Львівської наукової бібліотеки АН УРСР ім. В. Стефаника, Харківської наукової бібліотеки ім. В.Г. Короленка, Одеської наукової бібліотеки ім. М. Горького, бібліотек університетів і навчальних закладів, краєзнавчих музеїв, архівів та інших установ, обласних і масових бібліотек. Створення цього 26-томного видання "Історія міст і сіл Української РСР" привернуло увагу громадськості до вивчення місцевої історії, пошукової та науково-дослідницької краєзнавчої діяльності.

Розвиток бібліотечного краєзнавства, з одного боку, стимулював підвищений інтерес населення до краєзнавчих знань, збільшення кількості користувачів, зацікавлених в отриманні краєзнавчих документів та інформації про них, інтенсивне формування соціального замовлення на видання краєзнавчого змісту. З іншого боку, такий інтерес населення до краєзнавчих документів свідчив про те, що далеко не всі, навіть обласні бібліотеки країни, здатні з найбільшою повнотою задовольнити цей попит через відсутність багатьох цінних краєзнавчих видань у їхніх фондах, недосконалість краєзнавчих каталогів, картотек і бібліографічних посібників, які не фіксували багатьох видань з історії області, району, міста чи села.

Позитивне значення підготовки "Історії міст і сіл Української РСР" для розвитку бібліотечного краєзнавства полягало в тому, що в країні активізувалася робота щодо формування краєзнавчих фондів, доукомплектування їх виданнями минулих років, поточного комплектування кінофотофонодокументами, плакатами, афішами, фотографіями та іншими документами краєзнавчого змісту. Бібліотеки на місцях розгорнули роботу щодо збирання рукописів, щоденників, листів, спогадів старожилів, учасників та очевидців місцевих історичних подій тощо. Об'єднані тематичні папки, альбоми, книжки-саморобки, вони значно доповнювали краєзнавчі фонди тематикою, що недостатньо повно висвітлювалася у друкованих виданнях.

З метою доукомплектування краєзнавчих фондів і збирання Інформації про краєзнавчі видання понад 300 бібліотечних працівників виїздили до великих бібліотек Москви, Ленінграда, Ки-

шинева, інших міст СРСР, у результаті чого було складено бібліографічні записи на 1,6 тис. назв краєзнавчих книг, відсутніх у фондах бібліотек України. Тільки через МБА було отримано 3420 назв краєзнавчих видань: з Державної бібліотеки СРСР ім. В.І. Леніна — 1675 книг, Державної публічної бібліотеки ім. М.Є. Салтикова-Щедріна — 745 книг. Ці та інші бібліотеки передали до фондів бібліотек України 5 тис. примірників відсутніх книг, 745 мікрофільмів цінних краєзнавчих видань*.

Під час підготовки багатотомника було виявлено та обліковано багато друкованих краєзнавчих документів про населені пункти, райони, краї й області України. Завдяки співробітникам бібліотек та інших установ вдалося зібрати відомості про 385 документальних збірників, 1458 статей, 2800 офіційних матеріалів (звіти, доповіді, протоколи, повідомлення), 8670 назв наукової літератури (збірки статей, монографії, вчені записки, праці), 5400 статистичних видань та оглядів, 976 довідників, понад 10 тис. назв науково-популярних краєзнавчих книг, більше 500 назв наукових і громадсько-політичних журналів. У результаті цієї роботи значно поповнилися краєзнавчі каталоги і картотеки більшості обласних і масових бібліотек. У Харківській державній науковій бібліотеці ім. В.Г. Короленка каталог "Харківщина" на момент завершення роботи з багатотомником налічував 109 тис. карток. У Ворошиловградській (Луганській) обласній бібліотеці краєзнавчий каталог становив 24 тис. карток, Кіровоградській — 2, Хмельницькій — 33, Житомирській — 24 тис. карток.

Важливим результатом проведеної роботи стало створення в Державній історичній бібліотеці Української РСР унікального довідково-бібліографічного апарату — "Зведеної картотеки матеріалів з історії міст і сіл УРСР", котра містила близько 0,5 мли описів. У її створенні брали участь практично всі бібліотеки країни, які надсилали до Державної історичної бібліотеки УРСР дублетні картки з бібліографічними записами краєзнавчих видань. Картотеку було сформовано за спеціальною схемою, яка мала чотири головних розділи. У першому розділі містилася література про Україну в цілому — загальні довідкові видання (бібліографічні покажчики, словники, путівники, календарі, списки населених пунктів, статистично-економічні видання и

Див. список літератури

енциклопедії), історичні джерела (літописи, акти, закони, офіційні документи), монографії та збірники. Видання групувалися в систематичному порядку. Як окремі розділи виділялися галузі народного господарства України, наука, культура, охорона здоров'я, де бібліографічні записи подавали за алфавітом прізвищ авторів і назв праць. У другому розділі картотеки матеріал об'єднувався за територіальними комплексами: Волинь, Донбас, Західна Україна, Буковина, Запоріжжя, Крим, Лівобережна Україна, Новоросія, Південна Україна, Південно-Західний край, Поділля, Правобережна Україна, Слобідська Україна, Таврія та ін. У межах кожного територіального комплексу записи групувалися за типовими і хронологічними рубриками: "Довідкові видання", "Історичні джерела", "Економіка", "Природні багатства", "Культура" тощо. У третьому розділі літературу систематизовано за адміністративно-територіальною ознакою з урахуванням поділу, що існував в Україні до 1917 р.: князівства, полки, намісництва, а також за адміністративно-територіальним поділом ХІХ — початку ХХ ст. Тобто в перших трьох розділах фіксувалися видання загального змісту про Україну в цілому або про той чи інший територіальний комплекс.

В останньому, четвертому, розділі картотеки бібліографічні записи розміщувалися в алфавітному порядку областей, що існували в Україні на час складання багатотомника. Літературу про кожну область групували відповідно до затвердженої структури томів "Історії міст і сіл Української РСР": а) література про область у цілому; б) література про обласний центр; в) література про міста обласного підпорядкування (за алфавітом); г) література про райони, міста районного підпорядкування і села області (за алфавітом). У кожному з цих підрозділів бібліографічні записи подавали за типовими і хронологічними рубриками. Отже, протягом кількох років водночас було заповнено лакуни в краєзнавчих каталогах і картотеках обласних і масових бібліотек і створено зведену картотеку краєзнавчих видань у межах України.

У ці часи активізується розробка краєзнавчих бібліографічних посібників, календарів знаменних і пам'ятних дат тощо. Так, Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника опублікувала бібліографічний покажчик "Іноземні матеріали з історії міст і сіл України", Житомирська обласна бібліотека — "Житомирщина за 50 років", Донецька — "Донецк вчора, сьогодні и

завтра", Запорізька — "Соціалістичне Запоріжжя", Ворошиловградська — "Луганщина промислова", Одеська наукова бібліотека ім. М. Горького — "Природа і природні ресурси Причорномор'я" та ін. Бібліографи-краєзнавці підготували велику кількість краєзнавчих довідок.

Створення джерельної та бібліографічної бази, а також набуті навички роботи з краєзнавчими виданнями сприяли розгортанню активної роботи бібліотек щодо пропаганди краєзнавчих документів, залученню до читання широкого загалу краян. Бібліотеки організовували книжкові виставки, цикли вечорів-зустрічей читачів з відомими земляками, краєзнавчі вікторини, бесіди, тематичні перегляди літератури, краєзнавчі гуртки.

У процесі реалізації всеукраїнської програми щодо створення багатотомника "Історія міст і сіл Української РСР" було вироблено певні організаційні форми координації та кооперування краєзнавчої роботи бібліотек щодо обслуговування читачів з питань краєзнавства, створення зведених краєзнавчих каталогів і картотек, підготовки краєзнавчих бібліографічних посібників, методичного керівництва і надання практичної допомоги бібліотечним працівникам у галузі бібліотечного краєзнавства.

Протягом 1967—1974 рр. вийшли друком томи, присвячені Харківській, Полтавській, Волинській, Львівській, Дніпропетровській, Рівненській, Чернівецькій, Івано-Франківській, Миколаївській та іншим областям України та Києву. З виходом у світ у січні 1974 р. тому "Кримська область" було завершено видання цього багатотомника українською мовою, а також перевидання окремих томів російською мовою (Київська, Харківська, Одеська, Запорізька, Донецька, Чернігівська, Закарпатська, Дніпропетровська, Сумська, Львівська, Кримська, Миколаївська, Ворошиловградська). Це значною мірою збагатило краєзнавчі фонди державних бібліотек України.

Наприкінці 50-х — на початку 60-х років опубліковано видання, які визначили зміст і напрями краєзнавчої роботи бібліотек на багато років: "Краеведческая работа областных, краевых, республиканских (АССР) библиотек" (М., 1959), "Краеведческая работа библиотек: Материалы Всесоюз. совещ. б-к по вопр. краевед. работы. Москва, 25—28 янв. 1960 г." (М., 1960), "Краеведческая работа областных библиотек: Метод, пособие" (М., 1961). У зазначених виданнях краєзнавча робота глумачилася

як один із важливих напрямів діяльності. Вона розглядалася як комплексний вид діяльності: формування краєзнавчого фонду, організація зведеного краєзнавчого каталогу, створення системи бібліографічних покажчиків, пропаганда краєзнавчих видань, методична діяльність. Бібліотеки були націлені на координацію зусиль з усіма установами, які здійснюють краєзнавчу діяльність у краї.

Одним із актуальних питань, що активно обговорювалося в цей період, було питання про створення в обласних бібліотеках спеціального структурного підрозділу — читального залу, кабінету або відділу краєзнавства. Якщо в повоєнне десятиліття краєзнавчу роботу вважали переважно прерогативою бібліографічного відділу обласної бібліотеки, то в кінці 1950-х років усвідомлюється його нездатність забезпечити комплексний розвиток краєзнавчої роботи як у самій бібліотеці, так і на рівні області. Визначалися два головних варіанти вирішення цієї проблеми.

Перший варіант передбачав організаційне оформлення бібліографічної ділянки краєзнавчої роботи бібліотек. Відповідно до "Прибливної структури обласної, крайової, республіканської (АРСР) бібліотек" (1965 р.) у складі бібліографічного відділу створювалася група краєзнавчої бібліографії. Інші напрями бібліотечного краєзнавства мали забезпечувати всі без винятку галузеві та функціональні відділи обласної бібліотеки згідно зі своїм профілем у тісному контакті з сектором краєзнавчої бібліографії. Відповідно до другого варіанта в кожній обласній бібліотеці мав створюватися спеціальний підрозділ — відділ або кабінет краєзнавства, до обов'язків якого входили виконання всього комплексу краєзнавчої роботи в контакті з іншими відділами обласної бібліотеки, а також виконання функції координаційного та методичного центру з питань бібліотечного краєзнавства не лише в межах обласної бібліотеки, але й усього краю. На думку багатьох фахівців, тільки за умови створення такого краєзнавчого відділу, можна забезпечити комплексний розвиток усіх напрямів краєзнавчої роботи бібліотек. Отже, робилася спроба організаційного впорядкування останньої.

В Україні вирішили прийняти перший варіант організації краєзнавчої роботи обласних бібліотек. У структурі обласних бібліотек було організовано сектори краєзнавства або краєзнав-

чої бібліографії при бібліографічних відділах. Слід зазначити, що краєзнавчі відділи не набули поширення, головним чином, через матеріальні та фінансові труднощі.

У 1960-ті — на початку 1970-х років активізувалася розробка теоретичних, методичних та організаційних питань бібліотечного краєзнавства. З 1964 р. було створено міжвідомчий республіканський збірник "Бібліотекознавство та бібліографія", на сторінках якого висвітлювалися окремі питання краєзнавчої роботи бібліотек України. Водночас публікуються науково-методичні збірники та методичні матеріали з питань краєзнавчої роботи бібліотек, видані Державною республіканською бібліотекою УРСР і деякими обласними бібліотеками країни. Теоретичні, методичні й організаційні питання бібліотечного краєзнавства розглядалися в працях І.І. Корнейчика, Л.Л. Макаренка, Н.М. Біркіної, В.П. Русько, Г.А. Каширіна, І.Я. Ципріс, Р.Ф. Шпилько, О.Є. Юферової, В.О. Ярошик та інших. Наприкінці 60-х — на початку 70-х років І.І. Корнейчик розпочав роботу над докторською дисертацією, присвяченою історії розвитку краєзнавчої бібліографії в Україні.

Проте відсутність спеціального бібліотечного журналу та належної видавничої бази в Україні значно обмежували висвітлення в пресі питань краєзнавчої роботи бібліотек. Розробка теоретичних, методичних та організаційних питань бібліотечного краєзнавства зосереджувалася, переважно, у центрі. У збірнику "Советская библиография" було започатковано спеціальну рубрику "Краеведческая работа библиотек", у журналі "Библиотекарь" — "Знай свой край", "Пропаганда произведений местных писателей", у збірнику "Советское библиотековедение" — рубрика "Библиотечное краеведение". На сторінках спеціальної преси значне місце посідає бібліографічна проблематика. Разом з тим друкуються окремі публікації, в котрих порушується проблема комплексного розвитку бібліотечного краєзнавства, серед яких можна назвати праці М.Г. Бригадірова, О.М. Буринської, О.М. Бученкова, Н.Ф. Горбачевської, О.В. Мамонтова, В.О. Ніколаєва, Г.О. Озерової, О.І. Талалакіної, О.С. Чубар'яна, М.М. Щерби та ін.

Таким чином, у розвитку бібліотечного краєзнавства в Україні наприкінці 50-х років ХХ ст. відбувається піднесення. Особливістю цього етапу є комплексний характер краєзнавчої роботи бібліотек, що зумовлено комплексним змістом самого крає-

знавства, необхідністю пропагувати документи з різноманітних питань життя краю: історії, економіки, природи, культури, народного господарства тощо. Комплексність виявлялася ще й тому, що бібліотеки не обмежувалися якимось одним напрямом роботи, а розвивали всі сфери бібліотечного краєзнавства: формування краєзнавчих фондів, створення краєзнавчих каталогів і картотек, складання та видання краєзнавчих бібліографічних посібників, обслуговування користувачів краєзнавчими та місцевими виданнями, пропаганду краєзнавчої літератури, довідково-бібліографічне й інформаційне обслуговування, організаційно-методичну діяльність тощо. Комплексний характер бібліотечного краєзнавства відбивався на участі у його реалізації не лише бібліографів-краєзнавців, а практично всіх співробітників універсальних державних бібліотек — обласних, районних, міських, сільських. Паралельно з методикою й організацією розроблялися теоретичні засади бібліотечного краєзнавства.

Центрами бібліотечного краєзнавства в Україні стали універсальні наукові й обласні бібліотеки. Саме тут зосереджено найповніші краєзнавчі фонди, найкваліфікованіші кадри бібліотекарів і бібліографів, створено відносно повний довідково-бібліографічний апарат, налагоджено підготовку та видання краєзнавчих бібліографічних посібників тощо. Суттєво вплинула на розвиток бібліотечного краєзнавства в Україні участь бібліотек країни в забезпеченні документної й інформаційної бази 26-томної "Історії міст і сіл Української РСР".

В Україні функції методичного центру в республіканському масштабі виконували практично дві бібліотеки — Державна республіканська бібліотека УРСР ім. КПРС і Державна історична бібліотека УРСР, які впродовж тривалого часу не могли узгодити свою діяльність, що негативно позначалося на методичному забезпеченні цієї сфери діяльності бібліотек України.

У цей час на сторінках спеціальної преси публікуються статті, що узагальнюють досвід роботи бібліотек у цій справі, а також теоретичні праці. Проте бібліотекознавчий комплекс у бібліотечному краєзнавстві залишався менш розробленим у теоретичному, методичному й організаційному плані аспектом, аніж бібліографічний. У педагогічному процесі викладання також переважала краєзнавча бібліографічна підготовка. Зазначені недоліки негативно позначилися на розвитку бібліотечного краєзнавства в наступний період.

10.7. ПРІОРИТЕТНИЙ РОЗВИТОК БІБЛІОГРАФІЧНОЇ СКЛАДОВОЇ БІБЛІОТЕЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА НАПРИКІНЦІ 70-х - НА ПОЧАТКУ 90-х РОКІВ ХХ ст.

Зазначений етап розвитку бібліотечного краєзнавства в Україні можна умовно назвати *бібліографічним*, по-перше, тому, що краєзнавча бібліографія набуває пріоритетного розвитку; по-друге, бібліографічна діяльність розглядалася в контексті краєзнавчої роботи бібліотек різних типів і видів.

Бібліотечне краєзнавство в Україні наприкінці 1970-х років сповільнило свій розвиток. Більшість починань цього періоду згортаються. Характерною особливістю розвитку краєзнавчої діяльності бібліотек України стають нерівномірність практичної реалізації її окремих ланок, відсутність збалансованості між теоретичними, методичними й організаційними підсистемами бібліотечного краєзнавства. Найбільш відсталими напрямками краєзнавчої роботи бібліотек можна вважати формування краєзнавчих фондів та обслуговування читачів краєзнавчими і місцевими документами, тобто бібліотекознавчий напрям бібліотечного краєзнавства. Бібліотеки сконцентрували свої головні зусилля на створенні системи краєзнавчих бібліографічних посібників. Бібліотечне краєзнавство поступово переходить до розгляду другорядної сфери бібліотечної діяльності. Уповільнення темпів розвитку бібліотечного краєзнавства України зумовлено застійними явищами в соціально-політичному житті країни. Монополізація народного господарства, централізоване управління промисловістю, сільським господарством, наукою і культурою на місцях, уніфікація всіх сфер суспільного життя не стимулювали розвиток потреби у вивченні місцевих особливостей, призводили до соціальної незатребуваності краєзнавчих видань та інформації про них. Не сприяли розвиткові краєзнавства на місцях також односторонній підхід до виховання, прямих наслідків якого є наше суспільство як щось однорідне, позбавлені його не тільки національних, але й регіональних рис. Нерозуміння того, що виховання любові та відданості своїй Батьківщині ➤

чинається з виховання любові та поваги до своєї сім'ї, домівки, мови, рідного села чи міста, призвели до зниження місцевого патріотизму. Місцеві органи влади не цікавилися розвитком бібліотечної справи у своєму місті, районі чи селі. Краєзнавча робота здійснювалася виключно з ініціативи окремих бібліотекарів-ентузіастів.

У занепаді бібліотечного краєзнавства в Україні можна звинуватити певною мірою й самих бібліотечних працівників, котрих не обминув дух формалізму. Місцеві бібліотеки захопилися забезпеченням ідеологічних потреб, стали фактично ретрансляторами централізованих вказівок на місцях, не були зорієнтовані на задоволення краєзнавчих інформаційних потреб читачів, реальних потреб краю. З цих та інших причин почалося відчуження читачів від бібліотек. У пресі стверджувалося, що суто краєзнавчих потреб читачів узагалі немає. Бібліотечне краєзнавство в Україні опинилося на межі втрати ним своєї національно-особливої специфіки.

Дещо із запізненням, у 1978 р., вийшло "Положення про краєзнавчу роботу бібліотек системи Міністерства культури Української РСР", у якому визначалися головні напрями краєзнавчої роботи універсальних наукових, обласних і масових бібліотек. Згідно з "Положенням..." головним методичним і координаційним центром краєзнавчої роботи бібліотек країни стає Державна республіканська бібліотека УРСР ім. К.П.Р. Вона, як головна бібліотека, мала методично забезпечувати здійснення бібліотеками республіки всього комплексу краєзнавчої роботи. На Державну історичну бібліотеку УРСР покладалося завдання методичного керівництва бібліотеками на місцях у справі пропаганди і складання бібліографічних посібників літератури історико-краєзнавчої тематики. Але правильне в принципі рішення не мало відчутних результатів, оскільки практично не втілювалося в життя. Фактично самотужки функцію методичного та координаційного центру з питань краєзнавчої роботи бібліотек країни здійснював відділ історичного краєзнавства Державної історичної бібліотеки УРСР.

Одеська та Харківська державні наукові бібліотеки мали проводити організаційно-методичну роботу щодо пропаганди краєзнавчої літератури в бібліотеках південної та східної зон України. Однак неофіційний статус і невизначеність обслуговуваних зон, недостатність матеріальних і кадрових можливостей

цих бібліотек ускладнювали виконання ними методичних функцій. За умов відсутності відділів краєзнавства та самоусунення науково-методичних відділів обласних бібліотек методичне керівництво краєзнавчою роботою бібліотек області фактично покладалося на бібліографів-краєзнавців, які здійснювали його паралельно з виконанням головної функції — бібліографічної діяльності, що не сприяло системності в роботі.

Згідно з "Положенням..." обласні бібліотеки розглядалися як депозитарії краєзнавчої літератури, як установи, котрі мають збирати і надавати в користування читачам краєзнавчі видання; організовувати краєзнавчий довідково-бібліографічний апарат (краєзнавчий каталог, хронологічний каталог місцевих видань, картотеку місцевих періодичних і продовжуваних видань, тематичні краєзнавчі картотеки, фонд довідкових і бібліографічних посібників краєзнавчого змісту, фонд виконаних довідок краєзнавчої тематики); складати та видавати науково-інформаційні краєзнавчі бібліографічні покажчики (покажчики або списки поточної літератури про край, універсальні та тематичні ретроспективні покажчики, персональні покажчики, покажчики місцевих періодичних видань і праць наукових установ області, покажчики змісту місцевих періодичних і продовжуваних видань), рекомендаційні краєзнавчі бібліографічні покажчики універсального та галузевого змісту, календарі місцевих пам'ятних дат, персональні бібліографічні покажчики, листівки, пам'ятки, закладки тощо; здійснювати довідково-бібліографічне обслуговування колективних та індивідуальних абонентів; пропагувати краєзнавчі видання, забезпечувати методичне керівництво краєзнавчою роботою бібліотек.

Позитивним було те, що в "Положенні про краєзнавчу роботу бібліотек системи Міністерства культури Української РСР", на відміну від попереднього російського варіанта "Положення..." (1959 р.), уперше визначалися функції масових бібліотек у бібліотечному краєзнавстві. Масові бібліотеки мали повніше формувати краєзнавчий фонд у центральній бібліотеці ЦБС, а у фондах бібліотек-філіалів зосереджувати актуальну краєзнавчу літературу відповідно до профілю населеного пункту або мікрорайону. ЦБС мала організовувати зведену краєзнавчу картотеку в центральній бібліотеці та краєзнавчі картотеки в бібліотеках-філіалах.

До обов'язків ЦБС входили: організація фонду довідкових і бібліографічних посібників краєзнавчого змісту та фонду виконаних довідок краєзнавчої тематики, створення інформаційних і рекомендаційних покажчиків та списків краєзнавчої літератури, здійснення інформаційно-бібліографічного обслуговування і пропаганда краєзнавчої літератури, налагодження тісних зв'язків з бібліотеками інших систем і відомств у галузі краєзнавчої роботи, надання їм методичної допомоги з цих питань. Отже, практично вперше було офіційно зафіксовано краєзнавчу функцію масових бібліотек, а також визначалися головні напрями їх краєзнавчої роботи.

У "Положенні..." фактично узаконювалася орієнтація довідково-бібліографічного й інформаційного обслуговування з краєзнавства на колективних абонентів: працівників місцевих партійних, радянських і господарських організацій та установ, промислових підприємств, наукових установ, колгоспів, радгоспів тощо. Проте більшість співробітників місцевих установ не були безпосередніми користувачами бібліотеки і не цікавилися місцевими проблемами. Орієнтація на виробничі краєзнавчі потреби призвела до послаблення роботи щодо задоволення загальнокультурних, самоосвітніх краєзнавчих інформаційних потреб місцевого населення.

Відповідно до "Положення..." у пропаганді краєзнавчих видань перевага надавалася масовим, а не індивідуальним формам роботи з користувачами. Бібліотекам рекомендувалося використовувати комплекс форм пропаганди краєзнавчої літератури: книжкові виставки, тематичні полиці, бібліографічні огляди, перегляди літератури, краєзнавчі читання, вечори-зустрічі, усні журнали, читацькі конференції, обговорення книг; дні, тижні пропаганди краєзнавчої літератури, дні інформації, дні спеціаліста, дні краєзнавчої бібліографії тощо. Бібліотеки мали організовувати краєзнавчі та літературно-меморіальні кімнати і куточки, народні музеї, кімнати бойової і трудової слави, оформляти альбоми і літописи міст, сіл, підприємств та ін., брати участь у проведенні ювілейних краєзнавчих заходів. Виокремлення пропаганди краєзнавчих видань у самостійний напрям краєзнавчої роботи бібліотек саме по собі мало позитивне значення. Водночас це привело до того, що в 70—80-ті роки ХХ ст. бібліотекарі почали вважати масову пропаганду ледве не головним своїм обов'язком.

У 1981 р. Державна публічна бібліотека ім. М.Є. Салтикова-Щедріна розробила "Положення про організацію депозитарного зберігання національної і краєзнавчої літератури в республіканській (АРСР), крайовій, обласній бібліотеці", а з 1982 р. Державна бібліотека СРСР ім. В.І. Леніна разом з Московським державним інститутом культури розпочала розробку варіанта схеми класифікації для краєзнавчих каталогів бібліотек на основі ББК. Однак ця діяльність здійснювалася ізольовано одна від одної, не було єдиної програми відродження бібліотечного краєзнавства в країні.

З прийняттям у 1983 р. "Типового статуту державної республіканської (АРСР), крайової, обласної універсальної наукової бібліотеки" всі основні напрями краєзнавчої роботи обласних бібліотек набули додаткової підтримки. Згідно з "Примерной структурой государственной республиканской (АССР), краевой, областной универсальной научной библиотеки" (1983 р.) в обласних бібліотеках створювалися сектори краєзнавчої бібліографії при інформаційно-бібліографічних відділах. Обласним бібліотекам також надавалося право за наявності необхідних матеріальних, трудових і фінансових ресурсів створювати відділи краєзнавства. У зв'язку з цим багато бібліотек вирішили виокремити краєзнавчі фонди в спеціальні структурні підрозділи. На сторінках спеціальної преси застерігали від можливого сепаратизму в бібліотечному краєзнавстві внаслідок відокремлення, відмежування краєзнавчої роботи бібліотек від діяльності бібліотек у цілому. За таких умов розвиток бібліотечного краєзнавства в Україні значно ускладнювався. Більш-менш активну краєзнавчу роботу здійснювали ті бібліотеки України, які мали досить давні та багаті традиції в галузі бібліотечного краєзнавства: Харківська державна наукова бібліотека ім. В.Г. Короленка, Одеська державна наукова бібліотека ім. О.М. Горького, Ворошиловградська, Черкаська, Херсонська, Дніпропетровська, Волинська та інші обласні бібліотеки.

Більшість обласних і масових бібліотек послабили в цей період роботу з краєзнавчими фондами, зокрема щодо планування їх комплектування й обліку, вивчення кількісного та якісного складу, використання читачами. В Україні склалася парадоксальна ситуація: для досконалого вивчення будь-якого питання краєзнавчого змісту дослідникові краю або ж зацікавленому читачеві простіше було звернутися до центральної наукової їм

бібліотеки АН УРСР, Державної бібліотеки СРСР ім. В.І. Леніна, аніж до своєї місцевої — районної чи обласної.

Бібліотеки України приділяли головну увагу складанню краєзнавчих бібліографічних посібників. Тільки за період з 1971 до 1985 р. вони видали 1537 науково-допоміжних універсальних, галузевих, тематичних, персональних покажчиків та біобібліографічних словників і рекомендаційних посібників — календарів знаменних і пам'ятних дат, універсальних, комплексних, тематичних покажчиків. Науково-допоміжні краєзнавчі покажчики становили близько 20 % виданої продукції, що вдвоє менше, ніж у РРФСР. Основну частку (до 70 %) бібліографічних видань становили видання рекомендаційного характеру. Кількість бібліографічних записів у науково-допоміжних універсальних покажчиках літератури про край налічувала від 50 до 3229. Тиражі видань становили від 50 до 1300 прим. Так, Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника АН УРСР з 1977 р. розпочала видання поточного покажчика науково-допоміжного характеру "Радянські Карпати". До перших п'яти випусків покажчика, котрі включали літературу за період 1976—1980-х років, включалися 5706 назв книг і статей про природні ресурси Карпат, рослинний і тваринний світ, геологічну будову, народне господарство, історію, туризм, а також про археологічні, етнографічні та лінгвістичні особливості цього регіону. Проте бібліотеки занадто захоплювалися складанням тематичних посібників, малих форм рекомендаційної бібліографії: листівок, закладок, пам'яток, бібліографічних плакатів тощо. Потрібна була переорієнтація зусиль бібліотек на складання універсальних краєзнавчих посібників, поліпшення якості багатьох виданих покажчиків. У цей мис у галузі краєзнавчої бібліографії досягнуто певних успіхів: здійснюється оперативна інформація про краєзнавчі видання, робиться спроба створити п'ятирічні зводи краєзнавчої бібліографії, видаються перспективні плани підготовки покажчиків краєзнавчого змісту тощо.

Особливістю цього етапу розвитку бібліотечного краєзнавства і* участь бібліотек України в документному й інформаційному апбезпеченні авторських колективів з підготовки "Свода пам'яток истории и культуры народов СССР", започаткованого в ІЖО-х роках. Відповідно до наказу Міністерства культури УРСР № 575 від 27 травня 1983 р. "Про активізацію роботи бібліотек на допомогу складанню "Зводу пам'яток історії та культури

Української РСР" методичне керівництво цією роботою у всеукраїнському масштабі покладалося на Державну історичну бібліотеку УРСР. Крім того, методичну допомогу бібліотекам південної зони України мала надавати Одеська державна наукова бібліотека ім. О.М. Горького, а східної зони — Харківська державна наукова бібліотека ім. В.Г. Короленка.

У 1983 р. Державна історична бібліотека УРСР підготувала та надіслала до обласних бібліотек інструктивно-методичні матеріали і методичні рекомендації щодо складання бібліографічних покажчиків на допомогу авторським колективам і обласним редколегіям з підготовки "Зводу...". З метою надання допомоги бібліотекам було надруковано "Библиографический указатель документов, материалов, библиографических пособий о памятниках истории и культуры Украинской ССР" (1983 р.), а в 1984 р. проведено семінар-практикум бібліографів-краєзнавців обласних бібліотек України.

Організаторами та координаторами цієї роботи на місцях стали обласні бібліотеки, які об'єднали зусилля всіх великих бібліотек своєї області та здійснили значну роботу щодо виявлення друкованих матеріалів про пам'ятки історії і культури. На місцях створювалися спеціальні групи висококваліфікованих бібліографів, котрі опрацьовували й аналітично розписували книги і збірники з історії, археології, архітектури, містобудування і мистецтва, а також періодичні та продовжувані видання: центральні і республіканські журнали, місцеві газети, праці вищих навчальних закладів, науково-дослідних установ. Виявлені матеріали (від 2—3 до 10 тис. бібліографічних записів) поповнили довідково-бібліографічний апарат обласних бібліотек. У Харківській, Одеській наукових, Волинській, Чернівецькій, Рівненській та інших обласних бібліотеках створювалися картотеки-переліки пам'яток, картотеки авторів монументальних і архітектурних пам'яток. Зібрані матеріали стали базові для створення науково-допоміжних бібліографічних покажчиків про пам'ятки історії та культури своєї області. Результатом цієї роботи стало видання 26 науково-допоміжних бібліографічних покажчиків "Пам'ятники історії та культури... області". Крім того, було доопрацьовано й поповнено майже п'ятьма тисячами нових бібліографічних записів створену ще в період підготовки й написання 26-томної "Історії міст і сіл Української РСР" у Державній історичній бібліотеці УРСР "Зведену карти

теку матеріалів з історії міст і сіл УРСР". До неї включили розділи "Пам'ятки історії", "Пам'ятки археології" та "Пам'ятки архітектури".

Харківська державна наукова бібліотека ім. В.Г. Короленка залучила до роботи зі "Зводом..." 9 бібліотек міста. Члени робочої групи виявляли та переглядали літературу про пам'ятки, поповнювали краєзнавчий довідково-бібліографічний апарат. Вони склали науково-допоміжний бібліографічний покажчик видань про пам'ятки історії та культури області. Зведений краєзнавчий каталог "Харківщина" поповнився трьома тисячами карток із записами друкованих матеріалів. Було створено також фактографічну картотеку допоміжного характеру з архітектури краю, яка містила інформацію про місце, час спорудження пам'ятника, про архітекторів, скульпторів і художників. Крім того, було організовано картотеку-перелік пам'яток історії та культури краю, відомості про які містилися в каталозі "Харківщина". Разом з іншими бібліотеками міста створювалася також бібліографічна частина краєзнавчого каталогу "Персоналії", яка налічувала 20 тис. записів. Виявлені під час роботи та відсутні в бібліотеці краєзнавчі видання було обліковано для доукомплектування краєзнавчого фонду. Досвід Харківської державної наукової бібліотеки ім. В.Г. Короленка щодо координації діяльності бібліотек області з документального, довідково-бібліографічного й інформаційного забезпечення авторського колективу й обласної редколегії "Зводу...", виявлення літератури про пам'ятки для складання науково-допоміжного бібліографічного покажчика було узагальнено та поширено серед бібліотек України.

Проте проблеми бібліотечного краєзнавства рідко обговорювалися на конференціях і нарадах республіканського рівня з питань бібліотечної справи та бібліографії. Лише в 1980 р. Харківська обласна бібліотека організувала обласну науково-практичну конференцію "Основні напрями, зміст і завдання краєзнавчої діяльності бібліотек на сучасному етапі". Майже вдвічі зменшилася кількість статей з бібліотечного краєзнавства порівняно з попереднім етапом. Внаслідок відсутності належної видавничої бази значно скоротилася кількість надрукованих методичних матеріалів з питань краєзнавчої роботи. У цей період публікується декілька методичних матеріалів на допомогу краєзнавчій роботі бібліотек. Так, Державна історична бібліотека УРСР

підготувала та опублікувала "Методические рекомендации по формированию краеведческих фондов библиотек" (1983 р.), Закарпатська обласна бібліотека — методичні поради "Краєзнавча робота ЦРБ, ЦМБ та філіалів" (1981 р.), Черкаська обласна бібліотека — методичні рекомендації щодо формування краєзнавчих фондів ЦБС "Краєзнавчій літературі — постійну увагу" (1980 р.) тощо.

У 1978 р. вийшло друком перше видання підручника "Краеведческая библиография" О.В. Мамонтова і М.М. Щерби, а в 1984 р. — монографія О.М. Бученкова "Советское краеведческое библиографоведение", в 1989 — друге, доповнене і перероблене видання підручника О.М. Мамонтова і М.М. Щерби "Краеведческая библиография". Опублікування названих праць, хоч і не було безпосередньо пов'язане з Україною, але все ж таки істотно вплинуло на розвиток бібліографічної складової бібліотечного краєзнавства та краєзнавчу підготовку бібліотечних кадрів. Слід зазначити, що проблеми бібліотечного краєзнавства в Україні майже не висвітлювалися в спеціальній пресі.

Таким чином, у розвитку бібліотечного краєзнавства в Україні з кінця 1970-х років спостерігається бібліографічна спрямованість, яка стимулювалася як об'єктивними, так і суб'єктивними чинниками. Це мало позитивні і негативні наслідки. Позитивним було те, що краєзнавчу бібліографію визнавали важливою та невід'ємною частиною діяльності бібліотечних установ, а негативним — певне порушення паритету між суто бібліотечною та бібліографічною складовими бібліотечного краєзнавства, котре розвивалося без належної моральної та матеріальної підтримки з боку держави й еволюціонувало лише завдяки ентузіазмові бібліотечних працівників.

Наприкінці 70-х — у 80-х роках краєзнавчу роботу здійснювали тією чи іншою мірою практично всі державні бібліотеки країни, однак рівень і напрями цієї діяльності суттєво різнилися. Головною ланкою бібліотечного краєзнавства були універсальні наукові, обласні та масові бібліотеки. Згідно з "Положенням про краєзнавчу роботу бібліотек системи Міністерства культури Української РСР" (1978 р.) і "Типовим уставом государственной республиканской (АССР) краевой, областной **универсальной библиотеки**" (1983 р.) ОУНБ розглядалися як **центральні сховища, депозитарії краєзнавчої літератури**. Вони **були** покликані найповніше збирати та вічно зберігати краєзнавчі

документи, видані в цій місцевості або за її межами; обслуговувати читачів краєзнавчими і місцевими документами; складати зведені краєзнавчі каталоги на фонди всіх бібліотек краю; вести довідково-бібліографічне й інформаційне обслуговування читачів; створювати систему краєзнавчих бібліографічних посібників; здійснювати організаційно-методичне керівництво краєзнавчою роботою бібліотек своєї області; вести наукові розробки в галузі бібліотечного краєзнавства. На більш обмеженій території (село, місто, район) центрами бібліотечного краєзнавства визнавали масові бібліотеки, бібліотеки для дітей і юнацтва, які мали забезпечувати весь комплекс краєзнавчої роботи відповідно до типу і виду, а також профілю бібліотеки.

Проте відсутність належної підтримки бібліотек з боку держави, місцевих органів влади, слабка матеріально-технічна база, недостатність кваліфікованих кадрів у галузі краєзнавства, зменшення інтересу читачів до краєзнавчих і місцевих видань та інші причини призвели до зниження соціальної віддачі краєзнавчої роботи бібліотек. Бібліотеки зосередили головні зусилля на проведенні масових заходів у галузі краєзнавства, створенні системи краєзнавчих бібліографічних покажчиків, ефективність яких не вивчалася. Найбільш занедбаною сферою краєзнавчої роботи бібліотек стало формування краєзнавчих фондів та обслуговування користувачів. Розвиток бібліотечного краєзнавства в Україні характеризувався певними застійними явищами. Бібліотечні працівники здійснювали краєзнавчу роботу самотужки, без відповідної фінансової та моральної підтримки. Збирання, зберігання і надання читачам краєзнавчих видань, створення інформації про них декларувалися як паритетні напрями діяльності бібліотек, які мають радше локальне, ніж загальнодержавне значення. Зважаючи на спроби переорієнтувати бібліотеки на вирішення регіональних проблем, вони опинилися на межі втрати свого краєзнавчого призначення.

Сплеск бібліотечного краєзнавства в Україні, який спостерігається у другій половині 1980-х років, зумовлений розпочатою м ній перебудовою, демократизацією всіх сфер громадсько-політичного життя, переходом регіонів до самоврядування та самофінансування, формуванням національної самосвідомості народу, визнанням загальнолюдських пріоритетів. Це викликало посилення інтересу суспільства до пізнання Батьківщини (великої і малої), її історії, культури, населення.

Проблеми наукового і масового краєзнавства обговорювалися на сторінках періодичних видань, на науково-практичних конференціях різного рівня. У 1987 р. у Полтаві відбулася Перша Всесоюзна конференція з історичного краєзнавства як продовження трьох попередніх республіканських конференцій з цього питання, проведених у 1980-ті роки. У 1989 р. було опубліковано першу монографію "Історичне краєзнавство в Українській РСР", у 1994 р. — відновлено часопис "Краєзнавство".

Величезну роль у відродженні масового краєзнавчого руху в Україні мало створення Всеукраїнської спілки краєзнавців. 24 серпня 1990 р. Постановою Ради Міністрів Української РСР було затверджено її Статут. Згідно зі Статутом головна мета Всеукраїнської спілки краєзнавців полягала в розвитку краєзнавчого руху, в органічному поєднанні всіх його державних, громадських і шкільних форм, залученні до пізнання рідного краю широких верств населення, відродженні і розвитку кращих традицій краєзнавства. Статутом визначалися організаційні форми краєзнавчого руху в Україні, права й обов'язки членів Спілки. В Україні створювалися обласні, районні та міські краєзнавчі організації, а також первинні осередки в трудових колективах, культурно-освітніх, науково-дослідних установах і навчальних закладах. На правах первинних осередків Спілки діють громадські краєзнавчі об'єднання, клуби, гуртки краєзнавців, які визначають зміст і напрями своєї діяльності з дослідження та пропаганди історії, природи і культури рідного краю. У складі Всеукраїнської спілки краєзнавців було організовано бібліотечну комісію.

Наприкінці 80-х — на початку 90-х років ХХ ст. виникли об'єктивні умови для відродження кращих традицій українського бібліотечного краєзнавства, переосмислення його змісту і головних напрямів розвитку. Краєзнавча робота бібліотек проголошувалася як один із пріоритетних напрямів діяльності бібліотек регіонального рівня. Практичні, теоретичні, методичні й організаційні питання бібліотечного краєзнавства почали обговорювати на обласних і районних нарадах з питань бібліотечної справи та бібліографії, щорічних підсумкових конференцій науково-педагогічного складу інститутів культури, республіка **11** ській конференції з питань краєзнавчої роботи, а також висвітлювалися на сторінках спеціальної преси. У цей час розпочато

спеціальні наукові дослідження в галузі бібліотечного краєзнавства в загальноукраїнському масштабі, обговорення проекту нового "Положення про краєзнавчу роботу бібліотек системи Міністерства культури Української РСР".

У 1986 р. кафедра бібліотечних фондів і каталогів Харківського державного інституту культури разом із відділом краєзнавчої роботи Харківської державної наукової бібліотеки ім. В.Г. Короленка розпочали наукове дослідження "Фонд краєзнавчої літератури в системі фондів обласної універсальної наукової бібліотеки" (1986—1990 рр.), науковим керівником якого була автор цього підручника. У дослідженні брали участь усі обласні бібліотеки і частково ЦБС республіки. Детальне ознайомлення з бібліотечною документацією, проведення статистичного й аналітичного вивчення краєзнавчих фондів, соціологічне опитування бібліотечних працівників і близько трьох тисяч читачів обласних бібліотек дали змогу отримати відомості про розміри, склад і повноту краєзнавчих фондів, склад і запити користувачів, а також про рівень їхнього задоволення станом краєзнавчих зібрань обласних бібліотек України.

У 1989 р. Державна історична бібліотека України започаткувала всеукраїнське наукове дослідження "Краєзнавча робота бібліотек України", на першому етапі якого, з 1990 р., розпочали пошук, виявлення й обробку документів про край, заповнення прогалин у краєзнавчих фондах, а також публікацію краєзнавчих документів. Другий етап передбачав розробку наукових рекомендацій з організації краєзнавчих фондів, ведення зведених друкованих каталогів краєзнавчої літератури. До реалізації дослідження залучилися бібліотеки Києва, Волинської, Дніпропетровської, Сумської, Хмельницької та інших областей України.

У вересні 1989 р. на базі бібліотек Хмельницької області відбулася науково-практична конференція працівників обласних бібліотек "Краєзнавча робота бібліотек — фактор патріотичного та інтернаціонального виховання населення", в якій взяли участь близько 6500 бібліотечних фахівців. На ній розглядався песь комплекс питань краєзнавчої роботи бібліотек України. У резолюції конференції краєзнавчу роботу було визнано пріоритетним напрямом діяльності всіх місцевих державних бібліотек, її центрами бібліотечного краєзнавства на обласному рівні — об-

ласні універсальні наукові бібліотеки, а в межах міст, районів і населених пунктів — централізовані бібліотечні системи. Функції організаційного і координуючого центру мала виконувати Державна республіканська бібліотека ім. КПРС (нині — Національна парламентська бібліотека України). Державна історична бібліотека України визначалася як методичний центр історико-краєзнавчої діяльності бібліотек. Рекомендувалося в усіх універсальних наукових, а також в ОУНБ країни створити відділи краєзнавства, а в ЦБС ввести штатні одинці бібліотекарів-краєзнавців.

Першочерговими завданнями бібліотечного краєзнавства були: формування краєзнавчих фондів, збирання місцевого друку; вивчення краєзнавчих потреб населення з метою оперативного та повного їх задоволення бібліотечно-бібліографічними засобами; вдосконалення краєзнавчого довідково-бібліографічного апарату, який найповніше розкриває зміст і місцезнаходження краєзнавчих видань; упорядкування роботи щодо складання та видання краєзнавчих бібліографічних посібників, впровадження обліку краєзнавчих бібліографічних покажчиків у бібліографії другого ступеня. Конференція визнала за доцільне рекомендувати інститутам культури України розпочати підготовку кадрів для бібліотечного краєзнавства, а Республіканському інституту підвищення кваліфікації працівників культури — запровадити систему підвищення кваліфікації бібліотекарів і бібліографів-краєзнавців. Нарешті, на конференції всебічно обговорювався проект нової редакції "Положення про краєзнавчу роботу бібліотек системи Міністерства культури УРСР", який після відповідного доопрацювання рекомендувався до опублікування. Отже, науково-практична конференція з питань краєзнавчої діяльності, яка на державному рівні проводилася вперше, визначила перспективи системного розвитку бібліотечного краєзнавства в Україні.

Підвищенню ефективності краєзнавчої роботи сприяло створення окремих ОУНБ краєзнавчих відділів, а в ЦБС — введення посади бібліографа-краєзнавця. У ці роки краєзнавчі відділи функціонували у Вінницькій, Волинській, Дніпропетровській, Донецькій, Івано-Франківській, Кіровоградській, Луганській!, Полтавській, Рівненській, Сумській, Херсонській, Черкаській! і

Чернігівській ОУНБ, а також в Одеській і Харківській (з 1993 р. — відділ "Україніка") державних наукових бібліотеках, у Державній історичній бібліотеці України. Сектори краєзнавства або краєзнавчої бібліографії функціонували в шести ОУНБ, а в інших бібліотеках у штаті інформаційно-бібліографічних відділів виділялися співробітники, які відповідали за цю ланку роботи.

У краєзнавчих підрозділах ОУНБ України в цей час працювали близько 80 співробітників, що в середньому становило 1—3 особи на одну ОУНБ. Такими силами важко було охопити всі напрями краєзнавчої діяльності. У цілому посадовий склад краєзнавчих підрозділів ОУНБ України виглядав так: 12 завідувачів відділів, 4 завідувачів секторів, 9 головних спеціалістів, 44 старших бібліотекарів, бібліографів і методистів, службові обов'язки котрих регламентувалися положеннями про відділ, посадовими інструкціями та ін. Відділи, зазвичай, очолювали фахівці з великим стажем роботи (від 15 до 20 років), старші бібліографи мали досвід роботи від 5,5 років і більше.

У кінці 80-х — на початку 90-х років бібліотеки дещо поліпшили роботу з формування краєзнавчих фондів. Однак ані якісний, ані кількісний склад краєзнавчих фондів переважної більшості бібліотек не можна було вважати задовільним. Повнота краєзнавчих фондів обласних бібліотек-депозитаріїв краєзнавчої літератури ледве досягала 78 %.

Сукупний краєзнавчий фонд універсальних наукових і обласних бібліотек України на початку 90-х років налічував близько 300 тис. примірників видань. Так, у Харківській науковій бібліотеці ім. В.Г. Короленка він становив близько 50 тис. примірників видань, з яких близько 40 тис. прим. — місцеві видання, а 5 тис. — дореволюційні видання про Слобожанщину. У Вінницькій ОУНБ краєзнавчий фонд налічував 7 548 прим., Волинській — 4 451, Ворошиловградській — 3 068, Дніпропетровській — 11 459, Донецькій — 36 318, Кіровоградській — 3 819, Полтавській — 6 043, Сумській — 2 264, Харківській — 3 974, Херсонській — 10 642, Хмельницькій — 3 728, Черкаській — 3 672 прим. Значні коливання в обсягах краєзнавчих фондів обласних бібліотек зумовлені розмірами території областей, часом заснування бібліотеки, обсягами видавничої продукції, присвяченої краю, станом збереження краєзнавчих фондів у роки Великої Вітчизняної війни й іншими об'єктивними причинами. На

обсязі та якості фонду негативно позначилися недоліки поточного комплектування, мала екземплярність видань. З цих причин ускладнювалося обслуговування користувачів, книгообмін, використання краєзнавчих документів через МБА тощо.

Ще гіршим був склад фондів у ЦБС для дорослих, бібліотеках для дітей і юнацтва. Так, краєзнавчий фонд Дніпропетровської обласної бібліотеки для юнацтва становив у 1995 р. 838 примірників, Запорізької — 250, Херсонської — 932, Дніпропетровської — 580 примірників.

Гарантоване зберігання й ефективне використання краєзнавчих і місцевих документів в ОУНБ можливі лише за умов наявності їх у фондах не менше трьох примірників. Однак переважна більшість бібліотек цю вимогу на початку 90-х років не виконувала.

Упродовж тривалого часу формою державної допомоги обласним бібліотекам у створенні фондів краєзнавчих і місцевих документів був безплатний місцевий примірник творів друку. Відновлений на початку 1960-х років, він практично припинив функціонування в подальші роки. Зважаючи на це, деякі ОУНБ ініціювали розробку та впровадження локальних положень про місцевий обов'язковий примірник видань. Однак це не вирішувало проблему. Місцевий обов'язковий примірник став локальною проблемою, вирішення якої залежало виключно від місцевих органів влади. Більшість ОУНБ його взагалі не отримували. За таких умов ОУНБ України змушені були самотужки забезпечувати належну повноту своїх краєзнавчих і місцевих фондів.

Краєзнавчі документи потребують особливих умов і засобів зберігання. Однак за відсутності необхідних приміщень більшість бібліотек зберігали краєзнавчі та місцеві документи разом з іншими виданнями без забезпечення оптимальних умов. Не забезпечувала гарантованого зберігання цих документів також відсутність уособленого обліку їх у більшості бібліотек регіонального рівня.

Після опублікування Таблиць ББК для краєзнавчих каталогів (1989 р.) універсальні наукові та обласні бібліотеки України розпочали роботу щодо перебудови систематичної частини знеденого краєзнавчого каталогу (ЗвКК) відповідно до структури схеми, постійно поповнювали його новими бібліографічними записами. Так, зведений каталог Харківської державної наукової бібліотеки ім. В.Г. Короленка налічував на той час понад

200 тис. бібліографічних записів, Хмельницької ОУНБ — близько 90 тис., Херсонської — 100 тис., Дніпропетровської — 110 тис., Донецької — понад 1 млн записів. Проте ЗвКК багатьох обласних і переважної більшості ЦБС включали невелику кількість бібліотек-учасниць.

Остаточно не вирішеним залишалося питання про структуру зведеного краєзнавчого каталогу (ЗвКК). Структура більшості ЗвКК ОУНБ України складалася з трьох частин: систематичної, топографічної та біобібліографічної, а додатком до нього був алфавітно-предметний покажчик. Деякі співробітники ОУНБ ставили під сумнів доцільність ведення топографічної та біобібліографічної частин ЗвКК. Однак відмова від наявності топографічної частини ЗвКК ОУНБ стає можливою лише за умови, що міські та районні ЦБС будуть спроможні з вичерпною повнотою надавати інформацію краєзнавчого змісту у своїх зведених краєзнавчих каталогах або картотеках. Ліквідація біобібліографічної (персональної) частини ЗвКК могла негативно позначитися на соціальній значущості бібліотечного краєзнавства, оскільки читачі могли позбавитися інформації про життя та діяльність своїх знаменитих земляків.

Перед бібліотеками країни постало завдання створити банки даних з історії, економіки, культури^ екології краю. Виникла нагальна необхідність у тому, щоб обласні бібліотеки як центри бібліотечного краєзнавства мали відомості не лише про наявні краєзнавчі документи у своєму краї, але й про їх місцезнаходження, що могло забезпечити доступ користувачів до сукупності краєзнавчих фондів (КФ). Кінець 1980-х — середина 1990-х років характеризувалися вдосконаленням краєзнавчого довідково-бібліографічного апарату, створенням бібліографічних покажчиків інформаційного, науково-допоміжного та рекомендаційного характеру. Щорічно державні бібліотеки України створювали та публікували до 300 бібліографічних посібників краєзнавчого змісту. Проте лише третина ОУНБ видавала науково-допоміжні бібліографічні покажчики, а посібники типу календаря знаменних і пам'ятних дат — до 80 % бібліотек. Серед численних рекомендаційних посібників, що друкували бібліотеки України, не можна вважати виправданою відсутність комплексного рекомендаційного посібника типу "Що читати про край?". Дещо сповільнилася робота з підготовки ретроспективних краєзнавчих бібліографічних посібників. Тиражі, якість,

поліграфічне оформлення багатьох із них не відповідали сучасним вимогам. Негативно позначався на якості та вчасному виході друком бібліографічних посібників і брак поліграфічної бази та необхідних коштів на їх видання. Перспективи вбачали в координації та кооперуванні діяльності бібліотек краю щодо створення та видання краєзнавчих бібліографічних посібників краєзнавчого змісту не тільки з метою поповнення фондів місцевих бібліотек, але й для продажу населенню. Необхідним було запровадження системи краєзнавчих бібліографічних посібників у ЦБС, дитячих та юнацьких бібліотеках, залучення до їх розробки спеціальних бібліотек. Потребувала вдосконалення система бібліотечного, довідково-бібліографічного й інформаційного обслуговування з краєзнавства.

За тих часів спостерігалось посилення інтересу до краєзнавчої інформації, збільшення контингенту користувачів краєзнавчими фондами і послугами бібліотеки. Відносно регулярно в пошуку краєзнавчих видань до універсальних наукових та обласних бібліотек зверталися 35,2 % читачів, до ЦБС — 27,6, до університетських та бібліотек вищих навчальних закладів — 18, до бібліотек за місцем роботи — 15, до музейних бібліотек — 5,6 % користувачів. Отже, місцеві державні бібліотеки розглядалися останніми як пріоритетні в задоволенні їхніх краєзнавчих потреб. І це не випадково, оскільки, по-перше, тут збиралися найповніші краєзнавчі колекції, по-друге, вони були найдоступнішими для всіх жителів краю.

Головними користувачами універсальних наукових та обласних бібліотек були наукові працівники, фахівці різних сфер діяльності, студенти. Вони зверталися до краєзнавчих фондів з навчальною метою — 27,2 %, для самоосвіти — 35,5, з питань громадської роботи — 20,1, виробництва — 17, наукової діяльності — 16,4, викладання — 15,2 %. Таким чином, переважна більшість користувачів ОУНБ користується краєзнавчими виданнями з професійною метою. Серед користувачів ЦБС, котрі цікавилися краєзнавчими виданнями, переважала молодь до 30 років. Читацький контингент становили учні — 32,6 %, студенти — 30,2, педагоги — 15, спеціалісти народного господарства — 12, пенсіонери — 10 %. Серед мотивів читання слід назвати: навчальні цілі — 35,7 %, самоосвіта — 34,7, виробнича діяльність — 19,7, викладання — 10,2, наукова діяльність 8 %. Отже, у читачів ЦБС мотиви читання краєзнавчих видач і пов'язані з діловими потребами та самоосвітою. У користувачів і а

обласних і масових бібліотек особливою популярністю користувалися історичні та краєзнавчі видання комплексного характеру, художні твори місцевих авторів, місцеві газети, довідники, путівники і наукові праці.

Значно зросли в цей період показники видачі краєзнавчих і місцевих видань в обласних і масових бібліотеках України. Оборотноість краєзнавчих фондів деяких ОУНБ значно перевищувала середню оборотноість усього фонду і становила відповідно 2,5 і 1,4.

Щорічно універсальні наукові, обласні та масові бібліотеки виконували велику кількість довідок краєзнавчого змісту: Харківська наукова бібліотека ім. В.Г. Короленка — близько 5 тис., Донецька та Хмельницька ОУНБ — понад 3 тис. адресних і тематичних бібліографічних довідок краєзнавчого змісту, Дніпропетровська — до 1 тис., Луганська — 600, Черкаська — 600, Вінницька — 300, Волинська — понад 200 довідок краєзнавчого змісту. Житомирська, Тернопільська, Луганська, Волинська та Запорізька ОУНБ складали упереджувальні довідки з актуальної краєзнавчої тематики.

У багатьох обласних і масових бібліотеках посилилися зв'язки з місцевими установами, навчальними закладами, іншими організаціями. Харківська наукова бібліотека ім. В.Г. Короленка співпрацювала з редакцією туристичної та краєзнавчої літератури місцевого видавництва "Прапор". У результаті проведеної роботи до плану видавництва було включено перевидання книги "Автобіографія Дмитра Івановича Багалія", путівника по Харківському некрополю. Житомирська, Донецька, Луганська, Івано-Франківська, Запорізька, Кіровоградська та інші ОУНБ здійснювали постійне інформування за системою вибіркового розповсюдження інформації (ВРІ).

З метою розповсюдження краєзнавчих видань широко використовувалися традиційні засоби масової пропаганди: цикли книжкових виставок і переглядів літератури, тематичні вечори, творчі звіти письменників і митців краю перед читачами тощо. Значного поширення набули комплексні форми популяризації краєзнавчих видань: краєзнавчі кімнати, куточки, кімнати бойової і трудової слави, меморіальні кімнати і куточки, аматорські об'єднання і краєзнавчі гуртки. Чернігівська, Хмельницька та інші ОУНБ регулярно проводили краєзнавчі дні (четверги, п'ятниці тощо), краєзнавчі читання. Житомирська, Івано-Фран-

ківська, Тернопільська та інші ОУНБ брали участь у святкуванні днів міста, вулиці, підприємства, установи тощо. Отже, бібліотеки України використовували систему масових заходів. Позитивно оцінюючи набутий досвід пропаганди краєзнавчих видань, розширення послуг із краєзнавства, слід зазначити, що в гонитві за кількісними показниками часто страждала якість заходів, що призводило до формалізму, нехтування індивідуальною роботою з користувачами.

На початку 1990-х років посилюється краєзнавча підготовка бібліотечних фахівців, здійснюється комплексне викладання всіх напрямів краєзнавчої діяльності бібліотек. Паралельно з курсом "Краєзнавча бібліографія" у вищих навчальних закладах України викладали навчальну дисципліну "Краєзнавча робота бібліотек", що створило передумови для запровадження в наступні роки комплексного курсу "Бібліотечне краєзнавство".

Однак системний розвиток БК за цих часів гальмувався внаслідок слабкої матеріально-технічної та фінансової бази, яка не тільки не поліпшилася, але й погіршилася. У спеціальній літературі наголошувалося на необхідності державної підтримки розвитку бібліотечного краєзнавства. Цілком слушно доводиться, що воно має набути статусу загальнодержавної, загальнонаціональної значущості, оскільки забезпечення повноти комплектування та вічного зберігання краєзнавчих і місцевих документів, створення банків даних про кожний регіон, область, район, місто, село, населений пункт України — завдання не регіонального, а загальнодержавного масштабу і значення. Відповідно і фінансуватися воно має не тільки з місцевого, а й із державного бюджету. Його значення особливо зростає у зв'язку з прийняттям загальнодержавної програми "Документальна пам'ять України", реалізація якої не можлива без створення регіональної пам'яті — документних та інформаційних баз і банків даних про кожний регіон України.

У кінці 80-х — на початку 90-х років ХХ ст. в Україні поживається розробка теоретичних питань бібліотечного краєзнавства. Цю проблему досліджували В.П. Богданова, Н.Г. Груздова, В.П. Кисельова, А.М. Комська, О.П. Крицький, Н.М. Купінаренко, Л.Л. Макаренко, В.Т. Петрикова, А.А. Соляник, В.О. Ярошик та ін. Вивчаються історія та сучасний стан комплексної краєзнавчої діяльності бібліотек України, специфіка формування краєзнавчих фондів, краєзнавчого довідково-бі

біографічного апарату — ДБА, система краєзнавчих бібліографічних посібників тощо.

Отже, у кінці 80-х — на початку 90-х років XX ст. в Україні усвідомлюється необхідність відродження кращих традицій українських бібліотек у сфері бібліотечного краєзнавства. Характерною особливістю цього етапу є осмислення того, що краєзнавча діяльність бібліотек не може мати односторонню, переважно бібліографічну спрямованість, її слід відновити як комплексний вид діяльності. Бібліотечні працівники і науковці зауважували, що без відповідної документної та матеріально-технічної бази, повноцінних краєзнавчих фондів неможливо забезпечити повноту задоволення краєзнавчих потреб населення та якість краєзнавчого довідково-бібліографічного апарату, створити систему краєзнавчих бібліографічних посібників тощо. Бібліотечне краєзнавство в Україні вдосконалюється в науковому, практичному та освітньому аспектах, відбувається поступовий процес його системного відродження.

10.8. СИСТЕМНЕ ОНОВЛЕННЯ БІБЛІОТЕЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА В УКРАЇНІ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ (з 1991 р.)

Початком сучасного етапу розвитку бібліотечного краєзнавства в Україні можна умовно вважати 1991 рік. Цей етап триває й дотепер. Він має ознаки *системного розвитку* та *змістового оновлення* бібліотечного краєзнавства, яке формується в певну цілісність, тобто єдність закономірно розміщених і взаємопов'язаних частин, видів, напрямів. Змістове оновлення БК полягає насамперед у відродженні національно-особливого в його змісті.

Здобуття Україною незалежності стало могутнім стимулом відродження на новій змістовій основі краєзнавства як сфери і науково-практичної діяльності та громадського руху, активному розвитку якого сприяють бібліотеки. Виникли об'єктивні умови для формування кращих традицій українського бібліотечного краєзнавства, яке стає пріоритетним напрямом діяль-

ності державних бібліотек регіонального та місцевого рівнів щодо забезпечення повного й оперативного задоволення краєзнавчих інформаційних потреб користувачів. Бібліотечні установи завдяки своєму значному документно-інформаційному потенціалу сприяють ефективному економічному, науково-виробничому, соціальному, культурному розвитку певного краю, відновленню історичної пам'яті народу України, становленню його національної самосвідомості, вихованню гідності та справжнього патріотизму. На державному рівні прийнято законодавчі акти, в яких передбачено систему заходів, спрямованих на відродження місцевого (територіального) самоврядування, духовної культури, реєстрацію та збереження об'єктів матеріальної культури, видання та перевидання документів, що мають особливу цінність для (краю), популяризацію краєзнавчих знань. В Україні активізуються краєзнавчі дослідження, поширюється краєзнавчий рух, відбуваються суттєві зміни в системі освіти, яка передбачає включення краєзнавчих знань до системи загальної та вищої освіти гуманітарного профілю як ефективного засобу навчання та виховання.

Іntenсивному розвитку краєзнавства в цілому та бібліотечного краєзнавства зокрема сприяє державна підтримка збереження, вивчення та популяризації історико-краєзнавчої спадщини. Про це насамперед свідчать Укази Президента України "Про заходи щодо підтримки краєзнавчого руху в Україні на період до 2010 року" (2001), "Про забезпечення підготовки і випуску багатотомного енциклопедичного видання "Звід пам'яток історії і культури України", а також "Програма розвитку краєзнавства на період до 2010 року" (2002).

Показово, що одним із перших нормативних документів у бібліотечній справі незалежної України стало "Положення про краєзнавчу роботу бібліотек системи Міністерства культури і мистецтв України", затверджене Міністерством культури і мистецтв України за № 314 від 11 червня 1996 р., у якому чітко визначені організаційні засади краєзнавчої діяльності різних типів бібліотек та їх функції*.

Розвиткові БК в Україні сприяло прийняття Закону Україною "Про бібліотеки і бібліотечну справу" (1995), "Положення про

* **Краєзнавча діяльність бібліотек: Мето д. посібник / ДІБ У країні і — К., 2002. — С. 197—205.**

систему депозитарного зберігання бібліотечних фондів України" (1997); Закону України "Про обов'язковий примірник документів" (1999) і постанови Кабінету Міністрів України "Про порядок доставлення обов'язкових примірників документів" (2002), які закладають основи поповнення краєзнавчих фондів; "Програми збереження бібліотечних та архівних фондів на 2000—2005 роки" (1999), відродження Всеукраїнської спілки краєзнавців (1990), реалізація національної програми "Документальна пам'ять України" (1990), відновлення журналу "Краєзнавство" (1995), створення серії видань "Репресоване краєзнавство", серії бібліографічних видань "Повернуті імена", "Реабілітовані історією", "Етноси України", актуалізація окремих змістових напрямів краєзнавства — історичного, екологічного, генеалогічного та інших.

Збільшення випуску краєзнавчих документів (традиційних та електронних) позитивно вплинуло на поточне комплектування. Проте брак фінансування, запізнений Закон України про обов'язковий примірник документів призвели до значних прогалин у краєзнавчих фондах книгозбірень, що викликало необхідність пошуку бібліотеками альтернативних заходів щодо забезпечення доступу користувачів (власних і віртуальних) до краєзнавчих ресурсів.

Суттєві результати отримано під час довгострокового наукового дослідження "Краєзнавча робота бібліотек", започаткованого Державною історичною бібліотекою України (ДІБ України) ще в 1989 р., яке дало змогу поетапно вивчити тогочасний стан краєзнавчих ресурсів ОУНБ України — кадровий склад, краєзнавчі фонди, видавничу діяльність, краєзнавчий довідково-бібліографічний апарат (КДБА), наявні краєзнавчі бази даних і т. ін. У процесі його реалізації ДІБ України започаткувала видання "Інформаційного бюлетеня" (у 2006 р. вийшов друком 17-й випуск), методичних рекомендацій з різних напрямів КБД; було проведено декілька науково-практичних конференцій з проблем бібліотечного краєзнавства. У 2002 р. ДІБ України опублікувала методичний посібник "Краєзнавча діяльність бібліотек" (автори — В.П. Кисельова, З.Х. Мусіна, С.І. Смілянець; науковий редактор — Н.М. Кушнарченко). Це був перший за багаторічний період методичний посібник, у якому висвітлювалися головні складові КБД: 1. Організація краєзнавчої ро-

боти бібліотек. 2. Формування краєзнавчого фонду. 3. Організація краєзнавчого довідково-бібліографічного апарату. 4. Підготовка краєзнавчих бібліографічних посібників. 5. Застосування нових інформаційних технологій у краєзнавчій бібліотечній діяльності. 6. Популяризація краєзнавчих документів. Його можна вважати цінним виданням, яке не мало аналогів у країнах СНД, але, на жаль, воно вийшло обмеженим тиражем (200 прим.), розповсюджувалося цільовим призначенням і дуже швидко перейшло до розряду професійних рідкостей.

Після виходу постанови Кабінету Міністрів України "Про затвердження програми поповнення бібліотечних фондів на період до 2005 року" (2002) ДІБ України як методичний центр у галузі історико-краєзнавчої бібліотечної діяльності здійснила у 2003—2004 рр. дослідження "Краєзнавчі фонди обласних бібліотек України: сучасний стан, джерела комплектування, перспективи розвитку". Мета дослідження — вивчення сучасного стану складових краєзнавчих фондів в ОУНБ України — фондів краєзнавчих документів (ФКД) і фондів місцевих документів (ФМД) (місцевого друку), а також отримання даних щодо комплектування краєзнавчих фондів (КФ) електронними виданнями та повнотекстовими аналогами друкованих документів. Передбачалося також вивчення умов зберігання КФ за десять років (1993—2002). Це стимулювало проведення локальних досліджень, сприяло отриманню кількісних та якісних характеристик КФ бібліотек.

На початку ХХІ ст. в Україні найбільшими власниками краєзнавчих колекцій є універсальні наукові й обласні універсальні наукові бібліотеки. Найбільші за обсягом краєзнавчі фонди мають Донецька (34 036 одиниць збереження), Одеська (31 069), Дніпропетровська (близько 30 тис. одиниць збереження), найменші — Волинська (2 703) і Чернігівська (3 560 одиниць збереження) ОУНБ. Значні краєзнавчі зібрання мають Івано-Франківська (10 633) та Рівненська (9 647 одиниць збереження) ОУНБ. Середня величина КФ ОУНБ України налічує від 4 до 7 тис. примірників, що становить від 1 до 0,5 % від усього бібліотечного фонду. Головну частину краєзнавчих фондів становлять книги, періодичні та продовжувані видання, довідники, путівники, буклети й інші друковані видання. Електронні (онлайн) й оф

лайнів) документи посідають незначне місце в краєзнавчих фондах бібліотек.

За останнє десятиліття ХХ ст. спостерігалось значне кількісне збільшення краєзнавчого фонду ОУНБ України (в деяких із них обсяги збільшилися у 2—3 рази), що сприяло підвищенню рівня забезпеченості користувачів краєзнавчими документами. Зокрема, краєзнавчий фонд Волинської ОУНБ збільшився на 225 %, Одеської — на 295, Полтавської — на 352, Тернопільської — на 339, Чернігівської — на 226 %. Тією чи іншою мірою ця тенденція має місце і в інших ОУНБ України.

На початку ХХІ ст. у бібліотеках усіх країн світу помітне зростання інтересу користувачів до місцевих проблем, про що свідчить підвищення показника книговидачі порівняно з показником зростання обсягу краєзнавчих фондів. Ця тенденція спостерігається і в ОУНБ України — Одеській, Полтавській, Тернопільській, Хмельницькій, Черкаській, Чернігівській та ін. У 2002 р. у більшості ОУНБ книгозабезпеченість становила 3—5 документів краєзнавчого змісту на кожного користувача. Загалом у всіх ОУНБ оборотність підсобних краєзнавчих фондів є переважно вищою порівняно з оборотністю загального фонду: 7—8 — у Миколаївській ОУНБ, 5—6 — у Сумській, 10—12 — у Херсонській, 9—12 — у Чернігівській ОУНБ й у межах 2—4 — в інших бібліотеках. Кількісному зростанню КФ сприяло набуття чинності Закону України про обов'язковий примірник документів, що оптимізувало надходження до бібліотек місцевих документів. Це сприяло виконанню обласними бібліотеками функції депозитарію краєзнавчих і місцевих видань.

На початку ХХІ ст. нагальними проблемами оптимізації краєзнавчих фондів бібліотек слід зазначити такі:

- здійснення постійного наукового супроводження процесу формування краєзнавчих фондів і постійного моніторингу для своєчасного виявлення та усунення розбіжностей між обсягом і складом КФ і зростаючими краєзнавчими потребами користувачів;
- збагачення типо-видового та мовного складу КФ шляхом активного використання електронних (на СИ-К та інтернет-публікацій) краєзнавчих документів; видань українською мовою та мовами народів України, особливо в місцях їхнього компактного проживання;

- установа зв'язків з місцевими книговидавничими та книгорозповсюджувальними установами для забезпечення максимальної повноти надходження місцевого обов'язкового примірника документів;
- використання всіх можливостей ретроспективного комплектування для заповнення лакун за попередні роки;
- створення дієвої системи депозитарного та репозитарного зберігання краєзнавчих і місцевих документів на базі ОУНБ;
- створення страхових фондів найцінніших краєзнавчих документів на мікроносіях та в машинопрочитуваному форматі;
- інтеграція КФ бібліотек на місцевому, регіональному та національному рівнях.

Оптимізації краєзнавчої діяльності бібліотек сприяло відновлення на нових засадах краєзнавчого довідково-бібліографічного апарату бібліотек. Зведені краєзнавчі каталоги, котрі набули пріоритетного розвитку, містять відомості про наявність, місцезнаходження, кількість примірників краєзнавчих видань у межах обласного центру, району, міста. Розпочалася підготовка друкованих каталогів краєзнавчих документів. Бібліотеки різного відомчого підпорядкування та призначення плідно співпрацюють у напрямі створення бібліографічних покажчиків історико-краєзнавчої тематики, що тісно пов'язані з українознавчою бібліографією. Це, зокрема, серії посібників з історії міст і сіл, серії про культурні й історичні пам'ятки областей України і т. ін.

На межі ХХ — ХХІ ст. головними формами розвитку краєзнавчої бібліографічної інформації (КБІ) в бібліотеках України залишалися карткова та друкована. Обмежені можливості карткової форми, що набула поширення на початку 1950-х років, виявили доцільність створення на її базі різноманітних друкованих форм — краєзнавчих бібліографічних посібників (КБП). Універсальний характер ЗвКК забезпечував тематичну множинність КБП — від універсальних і комплексних до тематичних, галузевих і біобібліографічних.

Під впливом зовнішніх чинників означеного етапу розвитку бібліотечного краєзнавства в Україні система КБП (СКБП) сформувала свій типо-видовий склад. Визначення за КБІ функції посередника в системі "краєзнавчий документ — користувач"

дало змогу проголосити домінуючим принципом структуризації СКБП функціонально-цільовий (В.Т. Петрикова). За цим принципом у кожній області України склалася СКБП, яка обслуговує краєзнавство в поточному та ретроспективному режимах. Відповідно до цього функціональні завдання кожного режиму сформували компонентну структуру СКБП — *підсистему поточних КБП* та *підсистему ретроспективних КБП*.

На кількісному рівні підсистема ретроспективних краєзнавчих бібліографічних посібників в Україні перевищує щодо числа включених до них назв підсистему поточних КБП. Підсистема поточних краєзнавчих бібліографічних посібників характеризується відносною стабільністю назв КБП (близько 70 %), що є типовими для кожної області України. Водночас спостерігається значне збільшення (майже в 101 раз) кількості примірників. У територіально-змістовому комплексі "краєзнавча бібліографія" спостерігається тенденція до максимальної універсальності та комплексності типів краєзнавчих бібліографічних показників: універсальні поточні та універсальні ретроспективні показники, багатогалузеві поточні й ретроспективні показники місцевих періодичних видань, поточні та ретроспективні показники краєзнавчих бібліографічних посібників.

Різноманітність видового складу СКБП на цьому етапі розвитку бібліотечного краєзнавства сформувалася під впливом двох головних організаційних принципів керівництва КДБ в Україні: 1) КДБ у кожній області підпорядковувалася завданням державних програм та історико-краєзнавчих досліджень, що зумовлювало типові назви галузевих, тематичних і біобібліографічних показників; 2) КДБ кожної області враховувала особливості розвитку краєзнавства в своїй місцевості.

Своєрідність розвитку краєзнавства в краї та специфіка краєзнавчих інформаційних потреб користувачів сформували сучасний типо-видовий склад СКБП. Видового еволюціонування набули універсальні поточні показники краєзнавчих документів, зокрема щорічники, піврічники, шоквартальники та щомісячники. Різноманітність ретроспективних універсальних показників знайшла свій вияв у таких різновидах: показники про область у цілому, показники про обласний центр, показники про окремі міста області. Тематично-галузеві КБП мають кіль-

Будівля місцевої публічної бібліотеки — це перше образне сприйняття цієї установи як центру бібліотечного краєзнавства. Саме з неї користувач осмислено входить до *краєзнавчого простору бібліотеки*.

При проектуванні та будівництві будівель і приміщень бібліотеки слід зважати на *місцеві особливості і традиції*. У зовнішньому та внутрішньому вигляді бібліотеки має відбиватися *краєзнавчий колорит*.

У процесі будівництва бібліотеки (для дітей, юнацтва, дорослих, різновікових) слід урахувати дві обставини:

- будівля бібліотеки (обласної та місцевої публічної) має бути самостійною, а не займати цокольні приміщення або приміщення квартири в багатоповерховому будинку;
- будівля бібліотеки повинна вписуватися за своїм зовнішнім виглядом до прилеглої до бібліотеки території та інших споруд житлового і громадського призначення.

Вибір самого місця для МПБ має принципове значення: чим зручніше вона розташована для жителів міста або іншого населеного пункту і чим ближче вона знаходиться до центру міста, тим частіше її будуть відвідувати. Наразі в багатьох країнах вважається комфортним розміщенням МПБ приблизно в 15–30 хвилинах ходьби читача від місця його проживання.

Досвід свідчить про те, що переваги має та бібліотека, яка розташована в центрі міста або села, у територіальній близькості до місцевого архіву, краєзнавчого музею, картинної галереї, інших освітніх і культурних центрів краю. Переваги такого місцезнаходження місцевої публічної бібліотеки полягають, перш за все, у тому, що збільшується ступінь її реальної просторово-часової доступності для населення, внаслідок чого зростає ефективність використання її ресурсів. А крім того, цей чинник впливає на встановлення тісних регіональних зв'язків, здійснення координації та кооперування з краєзнавства бібліотек різних типів і видів, зближення бібліотек зі спорідненими музейними, архітектурними та іншими місцевими установами. Імідж місцевої публічної бібліотеки підвищується, якщо її архітектурний вигляд органічно вписується в характеристики середовища краю.

Бібліотечні фахівці можуть реально впливати на архітектурний і функціонально-планувальний і технологічний вигляд та інтер'єр місць

публічної бібліотеки: підготовляти завдання на проектування, брати в ньому участь як консультанти, здійснювати аналіз проєктів бібліотечної будівлі, робити короткий огляд щодо історії питання, надавати загальне уявлення про діяльність бібліотеки, впливати на вибір місцеположення бібліотеки тощо. У процесі проектування нових бібліотечних споруд та реконструкції старих бібліотекарі звичайно беруть участь у розрахунку загальної площі будівлі та її приміщень з урахуванням кількості одиниць зберігання у фонді, кількості користувачів та обслуговуючого персоналу. Вони намагаються дотримуватися таких найважливіших положень, як загальнодоступність бібліотеки для місцевого населення, вільний доступ користувачів до послуг і фонду бібліотеки; захист бібліотечних матеріалів і людей від несприятливої дії зовнішнього середовища; забезпечення комфортних умов для користувачів і бібліотекарів; ефективність експлуатації будівлі, адаптація її до зростання фонду та функціонально-технологічних змін; відповідність проєктного рішення прийнятим у державі нормам і стандартам.

Будівля МПБ є важливим засобом реклами. Перше, на що звертає увагу відвідувач бібліотеки, — це вигляд будівлі, а також інтер'єр, які створюють її краєзнавчий стиль.

Бібліотечні фахівці здатні підсилити краєзнавчий вплив місцевої публічної бібліотеки наданням фасаду будівлі та його внутрішньому інтер'єру художньої виразності та місцевого **колоту**. Фасад будівлі бібліотеки, що "запрошує" до пізнання **краю**, можуть прикрашати герб міста, національний орнамент, **Оюст** засновника бібліотеки чи меморіальна дошка, що увіковічує, місцеві історичні події, **пам'ять** про діячів, чие ім'я вона носить, відомих читачів **або** співробітників бібліотеки **тощо**. **Отже**, фасад будівлі та прилегла до неї територія можуть використовуватися **для** розміщення краєзнавчої інформації одразу при вході до бібліотеки, створити уявлення взаємопроникнення екстер'єру споруди, природного та соціального оточення.

І Риваблиний краєзнавчий імідж створюють не тільки **зовні** пінй вигляд будівлі бібліотеки, різні візуальні форми (**зовні** **пі** ні — банери, вітрини **тощо** та внутрішні — стенди, афіші, **ио**'лви і т. ін.), **але й бібліотечний інтер'єр***.

" Про засоби реклами в КДБ див. у відповідному розділі підруч-
ники.

шень місцевої влади; Сумська ОУНБ — бібліографічну БД краєзнавчої літератури; Харківська ОУНБ — електронний краєзнавчий каталог і БД "Харківщина", що налічує понад тисячу БЗ; Херсонська ОУНБ — бібліографічну БД "Краєзнавство", що містить понад 30 тис. БЗ; Хмельницька ОУНБ — електронний краєзнавчий каталог "Краєзнавство", який містить 2200 БЗ краєзнавчих книг, бібліографічні БД "Бібліотечний раритет Хмельниччини", "Література про Хмельницьку область", "Літературна Хмельниччина", "Зведений каталог періодичних видань, які отримують бібліотеки області", повнотекстові БД "Розпорядження Хмельницької обласної держадміністрації", "Календар знаменних і пам'ятних дат Хмельниччини", "Матеріали науково-практичних конференцій", "Методико-бібліографічні матеріали"; Черкаська ОУНБ — бібліографічну та фактографічну БД "Персоналії Черкащини"; Чернігівська ОУНБ — фактографічні БД "Історико-культурний портрет регіону", "Відомі особистості регіону", "Історико-культурні місця Чернігівської області (пам'ятки)", повнотекстові БД "Видання ОУНБ ім. В.Г. Короленка", "Історія Чернігівської ОУНБ ім. В.Г. Короленка" і т. ін. Найсуттєвіших результатів досягла Дніпропетровська ОУНБ, яка за відсутності корпоративної каталогізації в Україні розробила власний варіант дескриптора який використовується для лінгвістичного забезпечення краєзнавчих БД.

Наприкінці ХХ ст. в ОУНБ України склалися три головні організаційні форми краєзнавчої діяльності: відділ краєзнавства, сектор краєзнавства та призначення відповідальної особи за здійснювання КДБ. Відділи краєзнавства мають (у дужках зазначено рік заснування): Волинська (1940), Донецька (1926), Запорізька (1904—1905), Івано-Франківська (1940), Луганська (1897), Миколаївська (1881), Одеська (1875), Полтавська (1894), Сумська (1939), Тернопільська (1939), Херсонська (1872), Хмельницька (1901), Черкаська (1899) та Чернігівська (1877) ОУНБ. Сектор краєзнавчої бібліографії функціонує в Рівненській (1940) та Харківській (1951) ОУНБ, а також у Харківській державній науковій бібліотеці ім. В.Г. Короленка в складі відділу "Україніки". У краєзнавчих підрозділах ОУНБ України працюють близько 70 кваліфікованих співробітників, серед яких: завідувачі відділів (секторів), головні, провідні бібліографи та бі-

бліотекарі, методисти, редактори та ін., котрі є професійною елітою бібліотечного краєзнавства.

Сучасний етап розвитку бібліотечного краєзнавства в Україні визначив подальше еволюціонування сформованих у 1920-ті роки тенденцій — універсальності та комплексності. Серед змістових напрямів у краєзнавчій діяльності публічних бібліотек одне з центральних місць посідає історичне краєзнавство. Відновлення інтересу населення до історії конкретного краю, до малої Батьківщини пояснюється процесами українського державотворення, прагненням відтворити правдиву історію свого краю, виявити людей, котрі жили і творили на землі прашурів. Володіючи найціннішими історико-краєзнавчими документами, задовольняючи краєзнавчі інформаційні потреби користувачів і поширюючи історичні знання, бібліотеки стають одними з провідних центрів патріотичного виховання підростаючого покоління.

У масовій краєзнавчій роботі застосовують випробувані роками традиційні форми просування краєзнавчих ресурсів, продуктів і послуг. Однак вони модернізуються з огляду на реалії сьогодення. Зокрема, на виставках разом із книгами та нетрадиційними носіями інформації (наприклад СБ-К) демонструються предмети культурно-побутового вжитку, твори майстрів прикладного мистецтва. Читачі стають активними учасниками краєзнавчих конкурсів на кращого знавця краю, звичаїв, обрядів, свого родоводу. Відроджуються краєзнавчі читання, присвячені історії краю, видатним місцевим діячам та уродженцям. У межах читань проводяться історико-краєзнавчі конференції, які об'єднують дослідників — учених, краєзнавців і діячів краю. Активізується пошукова робота бібліотек: за допомогою учасників краєзнавчих гуртків і клубів у бібліотеках зосереджуються унікальні матеріали з історії населених пунктів і родин, створюються літописи, сімейні родоводи. Пошукова робота сприяє організації бібліотек-музеїв, де зберігаються предмети побуту, фотографії, колекції поштових марок, копії листів, відомості про родоводи, фольклорний матеріал (пісні, коломийки, молитви, приказки тощо). Здійснюючи меморіальну та краєзнавчу діяльність щодо популяризації і набуття історико-краєзнавчих знань, бібліотеки таким чином впливають на становлення та

розвиток особистості користувача. Акумуляуючи документальну спадщину, бібліотеки зберігають для нащадків код народу, тобто його історію, без знання якої безповоротно зникають імена предків, втрачаються опори культурного і духовного середовища мешкання. Знання минулого дає змогу відчувати себе часткою єдиного історичного організму — сім'ї, родини, спільноти села, міста, краю і, нарешті, народу. Особлива соціальна значущість роботи з історико-краєзнавчими документами створює об'єктивне підґрунтя для пріоритетного розвитку цього напрямку в змістовій структурі бібліотечного краєзнавства і в майбутньому.

Сучасний етап розвитку БК в Україні переживає епоху ренесансу і характеризується двома головними тенденціями:

- інтеграцією, тобто об'єднанням документно-інформаційних ресурсів бібліотек, що базується на спеціалізації, координації, кооперації на локальному, регіональному, національному та світовому рівнях;
- комп'ютеризацією й інтернетизацією БК, спрямованих на розвиток міжбібліотечних зв'язків, збагачення складу краєзнавчих фондів бібліотек електронними (онлайнними та офлайнними) краєзнавчими документами, забезпечення доступу своїм і стороннім користувачам до власних і запозичених краєзнавчих ресурсів, продуктів і послуг.

У середині 1990-х років розпочалося активне впровадження новітніх інформаційних технологій до бібліотечного краєзнавства. У зв'язку з цим визначаються нові перспективи і тенденції системного розвитку краєзнавчої бібліотечної діяльності (КБД): створення електронних краєзнавчих каталогів, бібліографічних, реферативних, фактографічних, повнотекстових баз даних; забезпечення віддаленого доступу до краєзнавчої інформації; включення власного продукту до всесвітньої інформаційної мережі Інтернет. За цих умов регіональна та місцева публічні бібліотеки розглядаються як "ворота" для зручного доступу користувачів до всієї необхідної краєзнавчої інформації незалежно від факту її наявності в бібліотечному фонді.

У цей час переосмислюється значення бібліотек як гарантії збереження краєзнавчої інформації для нинішніх і прийдешніх і \

поколінь. Наразі усвідомлюється той факт, що бібліотечна частина соціально значущого нонелектронного (традиційного) та електронного краєзнавчого документопотоку має проходити через бібліотеку, оскільки саме вона може забезпечити його каталогізацію, систематизацію, зберігання та використання. Маючи універсальний фонд краєзнавчих і місцевих документів, високий рівень комп'ютеризації, значний кадровий потенціал, зацікавлений у краєзнавчій інформації власних і чужих користувачів, загальнодоступні публічні бібліотеки регіонального та місцевого рівнів посилюють свою роль у системі документальних комунікацій краєзнавства.

Таким чином, на початку ХХІ ст. виявляються всі ознаки системного розвитку й оновлення бібліотечного краєзнавства в Україні. Воно стає новим якісним утворенням, усі складові якого підпорядковуються єдиній меті — повному й оперативному задоволенню краєзнавчих інформаційних потреб користувачів. Набуває ознак завершеності внутрішня структура бібліотечного краєзнавства (наука, практика, освіта, управління, преса); формуються головні напрями, види і форми БК; оновлюється зміст краєзнавчої бібліотечної діяльності.

Свідченням системного розвитку бібліотечного краєзнавства можна вважати цілісне формування та взаємозв'язок його *родових* елементів і підсистем: *краєзнавчих і місцевих документів* як основи краєзнавчого фонду; *бібліотечного персоналу*, який придбаває, обробляє, зберігає і надає в громадське користування краєзнавчі та місцеві документи; *користувачів*, зацікавлених в отриманні краєзнавчих первинних і вторинних документів, продуктів і послуг; *матеріально-технічної бази* як умови функціонування бібліотечного краєзнавства.

За умов інформатизації бібліотечне краєзнавство в Україні набуває нових техніко-технологічних можливостей щодо свого подальшого системного розвитку.

Запитання для самоконтролю

- 1. Коли й чому виникає потреба в бібліотечному краєзнавстві?*
- 2. На які етапи поділяється історія бібліотечного краєзнавства в Україні?*
- 3. У чому полягає специфіка етапу зародження бібліотечного краєзнавства в Україні?*
- 4. Що є першою ознакою зародження бібліотечного краєзнавства?*
- 5. Що можна вважати відмінною особливістю етапу становлення бібліотечного краєзнавства в Україні?*
- 6. Чому кінець XIX — 20-ті роки XX ст. вважають періодом інституалізації бібліотечного краєзнавства?*
- 7. Які ознаки свідчать про руйнацію кращих традицій вітчизняного бібліотечного краєзнавства в 30-ті роки XX ст.?*
- 8. Чим визначається етап комплексного розвитку бібліотечного краєзнавства в Україні?*
- 9. Якими особливостями характеризується розвиток бібліотечного краєзнавства в Україні в кінці 70-х — на початку 90-х років XX ст.?*
- 10. Якими є перспективи розвитку бібліотечного краєзнавства в Україні?*

ВИСНОВКИ

"Бібліотечне краєзнавство" — перший підручник для вищих навчальних закладів, у якому викладено системну сутність бібліотечного краєзнавства, що є специфічною професійною сферою бібліотечної діяльності, спрямованої на повне й оперативне задоволення краєзнавчих інформаційних потреб користувачів.

Бібліотечне краєзнавство — це історично перший напрям функціонування бібліотек, який сформував фундаментальні засади всієї її багатогранної діяльності. Протягом свого існування, що обчислюється двомастами тисячоліттями, бібліотечне краєзнавство й саме постійно трансформувалося. По-перше, краєзнавчий аспект є наскрізним неодмінним атрибутом професійної бібліотечної діяльності: бібліотечної науки, практики, освіти, управління, друку тощо. По-друге, бібліотечне краєзнавство сформувалося в організаційно оформлену специфічну сферу бібліотечної діяльності, що має пріоритетне значення для бібліотек регіонального та місцевого рівнів, соціальна значущість якої зростає за умов демократизації та інформатизації сучасного українського суспільства.

Бібліотечне краєзнавство як своєрідний аспект бібліотечної діяльності ще не є цілісною системою, оскільки остаточно не

сформована його соціально-функціональна структура, у якій найрозвинутішою є практична підсистема — краєзнавча діяльність бібліотеки, а підструктури науки, освіти, управління та друку перебувають у процесі становлення.

Бібліотечне краєзнавство тісно пов'язане із загальноісторичною хронологією подій, що відбувалися в нашій країні, отже, у ньому, як у дзеркалі, відбилася історія нашої Батьківщини.

Бібліотечне краєзнавство пройшло етапи виникнення, становлення, розвитку та реформування. Його історія тісно пов'язана з історією становлення та розвитку обслуговуваної ним сфери — краєзнавства. Золотим періодом краєзнавства в цілому та бібліотечного краєзнавства зокрема можна вважати кінець ХІХ — початок ХХ ст. (конкретніше — 20-ті роки ХХ ст.), а також 1990-ті роки — початок ХХІ ст. Саме в цей час бібліотечне краєзнавство розвивалося як системна сфера діяльності, яка поєднувала бібліотекознавчі та бібліографічні аспекти. Активне впровадження комп'ютерних і комунікаційних засобів у бібліотечну діяльність наприкінці ХХ — на початку ХХІ ст. створює умови для поширення номенклатури ресурсів, продуктів і послуг бібліотеки з краєзнавства.

Сучасний інтерес суспільства до проблем краєзнавства дав можливість усвідомити, що любов до Батьківщини, почуття патріотизму, відповідальності за її долю формуються з дитинства і не без участі бібліотек. Саме це зумовило визнання краєзнавчої функції як пріоритетної і значною мірою відбилося на діяльності всієї бібліотеки як системи, а також кожного елементу цієї системи. До практики роботи бібліотек було запроваджено цільові комплексні краєзнавчі програми в межах збереження культури і традицій країв та областей країни. Серед напрямів бібліотечного краєзнавства особливе місце належить пошуковій і дослідній діяльності бібліотеки, зокрема роботі щодо написання літописів населених пунктів, родоводів, створення аудіоархівів голосів відомих земляків краю. Бібліотеки прагнуть підвищити свій імідж завдяки пошуку нових цікавих форм роботи з читачами. Кожній віковій групі користувачів бібліотека адросує специфічний набір комплексних заходів: дошкільникам - краєзнавчі малювання, виконання місцевих пісень, водіння хороходів, розглядання краєзнавчих ілюстрацій, марок, екслібрисів; молодшим школярам — ігри-мандри рідним краєм, рол

Висновки

гадування краєзнавчих головоломок, кросвордів, ребусів; підліткам та юнацтву — краєзнавчі екскурсії, експедиції по різних пам'ятних місцях рідного краю, вікторини, краєзнавчі гуртки, клуби, майстер-класи, зустрічі з видатними земляками; дорослим — науково-практичні конференції, круглі столи, обговорення наукових праць і художніх творів місцевих авторів тощо. Об'єднанню представників місцевої спільноти сприяють веб-сторінки (веб-сервери, веб-портали) місцевих бібліотек, краєзнавчі читання (краєзнавчі дні, тижні, місячники), участь у святкуванні днів міста (села), ювілеїв бібліотеки, школи, вищого навчального закладу, місцевих підприємств, установ та організацій.

Системне засвоєння бібліотечного краєзнавства дає змогу повному усвідомити його внутрішню структуру, чіткіше уявити його місце в бібліотечній справі (галузі, яка обслуговує) та краєзнавстві (галузі, яка обслуговується), сформувати здобуті знання в систему, що стане придатною для використання в професійній практиці і теоретичній діяльності. Глибоке осмислення теоретико-методологічних, історичних, методичних, технологічних та організаційних засад бібліотечного краєзнавства дає змогу усвідомити його системну суть і поширити теорію системного підходу на його базову підсистему — краєзнавчу діяльність бібліотек, яка є засобом реалізації краєзнавчого призначення бібліотеки. Бібліотека — це діалектична єдність чотирьох елементів: краєзнавчого фонду; контингенту користувачів краєзнавчого фонду та інших краєзнавчих ресурсів бібліотеки; бібліотечного персоналу, котрий здійснює управління всіма краєзнавчими ресурсами бібліотеки; матеріально-технічної бази краєзнавчої діяльності бібліотеки. Краєзнавчий документ містить краєзнавчу інформацію; бібліотечний персонал здобуває документовану інформацію, здійснює її аналітико-синтетичну обробку, зберігає та надає в користування, організовуючи повний та оперативний доступ; користувач опановує краєзнавчі ресурси, продукти (перинні і вторинні, причому не лише своєї бібліотеки, але й інших через Інтернет), а також послуги бібліотеки. Матеріально-технічна база є умовою ефективного здійснення всієї КДБ.

Засобом практичної реалізації краєзнавчої функції бібліотеки виступає краєзнавча діяльність бібліотеки — базова практична підсистема бібліотечного краєзнавства. Центрами бібліотечного краєзнавства є загальнодоступні універсальні бібліоте-

ки регіонального та місцевого рівнів — крайові, обласні, міські, районні, сільські та селищні.

Пріоритетними видами краєзнавчої діяльності бібліотеки слід вважати такі: створення краєзнавчого фонду; ведення довідково-бібліографічного апарату, головною ланкою якого є зведений електронний краєзнавчий каталог; створення системи краєзнавчих бібліографічних посібників і БД; обслуговування користувачів; індивідуальна та масова робота; науково-методична діяльність тощо.

Реалізація різноманітної діяльності бібліотеки щодо документного й інформаційного забезпечення краєзнавства є неможливою без центральної ланки КДБ — бібліотечного фахівця, від професійного рівня та зацікавленості котрого багато в чому залежать успіх та соціальна віддача бібліотеки. Як суб'єкт КДБ бібліотекар забезпечує якісне бібліотечне обслуговування користувачів з краєзнавства, сприяє досягненню зв'язку між усіма компонентами та підсистемами КДБ, чим і визначається його провідна роль у бібліотечному краєзнавстві. Об'єктивна необхідність краєзнавчої орієнтації в бібліотечній професії, потреба в підготовці кадрів для краєзнавчої сфери бібліотечної діяльності зумовили запровадження до навчальних планів вищих навчальних закладів культури інтегрованого курсу "Бібліотечне краєзнавство" і створення його науково-методичної бази.

Бібліотечне краєзнавство (і краєзнавча діяльність бібліотеки як його складова) є відкритою динамічною системою. Вона зазнає істотних змін у своєму змісті та структурі відповідно до змін у зовнішньому середовищі, які виявляються в зміні краєзнавчих інформаційних потреб користувачів. Бібліотечне краєзнавство — це сфера, яка оптимально поєднує традиційні й інноваційні напрями бібліотечної діяльності. Завдяки цьому, а також великому соціальному значенню, бібліотечне краєзнавство завжди мало, має і в перспективі збереже своє пріоритетне значення в системі діяльності бібліотечного соціального інституту.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

Основна література

1. Библиотечное краеведение: Терминолог. словарь / Санкт-Петербургская гос. акад. культуры; Сост.: В.С. Крейденко, А.В. Мамонтов. — СПб., 1998. — 86 с.

2. *Корнейчик І.І.* Історія української бібліографії: дожовтневий період / І.І. Корнейчик. — Х., 1971. — С. 93—95, 141—143, 228—243, 302—310.

3. *Корнейчик І.І.* Краеведческая библиография на Украине: развитие краевед. библиогр. в советское время (1917—1940 гг.): Конспект лекций по курсу "Краевед. библиогр." / И.И. Корнейчик. — Х.: ХГИК, 1965. — 28 с.

4. *Корнейчик І.І.* Краеведческая библиография на Украине: развитие краевед. библиогр. в советское время (1941—1967 гг.): Конспект лекций по курсу "Краевед. библиогр." / И.И. Корнейчик. — Х.: ХГИК, 1968. — 46 с.

5. *Корнейчик І.І.* Краеведческая библиография на Украине: развитие краевед. библиогр. на Украине в дореволюц. время: Конспект лекций по курсу "Краевед. библиогр." / И.И. Корнейчик. — Х.: ХГБИ, 1964. — 53 с.

6. Краєзнавча діяльність бібліотек: Метод, посібник / ДІБ України; Наук. ред. Н.М. Кушнарєнко. — К.: ТОВ'ЛК Мейкер: ТОВ "Ніка-Принт", 2002. — 208 с.

7. *Кушнарєнко Н.М.* Бібліотечне краєзнавство — стратегія розвитку теорії і практики в умовах електронного середовища / Н.М. Кушнарєнко // Вісн. ХДАК. — 2004. — № 12—13. — С. 151—158.

8. *Кушнарєнко Н.М.* Бібліотечне краєзнавство: формування базових напрямів / Н.М. Кушнарєнко // Вісн. ХДАК. — 2006. — Вип. 18. — С. 86—95.

9. *Кушнарєнко Н.М.* Історія бібліотечного краєзнавства в Україні: Навч. посібник / Н.М. Кушнарєнко. — Х.: ХДІК, 1993. — 112 с.

10. *Кушнарєнко Н.Н.* Краеведческая деятельность библиотеки: Учеб. пособие / Н.Н. Кушнарєнко. — М.: МГИК, 1993. — 90 с.

11. *Кушнарєнко Н.М.* Стратегічні напрями краєзнавчої діяльності бібліотек в умовах електронного середовища / Н.М. Кушнарєнко // Бібл. краєзнавство: нові технології: Матеріали міжнар. семінару, 22—23 березня 2005 р. — Х., 2005. — С. 4—10.

12. *Кушнарєнко Н.М.* Теоретичні засади бібліотечного краєзнавства / Н.М. Кушнарєнко // Вісн. ХДАК. — 2006. — Вип. 17. — С. 119—131.

13. *Кушнарєнко Н.М.* Формування електронного бібліотечного середовища в краєзнавчому аспекті / Н.М. Кушнарєнко // Вісн. ХДАК. — 2005. — Вип. 16. — С. 90—97.

14. *Мамонтов А.В.* Краеведческая библиография: Учебник. — 2-е изд., доп. и перераб. / А.В. Мамонтов, Н.Н. Щерба. — М.: Кн. палата, 1989. — 216 с.

15. Положення про краєзнавчу роботу бібліотек системи Міністерства культури і мистецтв України: Наказ Міністерства культури і мистецтв України № 314 від 11.06.96. // Краєзнавча діяльність бібліотек: Метод, посіб. — К., 2002. — С. 197—205.

16. Положення про систему депозитарного зберігання бібліотечних фондів України: Затв. Міністерством культури і мистецтв України від 02.12.96. № 570 / Офіц. вісн. України. — 1997. — № 8. — С. 208—211.

17. Про порядок доставлення обов'язкових примірників документів: Пост. Кабінету Міністрів України від 10.10.2002 № 608 // Вісн. Кн. палати. — 2002. — № 5. — С. 5—6.

18. Трубина Е.И. Краеведческие ресурсы на сайтах библиотек / Е.И. Трубина // Библиогр. — 2004. — № 1. — С. 3—11.

Додаткова література

19. Амельченко Ю. Регіональний інформаційний портал Одеської ОУНБ ім. М. Грушевського і реалізація регіональної політики / Ю. Амельченко // Бібл. планета. — 2005. — № 3. — С. 12—14.

20. Астапенко Г. Бібліотечне краєзнавство в системі розвитку культури регіону / Г. Астапенко // Вісн. Кн. палати. — 2000. — № 8. — С. 3.

21. Балацкая Н.М. Краеведческая работа библиотек: достижения и проблемы / Н.М. Балацкая // Библиотечное краеведение в развитии провинциальной культуры России: Материалы Всерос. научн. конф., посвящ. 100-летию со дня рождения Г.Ф. Чудовой. Киров, 17—19 ноября 2004 г. — Киров, 2004. — 284 с.

22. Бабич В. Бібліографічні джерела українознавства / В. Бабич // Вісн. Кн. палати. — 2000. — № 10. — С. 11—15.

23. Бібліографічні студії пам'яті українського бібліографа Ігоря Корнейчика, 20 жовтня 2004 р. / ХДНБ ім. В.Г. Короленка. — Х.: ХДНБ, 2004.

24. Бібліотечне краєзнавство у відновленні історичної пам'яті народу України: Матеріали наук.-практ. конф. (26—27 травня 1997 р., м. Київ). — К: ДІБУ: ШК ПК, 1998. — 249 с.

25. Бібліотечне краєзнавство як складова частина регіональної культурної політики: Матеріали міжвід. наук.-практ. конф. 26 вересня 2000 р., м. Харків / ХДНБ ім. В.Г. Короленка. — Х.: ХДНБ, 2001. — 80 с.

26. Блажкевич А. Історична та краєзнавча бібліографічна діяльність Наукового товариства ім. Т.Г. Шевченка / А. Блажкевич // Бібл. планета. — 2001. — № 3 (13). — С. 32—34.

27. *Блажкевич А.* Краєзнавча бібліографія Галичини в першій половині ХІХ ст. / А. Блажкевич // Вісн. Кн. палати. — 1999. — № 11. — С. 32—34.

28. *Бученков А.Н.* Советское краеведческое библиографоведение / А. Н. Бученков. — М.: Книга, 1984. — 222 с.

29. *Васькова Н.И.* История родного края в указателях / Н. И. Васькова, О. А. Елистратова // Мир библиогр. — 2001. — № 1. — С. 40—43.

30. *Володько В.* Бібліотечне краєзнавство як самостійний напрям діяльності бібліотек для дітей: історіографічний аспект / В. Володько // Вісн. Кн. палати. — 2006. — № 6. — С. 26—27.

31. *Володько В.* Бібліотечне краєзнавство як самостійний напрям діяльності бібліотек для дітей: історіографічний аспект / В. Володько // Вісн. Кн. палати. — 2006. — № 7. — С. 30—31.

32. *Голуб І.* Краєзнавча робота Дніпропетровської ОУНБ: витоки, напрями діяльності, пріоритети та перспективи розвитку / І. Голуб // Бібл. планета. — 2005. — № 3. — С. 15—19.

33. *Денисенко С.О.* Ділові потреби користувачів з краєзнавства / С.О. Денисенко // Вісн. ХДАК. — Х., 2001. — Вип. 6. — С. 201—203.

34. *Денисенко С.О.* Концептуальні засади формування єдиного розподіленого фонду бібліотек регіону / С.О. Денисенко // Вісн. ХДАК. — Х., 2001. — Вип. 7. — С. 46—51.

35. *Денисенко С.О.* Соціокультурні краєзнавчі потреби читачів: засоби задоволення в умовах бібліотечних установ / С.О. Денисенко // Вісн. ХДАК. — Х., 2001. — Вип. 5. — С. 135—141.

36. *Дроздова О.* Краєзнавча бібліографія Полтавщини кінця ХІХ — початку ХХ ст. на сторінках "Ежегодника Полтавского губернского земства" / О. Дроздова // Вісн. Кн. палати. — 1998. — № 9. — С. 33—34.

37. *Дроздова О.* Краєзнавчі видання Полтавщини 50-60-х років ХХ ст. як джерело вивчення краю / О. Дроздова // Вісн. Кн. палати. — 1999. — № 7. — С. 6—7.

38. *Дроздова О.* Становлення та розвиток краєзнавчої бібліографії Переяславщини у другій половині ХІХ — початку ХХ ст. / О. Дроздова // Бібл. планета. — 1998. — № 1. — С. 37—39.

39. *Каширских Г.* А можно ли управлять краеведческой деятельностью? / Г. Каширских // Библиотека. — 2001. — № 2. — С. 18—19.

40. *Кисельова В.* Державна історична бібліотека України: сучасний стан розвитку / В. Кисельова // Бібл. вісн. — 2004. — № 4. — С. 24—38.

41. *Кисельова В.* Зведена картотека матеріалів з історії міст і сіл України / В. Кисельова // Вісн. Кн. палати. — 2003. — № 12. — С. 19—20.

42. *Кисельова В.* Краєзнавчий бібліографічний репертуар бібліотек України: методика і організація / В. Кисельова // Вісн. Кн. палати. — 1997. — № 3. — С. 12—15.

43. *Королевич Н.Ф.* Українські бібліографи ХХ століття: Навч. посіб. для ін-тів культури України / Н.Ф. Королевич. — К.: Кн. палати України, 1998. — 327 с.

44. Краєзнавча робота в бібліотеках України: Інформ. бюл. / ДІБ України. — К., 1990—2006. — Вип. 1—17.

45. *Криворотенко С.Н.* Краеведческий фонд библиотек: Учеб. пособие / С.Н. Криворотенко. • — М.: Либерея-Бибинформ, 2005. — 65 с.

46. *Кучерява Н.* Сучасні напрямки краєзнавчої роботи у наукових бібліотеках / Н. Кучерява, Н. Полянська // Бібл. форум України. — 2005. — № 3. — С. 53—55.

47. *Кушнарєнко Н.М.* Бібліотечне краєзнавство: сутність і структура / Н.М. Кушнарєнко // Вісн. Кн. палати. — 1997. — № 5. — С. 10—11.

48. *Кушнарєнко Н.Н.* Библиотечное краеведение: сущность и структура / Н.Н. Кушнарєнко // Книга: исслед. и материалы. — М., 1995. — Сб. 70. — С. 71—81.

49. *Кушнарєнко Н.Н.* Сводные краеведческие каталоги областных библиотек / Н.Н. Кушнарєнко, В.В. Седых // Сов. библиотеквед. — 1991. — № 3. — С. 54—60.

50. *Мамонтов А.В.* Библиотечное краеведение. Основы краеведения: Учеб. пособие / А.В. Мамонтов. — СПб.: СПбГАК, 1996. — Вип. 1. — 38 с.

51. *Мамонтов А.В.* Библиотечное краеведение. Краеведческий библиотечный фонд: Учеб. пособие / А.В. Мамонтов. — СПб: С-ПБГАК, 1998. — Вип. 2. — 38 с.

52. *Маслова А.Н.* Тенденции развития краеведческой библиографии в Российской Федерации / А.Н. Маслова // Вести. БАЕ. — 2005. — № 1. — С. 82—88.
53. *Мельник Л.* Створення бібліографічних покажчиків / Л. Мельник // Вісн. Кн. палати. — 2003. — № 9. — С. 15—16.
54. Методичні рекомендації бібліотекам на допомогу виданню бібліографічних посібників краєзнавчої тематики / ДІБ України; Скл. В.П. Кисельова. — К., 1990. — 26 с.
55. Методичні рекомендації по складанню бібліографічних посібників серії "Дослідники рідного краю" / ДІБ України; Скл. В.П. Кисельова. — К., 1991. — 7 с.
56. Методичні рекомендації до складання друкованих звездених краєзнавчих каталогів / ДІБ України; Скл. В.П. Кисельова. — К., 1992. — 10 с.
57. Методичні рекомендації по складанню краєзнавчих методико-бібліографічних посібників типу "Календар знаменних і пам'ятних дат ... області на ... рік" / ДІБ України; Скл. А.М. Комська. — К., 1993. — 32 с.
58. Методичні рекомендації по складанню покажчиків краєзнавчих бібліографічних посібників / ДІБ України; Скл. В.П. Кисельова. — К., 1993. — 20 с.
59. Методичні рекомендації по складанню універсальних покажчиків поточної літератури про край / ДІБ України; Скл. З.Х. Мусіна, А.М. Комська. — К., 1995. — 31 с.
60. Методичні рекомендації по складанню універсальних рекомендаційних бібліографічних посібників про край / ДІБ України; Скл. А.М. Комська. — К., 1990. — 34 с.
61. *Михлина И.И.* Краеведческая библиография в системе Российской библиографии: теор. основания / И.И. Михлина. — Краснодар, 2003. — 244 с.
62. *Михлина И.И.* Основные понятия краеведческой библиографии: Учеб.-метод. пособие / И.И. Михлина. — М.: ИПО "Профиздат", 2002. — 80 с.
63. *Михлина И.И.* Теоретические вопросы краеведческой библиографии / И.И. Михлина // Библиография. — 2003. — № 3. — С. 3—13.
64. *Неверова Т.А.* Краеведческая деятельность библиотек: Учеб. пособие / Т.А. Неверова. — М.: Либерия-Бибинформ, 2005. — 136 с.

65. *Непомнящий А.* Бібліографічний аспект історико-краєзнавчих досліджень в Одесі у ХІХ ст. / А. Непомнящий // Бібл. вісн. — 2000. — № 5. — С. 35—41.

66. *Парпалій С.* Краєзнавчі інформаційно-бібліографічні ресурси як важливий чинник вивчення історії України / С. Парпалій // Історія бібліотечної справи в Україні: 36. наук. пр. — К., 1999. — Вип. 3. — С. 125—131.

67. *Петрашівський В.Л.* Туристичне краєзнавство: Навч. посіб. / В.Л. Петрашівський, М.Й. Рутинський; За ред. проф. Ф.Д. Заставного. — К.: Знання, 2006. — 575 с.

68. *Петрикова В.* Біля джерел національної бібліографії України (місцевий друк як об'єкт дослідження краєзнавчої бібліографії) / В. Петрикова // Вісн. Кн. палати. — 2000. — № 11. — С. 3—6.

69. *Петрикова В.* Краєзнавчий бібліотечно-інформаційний сервіс в умовах інформаційного ринку / В. Петрикова // Наук. пр. Нац. б-ки України ім. В.І. Вернадського. — 2002. — Вип. 9. — С. 7—16.

70. *Петрикова В.* Краєзнавча бібліографічна термінологія: національні особливості становлення теорії краєзнавчої бібліографії / В. Петрикова // Бібл. вісник. — 2000. — № 4. — С. 13—20.

71. *Полянська Н.* Видання краєзнавчої бібліографії ХДНБ ім. В.Г. Короленка / Н. Полянська // Вісн. Кн. палати. — 2001. — № 8. — С. 17—18.

72. *Протопопова Е.* Краеведческая библиография: традиционные и новые формы и представления / Е. Протопопова // Библиотека. — 2002. — № 7. — С. 33—35.

73. Реалізація програми "Створення регіональних інформаційних порталів та інформаційних центрів на базі публічних бібліотек" // Бібл. планета. — 2002. — № 2. — С. 19.

74. *Северин Л.С.* Інформаційно-комунікаційна взаємодія органів місцевого самоврядування і місцевої публічної бібліотеки в умовах інформатизації / Л.С. Северин // Вісн. ХДАК. — Х., 2004. — Вип. 12—13. — С. 168—178.

75. *Соломонова Т.* Регіональна книга як складова національної книги (на прикладі Поділля) / Т. Соломонова // Бібл. планета. — 2000. — № 4. — С. 179—182.

76. *Сомова Т.Н.* Краеведческая деятельность детских библиотек: структурно-функциональный подход: Учеб. пособие / Т.Н. Сомова. — Орел: ОГИИК, 2003. — 136 с.

77. *Справочник библиографа* / Науч. ред.: А.Н. Ванеев, В.А. Минкина. — СПб., 2002. — С. 272—274, 380—392.

78. *Справочник библиотекаря* / Науч. ред.: А.Н. Ванеев, В.А. Минкина. — СПб., 2001. — С. 145, 171—176.

79. *Сташків М.* Краєзнавча діяльність: взаємозв'язок, системність, розмаїття тем і прийомів / М. Сташків // Вісн. Кн. палати. — 2006. — № 6. — С. 24—26.

80. *Сташків М.* Краєзнавча діяльність: взаємозв'язок, системність, розмаїття тем і прийомів / М. Сташків // Вісн. Кн. палати. — 2006. — № 7. — С. 28—30.

81. *Талалакина О.И.* Краеведческая работа библиотек: Учеб. пособие / О.И. Талалакина. — М.: МГИК, 1973. — 94 с.

82. Теорія, методика і практика бібліотечного краєзнавства: Бібліогр. покажч. (1987—1996) / ДІБ України; Уклад.: В.П. Кисельова, З.Х. Мусіна. — К., 1997. — 61 с.

83. *Томашова Е.Н.* Краеведческая библиотечно-библиографическая деятельность детских библиотек: Учеб. пособие / Е.Н. Томашова. — СПб.: СПбГАК, 1996. — 89 с.

84. *Тронько П.Т.* Джерельна база багатотомної "Історії міст і сіл Української РСР" та можливість її використання на сучасному етапі / П.Т. Тронько // Студії з арх. справи та документознавства. — 2003. — Т. 9. — С. 91—101.

85. *Тронько П.Т.* Істориче краєзнавство: крок у нове тисячоліття (досвід, проблеми, перспективи) / П.Т. Тронько; Нац. акад. наук України, Ін-т історії. — К., 2000. — 270 с.

86. Удосконалення краєзнавчих каталогів бібліотек: Метод, поради / ДІБ України; Скл. В.П. Кисельова. — К., 1992. — 19 с.

87. Формування краєзнавчих фондів бібліотек: Метод, рек. / ДІБ України; Скл. В.П. Кисельова, Н.М. Кушнарєнко. — К., 1990. — 24 с.

88. *Швецова-Водка Г.М.* Вступ до бібліографознавства: Навч. посіб. / Г.М. Швецова-Водка. — К.: Кондор, 2004. — 216 с.

89. *Щерба Н.Н.* Библиотечное и библиографическое краеведение: Сб. послед. ст. / Н.Н. Щерба. — М.: Кн. палата, 1995. — 191 с.

90. *Ярошик В.* "Україніка" сьогодні / В. Ярошик, Т. Сошовська // Вісн. Кн. палати. — 1999. — № 7. — С. 7—8.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

А

- Ажеєва Р.Б. 104
Акіліна М.І. 104
Алексєєва О.С. 73, 353
Аршинська Т.М. 104, 161

Б

- Багалій Д.І. 48, 49, 54, 97, 388, 391, 393, 461
Балацька Н.М. 104
Балика Д.А. 97, 98, 414, 429
Барков О.С. 21, 48
Беккер М.С. 95
Біркина Н.М. 442
Бірюков В.П. 96
Блажкевич А.Л. 110
Богданова (Томіна) В.П. 361, 462
Большаков А.М. 21
Борисяк О.О. 48
Боровий С.Я. 101
Борович (Фінкельштейн) Б.О. 98

Бочаров М.П. 95
Бригадіров М.Г. 101, 429, 442
Бріскман М.А. 101, 244, 357
Буринська О.М. 101, 357, 442

Бученков О.М. 64,84,88,92,101,105,106, 244, 252,442,452

В

Вадиковська Л.М. 101, 244
Ветухов О.В. 98
Виноградський Ю.С. 418
Вовк Ф.К. 54
Войханська І.М. 84, 101
Волобуєв М.С. 49, 51
Вольберг Г.М. 101
Вугман І.С. 98

Г

Герінович В.О. 51
Годкевич М.А. 96, 98, 414
Горбачевська Н.Ф. 84, 101, 107, 244, 443
Городецький Б.М. 95
Груздова Г.М. 161, 462
Грушевський М.С. 48, 54, 84
Гусько В.П. 442

Д

Данилевський Г.П. 387
Денисенко С.О. 110, 161
Дзенс-Литовський А.І. 100
Дложевський С.С. 48
Довженко О.П. 49
Дубняк К.В. 98, 414
Дубровський В.В. 414

Є

Єфіменко П.С. 391
Єфремов С.О. 84

Жабко О.Д. 314

Іменний покажчик

Жупанський ЯЛ. 23

Журавльов Я.Т. 429

З

Здобнов М.В. 50, 84, 88, 92, 102, 103, 244, 252, 253, 424

Зелєнін Д.К. 48

Золотоверхий І.Д. 100

І

Іконніков В.С. 47

К

Казаринов П.К. 84, 96, 100

Касьянова І.В. 110

Каширіна Г.А. 442

Каширських (Неверова) Т.А. 109, 147

Квітка-Основ'яненко Г.Ф. 388

Кеппен П.І. 391

Кисельова В. П. 66, 104, 105, 282, 462, 465

Коган О.І. 101, 104, 105, 357

Козаченко А.І. 96, 98, 414

Козачок Н.М. 110

Комаров М.Ф. 47

Комська А.М. 66, 101, 104, 462

Корнейчик І.І. 64, 84, 92, 101, 102, 103, 254, 282, 358, 378, 395, 431, 442

Костомаров М.І. 54

Костриця М.Ю. 43

Коцюбинський М.М. 387

Крейденко В.С. 83, 106, 362

Криворотенко (Акулич) С.М. 89, 104, 161

Криворотченко М.Г. 49, 51

Крип'якевич І.П. 54

Крицький О.П. 462

Круль В.П. 23

Куліш П.О. 47

Кустов К.П. 101

Кушнарєнко Н.М. 56, 64, 73, 76, 79, 84, 92, 104, 105, 107, 110, 114, 147, 161, 176, 211, 216, 353, 361, 369, 374, 379, 462, 465

Кушнір-Марченко К.Ф. 418

Л

Лазаревський О.М. 47, 391
Левицький І.Є. 47
Леончиков В.Є. 211
Ломоносов М.В. 386

М

Макаревич А.І. 391
Макаренко Л.Л. 442, 462
Макаров П.П. 96
Максименко Ф.П. 84, 98
Максимович М.О. 47, 54
Мамонтов О.В. 25, 27, 64, 83, 84, 92, 101, 104, 105, 106, 107, 108,
110, 147, 244, 282, 357, 358, 362, 442, 452
Маслова О.М. 105, 244, 282
Мединський Є.М. 95, 398
Меженко Ю.О. 98, 414
Мезьєр А.В. 95, 398
Міхліна І.І. 64, 84, 92, 105, 106, 110, 244, 250, 252, 254, 282, 357
Міяковський Я.Л. 414
Моргентерн І.Г. 105
Мордвінов П.С. 389
Муратов М.В. 21, 96
Мусіна З.М. 105, 465

Н

Неверова (Каширських) Т.А. 109, 147
Нечуй-Левицький І.С. 387
Ніколаєв В.О. 88, 101, 244, 254, 357, 442

О

Озерова Г.О. 101, 105, 147, 429, 442
Отамановський В.Д. 96, 97, 98, 414

П

Петрикова В.Т. 92, 110, 282, 379, 462
Пилипенко С.В. 49
Пінкевич А.П. 21
Піскун М.М. 43

Іменний покажчик

Покровський О.О. 95, 398
Постернак С.П. 97, 211, 405, 414
Предеїна А.В. 109, 211
Проскуракова К.Ф. 95, 398

Р

Рубакін М.О. 95, 398
Рубінштейн С.Л. 97, 98, 414
Рудницький С.Л. 20, 49, 51, 54

С

Сагарда М.І. 97, 98, 414
Саушкін Ю.Г. 21
Северин Л.С. 124
Сенченко М.І. 228, 239, 329
Сивков К.В. 84
Симоновський В.В. 98
Смілянecь С.І. 105, 465
Солодовнікова О.П. 110, 250, 254
Соляник А.А. 109, 462
Сомова Т.М. 110, 161
Степанов В.К. 104, 147
Столяров Ю.М. 64, 113
Строев К.Ф. 21, 22, 27
Суворова А.В. 105
Сумцов М.Ф. 48, 94, 391, 393

Т

Талалакіна О.І. 92, 101, 104, 161, 359, 429, 442
Тичина П.Г. 49
Тодорова Є.М. 361
Томашова О.М. 104, 107, 108, 161
Тронько П.Т. 22, 36, 43, 54
Тутковський П.А. 21

У

Установ І.А. 391
Установ О.А. 48
Ушинський К.Д. 21, 48, 54

Ф

Фокеєв В.О. 104, 105, 107, 108, 110

Франко І.Я. 54, 387

Х

Хавкіна Л.Б. 95, 96, 398

Ц

Ципріс І.Я. 442

Ч

Чарнолуський В.І. 94, 95, 398

Чернявський Д.Х. 98

Чубар'ян О.С. 101, 442

Чудова Г.Ф. 101, 429

П

Шевченко Т.Г. 47, 386

Шенфінкель В.К. 95, 396

Шептицький А. 54

Пімідт С.О. 50

Шпилько Р.Ф. 442

Штейнгель Ф.Р. 418

Щ

Щерба М.М. 24, 27, 28, 64, 73, 79, 81, 84, 92, 101, 104, 105, 106,
107, 110, 147, 244, 282, 357, 358, 442, 452

Ю

Юньєв І.С. 21

Юферова О.Є. 442

Я

Яворницький Д.І. 48, 49

Яворський М.І. 49, 51

Яната О.А. 51

Ярошик В.О. 101, 104, 282, 442, 462

Ясинський М.І. 84, 87, 88, 92, 95, 96, 97, 98, 99, 161, 378, 414

ПРЕДМЕТНИЙ ПОКАЖЧИК

А

- адресна краєзнавча бібліографічна довідка 312, 316
- адресно-довідкова краєзнавча база даних 299
- алфавітний краєзнавчий каталог 276—277
- аматорська краєзнавча інформаційна потреба 212—213, 216—217
- анотування краєзнавчих документів 253—255
- архівне краєзнавство 32—33

Б

- база даних (краєзнавча) 236, 261, 263—265, 299—309
 - класифікація 299
 - загальна методика 303—309
 - поняття 299
- базова підсистема бібліотечного краєзнавства 61—62, 119—160
- бібліографічна краєзнавча довідка 312—319
- бібліографічне групування 255—258, 285
- бібліографічне інформування з краєзнавства 245, 310, 310, 319—323
- бібліографічне обслуговування з краєзнавства 73, 245, 310—323
- бібліографічний краєзнавчий посібник 282—299
- бібліографування краєзнавчих документів 250—258

- бібліотекар (бібліограф)-краєзнавець 65—66, 322, 352—364
- бібліотечна обробка краєзнавчих документів 187
- бібліотечне електронне середовище краєзнавства 138—146, 231—242, 325—327
- бібліотечне краєзнавство 56—476
 - історія 92—110, 378—476
 - методологія 110—118
 - напрями 73—82
 - об'єкт 62
 - поняття 56—58, 62
 - предмет 62—63, 374—377
 - структура 60—72
 - сутність 33, 56—60
 - теорія 56—110
 - терміносистема 82—91
- бібліотечне обслуговування з краєзнавства 73—76, 123, 132, 137, 204—242
- бібліотечно-інформаційне забезпечення краєзнавства 73—76, 123, 132, 204—242
- бібліотечно-інформаційне обслуговування краєзнавства 73—76, 123, 132, 204—242
- біобібліографічний краєзнавчий посібник 283, 294—296

В

- вивчення рідного краю 78—82
- виражена краєзнавча інформаційна потреба 220—222
- відбір краєзнавчих документів 176—185, 252—253
- віртуальна краєзнавча довідка 314—319
- види краєзнавства 29, 37—42
- види краєзнавчої діяльності бібліотеки 128—137
- вузівське краєзнавство 35—36

Г

- галузевий краєзнавчий бібліографічний посібник 293
- географічне краєзнавство 37—38
- географічний покажчик 257—258
- гра-мандрівка по рідному краю 329, 339
- громадське краєзнавство 30, 36
- групова краєзнавча інформаційна потреба 217—219

Д

день краєзнавця 329—331
депозитарний краєзнавчий фонд 143—144, 166, 173, 194—196
державне краєзнавство 30—33
ділова краєзнавча інформаційна потреба 212—213, 216
довідково-бібліографічне обслуговування з краєзнавства 310—319
документографічна краєзнавча база даних 299
доступ до краєзнавчих ресурсів 136—137, 141—143, 224, 237—238
друкований зведений краєзнавчий каталог 286—289

Е

економічне краєзнавство 38—40
електронна доставка краєзнавчих документів 141—143
електронна краєзнавча бібліографія 233—234
електронне бібліотечне краєзнавство 138—146, 231—242, 325—327
електронний краєзнавчий документ 139—141, 234—236
електронний краєзнавчий каталог 236, 263—265, 274—276
електронний краєзнавчий ресурс 139—140, 231—242, 299—309,
314—319, 325—329

Є

єдиний розподілений краєзнавчий фонд 139, 199—203

З

загальна краєзнавча інформаційна потреба 217, 219—220
захист краєзнавчого фонду 143—146, 193—197
зберігання краєзнавчого фонду 131—132, 143—146, 193—197
зведений алфавітний краєзнавчий каталог 276—277
зведений друкований каталог краєзнавчих документів 286—289
зведений каталог (картотека) місцевих документів 277—279
зведений систематичний краєзнавчий каталог 265—276
зв'язки з громадськістю в бібліотечному краєзнавстві 349—351

І

індивідуальна краєзнавча інформаційна потреба 217—218
інтернет-ресурси з краєзнавства 138—146, 229—242, 327—329
історичне краєзнавство 40—42
історія бібліотечного краєзнавства 378—476
історія краєзнавства 43—55
історія наукових уявлень про бібліотечне краєзнавство 92—110

К

- кадрове забезпечення бібліотечного краєзнавства 65—66, 322, 352—364
- календар знаменних і пам'ятних дат 289—293
- каталог місцевих документів 277—279
- комплексний краєзнавчий захід 321—323, 329—341
- комплектування краєзнавчого фонду 170—176
- користувач бібліотеки 204—209
- краєзнавство 19—58
- види 29, 37—42
 - історія 43—54
 - поняття 19—25
 - структура 27—29
 - сутність 19—27
 - форми 30—37, 414
 - функції 25—27
- краєзнавча база даних 236, 261, 263—265, 299—309
- краєзнавча бібліографічна діяльність 243—249
- краєзнавча бібліографічна довідка 261, 311—317
- краєзнавча бібліографічна інформація 243—244
- краєзнавча бібліографія 243—250, 411, 424—425, 444
- поняття 243—247
 - сутність 243—250
- краєзнавча вікторина 338—339
- краєзнавча діяльність бібліотеки 61—62, 119—160
- види 129—137
 - напрями 128—129
 - поняття 61—62, 128
 - сутність 128—137, 207
- краєзнавча інформаційна потреба 209—222
- краєзнавча картотека 279
- краєзнавча книжкова виставка 331—335
- краєзнавча послуга 324—325, 341—345
- краєзнавча продукція бібліотеки 324—325, 341—345
- краєзнавча робота бібліотеки 128, 133—137
- краєзнавча україніка 15, 26, 54
- краєзнавча функція бібліотеки 99, 119—127, 134—137
- краєзнавча цінність (якість) документа 176—185
- краєзнавче бібліографічне інформування 245, 319—323
- краєзнавче бібліографознавство 64, 92—110

- краєзнавче бібліотекознавство 63—64, 92—110
- краєзнавче об'єднання 79—80, 329
- краєзнавчі читання 340
- краєзнавчий бібліографічний огляд 335—336
- краєзнавчий бібліографічний посібник 282—299
- краєзнавчий гурток 79
- краєзнавчий день 330—331
- краєзнавчий довідково-бібліографічний апарат 258—281
 - методика 265—281
 - поняття 258—260
 - структура 260—265
 - функції 259
- краєзнавчий документ 87—91
- краєзнавчий захід 329—341
- краєзнавчий імідж бібліотеки 207, 341, 346—349, 369—374
- краєзнавчий каталог 258—279
- краєзнавчий клуб 79, 340
- краєзнавчий конкурс 338—340
- краєзнавчий підрозділ 66—67, 71—72, 152—157
- краєзнавчий підхід 65—66, 122—123
- краєзнавчий ресурс 139—140
- краєзнавчий сервіс 224—230
- краєзнавчий фонд 136—140, 161—203
 - поняття 161—163
 - сутність 162—163
 - формування 166—192
- країнознавча бібліографія 244
- край 19—20, 83—87, 251—252

Л

літературне краєзнавство 42

М

- матеріально-технічна база бібліотечного краєзнавства 365—377
- методика створення краєзнавчої бази даних 303—309
- методика створення краєзнавчого бібліографічного посібника 132, 284—299
- методичне забезпечення краєзнавчої діяльності бібліотеки 68—71, 132
- методологічні засади бібліотечного краєзнавства 110—118
- мистецьке краєзнавство 42

місцева публічна бібліотека 121—127, 134—137, 369—377
місцевий документ 87—91
місцевий примірник документів 166, 172—173, 277—279
моделювання краєзнавчого фонду 168—169
музейне краєзнавство 30—33

Н

напрями бібліотечного краєзнавства 73—82
напрями краєзнавчої діяльності бібліотеки 128—131
наукова підсистема бібліотечного краєзнавства 62—65, 92—110, 132
науково-допоміжний краєзнавчий бібліографічний посібник 283—288
науково-дослідна діяльність бібліотеки 69, 76—82, 132, 409—410
невиражена краєзнавча інформаційна потреба 220—222

О

об'єкт бібліотечного краєзнавства 62
облік краєзнавчого фонду 186—187
обмін краєзнавчою інформацією 140—141
обробка краєзнавчого фонду 186—187
обслуговування з краєзнавства в бібліотеці 73—76, 123, 132, 137, 204—242
організаційні форми краєзнавства 30—37
організаційно-управлінська підсистема бібліотечного краєзнавства 66—72, 147—160
освітня підсистема бібліотечного краєзнавства 65—66, 322, 352—364

П

паблік рілейшнз у бібліотечному краєзнавстві 345—349
пам'ятник матеріальної культури 374—377
періодизація бібліотечного краєзнавства 378—380
періодизація краєзнавства 43—54
персональна краєзнавча база даних 299
персональний краєзнавчий бібліографічний посібник 294—296
підготовка кадрів для бібліотечного краєзнавства 65—66, 322, 352—364
повнотекстова краєзнавча база даних 299
покажчик краєзнавчих бібліографічних посібників 296—299
покажчик місцевого друку 283
популяризація краєзнавчих документів (інформації, знань) 324—329

поширення краєзнавчих знань 324—351
— поняття 324
— сутність 325—351
пошукова робота бібліотеки 76—78, 80—82
практична краєзнавча бібліографічна діяльність 248—250
практична підсистема бібліотечного краєзнавства 61—62
престижна реклама в бібліотечному краєзнавстві 345—349
просування краєзнавчих ресурсів (продуктів, послуг) 341—345
професійна преса з бібліотечного краєзнавства 72

Р

регіональна бібліографія 244
регіональний веб-портал 141, 237—242
регіональний принцип 122
реклама в бібліотечному краєзнавстві 341—349, 371
рекомендаційний краєзнавчий бібліографічний посібник 283, 288—293
репозитарний краєзнавчий фонд 143—144, 166, 173, 194—196
ретроспективний краєзнавчий бібліографічний покажчик 285—286
родовід 340—341

розміщення краєзнавчого фонду 188—192

С

система бібліотечного обслуговування з краєзнавства 223—230
система краєзнавчих баз даних 299—309
система краєзнавчих бібліографічних посібників 282—299
систематичний краєзнавчий каталог 265—276
соціокультурна краєзнавча інформаційна потреба 212—216
структура бібліотечного краєзнавства 60—72
структура краєзнавства 60—72
сутність бібліотечного краєзнавства 56—60
сутність краєзнавчої діяльності бібліотеки 61—62, 128—137

Т

тематична краєзнавча база даних 299
тематична краєзнавча бібліографічна довідка 312, 315
тематична краєзнавча картотека 279
тематичний краєзнавчий бібліографічний посібник 283, 293—294
теорія бібліотечного краєзнавства 56—110
терміносистема бібліотечного краєзнавства 82—91

У

універсальний краєзнавчий бібліографічний покажчик 284—293
управління краєзнавчою діяльністю бібліотеки 66—72, 147—160
уточнювальна краєзнавча бібліографічна довідка 312

Ф

фактографічна краєзнавча база даних 290, 299
фактографічна краєзнавча довідка 312, 316
фінансове забезпечення бібліотечного краєзнавства 365—369
фірмовий стиль бібліотеки 372
фонд виконаних краєзнавчих довідок 280—281, 317
фонд довідкових посібників 280
фонд краєзнавчих бібліографічних посібників 280
фонд краєзнавчих документів 139—140, 162—167
фонд місцевих документів 139—140, 162, 198—199
формування краєзнавчого фонду 166—192
функції краєзнавства 25—27

Ц

центр бібліотечного краєзнавства 120—122, 131—137, 150—152,
224

Ч

читацька краєзнавча конференція 337—338

Ш

шкільне краєзнавство ЗО, 33—36

Я

якість (цінність) краєзнавчого документа 176—185

Навчальне видання

Серія "Вища освіта ХХІ століття

КУШНАРЕНКО Наталя Миколаївна

БІБЛІОТЕЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО

Підручник

Підп. до друку 15.05.2007. Формат 60х90 7¹⁶.
Папір офс. Друк офс. Гарнітура VseoolBook.
Ум. друк. арк. 31,5. Обл.-вид. арк. 31. Зам. № 7-271.

Видавництво "Знання"
01034, м. Київ-34, вул. Стрілецька, 28
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції ДК № 1591 від 03.12.2003
Тел.: (044) 234-80-43, 234-23-36
E-mail: 8a1e8@2nappia.com.ua
M1;p://шлу\у.2nappia.com.ua

Віддруковано на ВАТ «Білоцерківська книжкова фабрика»,
09117, м. Біла Церква, вул. Л. Курбаса, 4.

В Україні книгу можна придбати за адресами:

- м. Київ, вул. М. Грушевського, 4, маг. "Науковадумка", тел. (044) 278-06-96;
- м. Київ, вул. Л. Толстого, 11/61, маг. "Літера", тел. (044) 230-25-74;
- м. Київ, вул. Хрещатик, 44, маг. "Знання", тел. (044) 234-22-91;
- м. Київ, вул. Стрілецька, 13, маг. "Абзац", тел. (044) 581-15-68;
- м. Вінниця, вул. Привокзальна, 2/1, маг. "Кобзар", тел. (0432) 61-77-44;
- м. Донецьк, вул. Артема, 147А, "Будинок книги", тел. (062) 343-89-00;
- м. Дніпропетровськ, вул. Короленко, 3, маг. "Книжковий супермаркет", тел. (056) 372-80-18;
- м. Дніпропетровськ, Театральний б-р, 7, маг. "Світ книжок", тел. (0562) 33-77-85;
- м. Житомир, вул. Київська, 17/1, маг. "Знання", тел. (0412) 47-27-52;
- м. Запоріжжя, просп. Леніна, 142, маг. "Спеціальна книга", тел. (0612) 13-85-53;
- м. Івано-Франківськ, Вічовий майдан, 3, маг. "Сучасна українська книга", тел. (03422) 3-04-60;
- м. Кіровоград, вул. Набережна, 13, маг. "Книжковий світ", тел. (0522) 24-94-64;
- м. Кривий Ріг, пл. Визволення, 1, маг. "Букініст", тел. (0564) 92-37-32;
- м. Луганськ, вул. Радянська, 58, маг. "Глобус-книга", тел. (0642) 53-62-30;
- м. Луцьк, просп. Волі, 41, маг. "Знання", тел. (03322) 4-23-98;
- м. Львів, вул. Шевська, 6/2, маг. "Літера", тел. (0322) 94-82-08;
- м. Львів, просп. Шевченка, 16, маг. "Ноти", тел. (0322) 72-67-96;
- м. Львів, просп. Шевченка, 8, маг. "Українська книгарня", тел. (0322) 79-85-80;
- м. Одеса, вул. Буніна, 33, маг. "Будинок книги", тел. (0482) 32-17-97;
- м. Одеса, вул. Дерибасівська, 27, маг. "Дім книги", тел. (048) 728-40-13;
- м. Рівне, вул. Соборна, 57, маг. "Слово", тел. (0362) 26-94-17;
- м. Тернопіль, вул. Миру, 3А, маг. "Знання", тел. (0352) 53-21-22;
- м. Тернопіль, вул. Чорновола, 18, маг. "Книжкова хата", тел. (0352) 52-24-33;
- м. Харків, вул. Сумська, 51, маг. "Вооке", тел. (057) 714-04-70, 714-04-71;
- м. Херсон, вул. Леніна, 14/16, маг. "Книжковий ряд", тел. (0552) 22-14-56;
- м. Хмельницький, вул. Подільська, 25, маг. "Книжковий світ", тел. (03822) 6-60-73;
- м. Черкаси, вул. Б. Вишневецького, 38, маг. "Світоч", тел. (0472) 36-03-37;
- м. Чернігів, просп. Миру, 45, маг. "Будинок книги", тел. (0462) 69-93-64.

Книготорговельним організаціям та оптовим покупцям звертатися за тел.: (044) 537-63-61, 537-63-62; факс: 235-00-44.
E-mail: 8a1e8@gnapnia.com.ua